

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

ВЛАДА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
У КРАЇНАХ СВІТУ: ДОСВІД ВЗАЄМОДІЇ

Монографія

Київ-2025

УДК:321.21:323.2

В-57

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (Протокол №7 від 19 грудня 2024 року)

Рецензенти:

Дорошко М. С. – доктор історичних наук, професор

Козьма В. В. – доктор політичних наук, професор

Шевчук О. В. – доктор політичних наук, професор

Влада і громадянське суспільство у країнах світу: досвід взаємодії: Монографія / за ред. чл.-кор. НАН України О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2025. 472 с.

ISBN: 978-617-14-0428-1

Книга містить аналіз прикладів взаємодії органів державної влади і організацій громадянського суспільства в різних регіонах світу – у країнах пострадянського простору, Центрально-Східної і Західної Європи, Південно-Східної Азії, Африканського континенту. Розкрито взаємозв'язок між характером політичного режиму і характером його відносин з громадянським суспільством, простежено зростання впливу громадських організацій на політичне правління, на розв'язання актуальних суспільних проблем. Зміст книги ілюструє здатність громадянського суспільства в демократичних умовах бути одним із впливових акторів суспільного життя і помітним фактором впливу на політичний розвиток. Для науковців, викладачів, студентів вищої школи, державних службовців.

Монографія підготовлена за результатами виконання наукової теми "Політична участь громадянського суспільства у зарубіжних країнах: еволюція форм і методів відносин з владою" (номер державної реєстрації 0122U000602)

УДК:321.21:323.2

ISBN: 978-617-14-0428-1

DOI: 10.53317/978-617-14-0428-1

© Колектив авторів, 2025

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies**

**GOVERNMENT AND CIVIL SOCIETY
IN THE COUNTRIES OF THE WORLD:
EXPERIENCE OF INTERACTION**

Monograph

Kyiv-2025

UDC:321.21:323.2

G-57

*Recommended for publication by the Academic Council of the Kuras Institute
of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine
(Minutes No. 7 of 19 December 2024)*

Reviewers:

Doroshko M. S. – Doctor of Historical Sciences, professor

Kozma V. V. – Doctor of Political Sciences, professor

Shevchuk O. V. – Doctor of Political Sciences, professor

Government and Civil Society in Countries of the World:

G-57 Experience of Interaction: Monograph / ed. by Corresponding Member of the NAS of Ukraine O. M. Maiboroda. Kyiv: IPiEnD of the NAS of Ukraine, 2025. 472 p.

ISBN: 978-617-14-0428-1

The book contains an analysis of examples of interaction between state authorities and civil society organizations in different regions of the world – in the countries of the post-Soviet space, Central Eastern and Western Europe, Southeast Asia, and the African continent. The relationship between the nature of the political regime and the nature of its relations with civil society is revealed, and the growth of the influence of public organizations on political governance and on the solution of urgent social problems is traced. The content of the book illustrates the ability of civil society in democratic conditions to be one of the influential actors of public life and a noticeable factor of influence on political development. For scientists, lecturers, students of high school, state employees.

The monograph was prepared based on the results of the implementation of the scientific research "Political participation of civil society in foreign countries: the evolution of forms and methods of relations with the authorities" (state registration number 0122U000602)

UDC:321.21:323.2

ISBN: 978-617-14-0428-1

DOI: 10.53317/978-617-14-0428-1

© Authors, 2025

© Kuras Institute of Political and Ethnic
Studies of the NAS of Ukraine, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	7
Розділ 1. Відносини між правлячими режимами та громадянським суспільством на пострадянському просторі (на прикладі України, Росії та Білорусі) <i>Кондратенко О.</i>	13
Розділ 2. Становлення і розвиток громадянського суспільства в Грузії та його протистояння з владним режимом <i>Маруховський О.</i>	96
Розділ 3. Вплив організацій громадянського суспільства на політичні державотворчі процеси в країнах Балтії <i>Коцур В.</i>	139
Розділ 4. Інституціоналізація процесу взаємодії громадянського суспільства і держави у Польщі <i>Герасименко О.</i>	176
Розділ 5. Закордонні неурядові організації як суб'єкти міжнародної політики (на прикладі країн Балтії та Центральної Європи) <i>Кияк М.</i>	207
Розділ 6. Громадські організації зарубіжних країн (Польщі, Франції та Великої Британії) у формуванні іміджу України <i>Ясінська А.</i>	241
Розділ 7. Особливості діяльності громадських організацій у США <i>Палій О.</i>	339
Розділ 8. Інтеграція мігрантів у місті Кассель: співпраця міста та громадянського суспільства <i>Гнатюк В.</i>	360
Розділ 9. Громадянське суспільство і влада на африканському континенті <i>Майборода О. М.</i>	373
Розділ 10. Взаємодія держави та громадянського суспільства в країнах Східної та Південно-Східної Азії <i>Кияниця Л.</i>	421
ВИСНОВКИ	441

CONTENTS

INTRODUCTION	7
Chapter 1. Relations between ruling regimes and civil society in the post-Soviet space (using the example of Ukraine, Russia and Belarus) <i>Kondratenko O.</i>	13
Chapter 2. Formation and development of civil society in Georgia and its confrontation with the ruling regime <i>Marukhovskii O.</i>	96
Chapter 3. The influence of civil society organizations on political state-building processes in the Baltic countries <i>Kotsur V.</i>	139
Chapter 4. Institutionalization of the process of interaction between civil society and the state in Poland <i>Herasimenko O.</i>	176
Chapter 5. Foreign non-governmental organizations as subjects of international politics (using the example of the Baltic countries and Central Europe) <i>Kyiak M.</i>	207
Chapter 6. Public organizations of foreign countries (Poland, France and Great Britain) in shaping the image of Ukraine <i>Yasinska A.</i>	241
Chapter 7. Features of the activities of public organizations in the USA <i>Paliy O.</i>	339
Chapter 8. Integration of migrants in the city of Kassel: cooperation between the city and civil society <i>Hnatiuk V.</i>	360
Chapter 9. Civil society and government on the African continent <i>Maiboroda O.</i>	373
Chapter 11. Interaction between the state and civil society in the countries of East and Southeast Asia <i>Kyianytsia L.</i>	421
CONCLUSION	441

ВСТУП

Сучасний світ усе більше занурюється у протистояння між авторитаризмом і демократією. Протистояння стає дедалі гострішим і на національних, і на глобальному рівнях. Спад, починаючи з 1990-х років, "третьої хвилі демократизації" (якщо користуватися періодизацією С. Гантінгтона*) ілюструється і зростанням популярності авторитарно орієнтованих політичних партій у різних країнах, у т. ч. у країнах-батьківщинах демократії, і невдачами "кольорових революцій", і зухвалою поведінкою правлячих авторитарних режимів у міжнародних відносинах, а ще більше їхньою впевненістю у своїй безкарності. За висновками аналітичної групи міжнародного громадського альянсу CIVICUS, тільки за п'ять років (2018–2023) частка населення, яке проживає у країнах, закритих для громадського простору, зросла від 26% до 30,6%, у 40 країнах громадський простір був обмежений, а у 50 піддавався репресіям [Barreto et al., 2023]. Населення країн, де громадська активність піддавалася репресіям, становило понад 2,4 мільярда людей [*Rights reversed...*, n.d.]. У публіцистичних аналізах присутні дані від міжнародної правозахисної організації Freedom House, що протягом п'ятнадцятирічного періоду (2006–2021) кількість країн, які відмовилися від демократії, перевищила кількість тих, що перейшли до неї – відповідно, дванадцять і сім [Diamond, 2021].

Сучасний світовий політичний процес містить і протилежну тенденцію: поки авторитарний популізм, спекулюючи на гостроті соціально-економічних криз, здобуває підтримку тієї частини екстернального населення, яка розгублена внаслідок соціальної і політичної ентропії і сподівається на прихід "справжнього хазяїна", інша, інтернальна, частина шукає шляхи подолання наслідків цих криз власними діями, об'єднуючись для цього у солідарні асоціації,

* Концепція "демократичних хвиль" зіткнулася у соціальних науках як із захопленням, так і з критикою, але й ті, хто піддав її скепсису, не могли заперечувати демократичного піднесення у світі у 1970–1980 роках, яке завершилося падінням у той час низки авторитарних режимів і комуністичних диктатур у значній частині земної кулі.

інакше кажучи, об'єднуючись у громадянське суспільство (ГС). Процес поступового відродження ГС не міг не бути поміченим науковцями. У середині 10-х років нинішнього століття на нього звернув увагу М. Робінсон, ілюструючи свої спостереження прикладами з Африканського континенту і поширюючи виявлені ним фактори громадського відродження для пояснення аналогічних процесів в інших регіонах світу, особливо там, де відбувався "демократичний транзит". Серед цих факторів – інерція попередньої демократичної хвилі як джерела натхнення для нинішніх демократичних рухів, соціальний занепад у країнах, де економіка була у державному управлінні, процеси приватизації, внаслідок яких громадська активність могла розраховувати на інші джерела донорської підтримки, зацікавленість донорів у громадській підтримці для просування політичних реформ [Robinson, 2016]. Уже доволі давно відзначено і зростання міжнародної участі громадських організацій, їх перетворення на окремих гравців на світовій арені [Chaplow & Vamela Engo-Tjega, 2007].

У ще більш оптимістичному тоні витримані висновки аналітиків і політиків з пострадянського простору. На початку десятих років нинішнього століття російський аналітик Андрій Трухан упевнено говорив про початок "четвертої хвилі демократизації" [Трухан, 2011], київський Майдан 2014 року викликав аналогічні умовиводи серед українських політологів [Солов'ян, 2014], а зараз відомий діяч Євросоюзу Андрюс Кубілюс вважає, що ця хвиля вже починається [Ерофеев, 2023].

Гадаємо доречним відзначити загальну суперечливість висновку про спад демократичної хвилі від початку 1990-х років, тобто від падіння комуністичних режимів у країнах колишнього радянського блоку. З одного боку, уможлядно збільшення демократичних політичних режимів більше або майже не відбувалося. Але це не означало, що пішла на спад хвиля демократичних настроїв, повсюдна відмова від демократичних цінностей. Принаймні у посткомуністичних країнах Європейського регіону відбувалося активне втілення демократичних принципів правління, причому відбувалося за підтримки тих громадських асоціацій, які почали виникати в умовах політичної лібералізації. Перспектива національного розвитку у

цих країнах асоціювалася з демократизацією і громадянською свободою, що активізувало суспільні дискусії про роль громадянського суспільства у національних перетвореннях. Загальна демократизація суспільних настроїв і поступове зростання громадської активності ставали протидією тоталітарному реваншу і готували ґрунт для остаточного утвердження у майбутньому демократичного суспільно-політичного ладу. Повільність цього процесу, його незавершеність на час виконання даного дослідження не є підставою для заперечення тому, що сама демократична ідея продовжувала рух по планеті доволі потужною хвилею, що підтвердили революційні спроби першого десятиліття нинішнього століття і подальші події.

Демократичне наповнення було притаманне й ідеї суспільного транзиту України. Процес "суспільно-політичного переоблаштування" у ній відбувався разом із розгортанням інтелектуального дискурсу про становлення громадянського суспільства, цей дискурс відбувався у вигляді періодичних обговорень на різноманітних конференціях і круглих столах. Найбільш важливо, що майже усі із сотень політичних партій, що почали виникати в Україні, у своїх програмах підкреслювали свій орієнтир на громадську активність [Кармазіна, 2011]. Популістська данина, що таким способом сплачувалася політичній тактиці здобуття голосів виборців, водночас була підтвердженням того, що усі, хто розраховував на участь у політичному правлінні, відчували зростання громадського духу серед населення країни і намагалися цим скористатися.

Наукові дослідження на тему політичної участі громадянського суспільства і його взаємовідносин з владою в Україні мали результатом низку фундаментальних праць, підготовлених в установах Національної академії наук України. У 2006-2008 рр. побачили світ колективні монографії, присвячена темі становлення і розвитку ГС в Україні, зокрема у таких його аспектах, як збіг інтересів ГС і держави, їх взаємодія у реформуванні системи державного правління, в освітній сфері з окремим екскурсом у досвід взаємодії у Центрально-Східноєвропейських і Західноєвропейських країнах [Рудич, 2006; Кудряченко, 2007; Рудич, 2008]. Були проведені дослідження, присвячені вивченню вітчизняного досвіду взаємодії

взаємовідносин держави і ГС [Майборода, 2013а; Майборода, 2013b; Майборода, 2013c]. Тема взаємодії суспільства і держави була висвітлена також у низці праць, присвячених розвитку політичної системи України [Рудич, 2008; Скрипнюк, 2010а; Скрипнюк, 2010b; Кононенко, 2021; Дмитренко, 2023].

Наукові зусилля спрямовувалися також і на вивчення зарубіжного досвіду взаємодії держави і громадянського суспільства. Однією з перших звернулася до цієї теми Г. Зеленько, присвятивши свій аналіз питанню про політичний вплив ГС у країнах Вишеградської групи – Польщі, Чехії, Угорщині і Словаччині. Серед результатів цього дослідження було висунення низки важливих положень – про нерозривність процесу становлення ГС і розвитку конституціоналізму у державі, про децентралізацію і місцеве самоврядування як умову громадського активізму, про значення політичних виборів для утвердження ГС у політичній системі країни. Вчасним для України був і проведений порівняльний аналіз демократичних трансформацій у ній і у країнах Вишеградської групи, зокрема в аспекті форм політичної і громадської участі [Зеленько, 2007]. Деякі особливості взаємодії держави і ГС у зарубіжних країнах були висвітлені у колективній монографії Національного інституту стратегічних досліджень [Манжола та Михальченко, 2007]. Питання про значення зарубіжного досвіду у розвитку відносин між державою і ГС були розглянуті на науково-практичній конференції, проведеної НІСД у 2013 році [Корнієвський, 2014].

За час, що минув після виходу названих праць, відбулися суттєві зміни у характері взаємовідносин між інституціями ГС і держави, особливо у зв'язку зі зміною їх спрямованості, викликаною агресією Росії проти України, що спричинила тектонічний геополітичний зсув. Перед інституціями ГС відкрилися перспективи набуття належної політичної ваги, помітного актора у внутрішньо- і у зовнішньополітичних справах. Відповідно, усі ці зміни потребують повернення наукової уваги до зазначених питань.

Для більш повного і точного розуміння предмета, якому присвячено пропонувану монографію, треба визначитися з дефініцією "громадянське суспільство" і з концептом його відносин з державним правлінням. Стосовно дефініції буде цілком достатньо

скористатися тією, що її пропонують Дж. Коен і Е. Арато: "Під „громадянським суспільством” ми розуміємо сферу соціальної інтеракції між економікою і державою, яка складається, у першу чергу, зі сфер найбільш близького спілкування (зокрема, родина), об'єднань (зокрема, добровільних), соціальних рухів і різних форм соціальної комунікації. Сучасне громадянське суспільство створюється за допомогою певних форм самоінституювання і самообілізації. Воно інститується і генералізується за допомогою законів і, особливо, суб'єктивних прав, які стабілізують соціальну диференціацію"[Коен. та Арато, 2003, с. 7)].

Автори наведеного визначення пропонують також роз'яснення з питання про взаємний зв'язок між громадянським суспільством, економікою і державою. По-перше, хоча громадянське суспільство не тотожне політичному життю, але це не означає його повну відстороненість від державного правління та економіки; політична роль громадянського суспільства пов'язана не з контролем або захопленням влади, а з впливом, провідником якого є демократичні асоціації і вільна дискусія в інтелектуальних колах [Коен та Арато, 2003, с. 8].

У наведеному роз'ясненні все ж таки присутній дискусійний момент, який стосується заперечення у праві ГС на контроль за державним правлінням. Концептуалізація системи "держава–суспільство", виходячи із розуміння держави не тільки у вузькому (інститут управління), а й у широкому (форма існування соціуму в цілому) сенсі, дало підстави для висновку, що обидва актори являють собою складові частини одного явища – сучасного соціуму, які в реальності не можуть існувати один без одного, що, з одного боку, робить думку про виняткову "позитивність" громадянського суспільства та "негативність" державної влади неконструктивною [Скрипнюк, 2010а, с. 434–435], а з іншого боку, актуалізує питання про право контролю не тільки держави за ГС, а й у протилежному напрямі.

Зауваження про "неконструктивність" протиставлення громадянського суспільства і держави як абсолютних антиподів вельми доречне, зокрема, у контексті термінів, що застосовуються у цій роботі. Традиційно усі асоціації, що об'єднуються поняттям

"громадянське суспільство", зазвичай називають або організаціями громадянського суспільства (ОГС), або громадськими організаціями (ГО), або неурядовими організаціями (НУО**), причому в усі три терміни зазвичай вкладають позитивний сенс – як про акторів, які уособлюють демократичні засади суспільного життя і захищають їх від потенційного або реального тиску держави. Усі три терміни, що присутні на сторінках книги, застосовуються у тому самому позитивному сенсі, який вкладається в оцінки організацій, що діють у річищі демократії і правопорядку, хай у реальному житті багатьох країн час від часу заявляють про себе організації "неурядові" не лише за назвою, й за своєю протиправною спрямованістю. З іншого боку, громадські організації, утворені державою і спонсоровані нею***, часто згадуються, особливо у політичній публіцистиці, з відтінком демократичного осуду або недовіри. Такого роду упередження підштовхують до негативної стереотипізації взаємодії між державою і ГС взагалі. У монографії представлено фактичний матеріал про взаємодію між владою і різними типами громадських асоціацій у різних країнах, що допоможе у підсумкових оцінках щодо позитиву і негативу такої взаємодії, у пошуках оптимальної в контексті демократичного транзиту лінії таких взаємовідносин в Україні.

** Англійською мовою – Non-Government Organization (NGO).

*** Англійською мовою – Government-Organized Non-Government Organization (GONGO).

РОЗДІЛ 1

ВІДНОСИНИ МІЖ ПРАВЛЯЧИМИ РЕЖИМАМИ ТА ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ, РОСІЇ ТА БІЛОРУСІ)

Аналіз досліджень пострадянського громадянського суспільства. Проблематика розвитку громадянського суспільства у пострадянських країнах стала предметом уваги багатьох вітчизняних дослідників, таких як І. Вахович, М. Волківський [Волківський, 2023], О. Дмитренко [Дмитренко, 2020], В. Крисаченко [Крисаченко, 2021], К. Петренко [Петренко, 2016], Є. Пожидаєв, І. Ткачук, Т. Розова, Т. Семигін, А. Колодій, М. Калініченко, Н. Ротар, Н. Швець та ін. У їхніх працях ґрунтовно висвітлено процес становлення ГС в Україні, розвиток його організаційної бази, його внесок у різні сфери суспільного життя, щоправда, поки що поза увагою залишаються питання діяльності волонтерських організацій. Крім того, українські дослідники активно вивчають різні питання розвитку громадянського суспільства в інших країнах пострадянського простору. Можна назвати авторів, які порівняно систематично висвітлювали це питання, як-от І. Богданович, М. Бойчук [Бойчук, 2007], Ю. Дракохруст, Р. Руденко. Приміром, І. Богданович, окрім дослідження сутності проблем функціонування громадянських об'єднань Білорусі, запропонував шляхи оптимізації їх діяльності задля організації системного впливу на органи державної влади, щоправда, вдаючись до певної компліментарності стосовно режиму О. Лукашенка за його діяльність із соціального захисту, підтримки вітчизняного виробника, боротьбу з корупцією [Богданович, 2012]. Окремі аспекти стану громадянського суспільства у Білорусі розглядає у колективній монографії український правознавець М. Требін [Требін, 2013]. Проте, вивчаючи тенденції його розвитку на теренах усього пострадянського простору, автор, звісно, не зміг зосередитися на скільки-небудь достатньому аналізі так званого третього політико-економічного сектору. У самій Білорусі, зі зрозумілих політичних причин, наукова громадськість не може об'єктивно

вивчати стан власного громадянського суспільства. Поодинокі розвідки створені або в руслі загальної кон'юнктури суспільного бачення правлячого режиму, або ж стосуються загальних речей соціально-економічно розвитку Білорусі. Прикладом таких робіт є дослідження О. Сивогракова [Сивограков, 2007]. Недостатність наукового доробку до певної міри компенсується доробком аналітиків та експертів, які намагаються зберегти творчу незалежність. Одним із них є працівник білоруського дослідницько-аналітичного Центру нових ідей Г. Коршунов [Korshunau, 2024, April, July]. Серед аналітиків, які працюють у західних аналітичних центрах і компаніях та забезпечують вивчення стану білоруського громадянського суспільства, можна назвати Т. Чулицьку [Chulitskaya, 2024], М. Пенова [Penov, 2023], М. Лензі [Lenzi, 2002], М. Джонс [Jones, 2024] та ін.

Останніми роками дедалі збільшується науковий інтерес до проблематики російської агресивної політики та рівня її підтримки з боку суспільства. Серед українських дослідників, які торкалися цих питань, слід виокремити такі прізвища, як А. Дробович [Дробович відповів на україномовний твір ..., 2022], Д. Карловський [Карловський, 2022], І. Кост [Кост, 2017], І. Кулініч [Кулініч, 2022], Д. Шевко [Шевко, 2021] та ін. Із зарубіжних дослідників цієї тематики безпосередньо або опосередковано торкалися Дж. Фрідман [Фрідман, 2015], К. Дарден [Дарден, 2017], О. Мотиль [Мотиль, 2015], Т. Кузьо [Kuzio, 2016], Л. Шевцова [Шевцова, 2014], Дж. Шерп [Шерп, 2013] та ін.

Визнаючи наявність доволі розмаїтої палітри наукового доробку, присвяченого стану громадянського суспільства на пострадянському просторі, мусимо констатувати факт недостатності висвітлення окремих аспектів цієї проблематики. Все ще недостатньо залишаються вивченими такі аспекти, як рольова участь організацій громадянського суспільства (ОГС) України в перебігу протистояння повномасштабній агресії Російській Федерації; питання фінансування громадських об'єднань на пострадянському просторі; проблеми протистояння викликам громадянському суспільстві в білоруській та російській автократіях тощо. Більше того, нагальним питанням залишається необхідність здійснення щорічної наукової та експертної оцінки функціонування пострадянських громадянських суспільств у їх компаративному вимірі.

Взаємовідносини влади та неурядових організацій в Україні НУО. Уже з середини 1990-х років відбувалося поступове покращення потенціалу українських НУО, у т. ч. організацій громадянського суспільства (ОГС), які найбільш повно втілюють цілі і принципи громадянського суспільства. Кількість НУО зросла з 400 у 1995 році до понад 37 тис. у 2004 році, а в 2022 році їх чисельність становила вже понад 160 тис. [*В Україні зареєстровано 160 тисяч організацій ...*, 2021].

Українські ОГС помітну активність почали виявляти з початку 2000-х років. На сьогодні залишаються недостатньо розкритими питання специфіки їх діяльності в умовах українських політичних реалій та трансформацій системи державного управління, їхньої участі у політичному процесі в Україні, а також визначення пріоритетів їх участі у суспільно-політичній сфері держави. Більше того, лише поверхово охоплено науковою увагою діяльність ОГС в умовах війни Росії проти України. Усі українські НУО умовно можна поділити на політичні, культурні, соціальні, екологічні, релігійні. Останнім часом, на тлі російського повномасштабного вторгнення, можна виділити як окрему групу благодійні організації. Завдяки досить широкій палітрі діяльності та профільності їх вплив на політичне життя в країні, а також виборчі й благодійні кампанії та політичний дискурс загалом залишається стійким [Вахович та Смолич, 2022]. Разом з тим, найважливішим завданням ГС в Україні залишається посилення його впливу на процес прийняття рішень на національному й регіональному рівнях [Мороз, 2011].

Існує загальноприйнята закономірність стосовно того, що чим нижчий рівень демократії в країні, тим більше відхилень спостерігається у процесі становлення й діяльності НУО від загальноприйнятих норм на тлі їх постійної політизації. В Україні НУО пройшли шлях транзиту від їх становлення до активного впливу на політичне й суспільне життя держави, притаманний більшості пострадянських держав та країн Центрально-Східної Європи [Якименко, Биченко & Маркевич, 2021]. Актуальним для України було й залишається питання спроможності НУО в умовах транзитної демократії у контексті забезпечення інтересів як держави, так і широкої громадськості.

Так, суспільно-політична активність НУО має відповідати рівню діяльності громадських організацій як інституцій західного зразка. Ключовим завданням НУО є забезпечення підтримки демократії й функціонування громадянського суспільства постійно (шляхом залучення громадян до політичного життя), а не лише під час виборчих кампаній.

Першими відчутними досягненням українських НУО у плані їх впливу на політичне життя держави можна вважати активну моніторингову участь у парламентській виборчій кампанії 2002 року. З початку 2000-х років постійними в Україні стали форуми Міжнародного фонду "Відродження", обговорювалося навіть питання створення громадського парламенту українських НУО. Також вказувалося на забюрократизованість реєстрації й легітимації НУО, а також відсутність чітких механізмів їх фінансування. Попри позицію готовності до співпраці з державою, яку демонстрували НУО, вони не могли впливати на процес ухвалення рішень, натомість держава використовувала ці організації для легітимізації власних дій. Фінансуванням окремих ОГС при всьому опікувалися переважно західні структури з тим, щоби активізувати громадянське суспільство [Дмитренко, 2020, с. 49], що викликало державний тиск на ГС у контексті висунення проти нього звинувачень у лобіюванні в Україні західних інтересів.

Громадянське суспільство України після Помаранчевої революції. Президентська кампанія 2004 року виявила наявність низки НУО, спроможних вплинути на забезпечення вільних і чесних виборів [Історія виборів: третього Президента в 2004 році..., 2021]. Участь громадськості зростала на загальнонаціональному і місцевому рівнях: виникла низка громадських рад для сприяння регулярним зв'язкам між владою та суспільством, неформальні коаліції з лобіювання необхідних змін до законодавства та розробки "доктрини для громадянського сектору". 15 вересня 2004 року Президент України підписав указ, яким були введені нові механізми співпраці між державою та громадянським суспільством, включаючи щорічні президентські слухання [Про забезпечення участі громадськості ..., 2005]. Все ж таки зростання політичної конкуренції призвело до посилення політиканства в середині НУО. Слід

відзначити також і нестачу стійкого фінансування НУО, що робило їх надто залежними від грантів іноземних фондів.

Уряд, створений у 2007 році, сприяв більш активному залученню ОГС до консультативної діяльності, не втручаючись при цьому в їхню діяльність, у річці європейської та євроатлантичної інтеграції. При Комітеті Європейського Союзу та України з питань співробітництва було створено постійну експертну раду НУО [Андрійчук, 2020].

Помітні зміни у сфері громадянських свобод відбулися у 2008 році за президентства В. Ющенка. У жовтні 2009 року розпочалася кампанія з посилення тиску на парламент щодо ухвалення нового закону про громадські організації, який був поданий у листопаді попереднього року. Однак цей закон так і не був тоді ухвалений [Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2009].

Згортання ліберальної тенденції у політиці держави щодо громадянського суспільства. З приходом до влади В. Януковича зростання авторитаризму, тим не менше, не привело до прямого тиску на ГС. 13 січня 2011 року був ухвалений Закон України "Про доступ до публічної інформації", який усував адміністративні бар'єри та встановлював належні процедури отримання публічних документів. У травні В. Янукович підписав два укази, що регулювали імплементацію Закону, дотримання якого вимагали ОГС. Щоправда, у 2011 році із 70 тис. ОГС лише 5 тис. були активними та зосереджувалися переважно у великих містах. При цьому МВС України обмежувало реєстрацію нових ОГС, передусім правозахисного спрямування [Freedom House: Nations in Transit 2013 – Ukraine, 2013].

Ухвалення Закону України "Про громадські об'єднання" від 22 березня 2012 року стало одним з небагатьох прикладів посилення співпраці між державою та ГС. Закон лібералізував процес реєстрації нових організацій та усунув деякі адміністративні бар'єри [Про громадські об'єднання, 2012]. Утім, консультації між урядом та ОГС часто не мали реального результату, позиція організацій у багатьох випадках ігнорувалася. У січні 2014 року владний режим намагався накласти суворі обмеження на неурядові організації, вимагаючи від тих, хто отримує фінансування від міжнародних донорів, зареєструватися як "іноземні агенти". По суті, режим намагався повністю взяти контроль над неурядовою діяльністю.

Громадянське суспільство України після Революції гідності. Усунення В. Януковича відкрило новий етап у діяльності українських НУО. А початок російської агресії покликав до життя нові форми громадської діяльності – волонтерські організації, які взялися заповнити прогалини в державних послугах, зокрема у таких функціях, як громадська безпека та оборона, інформаційна політика та інформаційна безпека, допомога збройним силам та військовим госпіталям, а також допомога внутрішньо переміщеним особам із зони конфлікту [*Українське волонтерство – явище унікальне*, 2017].

Громадянське суспільство виступило з новими експертними та адвокаційними ініціативи, найбільш успішною з яких стала мережа "Реанімаційний пакет реформ". Протягом 2015 року громадянське суспільство ефективно виступало за зміни політики щодо протидії корупції та забезпечення прозорості та підзвітності. За його участі було прийнято нове законодавство, яке вимагало відкритих реєстрів власності, введення контролю за політичним фінансуванням, створення антикорупційних інституцій [Freedom House: Nations in Transit 2016 – Ukraine, 2016]. Зокрема, у березні 2018 року урядом було запроваджене законодавство, що зобов'язує представників НУО, які працюють проти корупції, декларувати свої доходи та активи за допомогою системи публічного електронного декларування. Однак після черги критичних зауважень щодо цієї законодавчої ініціативи було вирішено зобов'язати приватних підприємців, котрі фінансують НУО, надавати детальну інформацію про свої податки [*НАЗК роз'яснило, які учасники ГО вільні від e-декларацій*, 2018]. Таке рішення породило ще одну проблему, адже постала загроза того, що низка НУО може втратити статус некомерційної організації через невідповідність такому статусу. У цій ситуації 11 травня 2016 року Кабінет Міністрів затвердив План заходів з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016–2020 роки, який включав кроки із вдосконалення механізмів державного фінансування діяльності ГС, удосконалення процедур реєстрації НУ, підтримку законопроекту про мирні зібрання тощо [*Freedom House: Nations in Transit 2018 – Ukraine*, 2018].

З іншого боку, за каденції Порошенка у 2018 році був ініційований так званий законопроект проти іноземних агентів, підтриманий

президентом. Законопроект був спрямований проти організацій, підтримуваних Росією, однак він викликав занепокоєння стосовно можливого впливу на усі громадські організації, котрі залучають міжнародні гранти [*Порошенко передав Раді законопроект*, 2018]. Певного негативу стосовно стану громадянського суспільства завдавав керівник батальйону "Азов" А. Білецький, який публічно декларував свої радикальні погляди [*Білецький може бути агентом впливу Авакова*, 2020]. Водночас упродовж 2018 року було зафіксовано понад 50 нападів на громадських активістів. Під особливою загрозою перебували активісти у справі боротьби з корупцією. Характерно, що у 2018 році з-поміж них були вбиті К. Гандзюк та М. Бичко. Все це не могло не позначитися на рейтингах України в сфері розвитку громадянського суспільства, індекс якого на 2018 рік у зворотному діапазоні оцінювання знизився з 2,50 до 2,75 бала (за семибальною шкалою), порівняно з попереднім роком [*Freedom in the World 2019 – Ukraine*, 2019].

Усе ж, значним досягненням у плані зміцнення засад громадянського суспільства стало прийняття у 2021 році важливих нормативно-правових актів для громадянського суспільства, молоді та менш важливих груп. Однак негативним явищем був тоді намір встановити надмірне регулювання діяльності неурядових організацій та волонтерства шляхом законодавчих ініціатив окремих політичних фракцій українського парламенту. Наприклад, Рада намагалася законом обмежити волонтерство та благодійність, особливо щодо процедур прийому іноземних волонтерів. Однак завдяки об'єднаній опозиції громадянського сектору та висвітленню в ЗМІ заплановане на жовтень 2021 року голосування щодо закону було відкладене. Врешті, громадські об'єднання волонтерського штабу, за численними опитуваннями, користуються найбільшою популярністю в українському суспільстві поряд зі Збройними силами України. Попри те, що НУО на 2021 рік порівняно безпечно почувалися під час проведення акцій та масових зібрань і, зі свого боку, не проявляли агресивності, все ж їх представники зазнавали тиску, цькування та висловлювання ненависті в соціальних мережах [*Freedom House: Nations in Transit 2022 – Ukraine*, 2022].

У 2019 році деякі активісти НУО скористалися ситуацією, пов'язаною з проведенням дочасних парламентських виборів, з тим

щоби балотуватися у виборчих списках політичних сил. Усе ж, у 2019–2020 роках лише 7% українців системно займалися волонтерством і лиш 4% брали активну участь у діяльності громадських організацій. НУО досі залишаються залежними від міжнародних донорів. В останні роки українські громадські зазнають стикаються із загрозами насильства, а злочинці досить не часто отримують покарання. Створення нових механізмів конкурсного фінансування НУО не забезпечує справедливого розподілу коштів, адже більшість фінансів і далі розподіляється без конкурсу. Все ж, дедалі частіше з'являється тенденція до створення державно-приватних партнерств з об'єднанням зусиль місцевих органів влади, волонтерів та бізнесу. Вони опікуються переважно забезпеченням лікарень медичними виробами й засобами індивідуального захисту [Горінов та Драпушенко, 2022].

З'явилася також ініціатива солідарності для підтримки групи ризику та осіб, які потребують допомоги. Громадянське суспільство і надалі стежило за підтримкою антикорупційних реформ. 30 жовтня 2020 року активісти відреагували публічним протестом на рішення Конституційного Суду про скасування антиконституційної реформи та запропонували рішення для подолання конституційної кризи. У 2020 році пройшла хвиля протестів, яка стала виразником невдоволення громадянського суспільства й реакцією адміністрації В. Зеленського на військову агресію Росії на Донбасі. Громадськість виступила проти надання особливого статусу Донбасу та проти згоди на участь представників окупованого Донбасу у мирних переговорах на рівні з Києвом. Тривали випадки переслідування та чинення фізичного тиску на представників та активістів громадських об'єднань. Так, у 2020 році було зафіксовано 74 випадки переслідування громадських активістів, зокрема, фізичні напади на активістів, а також залякування й пошкодження їхнього майна [Freedom House: Nations in Transit 2021 – Ukraine, 2021].

У 2020 році лише незначна частка українців системно займалася волонтерством (оскільки волонтерство дедалі більше втрачало тоді свою активність) та брала активну участь у діяльності громадських організацій. Такий суспільний абсентеїзм частково був пов'язаний тоді з пандемією COVID-19, адже найбільш активні

суспільні групи змушені були відійти від класичної волонтерської участі в сфері політики й безпеки та переорієнтувати свою волонтерську діяльність у бік сприяння постачання ліків і вакцини для широких верств населення. З відходом авторитарного режиму В. Януковича українська влада намагалася удосконалити правові та політичні механізми реєстрації НУО та релігійних організацій. Натомість зберігався тиск на громадські організації, а також надмірна зарегульованість з боку держави волонтерських та благодійних організацій. Попри все громадянське суспільство не припиняло контролювати стан реалізації антикорупційних реформ та активно впливати на позицію влади щодо російської агресії на Донбасі.

Громадянське суспільство та НУО України в умовах повномасштабної російсько-української війни. Новий сплеск волонтерського руху відбувся 24 лютого 2022 року у зв'язку з повномасштабною агресією Росії проти України. Відомо, що до повномасштабного вторгнення Росії близько третини громадських та благодійних організацій мали свої волонтерські програми, що фактично не змінилося й з початком великої війни. Однак новостворені організації наразі більше зосереджують свої зусилля та віддають перевагу залученню волонтерів. Близько половини з нині існуючих громадських та благодійних об'єднань заявляють про наявність волонтерських програм та політики щодо залучення волонтерів як на постійній основі, так і у межах окремих (зокрема й короткотривалих) проєктів.

Громадські та благодійні організації працюють також із бізнесом на постійній основі (10,3%) і приблизно 29% мають спільні проєкти з комерційними компаніями як тривалодіючі організації. Водночас дедалі більше таких НУО намагаються залучити волонтерів із-за меж України, одночасно розширюючи тим часом і міжнародне партнерство. Хоча таку співпрацю поки складно назвати масовою попри те, що понад 20% висловлюють таке бажання, а кожна десята новостворена організація громадського чи благодійного характеру намагається співпрацювати з закордонними комерційними організаціями. Дещо меншим, порівняно з періодом до 24 лютого 2022 року, видається й масштаб запрошення громадських

та благодійних об'єднань до співпраці з боку державних органів чи органів місцевого самоврядування [*Громадянське суспільство України ...*, 2023, с. 48].

З початком повномасштабної війни 24 лютого 2022 року українські НУО на тлі розгортання масштабного волонтерського руху активізували забезпечення допомоги Збройним силам України (ЗСУ). Згідно із соціологічними дослідженнями 77% НУО України так чи інакше допомагали та допомагають ЗСУ передусім за рахунок переорієнтації своєї попередньої діяльності. Прикладом такої діяльності є створення благодійних фондів на кшталт "*UNITED24*", БФ "*Повернись живим*" та "*Армія SOS*" [*Громадянське суспільство України ...*, 2023, с. 44].

Від початку російського повномасштабного вторгнення на рахунок фондів українці та іноземці перерахували понад 33,9 млрд грн. Загалом, хоча повномасштабне вторгнення Росії й зумовило кількісне зменшення НУО в Україні, утім воно стало тригером до радикального збільшення кількості нових благодійних організацій, що тим самим змінило всю структурну палітру українських НУО. Скажімо, упродовж 2022 року кількість благодійних об'єднань (благодійних фондів, благодійних організацій, громадських організацій, волонтерських організацій) зросла з 830 до 6367 одиниць, або у дев'ять разів (!). Зросла присутність таких організацій і в медіапросторі. Відповідно до низки досліджень, зокрема контент аналізу та медіа-моніторингу, з лютого до листопада 2022 року кількість згадок про благодійні організації зросла з 9398 до 97940, або більш як у десять разів. У ЗМІ та соцмережах у цей час з'явилося близько 600 тис. повідомлень та згадок про благодійні організації. ТОП-20 організацій за кількістю згадок у медіапросторі очолює БФ "*Повернись живим*", на другому місці – *UNITED24*, на третьому – ГО "*Справа громад*". За кількістю повідомлень (припадає 131246 повідомлень) про діяльність громадських та благодійних організацій домінують загальноукраїнські ЗМІ. Решта повідомлень припадає на регіональні ЗМІ де домінує м. Київ (19537 публікацій) [*Громадянське суспільство України ...*, 2023, с. 17–18].

Фонд "*Повернись живим*" є одним із найбільших, що збирає допомогу для ЗСУ. Вже за пів року від початку повномасштабної

війни до цього фонду було перераховано благодійних внесків на суму 3,12 млрд грн. [Повернись живим, 2022]. Організація "Армія SOS" працює у напрямках реалізації таких проєктів як забезпечення постачання для української армії засобів радіоелектронної розвідки, безпілотних літальних апаратів (БПЛА), забезпечення авіарозвідки, програмного забезпечення для планування, розрахунків та орієнтування ["Армія SOS", 2024].

Тим не менш, 10% НУО та благодійних організацій повністю не змогли або частково не змогли адаптуватися до роботи під час та унаслідок пандемії COVID-19, а 12% – не змогли пристосуватися до роботи в умовах війни. Відтак більшість НУО, зіткнувшись із труднощами на тлі втрати фінансової підтримки, змушені були зорієнтувати свої зусилля на створення безпечних умов для співпраці, налагодження більш ефективної роботи з партнерами, скороченні кількості працівників.

Загалом НУО стикалися з фінансовими труднощами й до повномасштабної війни, однак з її початком такі труднощі стали ще більш відчутними. Як не дивно, але серед громадських та благодійних організацій, функціонуючих до 24 лютого 2022 року, про фінансові труднощі повідомили 59,8%, а після початку війни – 49,6% [Громадянське суспільство України ..., 2023, с. 33].

Урешті, як бачимо, відсоткова частка НУО, які не змогли адаптуватися до особливих умов часів пандемії та від початку повномасштабного вторгнення, не є вже надто значною, адже більше ніж половина благодійних та громадських організацій так чи інакше змогла забезпечити своє існування й функціонування. Більше того, 91% НУО вдалося забезпечити збереження своєї команди під час пандемії COVID-19, а 88,3% НУО це вдалося зробити під час повномасштабної війни. Загалом, попри кількісне зростання громадських та благодійних організацій з початком повномасштабної війни середня кількість активно залучених до них працівників скоротилася у 1,7 раза. Така ситуація породила кадрову проблему, супутно пов'язану з безпекою реально чи потенційно залученої команди.

При цьому дещо змінилася й структура фінансування таких організацій. Так, нині основними джерелами фінансування

громадського сектору в Україні є фінансування з місцевого бюджету, донорство та пожертви (зокрема й міжнародні благодійні внески й допомога української діаспори), надання соціальних послуг, членські, благодійні внески та донати, які становлять понад третину всього матеріального забезпечення, а також комерційні проекти самих НУО. Ще одним джерелом фінансового забезпечення НУО є міжнародні гранти (21,6%) та доходи від власної економічної (господарської) діяльності (15,3%) [*77% громадських організацій допомагають ЗСУ ...*, 2023].

Тим часом змінився й профіль діяльності НУО, адже якщо до повномасштабного вторгнення пріоритетом для них були культура, спорт, туризм (36%), освіта (29,1%), то останнім часом такі пріоритети знизилися, відповідно, на 8,8 і 5,3%, позаяк головним пріоритетом для благодійних організацій і НУО стала допомога ЗСУ та жертвам російської агресії, ветеранам та переселенцям. Тобто тут спостерігається зростання, відповідно, на 21,3% і на 25,7%. Більше того, 65,1% українських НУО, створених після війни, зосереджені саме на допомозі армії, а 61,8% сфокусовані на допомозі жертвам російської агресії [*77% громадських організацій допомагають ЗСУ ...*, 2023].

Ще одним новопрофільним напрямом діяльності НУО, що був започаткований ще з 2014 року, стало сприяння документування вчинених Росією воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Задokumentовані факти стають підставою для відкриття майбутніх кримінальних проваджень проти Росії та притягнення до відповідальності воєнних злочинців. Саме завдяки такій діяльності НУО правозахисники отримують доступ до тимчасово окупованих українських територій. Задля такої діяльності створена спеціальна коаліція НУО, котра дістала назву "Україна. П'ята ранку" та включає в себе 30 правозахисних організацій та чотирьох незалежних експертів [*Блог Коаліції "Україна. П'ята ранку"*, 2022].

Зусилля коаліції спрямовані на документування міжнародних злочинів на території України у перебігу повномасштабної російсько-української війни, а також захисту її жертв. Коаліція акумулювала велику базу доказів, що архівуються за сприяння організації *Mnemonic* і сервісу *I-DOC*. Докази мають бути передані

до національних та міжнародних органів кримінальної юстиції та використовуватимуться для доведення конкретних злочинів [Снів-праця неурядового сектора та держави ..., 2023]. Коаліція, окрім документування та архівації доказів, ще й співпрацює з міжнародними дослідницькими місіями на кшталт *USAID*, *INL* та ОБСЄ. Загалом же, ця коаліція сприяє створенню спеціальних механізмів правосуддя та притягнення винних у скоєних злочинах в Україні до відповідальності.

При всьому позитиві набуття нового змісту діяльності НУО в експертному середовищі існують побоювання стосовно того, що згорання важливих напрямів роботи НУО призведе до складнощів у їх надолужуванні, а то й цілковитій їх втраті, адже 89% НУО оцінюють актуальність напряму власної діяльності й після завершення війни в Україні. Відтак абсолютна більшість українських НУО, що виникла під час війни та/або адаптувала свою діяльність відповідно до воєнного стану, по завершенні війни спрямують свою участь на відбудову України. Відновлення України (матеріальне, соціальне, психологічне) та утвердження суспільної ідентичності буде абсолютно неможливим без участі / залучення громадського сектора.

На 2023 рік 87,7% НУО і благодійних організацій України планували долучитися до громадських ініціатив у гуманітарній допомозі після війни. Понад 50% громадських і благодійних організацій планують і близько 30% їх скоріш за все планують долучитися до повоєнної відбудови України [Громадянське суспільство України ..., 2023].

Тим часом від початку повномасштабної російсько-української війни відбулося помітне скорочення осередків громадських та благодійних організацій на макрорегіональному рівні. На цьому тлі серед новостворених громадських та благодійних організацій значно менше стало локальних, тоді як збільшилася кількість загальнонаціональних та міжнародних організацій. При цьому навіть локальні організації мають філії в низці областей України, що певною мірою компенсує скорочення осередків НУО на регіональному рівні. Тобто російська повномасштабна війна, з одного боку, зумовила скорочення залученості й зменшення регіональних

осередків НУО, проте, з іншого, стала тригером не лише до кількісного зростання громадських та благодійних об'єднань, але й сприяла активізації їхньої регіональної діяльності. Більше того, згідно з низкою соціологічних досліджень, від початку повномасштабного вторгнення зросла й кількість позитивних оцінок діяльності цих організацій.

Так, до повномасштабного вторгнення 81,6% опитуваних респондентів задовільно та цілком задовільно оцінили діяльність НУО, однак уже після 24 лютого 2022 року їх кількість зросла до 90,1% [*Громадянське суспільство України ...*, 2023, с. 27]. Для порівняння, згідно з дослідженням Фонду "Демократичні ініціативи" та Київського міжнародного інституту соціології від 2005 року 26,1% опитуваних повністю довіряли НУО, тоді як 26,4% не довіряли цим організаціям, а 47% взагалі на той час ще не визначилися зі своїм ставленням до НУО [Пожидаєв, 2007, с. 24]. Як бачимо, по мірі наростання загроз нацбезпеці України популярність неурядових організацій підвищується.

Упродовж 2022–2023 років простежувалася подальша консолідація українського громадянського суспільства на тлі повномасштабної війни Росії проти України. Ця консолідація спрямована на мобілізацію зусиль у забезпеченні потреб ЗСУ. На цьому тлі продовжили свою активність об'єднання, які забезпечували динаміку волонтерського руху. У 2022 році також спостерігалася робота українського уряду над Національною Стратегією сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, що була схвалена Президентом України ще у 2021 році [*Національна Стратегія сприяння розвитку...*, 2021].

Зі свого боку, Кабінет Міністрів України розпочав відкрите обговорення проекту розпорядження "Про затвердження Плану заходів на 2022–2024 роки щодо реалізації національної стратегії". Такі дії відзначилися плануванням конкретних заходів, спрямованих на забезпечення участі широкої громадськості у розробці й реалізації державної політики, спрямованої на інституційний розвиток організацій громадянського суспільства. Це стало своєрідним стартом до проведення низки професійних і публічних заходів у столиці та інших містах. Так, було проведено 11-й форум розвитку

громадянського суспільства, що проходив у Києві; перший та другий Київський форуми волонтерів тощо [*У Києві відбувся масштабний волонтерський форум*, 2022]. Такі кроки свідчили про здатність українського громадянського суспільства адаптуватися до умов воєнного часу.

Водночас зазначимо, що репресивна політика Росії щодо громадянського суспільства поширювалася й на тимчасово окуповані території України. Російські військові вдавалися до переслідування та затримань місцевих активістів на теренах окупованих районів Запорізької та Херсонської областей. Так, лише в Херсонській області на 2022 рік російськими військовими було захоплено близько 300 активістів, які провадили роботу, спрямовану на суспільну антиокупаційну активність шляхом організації колективних акцій на кшталт протесів проти окупаційних військ. Приміром, такі акції були організовані у багатьох окупованих містах у перші дні російського повномасштабного вторгнення [*Низові практики громадянського суспільства України...*, 2022]. Тим часом представники українського громадянського суспільства брали активну участь у зборі та документації доказів російських військових злочинів проти людства у ході повномасштабного вторгнення РФ з метою майбутнього притягнення до відповідальності її керівництва. Серед них – об'єднана коаліція правозахисних організацій "Україна. П'ята ранку", а також лауреат Нобелівської премії 2022 року – Центр громадських свобод та Українська Гельсінська спілка з прав людини.

У той же час нерозвиненість національних джерел фінансування і надалі робила українські НУО та інші організації громадянського суспільства значно залежними від міжнародної фінансової допомоги. На червень 2022 року в Україні було зареєстровано понад 3 тис. благодійних та понад 1 тис. неурядових організацій, що значно перевищує показники 2021 року. Крім того, участь громадян у волонтерській діяльності в Україні протягом 2022 року коливалася у межах від 33% до 36% [Поя, 2023]. Довіра громадян України до НУО у 2021–2023 років зросла з 47% до 65%, тоді як довіра до волонтерських організацій зросла за цей період з 63% до 85%, що перевищило навіть зареєстрований рівень довіри до президента та

інших організацій громадянського суспільства [*Freedom House: Nations in Transit 2023 – Ukraine, 2023*]. До того ж, на 2022 рік волонтерство стало більш структурованим та професійним, адже волонтерські організації розпочали конкурентне змагання за ресурси, увагу медіа та кваліфікованих волонтерів, зокрема й очільників благодійних фондів.

2023 рік в Україні відзначився суспільними протестами, спрямованими до уряду з проханням закріпити встановлені терміни військової служби та ротації в армії, а також ухвалити закон, який дозволяє солдатам демобілізуватися після 18 місяців служби [Балюх, 2023]. Нова хвиля акцій протесту стосувалася вимог до місцевих органів влади віддавати пріоритет військовим витратам над інфраструктурними проєктами, зокрема і в столиці України – м. Києві. На початку 2023 року 61% українців активно виступали волонтерами на підтримку військових та/або своїх громадян. При цьому значну хвилю невдоволення у громадянського суспільства у ході оголошення мобілізаційних заходів викликало затримання чоловіків призовного віку представниками територіальних центрів комплектування (ТЦК).

Загалом же, згідно з дослідженнями неурядової організації *Freedom House*, індекс стану громадянського суспільства в Україні упродовж 2019–2023 років зріс із 5,00 до 5,25 бала, що відповідає рейтингу країн з усталеними (стійкими) демократіями, тоді як індекс розвитку демократії в Україні у цей період загалом зріс лише з 3,39 до 3,43 бала, що відповідає категорії країн з перехідними або гібридними режимами [*Freedom House: Nations in Transit 2020 – Ukraine; 2020*]; [*Freedom House: Nations in Transit 2024 – Ukraine; 2024*]

Отже, з початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року відбувся черговий сплеск громадської активності, що виразилося в масовому волонтерському русі, спрямованому на допомогу ЗСУ. Хоча кількість неурядових та благодійних об'єднань порівняно з періодом до повномасштабного вторгнення зросла у середньому в десять разів, усе ж досі зберігається проблема фінансової підтримки таких організацій.

Висновки. Суспільно-політична активність НУО в Україні наростала у міру становлення державних інституцій та просування до демократії. Упродовж 1995–2022 років кількість НУО в Україні зросла з 400 одиниць до 160 тис. Досить активною була й підтримка українських НУО з боку США на тлі політичних криз в Україні на кшталт касетного та кольчужного скандалів. Стрімка активізація діяльності українських НУО була пов'язана із забезпеченням вільних і чесних виборів. Особливого вияву така активність набула під час президентської виборчої кампанії 2004 року, яка, власне, й сприяла стрімкому прискоренню формування українського громадянського суспільства.

Після краху режиму В. Януковича, який проектував тиск, спрямований проти українських НУО, їхня діяльність різко активізувалася з початком гібридної агресії Росії проти України. Саме відтоді набуває популярності волонтерський рух, який змінив цілі й завдання НУО, котрі зосередили свою діяльність у благодійній сфері. Під тиском НУО та громадянського суспільства було відрегульовано законодавче регулювання діяльності цих організацій, яке, зокрема, стосувалося реєстрації власності шляхом електронного декларування осіб, пов'язаних з діяльністю НУО. Нова хвиля сплеску волонтерської діяльності НУО була пов'язана з повномасштабним вторгненням Росії 24 лютого 2022 року. Волонтерська участь НУО у 2022–2024 роках, спрямована на допомогу ЗСУ, значно підвищила їхню популярність серед українського населення, адже понад 90% опитуваних респондентів цілком задовільно оцінили діяльність неурядових організацій.

Авторитарна політика влади щодо громадянського суспільства в Росії

Загальні риси формування громадянського суспільства в Росії. Авторитарне керівництво в Росії не змінювалося упродовж багатьох століть, і саме цим пояснюється фактична відсутність у ній громадянських свобод та громадянського суспільства в цілому. Крах СРСР на короткий часовий проміжок відкрив перспективи для демократизації суспільно-політичного та економічного життя в Росії та інституціоналізації її громадянського суспільства, свідченням

чого стала поява організацій громадянського суспільства – неурядових організацій (НУО), різновидом яких є громадські організації та об'єднання (ГО), а також некомерційні організації (НКО). Адже за часів раннього президентства Б. Єльцина спостерігалися прояви та здавалося би розпочався розпад авторитарної системи. В цей час також на теренах фактично всього пострадянського простору відбувалося зародження нових політичних партій, товариств, благодійних фондів тощо. За президента РФ Б. Єльцина на тлі прийняття низки законодавчих та нормативно-правових актів 19 травня 1995 року було ухвалено Закон "Про громадські об'єднання" [Об общественных объединениях, 1995], який покликаний був регулювати діяльність відповідних інституцій громадянського суспільства, яке щойно зароджувалося. Згодом, 12 січня 1996 року набув чинності федеральний Закон "Про некомерційні організації" [О некоммерческих организациях, 1996].

Такі кроки з боку держави спонукали сприяли розширенню саме недержавного сектору в тодішній РФ. Відтак це сприяло стрімкому кількісному зростанню російських некомерційних організацій (НКО), адже їх чисельність зросла з 52,6 тис. у 1996 році до 485 тис. у 2000 році. Таким чином, кількість зареєстрованих ГО зросла за цей період у 9,1 раза [Константинова, 2002].

Примітно, що однією з перших ГО стало створене у січні 1989 року (тобто ще за часів СРСР) Всесоюзне історико-просвітницьке товариство "Меморіал" (з 1992 року Міжнародне історико-просвітницьке, правозахисне та благодійне товариство "Меморіал"). Цього ж року було відновлено діяльність Московської Гельсінської групи, яка була створена ще у 1976 році та проіснувала до 1982 року, оскільки була вимушена припинити свою діяльність під тиском репресій.

Уможливлення відродження зазначеної ГО стало завдяки фінансовій підтримці Європейської комісії, Фонду "Відкрите суспільство" Дж. Сороса, Агентству США з міжнародного розвитку та ін. Головною метою цієї організації було забезпечення досліджень політичних злочинів у СРСР, як-от репресій, розстрілів, голодоморів тощо. Саме такі потуги покликані були сприяти формуванню правової свідомості громадян, популяризації демократичних цінностей, а у підсумку- й формування громадянського суспільства в цілому [Пилюпчук, 2019].

Однак деструкція авторитарної системи була досить швидко зупинена після кількарічної динаміки ліберально-демократичних трансформацій. Погіршення економічної ситуації та наростання економічної кризи в Росії, результатом якої став дефолт 1998 року, збігся зі згортанням демократичних перетворень, разом з чим простежується й наростання тиску з боку держави на НУО. Особливо виразним цей процес став з приходом до влади у Росії В. Путіна у березні 2000 року, з яким пов'язується згортання нетривалих демократичних перетворень та становлення й утвердження авторитарних тенденцій. Процес наростання імперських амбіцій РФ був прямо пропорційно пов'язаний з реінкарнацією авторитаризму. Відтак вже на початку 2000-х років з приходом до влади вихідця з КДБ В. Путіна Росія поступово перетворилася на корпоративну державу авторитарно-клептократичного типу [Шевко, 2022].

Як зазначають у своєму дослідженні західні науковці Б. Альфред та Дж. Еванс В. Путін вже у період перших років свого президентства робив акцент на необхідності інтеграції інституцій громадянського суспільства до структури російської виконавчої влади [Evans, 2005]. Все це у підсумку сприяло формуванню нового – гібридного типу неурядових організацій, заснованих, керованих і фінансованих урядом, які дістали назву *GONGO* (*government-organized non-governmental organization*). Російський уряд постійно намагається керувати участю громадян через підконтрольні політичні партії та проурядові *GONGO*, а також через консультативні організації на кшталт Громадської палати.

Примітним є також те, що у листопаді 2004 року при президентові РФ було сформовано Раду з розвитку громадянського суспільства і прав людини. Наприкінці цього року, після бесланської трагедії, було створено Громадську палату Російської Федерації, яка нібито мала об'єднати лідерів громадянського суспільства задля координації дій з найвищою політичною владою країни. Утім, палата наповнювалася виключно членами, що дотримувалися політичної лінії Кремля, а отже, жодним чином не забезпечували незалежний нагляд. Ці інститути покликані були координувати дії влади й відтоді провладного громадянського суспільства, а також

забезпечувати комунікацію між ними задля створення видимості впливу громадян на прийняття життєво важливих рішень. Через зазначені інституції російська влада почала активно переслідувати НУО, які вивчали й освітлювали питання, пов'язані з війною у Чечні. У той же час такий умовний діалог дозволяв владі отримувати інформацію про суспільно-політичні настрої населення, а відтак контролювати й без того слабкі інститути громадянського суспільства. Одним словом, держава вдалася до формування слухняного "громадянського" суспільства, яке б слугувало інструментарієм реалізації різного ґатунку як внутрішньо-, так і зовнішньополітичних цілей. Підтвердженням вище зазначеного слугувало ухвалення відповідних нормативно-правових актів на кшталт постанови Уряду РФ "Про надання підтримки соціально-орієнтованим некомерційним організаціям" [О предоставлении поддержки..., 2011].

Ще з 2006 року було взято курс на скорочення простору для діяльності НУО та громадянського суспільства загалом. Це, зокрема, пояснюється внесенням коректив до Закону РФ від 12 січня 1996 року "Про внесення змін в деякі законодавчі акти Російської Федерації" [О внесении изменений у некоторые законодательные акты..., 2006]. Закон, по суті, санкціонував посилення контролю над НКО та ліквідацію незалежних центрів активності громадянського суспільства. Законом було регламентовано втручання органів держави у створення та діяльність НКО, а також впроваджено обтяжливі вимоги щодо звітності НКО, яким надавалася іноземна підтримка. Цей Закон також забезпечував можливості влади щодо регулювання й моніторингу НКО. Законодавча база використовувалася і задля підризу незалежної активності громадських організацій через призму боротьби з "екстремізмом". Тим часом В. Путін відкинув практику зустрічі з представниками НУО. Також розпочався тиск на різного роду неросійські православні релігійні групи. Як наслідок, кількість НКО у 2007 році знизилася до 300 тис. (тоді як у 2000 році їх кількість становила 485 тис.) [Ямшанов, 2007].

У липні 2008 року тодішній президент Росії Д. Медведєв регламентував внесення змін до закону про громадські організації від 2006 року, який відзначався своєю суворістю. Підписані ним зміни до закону дещо спрощували процедури реєстрації та звітності

НУО, а також зменшували кількість перевірок. Законодавство також обмежило коло документів, які держава могла вимагати від організацій у ході її реєстрації. Попри певний позитив такі кроки не надто сприяли покращенню загальної атмосфери для формування повноцінного громадянського суспільства. Слід зазначити, що на 2010 рік кількість НУО в Росії становила 2015 тис., проте замість активізації у відстоюванні своїх прав та свобод представники НУО вважали за краще комунікувати з представниками вищих органів влади через листування або принаймні шляхом дзвінків на гарячу телефонну лінію.

Кремль і надалі домінував над громадянським суспільством, використовуючи тиск і переслідування активістів. Загалом на той часовий період простежувалися тенденційні ризики стосовно того, що політичний тиск на громадянське суспільство та НУО зокрема буде лише посилюватися [*Freedom House: Nations in Transit 2018 – Russia*, 2018]. Врешті, своєю жорсткою політикою щодо НУО В. Путін прагнув придушити незалежні профспілки, ускладнивши при тому легальний страйк профспілок. Однак на тлі економічних проблем, що наростали тоді під впливом глобального економічного спаду, (світова економічна криза 2008 року) страйки та соціальні виступи почастішали на той час у межах всієї Росії. Як наслідок, набрали своєї популярності такі низові організації, як "Єдинство". Натомість такі організації, як Федерація незалежних профспілок, підтримували тісні відносини з партією "Единая Россия" та Кремлем. Таким чином, держава намагається забезпечити більший контроль над членською масою профспілок.

Попри певну лібералізацію політичний тиск з боку влади, починаючи з 2008 року, різко зріс щодо товариства "Меморіал", про що свідчать постійні рейди поліції з обшуками у різних відділеннях організації. Ключовим мотивом до таких обшуків стало твердження про нібито публікацію представниками "Меморіалу" екстремістських матеріалів у пресі. Утім, у 2010 році під тиском хоча й деморалізованого громадянського суспільства на судовому рівні було визнано незаконність рейдів поліції у в офісах "Меморіалу" у 2008 році у Сан-Петербурзі. У липні 2009 року до судової відповідальності було притягнуто керівника правозахисного відділу

"Меморіалу" О. Орлова за нібито наклеп на президента Чечні Р. Кадірова за його ймовірну причетність до вбивства правозахисниці Н. Естімірової [*Російського правозахисника допитали...*, 2009].

У 2017 році продовжувалися переслідування активістів з політичних мотивів. Приміром, тривала політично справа щодо історика організації "Меморіал" у Карелії Ю. Дмитрієва. Правозахисники стверджували, що його заарештували через дослідження ним сталінських репресій і що справа була мотивована бажанням особистої помсти деяких регіональних силовиків [Светлова, 2017].

З роками переслідування працівників "Меморіалу" наростали. Так, 29 грудня 2021 року Московський міський суд ухвалив рішення про ліквідацію організації (правозахисна організація остаточно була ліквідована 25 січня 2023 року), що викликало протести як у Росії, так і за кордоном. У прокуратурі зробили заяву, що товариство за наявності іноземного фінансування нібито проводить політичну діяльність з метою впливу на державні рішення та формування громадської думки. Також судом було зазначено, що брав участь у всіх рухах протесту у Росії, "підтримував усі протести, спрямовані на дестабілізацію країни". До того ж, представник прокуратури звинуватив товариство у створенні "...брехливого образу СРСР як терористичної держави та реабілітації нацистських злочинців". Напередодні Верховний суд РФ своїм рішенням заборонив діяльність на теренах Росії "Міжнародного меморіалу" – історико-просвітницьке, правозахисне та благодійне товариство, до складу якого входив і однойменний центр [*Суд у Москві заборонив правозахисний центр...*, 2021].

Варто зазначити, що російське законодавство було також використано для закриття "Меморіалу" як найстарішої правозахисної організації, яка своєю діяльністю загрожувала путінському режиму. Натомість додамо, що в умовах переслідувань та політичного тиску правозахисній організації "Меморіал" у 2022 році було присуджено Нобелівську премію миру. Такий крок з боку організаційного комітету цієї премії став вагомим кроком до підтвердження всесвітнього визнання "Меморіалу" та визначною моральною компенсацією за переслідування його учасників з боку путінського режиму.

Попри те, що переважна більшість неурядових організацій базувалася в регіонах, Кремль убачав у них потенційну політичну загрозу. Міністерство юстиції також визнало небажаними чотири іноземні організації, зокрема такі, як "Відкрита Росія" та американський Інститут сучасної Росії, що були засновані російським бізнесменом у вигнанні М. Ходорковським [*Перечень иностранных и международных неправительственных организаций...*, 2023]. 28 березня 2017 року всім небажаним іноземним організаціям було заборонено засновувати нові організації в Росії [*Путин утвердил запрет...*, 2018].

На окрему наукову увагу заслуговує питання державного фінансування НУО, яке спрямовується передовсім на забезпечення (купівлі) лояльності з боку громадянського суспільства та формування у нього провладних настроїв, Відтак як заохочення лояльно налаштованих до влади НУО державою було організовано забезпечення надання цільового фінансування та системи грантів. Ще з 2004 року було сформовано затверджений державою список НУО, які підпадають під надання фінансового сприяння внутрішніми російськими грантодавцями.

2 липня 2008 року В. Путін видав указ, який посилив оподаткування 89 із 101 іноземної неурядової організації, що працювали у Росії та були націлені на активізацію захисту прав людини та навколишнього середовища. Були скасовані податкові пільги для нелояльних до влади НУО, які відтоді мали сплачувати 24-відсотковий податок на всі гранти, надані в Росії. Тим самим російське керівництво розпочало реалізацію плану підпорядкування неурядового сектору. Такі кроки були спрямовані, зокрема, й на витіснення західних організацій, які на той час діяли у Росії, та заміну їх на російські організації, підпорядковані політичному керівництву держави [Mironova, 2008]. Тож обмежуючи іноземне фінансування, держава збільшувала власний розподіл фінансування між НУО, включаючи й обмежену кількість груп, які критично ставилися до політики керівництва.

У свою чергу, у липні 2010 року тодішній прем'єр-міністр В. Путін підготував список 14 вітчизняних фондів, чії гранти не оподатковувалися відповідно до статті 217 Податкового кодексу [Mootz,

2010]. Такі фонди створювалися за безпосередньої участі держави задля забезпечення підтримки та формування лояльності з боку активістських груп російського суспільства. У міру того, як іноземне фінансування російських НУО зменшувалося, вони мали отримувати фінансове забезпечення від держави або безпосередньо від громадян як благодійні внески. На 2011 рік лише 107 із 301 благодійних організацій Росії декларували фінансову інформацію. Держава надавала НУО певну кількість коштів на їх роботу, проте ключовою опцією такого фінансування було моделювання поведінки громадянського суспільства в інтересах влади. Російська влада передала частину функцій НКО, очікуючи натомість від них повної лояльності. У 2011 році уряд виділив 1 млрд рублів на розвиток інститутів громадянського суспільства. Проте цей мільярд було розподілено між шістьма НУО, які, за твердженням різних критиків, були тісно пов'язані з державою [*President Dmitry Medvedev's...*, 2011]. Загалом Кремль намагався наростити державне фінансування лояльних НУО як засіб кооптації через збільшення виділення президентських грантів.

Варто зазначити, що у 2017 році навіть було створено спеціалізовану НУО – Фонд президентських грантів з розгалуженою мережею регіонального представництва. Тоді 970 громадських організацій з усієї Росії отримали президентські гранти. Серед лауреатів – три неурядові організації, які згодом були визнані іноземними агентами, в тому числі Левада-Центр. Загальна сума грантів становила майже 2,25 мільярда рублів (37 мільйонів доларів), а ще 7 мільярдів рублів (80 мільйонів доларів) було передбачено для розподілу грантів до кінця року [*Президентские гранты получили 970 НКО...*, 2017]. Однак, згідно з офіційними даними Мін'юсту Росії, у 2017 році неурядові організації отримали понад 1 мільярд доларів США від іноземних донорів. Відтак урядовий підхід щодо завоювання громадської довіри не створив достатніх можливостей для російського громадянського суспільства перед лицем політично створених ризиків і червоних ліній [*Российские НКО за год получили из-за рубежа 72 млрд рублей*, 2017].

У 2018 році було видано Указ Президента РФ №30 "Про гранти Президента РФ, що надаються для розвитку громадянського

суспільства", а також затверджено відповідне Положення про гранти Президента РФ задля розвитку вже так званого громадянського суспільства. У зв'язку з цим у 2020 році згідно з податковим кодексом РФ бізнесовим структурам було надано право здійснювати благодійні внески (в межах 1% виручки) на підтримку соціально-орієнтованих (потрібних / провладних) НКО. Таким чином, російський уряд намагається приборкати організації громадянського суспільства, зокрема, й шляхом розподілу державних і президентських грантів.

На 2019 рік на потреби таких організацій Фондом президентських грантів було виділено близько 18 млрд рублів [*Фонд президентських грантов, 2022*]. У подальшому простежується постійне збільшення фінансування діяльності провладно орієнтованих НКО як з боку бізнес структур, так із федерального бюджету [*О грантах Президента Российской Федерации ... , 2019*]. До того, для досягнення політично прийнятних цілей громадські проурядові структури (*GONGO*) часто організовувалися та фінансувалися групами інтересів та окремими особами, які були безпосередньо пов'язані з режимом. Приміром, у жовтні 2020 року Міністерство освіти РФ своїм указом передало будівлю новоствореному Фонду захисту дітей. Утім, такий жест, за свідченням експертів, був спрямований на догодження групам інтересів, котрі слугують опорою для путінського режиму – на кшталт Російської православної церкви [*Филипенко, 2020*].

У 2022 році програма президентських грантів була, зокрема, спрямована на підтримку воєнних ініціатив на Сході України, а також на підтримку російських громадян за кордоном, проекти соціального захисту та патріотичного виховання. Відтоді ще більш жорстко встановлювалася заборона на іноземне фінансування російських НУО [*Russian Journalists..., 2022*].

Отже, попри активізацію громадянського суспільства та НУО у 1990-х роках, з приходом до влади В. Путіна, активізувався політичний тиск на громадські організації та об'єднання. Разом з тим, активізується фінансування лояльних до влади НУО та підтримка громадських проурядових організацій (*GONGO*).

Репресивна політика путінського режиму щодо громадянських політичних інституцій. Громадянське суспільство в РФ не

мало достатніх можливостей впливати на політичні процеси – на кшталт виборчих кампаній. Тим часом межа між урядовими та неурядовими організаціями ставала дедалі розмитішою. Прикладом тому є діяльність Загальноросійського народного фронту (ЗНФ) – так званої коаліції суспільно-політичних організацій – суспільно-політичний рух. Ключовими завданнями цього фонду було забезпечення контролю за виконанням доручень президента РФ, питання здійснення нагляду за ефективністю використання державних коштів, сприяння боротьби з корупцією тощо [*Общероссийский народный фронт*, 2023].

За участі пропрезидентської партії "Єдина Росія" було розпочато створення альтернативних НГО провладних організацій (*GONGO*). Так, владою було простимульовано виникнення праворадикальних молодіжних організацій. Одразу після приходу в Кремль В. Путіна вже в липні 2000 року було створено організацію "Ті, що йдуть разом", очолюваної В. Якименком. Основою цієї організації стали фанати (хулігани) футбольного клубу ЦСК (Москва) "*Gallant Steeds*" за керівництва О. Мітрюшина [Харпен, 2015, с. 170]. Водночас набирали своєї активності монархічні та релігійні організації, як от: "Царський хрест", "Християнська держава", "Сорок сороков" та ін.

Ставлення влади і особисто В. Путіна до громадських організацій та об'єднань, починаючи з 2004 року, чимдалі погіршувалося. Відтоді щорічне послання російського президента Федеральним зборам супроводжувалося ворожим тоном стосовно взаємин між державою та незалежними групами громадянського суспільства.

Влада організувала зустрічі лише з лояльними НУО, натомість діяльність таких організації як, "Меморіал", "За права людини", "Комітет солдатських матерів" (групи свого часу документували зловживання російських військових в Чечні) перебувають під жорстким тиском держави. Примітно, що організація "Комітет солдатських матерів" входить до Громадської ради Міноборони РФ [*Freedom House: Nation in Transit 2005 – Russia*, 2005]. Починаючи з 2005 року Кремль активізував кампанію щодо жорстокого обмеження діяльності НУО, зокрема й через нівелювання іноземного фінансування так званої політичної діяльності російських НУО.

У вересні 2005 року задля посилення контролю над НУО В. Путін видав президентський указ про надання державного

фінансування російським правозахисним організаціям, а також про створення Міжнародного правозахисного центру щодо захисту прав російських громадян за кордоном. Тим часом у Росії масово зростала кількість скінхедів та неонацистських груп, які чинили напади на представників інших народів (напади на расовому ґрунті), що приїздили до великих міст, зокрема представників кавказької національності та темношкірих. Російська влада та судові структури традиційно не переслідували такі злочини, залишаючись при цьому часто на боці етнічних росіян. У листопаді 2005 року В. Путін розпустив офіційну комісію з прав людини та замінив її Радою з розвитку інститутів громадянського суспільства та прав людини. Цей орган слугував як допоміжний координатор владної ініціативи з НУО, однак не був способом узгодження впливу таких груп на уряд [*Freedom House: Nation in Transit 2005 – Russia, 2005*].

Після схвалення парламентом Росії у грудні 2005 року нового й досить суперечливого закону про НУО (готувався поспіхом і кулуарно – за закритими дверима й без консультацій з громадськими організаціями) адміністрація президента РФ ще більше посилила контроль над громадянським суспільством. Навіть численні суспільні протести попри те, що сприяли усуненню найбільш обмежувальних елементів закону (вимоги щодо реєстрації НУО та інших неофіційних груп як юридичних осіб у органах влади), натомість не змогли зупинити ухвалення самого закону. Тим часом здатність спільноти активістів забезпечувати своє функціонування на тлі обмежень доступу до західного фінансування залишалася тоді під значим сумнівом. Закон надавав досить широкі повноваження Федеральній службі реєстрації недержавних організацій Міністерства юстиції РФ, що дозволяло йому використовувати розмиті положення закону для закриття НУО, діяльність яких не влаштувала уряд. НУО, згідно із законом, мали звітуватися перед службою щодо джерел отримання фінансів та способів їх подальшого використання. Врешті, ненадання необхідної інформації слугувало підставою для закриття НУО, які цього не забезпечили.

Федеральна служба реєстрації недержавних організацій прозвітувала, що у 2005 році було закрито понад 300 НУО. Більше того, у планах російської влади вже тоді визрів план щодо ліквідації близько

1,3 тис. НУО. Саме тому активність російських благодійних установ, НКО та НУО видається досить інертною. Відтак громадські організації Росії набагато менш активніші, порівняно із аналогічними західними інституціями.

Зрештою, в умовах нагнітання антизахідної пропаганди російськими провладними медіа свою суспільну підтримку отримували ідеї євразійства та великодержавності. Згідно з даними соціологічних опитувань, більшість росіян визнають, що "Росія – це євразійська цивілізація, яка об'єднує в собі Схід і Захід" [Магун, 2006, с. 25].

За даними тих самих соціологів, ідеї євразійства знаходять підтримку в російському суспільстві, проте це жодним чином не позначається на чисельності та якісному впливі євразійських організацій на політичні процеси в державі. Адже такі інституції створювали в Росії здебільшого декоративний політичний фон з метою формування нової національної ідеї та банального підігрівання патріотичних настроїв. Попри те, користувалися успіхом як націоналістичні організації, так і військово-патріотичні та спортивні клуби. Створення неурядової організації "Міжнародний євразійський рух" (МЄР) у листопаді 2003 року ознаменувало новий етап євразійської ідеї в Росії. Представники МЄР вважають себе нащадками опричників Івана Грозного та позиціонуються як борці за протистояння експорту та проти поширення "кольорових революцій" на євразійських теренах, у тому числі і фізичними засобами через організацію вуличних боїв із прибічниками західних цінностей. Масштаби розширення діяльності організації до міжнародних масштабів є помітними, оскільки МЄР мала свої філії у 29 країнах [*Создано международное евразийское движение*, 2003].

Згодом – у 2005 році за підтримки російської влади було організовано рух "Наші", яким опікувався путінський сирій кардинал В. Сурков, та об'єднання "Євразійський союз молоді" (ЄСМ) (голова В. Коровін). Примітно, що до ЄСМ і подібних йому організацій входила значна кількість учасників спортивних гуртків та секцій, зокрема борцівських клубів. Існувала також низка "філій" євразійських об'єднань в інших пострадянських державах [Putin's agenda, 2005]. Загалом, усі організації та рухи, які, окрім того, що покликані

боротися проти нових лібералів, мали ще й антизахідне спрямування. Просуваючи подібні націоналістичні молодіжні проекти Кремль намагався таким чином протистояти зростанню впливу молодих патріотичних груп, які можуть прагнути змін у Росії. Отже, прокремлівськими організаціями було взято за основу історичну героїку Росії, покликану формувати ностальгічний патріотизм.

У 2015 році створено молодіжну організацію "Тигри Родіни", завданням якої є підтримка політики російського президента і боротьба проти так званої "п'ятої колони", або неолібералів. Зрештою, подібні молодіжні організації були створені з метою боротьби з опозиційно налаштованою молоддю. Таких "скінхедів на захисті Кремля" часто фінансували із надходжень від торгівлі енергоресурсами та використовували задля залякування інших неурядових організацій, опозиційних медіа та навіть іноземних дипломатів [Smith, 2010, р. 4]. Водночас з появою провладних рухів своєї активності набуває таке явище, як інтернет-тролінг, спрямований проти опозиційних політиків. Як приклад, у 2012 році хакери з групи "*Anonymous*" оприлюднили дані, відповідно до яких члени цього руху нібито платили інтернет-користувачам за поширення позитивних наративів про президента і негативних меседжів про таких опозиційних лідерів, як Б. Немцов та О. Навальний [Запорожець, 2023, с. 68].

Саме внесення такого деструктиву в російський інформаційний простір та пересічну свідомість забезпечує суспільну підтримку політики путінського режиму. Водночас така підтримка формується у контексті антизахідної пропаганди, спрямованої, зокрема, на те, що Росія більше не розглядає себе частиною європейського чи західного ліберально-демократичного суспільства.

Утім, слід зазначити, що у 2010 році блогери через Інтернет мобілізували НУО та низку громадських об'єднань, під тиском яких дещо знизилася кількість злочинів на расовому ґрунті. Разом з тим блогери активно використовували Інтернет для забезпечення тиску на владу шляхом намагання поширення правдивої інформації, спрямованої на розвінчання фейків.

Власне, призначення у 2016 році на посаду уповноваженого з прав людини відставного генерала-майора міліції та колишньої

депутатки Держдуми Т. Москалькової зайвий раз свідчило про прагнення контролювати дискурс з прав людини виключно в інтересах авторитарного режиму. Репресивні заходи Росії поширилися й на тимчасово окуповані території України. Адже у вересні цього ж року у Верховний суд Росії заборонив меджлис кримсько-татарського народу, офіційно вищий представницький орган кримських татар в Україні, який було прираховано до екстремістських організацій, після чого була подана відповідна скарга російської адміністрації в окупованому Криму [*Верховный суд окончательно запретил меджлис...*, 2016].

Характерною рисою для російського владного й пропагандистського істеблішменту є також формування образу внутрішнього та зовнішнього ворога, розпалювання ксенофобії, а також образного перетворення Росії на "оточену фортецю". За словами американського політолога, співробітника Інституту Брукінгса К. Гедді, Росія прагне до кшталту "рейганівської" Америки, тобто до Росії з сильною економікою і обороною, проте з елементом "оточеної фортеці" [*Putin's agenda*, 2005]. Скажімо, більше половини росіян (50%+) уже тривалий час вважає неможливим повернення дружніх відносин їхньої держави із провідними європейськими країнами та США. У 2016 році російське керівництво продовжило свої заходи щодо підтримки ультраправих (ультралояльних) НУО. Основний вимір такої підтримки лежить у площині патріотичного виховання. З цією метою було запущено програму фінансової підтримки діяльності таких організацій, яка на 2016–2020 роки передбачала видатки на рівні 26,6 млн дол. Водночас у Росії розгорнулася кампанія з дискредитації проти ЛГБТ-спільноти у плані блокування їх парадів та масових зібрань.

Стверджуємо, що паралельно простежуються постійні декларації російського владного істеблішменту щодо встановлення в РФ особливого виду лібералізму (системного) – заснованого на авторитарних началах. Усе це у підсумку сприяло визначення для Росії "третього шляху" у реалізації владною верхівкою геостратегії, що не передбачала зближення її ні з Заходом, ані зі Сходом. Близько 60 % росіян стурбовані, передусім, зовнішньополітичними успіхами та зміцненням геополітичного статусу Росії на міжнародній

арені, аніж інноваційними трансформаціями та стабільним економічним розвитком держави.

Починаючи з 2014 року воєнні дії РФ активно супроводжувалися пропагандистською кампанією щодо запобігання "кольоровій революції" в самій Росії. Зі свого боку, В. Путін з вірою намагається довести росіянам як своїм підданам, що розвал СРСР був заздалегідь зрежисований на Заході. І хоча такі вислови, здаються далекими від істини та помилковими, абсолютна більшість росіян сприймає цю ідею як беззаперечну істину. У лютому 2014 року В. Путін підписав закон щодо посилення боротьби з екстремізмом, згідно з яким подвоювався мінімальний термін ув'язнення за можливе розпалювання ненависті до чотирьох років, а також встановлювався мінімальний штраф до 300 тис. рублів. Крім того, передбачався максимальний термін позбавлення волі за можливе створення "екстремістської організації" до шести років та, відповідно, збільшувався штраф до 500 тис. рублів [*Подписан закон, усиливающий ответственность за экстремизм, 2014*]. При цьому визначення екстремізму у чинному законодавстві Росії є надто розпливчатим, що дозволяє його застосовувати щодо нелояльних та неугодних громадських об'єднань чи представників громадянського суспільства.

Натомість у 2017 році громадянське суспільство Росії зіткнулося з додатковою загрозою у вигляді неліберальних та нефіктивних екстремістських елементів. Ці групи, натхненні антиліберальною пропагандою уряду, вчиняли акти насильства проти активістів та організацій громадянського суспільства. Кремль періодично делегував насильство недержавним особам на кшталт екстремістських футбольних фанатів та неонацистів. Водночас така організація як Південно-східний радикальний блок (*SERB*), був спочатку заснований проросійськими вуличними бійцями в Дніпрі (Україна), проте згодом діяв проти російських лібералів. Діяльність цього радикального блоку супроводжувалася переважно нападами на опозиціонерів та правозахисників. Служби безпеки продовжували переслідування реального чи вигаданого релігійного екстремізму. 20 квітня 2017 року Верховний суд визнав Свідків Єгови екстремістською організацією та заборонив діяльність угруповання в Росії [*Свидетели Иеговы признаны слишком опасными...*, 2017].

У свою чергу, місцеві та національні організатори відтоді намагалися більш активно співпрацювати з так званою російською системною опозицією. Скажімо, у ході виборів до Московської міської думи у 2019 році низка НУО та пов'язані з ними групи були кооптовані для підтримки національних проєктів режиму [*Роль общественности в реализации...*, 2016]. Утім, зауважимо, що хоча у подальшому громадський сектор поволи віднаходив способи підтримки політичних рухів довкола місцевих проблем, проте його реальний вплив навіть на рівні місцевого штабу залишався номінальним. Таким чином, відносини між російською владою та відповідними НУО та НКО були оформлені у спеціальний напрям стратегії державної політики. Відтак відповідна категорія НКО почали відігравати роль своєрідних аполітичних помічників держави та владних структур.

Репресивний тиск путінського режиму посилювався із початком повномасштабної війни Росії проти України від 24 лютого 2022 року. Приміром, у жовтні 2022 року після низки судових засідань до "екстремістських" організацій Росії було прираховано молодіжну правозахисну НУО "Весна", головний осередок якої розташовувався в Санкт-Петербурзі. У активістів цієї організації були проведені обшуки та здійснені затримання активістів, а окремі з них були змушені виїхати з РФ з початком переслідувань [*Движение "Весна" внесли в реестр экстремистов ...*, 2022]. Серед ключових звинувачень, які висувалися членам цієї НУО, була незгода з рішенням щодо проведення так званої спеціальної військової операції в Україні. До всього, учасникам зазначеної організації було додано звинувачення у вербуванні та залученні осіб до масових безладів Росії [*Движение "Весна" внесли в реестр экстремистов ...*, 2022]. Більше того, у 2023 році з черговою редакцією закону "Про громадянство" влада створила механізми ануляції набутого громадянства особам, які були притягнуті до кримінальної відповідальності за так звану дискредитацію російської армії та/або співпрацю з "неугодними" організаціями [*Хроника политических преследований ...*, 2023].

Водночас діяльність соціальних мереж на кшталт "Facebook", "Instagram", "Twitter" було розцінено як таку, що спрямована на

посилення русофобії. Все це призвело до судового рішення стосовно остаточної заборони діяльності в Росії "Facebook", "Instagram" (шляхом їх блокування), а також їх власника – компанію "Meta" у березні 2022 року [*У Росії остаточно заборонили Facebook та Instagram...*, 2022]. Невдовзі було заблоковано й популярну соціальну мережу "Twitter", а російським чиновникам було наказано у терміновому порядку видалити всі службові листування в "Telegram". Дедалі активніше ведеться дискусія щодо повного блокування в РФ роботи YouTube.

Водночас путінський режим уже тривалий час намагається прибрати найбільш дієвих опозиціонерів з активного громадського та політичного життя як шляхом політичного тиску та переслідувань, так і через здійснення замовних убивств. Однією із перших таких подій стало вбивство у жовтні 2006 року відомої журналістки "Нової газети" та правозахисниці Г. Політковської, яка активно висвітлювала події Чеченської війни у руслі незаконності її розв'язання та порушення прав людини. Висловлювалися думки, що мотивами до вбивства стали розслідування Г. Політковською терактів у Беслані та кінотеатрі "Норд-Ост", а також корупцію в російській владі та війну в Чечні [*Владимир Рыжков: Раскрытие убийства Анны Политковской...*, 2006]. Тривалий час розглядалися дві ключові слідчі версії вбивства – 1) причетність керівництва Чеченської Республіки; 2) причетність російської влади та особисто В. Путіна.

Європейський суд з прав людини визначив, що владі "не вдалося вжити належних слідчих заходів, щоб знайти особу чи осіб, які замовили вбивство", та присудив виплатити родині Г. Політковської компенсацію моральної шкоди [Кравченко, 2021]. Натомість не виключено, що засуджені на різні терміни за звинуваченням у організації та вбивстві журналістки були підставними особами.

Викликає неоднозначне сприйняття у активних колах громадянського суспільства й смерть у липні 2014 року ще однієї яскравішої російської опозиційної політичної діячки та правозахисниці В. Новодворської, яка активно виступала з критикою путінського режиму, засуджуючи, зокрема, вторгнення Росії в Україну та окупацію Криму. В. Новодворська померла (офіційна причина смерті –

гнійний сепсис) в реанімаційному відділенні гнійної хірургії однієї з московських лікарень. Тож можна однозначно стверджувати, що у зону ризику в Росії потрапляють усі, хто бодай мінімально прагне кинути виклик авторитарному режимові. Саме тому однією з поширених версій, яка фігурувала на суспільному рівні, було отруєння В. Новодворської. Саме цим підкреслювалося те, що опозиціонерка стала жертвою у один ряд з отруєнням неугодних у Росії – на кшталт О. Навального, О. Литвиненка, С. Скрипаля, В. Кара-Мурзи тощо.

30 вересня 2015 року Рада федерації одноголосно дозволила російському президенту розгорнути військові сили в Сирії на раптовому засіданні, яке відбулося за закритими дверима [*Рада федерації санкціонувала використання військ Росії в Сирії*, 2015]. Тим часом практично всі владні інституції в РФ слугували недопущенню інакомислення з важливих політичних питань. Так, 9 червня 2015 року Слідчий комітет розпочав розслідування щодо "шахрайства" опозиційного депутата І. Пономарьова, як єдиного депутата Держдуми, котрий проголосував проти окупації Криму у 2014 році та негласно виступав проти війни Росії в Сирії [*У Росії слідство попросило суд про заочний арешт ...*, 2015]. Згодом, уже в часи перебування І. Пономарьова в Україні його було визнано (включено до списку) "екстремістом і терористом".

Убивство опозиційного лідера Б. Немцова під стінами Кремля 27 лютого 2015 року (за півтори доби до опозиційного маршу "Весна") призвело до нового рівня політичного насильства. Ця подія стала першим випадком убивства видатного політика в Росії після приходу Путіна до влади в 2000 році. Б. Немцов був одним із найяскравіших російських опозиціонерів та входив до низки найбільш жорстких критиків путінського режиму, за що піддавався політичному тиску та свідомому витісненню з фокусу суспільної та політичної уваги. Організаторів убивства Б. Немцова не було притягнуто до відповідальності. Вся справа обмежилася підозрами щодо причетності до цього вбивства лідера Чеченської Республіки Р. Кадірова як одного з найбільших прихильників путінського режиму. Отже, не виключено, що це чергове замовне вбивство було здійснено за наказом В. Путіна.

Небезпека участі в опозиційній політиці була знову підкреслена у 2015 та 2017 роках, коли політичний і громадський активіст В. Кара-Мурза, очевидно, був отруєний, коли працював регіональним координатором "Відкритої Росії" М. Ходорковського. В. Кара-Мурза захворів через день після виходу документального фільму "Відкрита Росія", а також "Сім'я", в якому детально описано корумпованість правління Р. Кадірова в Чечні. Хоча точна причина його отруєння залишається невідомою, В. Кара-Мурза, який одужав, зазначив, що уряд готовий "...використовувати будь-які засоби, щоб зберегти свою владу". У квітні 2023 року В. Кара-Мурзу було засуджено до 25 років ув'язнення у колонії суворого режиму за виступ проти війни в Україні [Кузьменко, 2023].

Усе ж, у серпні 2024 року В. Кара-Мурза був звільнений у рамках обміну між Росією і Заходом. Водночас у липні 2023 року було заарештовано соціолога лівих політичних поглядів Б. Кагарлицького за звинуваченнями у "виправданні тероризму" за дописи у соцмережі "Telegram".

Слід зазначити, що ключовий російський опозиційний лідер О. Навальний продовжив свою президентську кампанію у 2018 році попри те, що йому заборонили балотуватися через політично вмотивовані кримінальні засудження. Так, серед потенційних кандидатів лише його команда мала чітку програму ліберальних політичних та економічних реформ для Росії. За весь час активної політичної діяльності О. Навального владні структури вчиняли щодо нього політичний тиск шляхом організації масових рейдів у офісах Фонду боротьби з корупцією, а також у власному офісі опозиційного політика. Примітно, що 20 серпня 2020 року О. Навальний був отруєний в Омську на тлі стеження за ним ФСБ. Отже, не лишалося жодних сумнівів, що цей замах був здійснений з відома / за наказом В. Путіна [Улика из Бутылки, 2020; Seddon, 2020].

Арешт лідера російської опозиції за сфальсифікованими звинуваченнями та його отруєння призвели до масових мітингів у низці міст Росії у січні 2021 року. Утім, такі протести були жорстоко придушені владою. Також масовому переслідуванню піддавалися представники та прихильники некомерційної організації – "Фонд

боротьби з корупцією" (ФБК). Слід зазначити, що О. Навальний доклав чимало зусиль для того, щоб створити стійку регіональну мережу волонтерів і прихильників, навіть незважаючи на зростаючий тиск з боку уряду. З початком повномасштабної російсько-української війни О. Навальний у червні 2022 року був переведений до колонії суворого режиму у Володимирській області, де піддавався постійним тортурам.

У жовтні 2023 року всіх адвокатів О. Навального заарештували за фіктивними звинуваченнями в екстремізмі. Врешті, у серпні цього ж року О. Навального було додаткового засуджено на 19 років позбавлення волі за "екстремістську діяльність", збільшивши таким чином загальний термін його ув'язнення до 30 років. Станом на грудень 2023 року О. Навальний відбував покарання у виправній колонії селища Харп Ямало-Ненецького автономного округу. Натомість хоча О. Навальний і не був зарахований до категорії так званих небезпечних інфлюенсерів, однак був визнаний представником "екстремістів". Раптова смерть О. Навального 16 лютого 2024 року практично не викликає сумнів про те, що вона сталася не без участі путінського режиму.

Отже, у міру утвердження авторитарного правління в Росії відбувалося посилення наступу на залишки громадянського суспільства. Як НУО, влада забезпечувала підтримку праворадикальних (зокрема й молодіжних) організацій. Путінський режим дедалі вдавався до тиску на незалежні НУО, розцінюючи їхню діяльність як екстремістську. Паралельно робилися кроки щодо заборони соціальних мереж на кшталт "Facebook", "Instagram", "Telegram". Черговою ознакою авторитаристського наступу на громадянське суспільство в Росії стало систематичне знищення незалежної опозиції, що виявлялося навіть у замовних убивствах її лідерів. Саме тому згідно навіть із заголовками та першими шпальтами низки медіа можна стверджувати, що В. Путін за масштабами репресивної політики перевершив усіх радянських генсеків, за винятком Й. Сталіна.

Боротьба з іноземним фінансуванням як механізм забезпечення керованості громадянським суспільством у Росії. Переслідування та арешти членів російських неурядових організацій стали

одним із підґрунть для формування категорії НУО, кваліфікованих як так звані "іноземні агенти". Термін "іноземний агент" став, по суті, своєрідним ярликом, закріплення якого за певною особою чи організацією зумовило виїзд з країни та хвилю закриття НУО. Отже, цей статус фактично унеможлиблює функціонування та подальшу роботу НУО, які підпали під категорію так званого іноагента та не зареєструвалися в окремому списку, що слугував своєрідною підвітністю перед владою.

Слід зазначити, що іноземне фінансування відіграло важливу роль особливо для тих організацій, які критикували державну політику, а тому мали обмаль внутрішніх джерел матеріальної підтримки. Фінансування таких НУО здебільшого надходило з ЄС та США. У свою чергу, такі політично активні групи мали проблеми зі збором коштів від російських донорів, адже побоювалися повернути увагу з боку путінського режиму. Тим часом поліція вдавалася до обшуків у офісах низки НУО та переслідувань їх активістів. Також траплялися й випадки погромів, як це трапилося з Татарським православним центром ще у 2005 році, який фінансувався фондом М. Ходорковського "Відкрита Росія".

Помітним кроком щодо наступу на громадські свободи та діяльність НУО стало прийняття відомого закону про так званих "іноземних агентів" від 20 липня 2012 року [*О внесении изменений в отдельные законодательные акты...*, 2012]. Головними цілями НУО, за тодішніми словами В. Путіна, є отримання фінансування від впливових іноземних та вітчизняних фондів та / або обслуговування сумнівних групових і комерційних інтересів. Також він додав, що російські НУО не докладають жодних зусиль для розв'язання найгостріших проблем Росії, адже нібито не хочуть образити так званих своїх спонсорів. Відтак Кремль ужив досить жорстких заходів щодо іноземного фінансування НУО.

Відповідно до зазначеного закону, будь-які організації, які розгорнули політичну діяльність на території Російської Федерації й отримують фінансування із за кордону, мають реєструватися в окремому списку, що кваліфікує їх як "іноземних агентів" [*О внесении изменений в отдельные законодательные акты*, 2012]. При цьому критерії, за якими визначається така політична діяльність, у

законі чітко не прописані, що дає підстави владі переслідувати організації, які працюють у суспільно-гуманітарній сфері як НУО. У 2012 році влада здійснила перевірку близько тисячі НУО, передусім з метою залякування та перешкоджання їх роботі. Врешті, 22 НУО було ідентифіковано як "іноземних агентів". Слід також зважити на таку деталь, що, у підсумку, було розпущено Моніторингову групу "Голос", визнану також як "іноземний агент", а її директор Л. Шибанова змушена була емігрувати за кордон. До кінця 2012 року влада порушила дев'ять адміністративних справ проти громадських організацій та ще п'ять адміністративних справ проти лідерів НУО за нерестрацію як "іноземні агенти". Вказана НУО хоча й відновила свою діяльність, однак працювала вже на більш пасивному рівні [HRW. *Russia: "Foreign Agents"*, 2013].

Чергове уможливлення посилення тиску на громадянське суспільство, що цілком вписувалося в дії влади, спрямовані на зниження "іноземного впливу", відбулося після ухвалення так званого закону "Діми Яковлева" у грудні 2012 року. Цей документ став своєрідною дзеркальною відповіддю на прийняття у цьому ж році США "акта Магнітського", що передбачав заборону на в'їзд окремих громадян США, нібито причетних до порушення прав російських громадян, й арешту їхніх активів, а також забороняв усиновлення російських дітей громадянами США [О мерах воздействия на лиц..., 2012].

З початком переслідування представників НУО на законодавчому рівні ціла низка активістів та критиків влади змушені були шукати притулку за кордоном, і здавалося б, російська влада значною мірою заохочувала цю тенденцію. Натомість влада дедалі активніше намагалася – залучити на свій бік націоналістичні угруповання, які пропагували ксенофобію та демонстрували лояльність до держави.

4 червня 2014 року В. Путіним було підписано закон, який дозволяв Міністерству юстиції оголошувати НУО іноагентами на власний розсуд [Дополнен перечень оснований..., 2014]. Користуючися цією правовою нормою, до кінця цього року Мін'юст прирахував до "іноземних агентів" близько 30 НУО [О деятельности некоммерческих организаций, 2010]. Наступного року

Міністерство юстиції занесло ще 111 НУО до списку так званих "іноземних агентів" [*Сведения реестра НКО ...*, 2016]. У травні 2015 року В. Путін підписав закон, який надавав право Генеральному прокурору чи його заступниці після відповідного погодження з МЗС оголошувати іноземну чи міжнародну НУО "небажаною", після чого такі організації повинні були закрити свої офіси в Росії, а їх рахунки також могли бути замороженими [*Внесены изменения в отдельные законодательные акты*, 2015]. До таких "небажаних" організацій у 2015 році прираховували Національний фонд підтримки демократії (NED), що базується у США. Згодом до такого типу організацій був доданий Фонд відкритого суспільства та Фонд сприяння Інституту відкритого суспільства [*George Soros' Pro-democracy Charity Banned...*, 2015].

Нові зміни до закону про громадські організації та громадських активістів від червня 2016 року, які кваліфікували будь-яку їхню діяльність як політичну, відкривали нові репресивні можливості для влади. Характерно, що цього року до категорії іноагентів було внесене правозахисне та благодійне товариство "Меморіал". Натомість з метою уникнення ярлика іноземного агента НУО намагалися все більше адаптуватися до авторитарного середовища, що остаточно сформувалося в РФ. Так, ключовим завданням влади за таких обставин стало недопущення завершення формування солідарності громадянського суспільства та власне формування до нього довіри. Отримання ресурсів для забезпечення будь-якої діяльності НУО (навіть не політичної та / або громадської) давало всі підстави ідентифікувати таку організацію як "іноземного агента". Як приклад, у вересні 2016 року найвідомішу соціологічну компанію в Росії Левада-Центр було визнано "іноземним агентом". До категорії "іноземних агентів" було віднесено також й низку російських ЗМІ [О внесении изменений в статью 8 Федерального закона об "Общественных объединениях"..., 2016]. Загалом у 2016 році 43 НУО було визнано "іноземними агентами". У 2018 році Міністерство юстиції РФ визнало іноземними агентами ще 14 НУО, які працювали у сферах прав людини, екології та соціальних питань, включно з краснодарським офісом товариства "Меморіал" [*Freedom House: Nation in Transit 2018 – Russia*, 2018].

У грудні 2020 року Держдума РФ внесла зміни до чинного законодавства, згідно з яким будь-який пересічний громадянин, який поширює текстові, аудіо- чи візуальні матеріали для масової аудиторії в інтересах іноземних медіа та агентів зарубіжної підтримки, міг бути легально визнаний "іноземним агентом" [*Что меняется в Законодательстве об Иноагентах?*, 2020]. Ця поправка покликана була перетворити законодавство на потенційний засіб масових репресій проти будь-якого опозиційного діяча, а також на правовий інструмент, що забороняє будь-яким так званим "іноземним агентам" здійснювати публічну діяльність.

Також згідно із законодавством щодо обмеження діяльності іноагентів будь-яка НУО, що отримує фінансування від іноземного джерела та не реєструється як "іноземний агент", може бути притягнута до відповідальності через стягнення штрафу, залучення до суспільних робіт чи позбавленням волі її представників терміном до двох років. Паралельно у медіа розгорнулася активна кампанія щодо дискредитації "іноземних агентів", які нібито підривають національний суверенітет Росії та є чужими для її суспільства. На цьому тлі влада розпочала практикувати вибіркові судові переслідування для залякування найактивніших представників громадянського суспільства та широкі його верстви загалом. Приміром, застосовувалися статті Кримінального кодексу РФ, зокрема, й щодо виправдання тероризму. На цьому тлі проводилися обшуки у представників організацій, котрі кваліфікувалися як такі, що виконують функції "іноземних агентів" [Васильєва, 2022].

У грудні 2020 року в обмежувальне законодавство було внесено чергові зміни, згідно з якими будь-хто з росіян міг бути внесеним до категорії іноагентів. Згодом – у 2021 році Міністерство юстиції РФ почало вести два реєстри іноземних агентів: один для НУО Росії, а інший для ЗМІ. У той же час, починаючи з 2021 року, неможливість зареєструватися в РФ іноагентам загрожує штрафами та кримінальними переслідуваннями. Цього ж року внесення російських НУО до розряду іноагентів набуло рекордної кількості, становивши 97 організацій [Kartsev, 2020]. 29 червня 2022 року Держдума ухвалила закон про так звані небажані організації (такі собі "*organization non grata*"). Згідно з цим законом будь-які

іноземні чи міжнародні НУО, котрі надають послуги чи перераховують гроші організаціям зі статусом небажаної, так само визначаються як небажані та підлягають кримінальному переслідуванню. Саме тому кількість так званих небажаних організацій різко розширилися [*Freedom House: Nation in Transit 2022 – Russia, 2022*]. Відтак чергова правка до закону про так званих іноземних агентів дозволила владі класифікувати навіть ті НУО у якості іноагентів, які отримують підтримку від іноземних акторів нематеріального характеру [*Russian Journalists, 2022*]. До числа "іноземних агентів" активно прираховували тепер і журналістів, які намагалися провадити незалежну професійну діяльність та захищати права людини. Враховуючи зазначене, можна стверджувати, що з 2022 року російські громадські організації перебувають у глибокій кризі та перейшли, по суті, в режим виживання. Адже правозахисні ніші, які донедавна посідали незалежні громадські об'єднання, досить активно заповнюють проурядові *GONGO*.

У грудні 2022 року була ухвалена нова редакція закону РФ про "іноземних агентів" під назвою "Про контроль за діяльністю осіб, які перебувають за іноземним впливом" [О контроле за деятельностью лиц ..., 2022]. Цей закон розширив спектр претензій до осіб та НУО, які можуть бути визначені як "іноземні агенти". Закон також посилив дискримінаційні обмеження щодо участі можливих "іноземних агентів" у суспільно-політичному та професійному житті держави, зокрема, працювати педагогами у державних та муніципальних організаціях, а також загалом навчати неповнолітніх і поширювати серед них будь-яку інформацію. Також іноагенти, згідно із законодавством, не можуть бути членами виборчих комісій, брати участь у створених владою консультативних, дорадчих та експертних органах, проводити незалежну антикорупційну експертизу та публічні заходи [*У Росії набрав чинності закон...*, 2022]. Такий стан речей, у підсумку, унеможлиблював функціонування незалежних НУО в Росії, що, власне, і наблизило її до встановлення закритого авторитарного режиму.

Наразі в Росії Міністерство юстиції веде реєстр із-понад 200 "іноземних агентів", які, за твердженням влади, отримували іноземне фінансування задля здійснення політичної діяльності. У

липні 2023 року Держдума Росії схвалила законопроект, який забороняє співробітництво з незареєстрованими іноземними НУО. Отже, особи, які беруть участь чи співпрацюють з незареєстрованою НУО іноземного походження, можуть піддаватися адміністративному та кримінальному покаранню з потенційним позбавленням волі до двох років [*Russia: Bill Bans Work with Most Foreign*, 2023].

Відтоді влада паралельно здійснювала й "зачистку" російських університетів від іноземних викладачів, академічному середовищу було дедалі складніше отримувати гранти від іноземних фондів, а російські науковці змушені подавати свої статті на перевірку ФСБ перед тим, як відвідувати конференції чи публікувати їх у наукових виданнях. Також згідно з Законом "Про освітню діяльність", що набув чинності 1 липня 2021 року, всі освітні заходи – від науково-популярних лекцій до міжнародної співпраці між університетами піддаються контролю з боку уряду [*Russia tightens state control over education*, 2021].

Попри тиск громадянського суспільства та НУО на кшталт Комітету солдатських матерів російське керівництво і надалі заперечувало участь російських військових у бойових діях на Сході України, адже у незалежних медіа дедалі ширилася інформація про їх загибель на Донбасі. Проти НУО та противників російської військової агресії посилюються репресії, адже незалежні журналісти, які намагалися висвітлити інформацію про загибель солдатів в Україні, піддавалися нападам невідомих осіб та переслідувань з боку поліції.

Міжнародні НУО з оцінки розвитку світової демократії на кшталт "*Freedom House*" відзначали, що попри остаточне завершення транзиту Росії у 2021–2022 роках до авторитаризму (РФ у рейтинговому вимірюванні міжнародних НУО залишається консолідованим авторитарним режимом – *Авт.*) громадський сектор залишався активним, незважаючи на обмежувальні правила, відсутність незалежних джерел фінансування й державний тиск. Не сприяє розвитку громадянського суспільства й тотальна корупція серед еліт, які з цього року на законодавчому рівні забезпечили собі захист персональних даних, ускладнює нагляд за ними з боку НУО та громадянського суспільства в цілому. До всього слід додати, що

незалежні російські медіа і надалі потерпали від репресій з боку державної влади, а також переслідувань журналістів і цензури. На цю проблему накладається й брак автономії судової системи від виконавчої влади та служб безпеки, яка використовується як інструмент політичного гноблення [*Freedom House: Nation in Transit 2022 – Russia, 2022*].

Таким чином, боротьба з так званими "іноземними агентами", що була задекларована на законодавчому рівні, стала для путінського режиму вагомим інструментом наступу на громадські свободи та громадське суспільство в цілому. Відтак всі НУО, які мали іноземне джерело фінансування, зобов'язувалися реєструватися та декларувати фінансування перед владою. Своєрідний ярлик іноагента унеможлилював громадську діяльність таких НУО в Росії.

Настрої "знизу" як індикатор відносин між громадянським суспільством і владою в РФ. В Росії склалася досить унікальна політична ситуація, адже, з одного боку, суспільство потребує сильного лідера і не менш сильної держави, з іншого ж боку, влада надто зацікавлена у забезпеченні суспільної підтримки реалізації експансіоністської стратегії та зміцнення своїх позицій і легітимізації на внутрішньому рівні. Такими чином, інтереси російського суспільства і влади у вигляді імпульсів "зверху" та "знизу" надто переплітаються. У свою чергу, російське керівництво підігріває такі великодержавні суспільні настрої з допомогою пропагандистської діяльності підконтрольних йому медіа. Натомість громадянське суспільство та його активісти демонстрували відверту стійкість та прагнення протистояти владному тиску. Однією з форм демонстрації суспільного опору та непокори були громадські протести, пов'язані, зокрема, з виборчими кампаніями.

Таким чином, у РФ дедалі простежується пропагандистський пресинг суспільства з метою формування слухняних / лояльних верств населення, які б забезпечували підтримку влади. Все це так чи інакше нівелює прагнення громадянського суспільства створити ідеологічну базу для демократичних перетворень у Росії. Саме тому в РФ на всезагальному рівні, підсиленому антизахідною пропагандою, активно культивуються та використовуються імперські настрої російського суспільства задля обґрунтування стратегічної

необхідності повернення "несправедливо позбавленого" статусу наддержави. Російському керівництву все ще вдається відволікати населення від соціальних проблем з допомогою підконтрольних медіа через експлуатацію ностальгічної тези про особливості і російську пасіонарність, що, як стрижень православ'я, перебуває у ворожому оточенні. Отже, можна констатувати, нині єдиною національною ідеєю в Росії є державницький націонал-патріотизм, що базується на відчутті гордості за велич своєї держави.

Попри те, що свої дії щодо обмеження діяльності НКО російська влада мотивує нарощуванням іноземного фінансування, протестний потенціал російського суспільства чимдалі наростає. Так, у 2008 році сотні жителів Владивостока влаштували мітинг проти підвищення тарифів на імпорتنі автомобілі, яке напередодні було запроваджено з подачі В. Путіна. Проте ці виступи були здебільшого спонтанними та не сприяли досягненню потрібного результату. Згодом антипутінські акції 2011–2012 років, що були зумовлені фальсифікацією парламентських та президентських виборів (відомі також як "болотна революція"), не дістали підтримки серед широких верств населення [*Болотна площа: чергова "точка біфуркації" для Росії*, 2012]. Відтак обрання В. Путіна на третій президентський термін у 2012 році супроводжувалося масовими протестами, що було свідченням активізації громадянського суспільства та політичної свідомості. Після свого обрання В. Путін схвалив низку законів, спрямованих саме на придушення активності громадянського суспільства, яке й без того перебувало у стані свого становлення.

Дедалі суворішими ставали покарання за незаконну протестну діяльність, особливо це стосувалося тих осіб, які більше трьох разів потрапляли під санкції за прояв громадянської непокори. 6 жовтня 2014 року В. Путін підписав закон про заборону протестів з 22.00 та 7 ранку [*Внесено изменение в закон о собраниях, митингах...*, 2014]. 30 грудня 2015 року В. Путін підписав закон, який дозволяв російським силовикам у разі "потреби" відкривати вогонь по натовпу без відповідного попередження [*Russian Law Allows FSB Agents...*, 2016].

Російське громадянське суспільство особливо було збурене та невдоволене результатами виборів до Держдуми, що відбулися у

грудні 2016 року. Тоді коли десятки тисяч протестувальників по всій країні вийшли на вулиці, щоб засудити несправедливе голосування й фальсифікацію голосів на користь партії влади "Єдина Росія", а також проти контролю В. Путіним парламентського інституту та системи корупції. Попри вихід такої значної кількості протестувальників на вулиці громадянська мобілізація була здебільшого локальною, що не дозволило їй набути ознак загальнонаціонального руху [Глинкин и др., 2011].

Тим часом зростала активність локальних груп, які зосереджувалися на питаннях містобудування, дозвілля, професійної активності, благодійності тощо. Натомість влада вдалася до силового тиску та розгону мітингувальників, ігноруючи будь-які суспільні виступи та відмовляючись іти на будь-які поступки. Отже, можна говорити, що політика путінського режиму, вже тривалий час спрямована на придушення самостійної політики інституцій громадянського суспільства, була досить успішною. Тож у Росії функціонують тисячі НУО, які розгорнули різноманітну діяльність, однак їх лідери під тиском влади втрачають змогу щодо підтримки комунікації із громадянським суспільством та широкими верствами населення загалом.

Зауважимо, що 2019 рік засвідчив посилення негативної реакції Кремля після відносних успіхів громадянського суспільства у попередні роки (на тлі наростання протестної активності), коли масові політичні організації чинили тиск на державу. Відтак упродовж 2019 року понад три тисячі демонстрантів були заарештовані у ході агресивної кампанії поліції, спрямованої на придушення інакомислення. Тим часом держава прагнула витіснити існуючі організації громадянського суспільства зі сфери політики. Натомість, коли опозиційні діячі намагалися політизувати місцеві вибори, держава намагалася самоусуватися від політики [Freedom House: Nation in Transit 2020 – Russia, 2020]. При цьому згідно з опитуваннями дослідницької організації "Левада-Центр", здійснених у жовтні 2019 року, 61% росіян виразили своє нейтральне ставлення до В. Путіна [Freedom House: Nation in Transit 2022 – Russia, 2020].

Водночас ще у квітні 2022 року відбулося виведення з підпорядкування МВС поліцейського спецпідрозділу (ОМОН) та

включення його до новоствореної Національної гвардії, якою керував очільник Служби особистої безпеки В. Путіна. Цей новостворений підрозділ був в основному призначений для придушення заколотів усередині держави. Також у грудні 2022 року В. Путіним було підписано закон, який став механізмом ускладнення проведення акцій протесту в Росії. Відтоді їх проведення забороняється в таких місцях як урядові будівлі, університети, школи, поблизу церков, аеропортів і портів, залізничних станцій і життєво важливої інфраструктури. Крім того, регіональна влада може запровадити додаткові заборони на проведення акцій за "історичними, культурними та іншими об'єктивними ознаками суб'єкта" [*Путін підписав закон...*, 2022].

З масовими виступами, як зауважує американський професор К. Дарден, російська пропаганда дедалі більше характеризувала опозиційні сили як такі, що служать Заходу, ФСБ отримала дозвіл на застосування вогнепальної зброї, а керівництво РФ створило Національну гвардію, що підпорядковується виключно президентові [Дарден, 2017].

До вищезазначеного варто додати, що В. Путін та його оточення боїться сили вулиці, оскільки вона наразі виступає єдиним інструментом усунення його від влади, тим паче, російський лідер пам'ятає силу виступів у Дрездені у 1989 р., де він перебував тоді на резидентській службі як офіцер КДБ. Після серії політичних арештів, зокрема М. Ходорковського, російський лідер став менш популярним на Заході, утім, забезпечив підвищення свого рейтингу в Росії. Окрім розгрому нелояльної групи олігархів та задля підтвердження образу сильного лідера, В. Путін активно обмежує вплив регіональних лідерів та виступи демонстрантів. Одним словом, через серію внутрішніх трансформацій В. Путін зміцнив міжнародний і геополітичний статус держави.

У 2017 році за результатами опитування цієї ж служби 68 % росіян вважали США ворожою державою, Україну до числа ворожих держав відносять 29% росіян, а ЄС – 14% [*Враги России*, 2018]. У 2022 році кількість росіян, які вважали головним недругом своєї держави, США становила вже 76%. Україну до ворожих держав відносили тепер 43% росіян – тобто кількісне зростання,

порівняно з 2017 роком, є очевидним. Далі за рівнем недружності йдуть Великобританія та Німеччина, до яких відповідно негативно ставляться 39% та 32% росіян [*Друзья и враги, версія ВЦИОМ, 2022*].

З початком повномасштабної агресії Росії проти України 24 лютого 2022 року наступ на НУО та громадянське суспільство в Росії значно активізувався. Поодинокі мітинги, які проходили в лютому 2022 року, були жорстоко придушені. Тим часом висловили свою громадянську позицію діячі російського культурного ландшафту та навіть поодинокі олігархи, зробивши відкриті заяви проти війни Росії в Україні. Також одразу після вторгнення з'явилися численні петиції від різних професійних організацій з вимогою припинення кровопролиття в Україні. Згодом антивоєнний протест у Росії транзитивав від масових мітингів до більш таємних форм на кшталт поширення зображень українського прапора. Все ж більш чисельними й активними виявилися об'єднання (у тому числі діячів науки й культури), які виступили з підтримкою російського режиму у його війні з Україною [*Russia's feminists are protesting the war...*, 2022].

Тиск на громадянське суспільство супроводжувався переслідуваннями, залякуваннями, накладаннями штрафів та арештами громадських активістів. Також тотальне посилення пропаганди здійснювалося з метою збереження підтримки громадянами влади у її антиукраїнській кампанії та неспровокованій війні. Відтак відбувається подальше придушення громадянського суспільства в РФ, свідченням чого було утискання політичних свобод та свободи слова. Російське суспільство стає все більш ізольованим та обуреним під потужним тиском антизахідної та антиукраїнської пропаганди [*Kolesnikov, 2023*].

З 2022 року простежується подальша інерціалізація позасистемної політичної опозиції, яка наразі або емігрувала, або залишається під постійною загрозою безпідставного притягнення до кримінальної відповідальності та позасудового тиску. На цьому тлі продовжувалося цензурування та остаточна заборона політично незалежних медіа. Відтоді доступ до альтернативної інформації в Росії, які, зокрема, висвітлювали й воєнні події в Україні, забезпечували лише технології VPN. Це стало ще одним фактором прискорення транзиту в Росії авторитаризму до одного з найрепресивніших режимів у світі. З

повномасштабним уторгненням Росії в Україну було запроваджено цензуру воєнного часу й відтоді пропагується патріотизм і мілітаризм, а також активізується подання образу Росії як оточеної фортеці силами НАТО, "нацистами", фашистами тощо.

У ході акцій протесту з моменту повномасштабного вторгнення в Україну у Росії було затримано понад 19 тис. осіб під час публічних антивоєнних та антимобілізаційних мітингів, зокрема й журналістів, які висвітлювали хід громадянського опору. Тим часом поліцією згідно з Кримінально-процесуальним кодексом Російської Федерації було заведено низку кримінальних справ, зокрема й за антивоєнну діяльність [*Сводка антивоєнних репресій*, 2022]. Також блокувалася робота медіа та соціальних мереж, діяльність яких оголошувалася як "екстремістська". Низка організацій була віднесена до категорії "небажаних", котрі як і "іноземні агенти" могли нести загрозу суверенітету Росії та національній безпеці.

Натомість з початком відкритої агресії РФ проти України 24 лютого 2022 року, одним із тригерів якої стало проголошення так званої денацифікації й демілітаризації, а також "захисту" населення Донбасу, кількість росіян, котрі підтримували воєнні дії проти України становила у середньому близько 70%, тоді як кількість тих, хто не підтримував уторгнення, дорівнювала лише 21%. Саме цю частку російського населення й можна умовно вважати громадянським суспільством, або так званою іншою Росією. Відтак лише ця меншість росіян категорично не підтримує та засуджує російську агресію. Згідно з опитуванням "Левада-центру", станом на кінець грудня 2022 року війну в Україні підтримувало 71% росіян, а кількість прихильників переговорів в останні місяці 2022 року постійно знижувалася і становила на грудень того ж року – 40% [Лаб'як, 2022].

Усе ж слід зазначити, що навіть ця незначна частка представників громадянського суспільства впливає на порядок денний підтримки дій російської влади. Так, часткова мобілізація, оголошена в РФ у вересні 2022 року, стала причиною зниження підтримки росіянами воєнних дій в Україні на 7%, порівняно з березнем того ж року [*Британська розвідка з'ясувала...*, 2022]. Згідно з іншими джерелами (на кшталт російського Фонду "Суспільна думка"), з оголошенням часткової мобілізації у вересні

2022 року рівень однозначної підтримки продовження війни проти України впав серед росіян до 34%, однак із її завершенням у листопаді такий рівень підтримки повернувся на вихідне становище – тобто до близько 40% [Печенюк, 2022]. Останнє також підтверджують і дослідження "Левада-Центру", згідно з якими однозначна підтримка війни проти України в російському суспільстві зростає з 41% у грудні 2022 р. до 45% у січні 2023 року. Також за результатами опитування в Москві 36% респондентів оцінили воєнну операцію в Україні негативно [*Серед росіян зростає підтримка війни в Україні...*, 2023]. Слід зауважити, що, за даними російської компанії *Russian Field*, у тій же Москві на кінець 2022 року 40% опитуваних, які оцінили негативно російську воєнну кампанію в Україні, представляли віковий діапазон від 27 до 40 років [*Настрій росіян: тривога до кінця*, 2022].

Разом з тим, дослідницькою організацією "Левада-Центр" встановлено, що найбільша підтримка війни проти України простежується серед старшої вікової групи росіян – 50+, адже частка таких, хто виступив ствердно за продовження війни, становила 85%. Примітно, що стосовно підтримки війни чи переходу до початку переговорів суспільство РФ упродовж останніх місяців розділилося практично порівну. Тобто, за продовження бойових дій виступило близько половини респондентів – 48%, тоді як за мирні переговори висловилося 44%. Перша позиція абсолютно переважає серед вікової групи 50+, тоді як за мирні переговори виступають особи у групах 18–24 та 25–39 років [Кулініч, 2022].

Таким чином, на тлі повномасштабного вторгнення в Україну Росії унаслідок політичного тиску і переслідування представників НУО відбувається згортання залишків громадянського суспільства. Згідно з оцінкою відомої неурядової організації *Freedom House* на 2023 рік індекс розвитку громадянського суспільства в Росії був на рівні 1,25 бала із 7 можливих, а загальний стан демократії перебував на рівні лише 1,11 бала (за семибальною шкалою), що відповідало типу держав з консолідованим авторитарним режимом [*Freedom House: Nation in Transit 2023 – Russia*, 2023].

Відтак після нетривалих процесів демократизації на початку 1990-х років у російському суспільстві почав формуватися запит на

"сильну руку", що передовсім було зумовлено фінансово-економічною кризою, посиленням ностальгії за великою державою, якою свого часу був СРСР. Така ситуація сприяла приходу до влади В. Путіна, який зробив акцент на поверненні колишньої величі Росії та забезпечив формування сектору громадянського суспільства, цілком підконтрольного його режимові. Посилення імперських настроїв у російському суспільстві зростало в міру зміцнення авторитаризму. Врешті, складно не погодитися з британським експертом і вченим-політологом Дж. Шерром, який зазначає, що особистість В. Путіна для широких верств РФ ретранслюється у пропагандистському світлі, завдяки чому його образ постає в іпостасі сильного лідера-месії, що врятував Росію від розпаду, "підняв її з колін", вивів із хаосу (після десятиріччя ельцинської анархії), а також поборов олігархію і повернув державі законне місце на світовій арені [Шерр, 2013].

Таким чином, імперська суспільна свідомість підкріплювалася медійним інформаційним потоком про відновлення впливу Росії на всьому пострадянському просторі. Пори те, що російське суспільство має значний протестний потенціал, путінському режимі досі вдається приборкувати всі антиурядові настрої й громадянську активність. Тим часом зовнішня політика Росії знаходить цілковиту підтримку серед найширших верств російського суспільства, яка особливо зростає у ході агресивної імперської політики, прикладом якої є гібридна та повномасштабна агресія РФ проти України.

Висновки. Політичним індикатором зародження громадянського суспільства в РФ стало кількісне зростання громадських об'єднань та НУО упродовж 1990-х років. Адже упродовж цього періоду кількість НУО та НКО збільшилася у більш ніж десять разів. Однак з погіршенням економічної ситуації наприкінці 1990-х років відбулося згортання демократичних ініціатив та наростання тиску держави щодо НУО та НКО. Цей процес був активізований та посилений з приходом до влади В. Путіна, який зробив акцент на інтеграції інституцій громадянського суспільства до структури російської виконавчої влади. З цією метою створювалися провладні інституції, які забезпечували координацію / імітацію діяльності влади щодо її комунікативних дій з громадянським суспільством.

Посилення політичного та фінансового тиску з боку держави на профспілкові організації та правозахисні товариства на кшталт

"Меморіалу" забезпечило путінському режиму підпорядкування НУО та НКО, а разом з тим призвело й до їх кількісного зниження. Водночас влада започаткувала процес створення громадських проурядових організацій – так званих *GONGO*, покликаних створювати фон наявності повноцінного громадянського суспільства. Також путінський режим активно долучився до створення праворадикальних організацій та рухів, завданням яких було сприяти підтримці політики російського президента і боротьби проти так званої "п'ятої колони", або неолібералів, а також створювати пропагандистський антизахідний фон. Тим часом під заборону в Росії потрапили найбільш популярні соціальні мережі, що ускладнило забезпечення інформаційної динаміки громадянського суспільства. Ще одним механізмом боротьби з громадянським та політичним активом було вчинення тиску на опозиційних лідерів, аж до їх фізичної ліквідації. Свого роду унікальним кроком до боротьби з членами незалежних НУО стало законодавче регулювання фінансування таких організацій, які підпадали під категорію так званих іноагентів (що зумовлювало навіть заборону їхньої діяльності) у разі відмови декларації іноземної матеріальної підтримки. За таких обставин громадянське суспільство в Росії опинилося в стадії маргіналізації.

Російське політичне керівництво заручається потужною підтримкою широких суспільних верств у провадженні агресії на пострадянському просторі, що разом з тим дозволяє йому забезпечувати й високі політичні рейтинги. Все це свідчить про культивування державою формування псевдогромадянського чи навіть антигромадянського суспільства. Адже на практиці члени лояльних до влади НУО не мають ані важелів впливу, ані стимулу притягувати державу до відповідальності. Тож інтереси сучасного російського суспільства та влади у вигляді дій "зверху" та імпульсів "знизу" тісно переплітаються. Все це остаточно закриває шлях до демократичних перетворень у Росії, яка дедалі набуває всіх ознак тоталітарної держави. Отже, можна стверджувати, що еліти й населення, взяті путінською верхівкою у політичні заручники, не мають якогось навіть мінімального впливу на прийняття рішень. Водночас громадянське суспільство Росії задовго до повномасштабної

війни переживає надзвичайно високий рівень атомізації, соціальної інерції та апатії, що сформувалися під тиском Кремля, який постійно зміцнює апарат політичних репресій.

Сутність білоруської моделі взаємодії авторитарного режиму й громадянського суспільства

Характеристика стану громадянського суспільства в Білорусі. Громадянське суспільство Білорусі здебільшого представлено неурядовим (третім) сектором, який складається з трьох різних форм: 1) мережа неурядових організацій, якими керують опозиційні особи; 2) позапартійні НУО, зокрема організації з надання гуманітарної допомоги; 3) проурядові (маріонеткові) НУО (*GONGO*), які діють як рупор офіційної пропаганди та безпосередньо субсидуються державою. Ще у 1997 році було створено Асамблею демократичних НУО, яка діяла як координаційний орган. На початку 2000-х років у Білорусі було зареєстровано близько 2 тис. НУО, які охоплювали три зазначені сектори [*Freedom House: Nation in Transit 2024 – Belarus*, 2004]. У подальші часи, аж до 2024 року включно, їх кількість коливалася на рівні 2–3 тис.

Організації громадянського суспільства Білорусі функціонують у вигляді суспільних об'єднань та ініціатив, як такі, що мають або не мають державної реєстрації. На середину 1990-х років Міністерством юстиції Білорусі було зафіксовано близько 2 тис. громадських організацій попри те, що масштаби їх суспільної активності значно дисонували. Адже, скажімо, волонтерська діяльність відзначалася низьким рівнем упізнаваності здебільшого через слабкість економіки, зниження рівня життя, відсутність традицій громадської участі та традицій недовіри громадськості до НУО як надто політизованих груп, надто низький рівень обізнаності про роботу НУО та страх перед проблемами, що можуть супроводжувати членство в опозиційній НУО [*Freedom House: Nation in Transit 2024 – Belarus*, 2004]. Зі свого боку, НУО та НКО бракувало досвіду із забезпечення створення власного позитивного іміджу, що підкреслювало їх низький рівень громадянської спроможності. Погіршення ліберального клімату в Білорусі, зумовленого

конституційною кризою 1996 року, стало причиною того, що багато осіб, які раніше займалися політичною діяльністю, були змушені перемістити свою активність у площину НУО.

Закон "Про громадські об'єднання", ухвалений ще у квітні 1992 року (з його численними правками), не забезпечує належного захисту прав громадян та громадянського суспільства Білорусі загалом, адже правила реєстрації НУО є надто складними, існує безліч підстав до закриття громадських об'єднань, а іноземні гранти для абсолютної більшості НУО є єдиним джерелом фінансової підтримки, яка всіляко стримується державою. Нові правки до вказаного закону, внесені 30 червня 2004 року, передбачали негайне закриття НУО у разі якщо вони порушують норми використання іноземної допомоги. Також, згідно з законом, громадським групам заборонено вести підприємницьку діяльність. Опозиційний сектор НУО є соціально ізольованим, як і більшість політичних партій, і лише наближені до влади організації взаємодіють з урядом щодо проєктів, пов'язаних з політикою [*Freedom House: Nation in Transit 2025 – Belarus*, 2005].

Загалом більшість науково-орієнтованих НУО та аналітичних центрів надають інформацію для іноземної аудиторії, тоді як політична спільнота в країні доволі скептично ставиться до результатів незалежних політичних досліджень і рекомендацій. Проте, починаючи з 2005 року, були введені нові правила надання іноземної допомоги білоруським НУО, згідно з якими вся іноземна допомога мала фіксуватися в уряді. Також лише з дозволу уряду відбувається обмін інформацією між НУО та іноземними фізичними і юридичними особами. Хоча ОБСЄ й визнало зрілість громадянського суспільства у Білорусі, неурядовий сектор був паралізований під час виборчих кампаній. Адже відомі неурядові та правозахисні організації, які брали участь у спостереженні за виборами, піддавалися постійним довільним перевіркам.

У 2009 році було оприлюднено результати моніторингу щодо підтримки розвитку та свобод білоруською владою громадських організацій, що проводився у період з 20 грудня 2008 року до 28 лютого 2009 року. Згідно із звітом доходимо попереднього висновку, що незважаючи на достатню на той час у Білорусі кількість

зареєстрованих громадських об'єднань, залишається досить поширеною практика реєстрації НУО як комерційних. Така реєстрація відбувалася тоді за порівняно простою процедурою, адже ті організації, які не могли бути зареєстровані як неприбуткові, реєструвалися як комерційні [*Як влада підтримує громадські організації в Білорусі*, 2009].

У 2011 році в Мінську відбулися три конференції Національної платформи Форум громадського суспільства (ФГС) Східного партнерства для обговорення спільних дій на захист інтересів громадянського суспільства Білорусі та проблеми політ'язнів. 29 жовтня Білоруська національна платформа обрала керівний комітет і прийняла офіційний меморандум (заяву про місію), який запрошував усі організації громадянського суспільства Білорусі доєднатися до роботи [Freedom House: Nation in Transit 2012 – Belarus, 2012]. Форум постійно організовує конференції, присвячені геополітичним викликам, з якими стикається Східна Європа. У 2011 році Національна платформа ФГС об'єднала понад 50 білоруських НУО, які брали участь у регіональному форумі ЄС, та ухвалила план розвитку громадянського суспільства на 2012–2014 роки.

Однак ряд організацій-членів відхилили нову концепція розвитку, оскільки вона відокремила Білоруську національну платформу від форуму, спонсорованого ЄС, і поставили ширші цілі суто політичного характеру. Такі внутрішні суперечки та нездатність налагодити належно функціонування Білоруської національної платформи зашкодили її привабливості серед НУО, змусивши їх зосередитися на їхній індивідуальній діяльності. Тим часом ЄС започаткував європейський діалог для модернізації, створюючи черговий майданчик для спілкування та співпраці серед різних організацій громадянського суспільства, бізнесу та влади Білорусі [*Delegation of the European Union to Belarus ...*, 2012]. Такий крок з боку ЄС був спрямований на розвиток потенціалу управлінської спроможності та досвіду роботи різних секторів громадянського суспільства Білорусі, а також на розширення пулу людських ресурсів для розробки й впровадження програми модернізації.

Контакти НУО із зарубіжними профільними громадськими інституціями, певною мірою, сприяють розвитку потенціалу

громадянського суспільства Білорусі. За даними загальнонаціонального опитування, проведеного Незалежним інститутом соціально-економічних і політичних досліджень (НІСЕПД), частка білорусів, які знали про НУО, у 2014–2015 роках стабілізувалася на рівні близько 50%, що майже на 20 відсоткових пунктів більше, ніж у 2013 році [*Future Search: Working Meeting Reform*, 2015]. Частка населення, залученого до суспільно корисної діяльності, є великою і залишається на тому самому рівні (71–74%) протягом чотирьох років. Виходячи з цих даних, потенціал громадської та соціальної активності в Білорусі вбачається високим [Крувої, 2011]. Національне соціологічне дослідження 2017 року, проведене Школою молодого менеджера державного управління (за участі Центру дослідження суспільного управління "Сімпа" та суспільної культурної компанії "будьмо білорусами") форматує висновки про те, що жителі Білорусі в складних життєвих ситуаціях здебільшого покладаються на себе і меншою мірою розраховують на підтримку держави. Отже, громадські об'єднання Білорусі працюють у контексті інституційної недовіри [*Гражданское общество в Беларуси... (социологическое исследование)*, 2018].

11 вересня 2018 року була затверджена Дорожня карта взаємодії ЄС з громадянським суспільством Білорусі, у якій, зокрема, було вказано на ключові проблеми, з яким стикаються білоруські НУО, що характеризує низький потенціал білоруського громадянського суспільства. Надто низький рівень інклюзивності та абсентеїзм додатково характеризують білоруське суспільство як таке, що майже не бере участі у процесі ухвалення рішень, виявляє відносну апатію участі у громадських об'єднаннях. Останнє можна розцінювати як критичний виклик для Білорусі як держави, що, натомість, і надалі залишається країною з надмірно централізованим процесом прийняття рішень та відсутністю механізмів зворотного зв'язку із суспільством [*Гражданское общество в Беларуси... (результаты социологического исследования)*, 2018]. Тому було визнано, що інформованість населення Білорусі про діяльність НУО є значно нижчою, порівняно з діяльністю державних інститутів. В умовах невисокого рівня інституційної довіри актуалізується міжособистісна довіра, а також довіра до

представників різних спільнот, на кшталт священників та активістів. Унаслідок такого стану речей у широкої громадськості сформувалася колективна думка про те, що, по-перше: держава швидше заважає, аніж допомагає НУО в їхній діяльності; по-друге, за таких обставин НУО не виконують своїх прямих функцій щодо відстоювання інтересів громадян перед державою, а також не взаємодіють з владою задля вирішення соціально значимих завдань [*Гражданское общество в Беларуси... (результаты социологического исследования)*, 2018].

Таким чином, жителі Білорусі дають доволі низьку оцінку власній можливості впливати на процеси прийняття управлінських та політичних рішень. З іншого боку, білоруське суспільство на тлі низької довіри до влади має однаково низький рівень готовності до участі у прийнятті рішень.

Саме тому громадянське суспільство Білорусі характеризується як одне з найбільш вразливих на пострадянському просторі. Натомість білоруське населення більш лояльно ставиться до організацій громадянського суспільства, ніж до держави. У ході низки соціологічних досліджень було з'ясовано, що у середньому близько 40% респондентів відмітили, що держава передусім зосереджує свої зусилля на контролі НУО, замість їх підтримки. Також респонденти відповіли, що діяльність громадських об'єднань має бути спрямована на відстоювання інтересів громадян (37,2%) у рамках правового поля (47,8%). При цьому 32,7% респондентів зазначили, що громадські об'єднання не приносять ні користі, ні шкоди, а їхня діяльність непомітна та неважлива для більшості громадян. Також готовність приєднання до суспільних організацій та ініціатив висловили лише 12,0% респондентів. Однак білоруське суспільство зацікавлене в широкій участі населення у процесі розв'язання суспільно значимих проблем, як-от участь у виборах і референдумах, безпосередній участі у взаємодії із суб'єктами виконавчої влади [*Гражданское общество в Беларуси ... (результаты социологического исследования)*, 2018]. Таким чином, прагнення білоруського суспільства до конкретних пропозицій для органів держуправління залишається мінімальним, і це є свідченням неготовності громадянської участі у прийнятті рішень.

Доволі неоднозначною є ситуація у плані визначення національної ідентичності білорусів. Згідно з тими самими соціологічними дослідженнями, встановлено, що ті резиденти, які ідентифікують себе окремою нацією, виявляють більшу зацікавленість у широкій участі з розробки політики різного роду неурядовими акторами, як-от: неурядові організації, незалежні експертні спільноти, міжнародні організації й групи громадських активістів.

На тлі високого рівня недовіри до держави та законодавчого обмеження прав діяльності суспільних організацій, білоруське суспільство виявляє зацікавленість у широкій громадській участі, проте білоруси надто низько оцінюють свої можливості щодо впливу на процеси прийняття управлінських рішень у державі. Варто зазначити, що поправка до Закону "Про масові заходи", підписана 8 листопада 2011 року, вимагає завчасного офіційного санкціонування будь-яких зібрань, тоді як одночасна поправка до Закону "Про громадські об'єднання" забороняє всім організаціям зберігати кошти в іноземних банках і передбачає кримінальну відповідальність за іноземну допомогу політичним партіям, НУО чи профспілкам [*Freedom House: Nation in Transit 2012 – Belarus*, 2012].

Згодом Закон "Про основи громадянського суспільства", ухвалений 14 лютого 2023 року, визначає громадянське суспільство як "громадян, котрі висловлюють свою громадянську позицію, беруть участь у спільнотах та установах, не заборонених законом". Загалом цим Законом надто розмито трактувалося поняття громадської участі та практично не забезпечувалася робота механізмів співпраці з громадянським суспільством Білорусі загалом. Укотре увага приділялася лише роботі з деякими його суб'єктами, переважно тими, які провадять відверто проурядову політику та всіляко підтримуються державою [*Об основах гражданского общества*, 2022]. Зазначеним юридичним документом також було регламентовано взаємодію державних органів (організацій) і суб'єктів громадянського суспільства шляхом виборів делегатів Всебілоруських народних зборів, а також проведення зустрічей з населенням та вироблення пропозицій з їх винесенням на обговорення Всебілоруських народних зборів та участь у реалізації рішень цього органу. Натомість у тексті згадувалися лише ті громадські об'єднання, які,

так би мовити, мають першочергове право на взаємодію з державними органами, серед них: Біла Русь, Білоруське суспільне об'єднання ветеранів, Білоруська республіканська піонерська організація, Білоруський республіканський союз молоді (БРСМ), Білоруський союз жінок та Федерація профспілок Білорусі [Общественные объединения, 2023].

Здавалося б, держава готова була встановити діалог з громадянським суспільством. У затвердженій урядом у лютому 2015 року Національній стратегії стійкого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь до 2030 року особливу увагу приділено інститутам громадянського суспільства, включаючи необхідність забезпечення сприятливих правових умов для громадянського суспільства шляхом удосконалення механізмів систематичної співпраці НУО та державних / урядових органів, а також створення необхідної інфраструктури та механізмів підтримки волонтерської діяльності й так званих громадських ініціатив. Паралельно також ішлося про зміцнення ролі громадських консультаційних рад і суспільних об'єднань у процесі прийняття рішень. Пропонувалися й конкретні положення стосовно удосконалення механізмів розширення використання системи соціальних контрактів для підтримки діяльності НУО, які спеціалізуються на наданні соціальних послуг населенню. У той же час популярною є програма транскордонного співробітництва між ЄС і НУО Білорусі, які об'єднують НУО та місцеву владу у прикордонних регіонах Білорусі та ЄС [*Дорожня карта взаємодія ЄС ...*, 2018].

Однак усі зазначені положення Стратегії виявилися декларативними, оскільки білоруський авторитарний режим використовує свій фінансово-економічний інструмент щодо НУО як додатковий важіль тиску. Приміром, як і в Росії, реєстрація іноземної допомоги для білоруських НУО є обов'язковою. Тим більше, цей процес є надто обтяжливим та може тривати у середньому до дванадцяти місяців. Також НУО бракує стратегічного планування своєї діяльності, що також вказує на слабкість її організації та брак згуртованості. Як противагу, держава активізує свою діяльність щодо організації та створення проурядових державних / недержавних організацій (*GONGO*). Тим самим авторитарний режим Білорусі у

особі Адміністрації президента створює низку маріонеткових громадських організацій, які мають бюджетну підтримку та діють як рупори ретрансляції урядової політики, отримуючи за це захист та заступництво держави. Підконтрольні державі організації отримують фінансову допомогу як від вітчизняних, так й іноземних компаній, які хочуть підтвердити свою позитивну позицію щодо влади [*Права чалавека ў Беларусі ...*, 2010]. Створення у 2009 році Ради Адміністрації Президента Білорусі та відносно активне залучення до неї підприємців для забезпечення процесу економічної лібералізації принаймні викликало певні надії на розвиток діалогу між державою та громадянським суспільством. Адже до цієї Ради входило 30 осіб, серед яких були і відомі критики влади.

У 2010 році була навіть спроба створити Платформу громадянського суспільства – своєрідну *GONGO*, яка б представляла сектори громадянського суспільства у співпраці та діалозі з владою. Натомість опозиційно налаштовані НУО, котрі не бажали втратити свій привілейований статус у спілкуванні з органами ЄС, виступили проти цієї ідеї. Утім, уже у 2011 році Адміністрацією президента було розпущено цей орган через нібито активізацію як внутрішніх, так і зовнішніх ворогів [*Makey dissolves Public Advisory Council*, 2011].

Загалом, Рада Адміністрації Президента Білорусі досягла тільки симуляції відкритої дискусії з критиками чинної влади, збираючись лише 4 рази. У 2022 році держава сприяла створенню чергової *GONGO* – "*Systemic Human Rights Defense*", яка пропагує упереджені та спонсоровані державою наративи щодо участі польської влади у організації гуманітарної кризи на кордоні Білорусі та ЄС. Ба більше, ця організація доволі часто проводить інформаційні кампанії про нібито тортури стосовно російських солдатів в Україні у ході повномасштабної війни [*Death penalty threats: review of the fight against extremism ...*, 2022].

Між іншим, доволі цікавою стала ситуація з *GONGO* у 2017 році, коли економічна криза та скорочення державної підтримки спонукали ці організації шукати нові джерела фінансування й більш відкрито співпрацювати зі справжніми НУО. Зі свого боку, міжнародні донори демонстрували більшу відкритість до співпраці з *GONGO*, оскільки нормалізація відносин того року між Білоруссю

та ЄС слугувала зняттю багатьох неформальних обмежень [*The Government's Reform Attempts and Policy...*, 2017]. Саме це сприяло диверсифікації фінансування як *GONGO*, так і решти громадських організацій.

Створення *GONGO* відбувалося й за рахунок скеровування у потрібне державі русло організацій громадянського активу молоді. Як приклад, можна навести те, що фактично особисто О. Лукашенко підтримувався Білоруський патріотичний союз молоді (створений у 1997 році). Врешті, цей молодіжний союз у 2002 році був об'єднаний зі ще одним Білоруським союзом молоді, який був прямим правонаступником Комуністичної спілки молоді радянських часів (Комсомол) у Білорусі, на основі чого було утворено Білоруський народний союз молоді (БРСМ) як своєрідну копію-клон Комсомолу. Білоруський президент, пообіцявши державну підтримку цьому утворенню, розглядав його тривалий час як джерело для формування й підготовки урядових кадрів [*Freedom House: Nation in Transit 2003 – Belarus*, 2003]. Студентів вишів та молодь інших категорій держава змушувала вступати до БРСМ шляхом поєднання залякування й обіцянок просування по службі й збільшення соціальних виплат.

Така політика надто нагадувала взаємодію держави з Комсомолом часів СРСР, для якого він слугував партійною зміною та вірним помічником КППС. Адже нинішні молодіжні НУО досить часто мають тенденцію до партійності, а то й взагалі є молодшими філіями провладних політичних партій. Натомість більшість молодіжних НУО стикаються з проблемами фінансування, подібними до тих, які мають й інші незалежні громадські організації Білорусі. Більше того, низці найактивніших членів молодіжних організацій загрожує виключення зі школи або вузу.

Іншим прикладом активізації альтернативних молодіжних НУО є Білоруська національна молодіжна рада, яка охоплює понад 20 ініціатив і є частиною Платформи альтернативної молодіжної політики. Рада започаткувала семінари для підвищення обізнаності щодо питань молодіжної політики, що особливо важливо, враховуючи державний тиск на студентів Білорусі з метою недопущення їх участі в діяльності НУО [*Students advised to abandon NGO activities...*, 2014].

Пори те, що між представниками НУО як у Білорусі, так і за її межами виникають проблеми, свою діяльність білоруські громадські організації переміщують з тим, щоби реалізовувати ту діяльність, яку не вдається забезпечити в Білорусі. Це передусім громадська робота та робота з соціальними медіа і реалізація програм допомоги людям у Білорусі. Водночас слід зауважити, що однією з ключових проблем для білоруських НУО є подолання так званого розриву поколінь шляхом прагнення побудови нових – більш прагматичних взаємин, враховуючи розмаїтість вікового складу цих громадських об'єднань. Не відчутною у білоруському громадянському суспільстві є проблема єдності, адже виникає чимало суперечностей між представниками різних об'єднань щодо організації їх діяльності, проблем лідерства, гендерної рівності тощо. Натомість експерти погоджуються, що єдність і синхронізація стратегії НУО в Білорусі проявляється у ході протестної діяльності, яка набуває особливої виразності під час електоральних процесів. Паралельно стає питання необхідності створення координаційної ради, яка б забезпечила створення підґрунтя для концентрації як політичних, так і неполітичних ініціатив задля підготовки й реалізації спільних стратегій. Також для низки білоруських громадських організацій існують труднощі побудови відносин з іноземними медіа. До всього додаються й проблеми адвокації білоруських НУО за кордоном та їх безпеки адже будь-яка яскраво виражена громадська діяльність команди НУО таїть у собі ризик політичного та кримінального переслідування, аж до ув'язнення на тривалі терміни. Однією з гострих підстав для кримінального переслідування залишається питання відсутності реєстрації організації як юридичної особи [*Civil Society Organizations in Belarus...*, 2023].

Серед низки труднощів, з якими стикаються білоруські НУО та НКО, слід виділити проблеми з отриманням необхідних ресурсів для підтримки діяльності організацій на кшталт виплати заробітної плати персоналу, відсутність фінансування через надмірні вимоги донорів та недостатній зворотний зв'язок з ними. Зазвичай білоруські організації мають переважно короткострокове фінансування та гарантовану фінансову підтримку протягом максимального

періоду в рік або півтора роки, причому в деяких випадках періоди фінансування становлять лише кілька місяців. Більшість же білоруських громадських організацій мають проєктне фінансування (часто з невеликими бюджетами). У результаті вони опиняються в пастці нескінченних процесів подання заявок, маючи обмежені можливості підтримувати свою стійкість і досліджувати більш ефективні та інноваційні способи виконання своїх місій. У 2020 році під час президентської кампанії, яка супроводжувалася масовими демонстраціями та виступами проти фальсифікації президентських виборів режимом О. Лукашенка, державна пропаганда почала характеризувати правозахисників як "агентів західних держав" з місією дестабілізувати білоруське суспільство [*Outlawing Human Rights work in Belarus*, 2022].

Тоді влада жорстоко придушила мирні акції протесту та розпочала кампанію з залякування опозиції і незалежної преси через затримання журналістів, опозиційних політиків та придушення медіа. Більшість громадських організацій були транзитовані державою у "вороже середовище". Репресії проти демонстрантів супроводжувалися безпідставними арештами тисяч білоруських громадян. За різними даними, під час цих виступів було затримано близько 50 тис. осіб, більшість з яких було притягнуто до адміністративної відповідальності [Korshunau, 2024, July].

Відбувається постійна зачистка білоруського суспільства від найбільш активних виразників громадянської позиції, що різко дисонувала з політикою режиму О. Лукашенка, а іноземне фінансування тих НУО, які координували акції протесту, було прирівняно до втручання у внутрішні справи Білорусі [*SVR: Events in Belarus are organized...*, 2020]. Саме це ускладнює отримання білоруськими громадськими об'єднаннями необхідних грантів для підтримки своєї діяльності. Проте й самим громадським організаціям часто бракує компетенції для освоєння та виконання великих грантових проєктів, що вказує на необхідність подальшої роботи для вдосконалення цього напрямку. Тож слід підкреслити, що в умовах посилення авторитарних тенденцій у Білорусі та збереження ізоляції (головно через комунікаційну відірваність від громадянського суспільства) тих громадських об'єднань, які перенесли свою

діяльність за кордон, унеможливилось вирішення самотужки цілого спектра проблем, з якими стикаються білоруські НУО та НКО.

Механізми репресивної політики режиму О. Лукашенка щодо громадських організацій та опозиції. Білоруське громадське суспільство тривалий час піддається систематичним атакам з боку державних органів. Білоруський варіант авторитаризму не є унікальним у застосуванні спеціального набору механізмів для пригнічення функціонування громадянського суспільства. Президент Білорусі О. Лукашенко у своїх виступах та на засіданнях уряду доволі часто виловлював гостру критику на адресу як громадянського суспільства в цілому, так і конкретних НУО й НКО зокрема. Він неодноразово акцентував увагу на тому, що такі організації створені на іноземні кошти, а їх діяльність начебто спрямована на підрив стабільності й правопорядку. Таким чином, режим О. Лукашенко здебільшого копіює підходи Росії у плані придушення громадянського суспільства та його політичних інституцій – НУО. Зрештою, як і в Росії, ліквідовані у Білорусі НУО були прирівняні до так званих іноагентів, які, згідно з законодавчими нормами, підпадають під заборону. Такий стан речей зберігається у Білорусі вже тривалий час попри декларування необхідності діалогу щодо взаємодії держави з громадянським суспільством. Про це, зокрема, свідчить програма діяльності Уряду Республіки Білорусь на 2015 рік, у якій робиться акцент на необхідності залучати до свого складу представників НУО у ході визначення національних пріоритетів і підготовці нормативно-правових актів [*Дорожная карта взаимодействия ЕС...*, 2018].

Білоруський уряд розглядає незалежний сектор громадянського суспільства як джерело політичної опозиції режиму та провадить послідовну кампанію щодо його ліквідації. Після здобуття перемоги на президентських виборах у 2001 році О. Лукашенка (з результатом 75,6%), які забезпечили йому обрання на другий термін, розпочався процес "оновлення" (насправді підпорядкування та одержавлення) профспілкового руху з тим, щоби ліквідувати будь-яку його самостійність. Незалежні профспілки у Білорусі були витіснені шляхом репресій щодо їх керівництва та насильницькою заміною профспілками, керованими з боку держави. Тож уже у

липні наступного року голова Федерації білоруських профспілок Ф. Вітко на тлі урядового тиску змушений був піти у відставку, а організація змінила назву на Федерацію профспілок Білорусі (ФПБ), яку очолив ексзаступник глави Адміністрації президента Л. Козик [*День солідарності з політв'язнями*, 2006].

Відтоді ФПБ змінила свою критичну позицію щодо соціально-економічної політики уряду, а у 2003 році було запропоновано референдум щодо надання О. Лукашенку можливості обиратися на третій президентський термін. У серпні 2004 року Міністерство юстиції запропонувало внести зміни до закону про профспілки, які збільшили мінімальну кількість членів профспілок з 500 до 30 тис. осіб. На практиці це означало знищення усіх профспілок, за винятком федерації, контрольованої урядом [*Freedom House: Nation in Transit 2005 – Belarus*, 2005]. Власне, таких прикладів зі встановлення державної монополії над незалежними громадськими об'єднаннями Білорусі можна наводити безліч.

Уже тривалий час політична активність значного відсотка представників білоруського громадянського суспільства була витіснена з політичної у соціальну сферу. Тому можна стверджувати, що опозиційна діяльність, певною мірою, була завуальована під соціальну активність – тобто у менш відверту політичну (позапартійну) сферу НУО та інших громадських об'єднань на кшталт гуманітарних. Президентські вибори в Білорусі 2001 року законсервували шлях до багаторічного правління О. Лукашенка та стали викликом для громадянського суспільства та випробуванням його на міцність. Попри те, що злагоджена діяльність опозиції у ході виборчої кампанії засвідчила про певний прогрес у консолідації опозиційних сил, фундаментальні слабкості НУО (як і політичних партій) виявилися неподоланими. О. Лукашенко через запровадження суворих законів стосовно медіа і віросповідання забезпечив собі підґрунтя для майбутнього закріплення на президентській посаді [*Freedom House: Nation in Transit 2003 – Belarus*, 2003].

З переобранням на другий термін О. Лукашенко активізував забезпечення обмежувальної правової регуляторності щодо діяльності як політичних партій, так і НУО. Приміром, прийнятий у березні 2001 року указ наклав жорсткі обмеження на іноземну

допомогу, від якої залежала діяльність переважної більшості НУО та незалежних медіа. Адже іноземні пожертвування для білоруських НУО відтоді підлягали доволі високій ставці – у розмірі 40%. НУО, як і незалежні медіа та політичні партії, регулярно стикаються з переслідуваннями у вигляді перевірок та візитів податкових інспекторів.

Починаючи з 2005 року у Білорусі заборонена діяльність незареєстрованих громадських організацій і громадських ініціатив, а членство у незареєстрованих НУО передбачає суворе кримінальне покарання. Таке рішення, ухвалене Міністерством юстиції, варто розцінювати як черговий крок білоруського режиму до підготовки до президентських виборів 2006 року [*Віднині у Білорусі заборонена діяльність незареєстрованих ГО*, 2005]. Того ж року було внесено поправки до Кримінального кодексу, які включали положення, що передбачали встановлення покарання на термін позбавлення волі до трьох років за участь у роботі ліквідованих або незареєстрованих НУО [*Palazhanka – It is a Very Small Punishment ...*, 2007]. По суті, делегітимізована та криміналізована діяльність НУО часто визначалася як несанкціонована, що нівелювало й без того мізерну громадську участь суспільства у діяльності політичних інститутів та прийнятті рішень. Таким чином влада намагалася не допустити об'єднання політичних сил, які могли становити хоч якусь конкуренцію О. Лукашенку.

Урешті, з боку держави піддавалися тиску ті НУО, які найбільш голосно виступали проти О. Лукашенка під час президентської виборчої кампанії. Крім того, Кримінальний кодекс Білорусі передбачав тюремне ув'язнення осіб, причетних до участі в "масових заворушеннях", а також персон, що нібито звертаються до іноземних урядів, щоб вчиняти дії, які завдають шкоди "зовнішній безпеці" країни у ході "дискримінації" її діяльності на міжнародній арені. Тож така криміналізація незалежних НУО придушила й без того мізерну громадську участь у діяльності громадянського суспільства. Приміром, у 2011 році було засуджено понад 800 осіб за участь у так званих мовчазних протестах та мирних акціях [Freedom House: Nation in Transit 2012 – Belarus, 2012]. Такий механізм кримінальної відповідальності для незареєстрованих НУО тривав аж до 2019 року –

тобто до скасування сумнозвісної 193.1 статті Кримінального кодексу. Натомість у 2022 році білоруський режим знову запровадив зазначену статтю, згідно з якою передбачається кримінальна відповідальність за роботу "від імені незареєстрованих або ліквідованих організацій" та покарання до двох років ув'язнення [*Belarus restores criminal penalties...*, 2022].

У зв'язку з цим кількість нових зареєстрованих НУО в Білорусі упродовж 2018–2022 років скоротилася із 150 до 36. Слід також зазначити, що кількість НУО на тисячу осіб є однією з найнижчих у Центрально-Східній Європі та на пострадянському просторі. Приміром, у Чехії на тисячу осіб фіксується 123,8 організацій, тоді як у Білорусі цей показник становить лише 3,5. У цьому плані Білорусь поступається таким країнам, як Азербайджан, Вірменія та Молдова. Ще одним свідченням наступу білоруської влади на громадянське суспільство є показники різниці бюджетних витрат на різні сфери. Скажімо, бюджетні витрати на судову й правоохоронну діяльність є у півтора рази вищі (1,4 млрд білор. рублів) аніж на соціальну політику (950 млн білор. рублів) [*Балет на мінном полі*, 2023].

Внутрішніми органами проводяться регулярні затримання та арешти громадських активістів, незалежних політологів та журналістів. Репресіям з боку держави постійно піддаються правозахисні організації, журналістські об'єднання, інформаційно-просвітницькі, аналітичні центри та науково-орієнтовані НУО, освітні та навіть релігійні організації. Починаючи з 2003 року розпочалася кампанія білоруського режиму з ліквідації НУО, що було частково пов'язано з революціями в Грузії (2003) та Україні (2004). Активісти організації "Говори правду" були заарештовані та засуджені до адміністративного арешту під час парламентської виборчої кампанії 2012 року. Часто громадські активісти звинувачувалися у державній зраді та піддавалися пресингу з боку КДБ. Також міжнародні контакти білоруських НУО обмежуються через відмову у візах і депортацію представників західних некомерційних організацій. Багатьом іноземцям, дотичним до співпраці з білоруськими НУО, без пояснень відмовляють у в'їзді в країну. Низка таких громадських об'єднань була закрита здебільшого з надуманих причин.

Ще у 2001 році організація "Вясна" була позбавлена державної реєстрації, що порушувало права і свободи таких асоціацій. Ця

неурядова організація є одним з найстаріших правозахисних об'єднань Білорусі та створена у 1996 році для допомоги людям, у захисті їхніх прав і свобод, що постраждали від репресій, які почалися навесні у рік її заснування. У ході "слідчих" дій 2011–2014 років лідер цієї організації О. Біляцький був засуджений на чотири з половиною роки позбавлення свободи за отримання іноземної допомоги на правозахисну діяльність організації. У 2020 році на тлі масових антиурядових виступів він був повторно заарештований, а у березні 2023 року його було засуджено на 10 років позбавлення волі в колонії посиленого режиму. Також було засуджено таких правозахисників як, Є. Бабасєв, А. Полуда та журналіст С. Сис [У Білорусі затримали керівника правозахисного центру..., 2021]. У березні 2021 року Слідчим комітетом Республіки Білорусь було вже відкрито кримінальну справу за фактом діяльності організації "Вясна". Кримінальна справа була відкрита за статтею УК Білорусі, що передбачає покарання за організацію і активну участь у групових діях, які грубо порушують громадський порядок. Одним словом, організацію звинувачували за надуманою (політично-мотивованою) справою у фінансуванні незаконних масових заходів, які порушують громадський порядок [*Заявление организаций гражданского общества Беларуси*, 2021].

Водночас репресіям і закриттю піддаються й аналітичні центри та науково-орієнтовані НУО, які надавали інформацію та експертний аналіз Заходу та забезпечували притулок для високопоставлених інтелектуалів, які потрапили в немилість влади. Так, у 2004 році були ліквідовані Центр конституціоналізму та порівняльно-правових досліджень і Міжнародний інститут політичних досліджень. Натомість ліквідація НУО серйозно дезорганізувала сектор громадянського суспільства, але не припинила його існування, адже заборонені об'єднання і надалі працювали у підпільному й малопомітному режимі, також у приміщеннях уже зареєстрованих організацій [*Freedom House: Nation in Transit 2005 – Belarus*, 2005]. Навіть, здавалося б, така організація, як "Діти Чорнобиля", яка функціонувала з 1986 року та забезпечувала координацію діяльності щодо реабілітації дітей, які постраждали від техногенної ядерної катастрофи, була серед списку ліквідованих у 2023 році.

Тож організації гуманітарного (неполітичного) характеру в Білорусі також не захищені від примусової ліквідації з боку влади. Загалом з 2020 до 2023 року у Білорусі було ліквідовано понад 1,2 тис. НУО, що свідчить про тотальну зачистку третього (громадянського) сектору.

Резонансною залишається справа С. Тихановського – відомого блогера *YouTube*-каналу "Країна для життя" у травні 2020 року у Гродно, якого заарештували на пікеті під час збору підписів на підтримку своєї дружини та кандидатки в президенти С. Тихановської. У підсумку, йому присудили 18 років колонії посиленого режиму [*Білорусь: проти засудженого політв'язня Сергія Тихановського...*, 2023]. Справу боротьби з білоруським режимом продовжила його дружина. Слід зазначити, що у 2022 році О. Біляцький отримав Нобелівську премію миру, що підкреслило його міжнародне визнання як лідера із захисту прав людини та демократії в Білорусі [*The Nobel Peace Prize ...*, 2022].

У 2020 році у ході акцій протесту було заарештовано Р. Протасевича та інших осіб, що стали політв'язнями режиму О. Лукашенка. Також протягом кількох років після акцій протесту було піддано переслідуванням та арештам і багатьох білоруських блогерів, як-от: Д. Курян А. Бонд, Л. Грибальова, власник *Telegram*-каналу В. Кокобай тощо. До слова, більшість *Telegram*-каналів уряд підпорядкував своїй діяльності. Постійному тиску з боку держави та політичному переслідуванню піддавалися лідери та представники Білоруського Гельсінського комітету (БГК) як єдиної офіційно зареєстрованої правозахисної організації. Прикладом такого тиску був арешт рахунків БГК у 2006 році у ході інкримінування справи проти посадових осіб організації за нібито ухиляння від сплати податків. Не рідкістю також були звинувачення БГК у анти-державній та підривній діяльності.

Ті ж самі "проблеми", як уже йшлося, виникають і під час реєстрації нових НУО. Скажімо, у 2007 році було відмовлено у реєстрації новим громадським рухам, як-от: "За Свободу", "Молодий Фронт", "Союз Чорнобильців". Таким чином, режим О. Лукашенка постійно вдається до кричущого порушення прав людини з тим, щоби нівелювати незалежні голоси, представлені у контексті зародження громадянського суспільства.

Також з початком повномасштабної російсько-української війни 2022 року політичний тиск у Білорусі змістився з інституційних структур громадянського суспільства на конкретних активістів та самоорганізовані спільноти. Передусім посилювалися обшуки і затримання активістів електоральної кампанії 2020 року. Згідно з білоруським дослідницько-аналітичним "Центром нових ідей", різко посилювався тиск і в національно-культурній сфері, адже директивними розпорядженнями влади заборонялося проведення виставок, концертів тощо. Крім того, білоруський авторитарний режим практикував тиск на національні меншини Білорусі, передусім литовські та польські, яким було висунуто заборону викладання своїми рідними мовами [Коршунаў, 2022, Чэрвень]. Приміром, влада у ході наступу на культуру нацменшин та починаючи з 2005 року переслідувала активістів Білоруського союзу поляків. Уже тривалий час білоруський режим зосереджений на створенні альтернативної контрольованої урядом організації для етнічної польської меншини в країні. У подальшому декілька польських культурних товариств і клубів було ліквідовано.

Тривалий час піддавалися тиску та політичному переслідуванню представники найстарішого творчого об'єднання – Білоруський союз письменників, який обстоював питання відродження білоруської мови, оформивши свою фактично опозиційну діяльність, чим налаштували проти себе владу, адже у Білорусі затверджено дві державні офіційні мови – білоруську та російську й остання стала наразі панівною. Незважаючи на нібито рівний статус, російська мова стала панівною в Білорусі, а національна мова витіснена не лише з політичного життя країни, але й у законодавчій сфері, що суперечить Конституції Білорусі. Саме тому деякі білоруські НУО перебрали на себе справу відродження білоруської мови, прикладом чого є пропозиція активізації використання білоруської мови в соціальних мережах та започаткування безкоштовних курсів білоруської мови як у Мінську та Москві, так і в українських містах [*Безкоштовний курс білоруської мови...*, 2015].

Вважається, що правозахисна діяльність білоруських НУО зведена до збору інформації про незначну кількість порушення таких прав, як допомога політв'язням та їх родинам. При цьому

захист прав людини залишається одним із найактивніших сегментів стосовно залучення волонтерів [*Civil Society Organizations in Belarus*, 2023]. Упродовж червня та липня 2021 року Мін'юст Білорусі розпочав перевірку діяльності "Білоруської асоціації журналістів" та письменницької правозахисної організації "ПЕН-центр", що об'єднує професійних письменників, поетів та журналістів. Органи держвлади вимагали від цієї НУО надання пояснювальних документів щодо забезпечення своєї діяльності. Врешті, було арештовано рахунки під час обшуків офісу ПЕН-центру. Паралельно до Верховного суду Білорусі було подано відповідний позов про ліквідацію ПЕН-центру. Того ж року фактично ліквідоване одне з найстаріших видань Білорусі "Наша Ніва", сайт якого було заблоковано. Політичний тиск на зазначені НУО супроводжувався обшуками, закриттям офісу та блокуванням (заморожуванням, арештом) банківських рахунків [*У Білорусі відбувається масова ліквідація громадських організацій*, 2021]. Загалом у 2021 році в Білорусі було ліквідовано понад 40 громадських та неурядових організацій згідно рішенням білоруського Міністерства юстиції.

Загалом до ліквідованих НУО у Білорусі останнього десятиріччя віднесемо правозахисні, благодійні, жіночі, екологічні та просвітницькі організації. Серед них слід виділити такі, як: благодійний проєкт "Імена", журналістське об'єднання "Прес-клуб", правозахисний центр "*Human Constanta*", центр розвитку ефективної комунікації "Жива бібліотека", "Центр правової інформації", "Центр екологічних рішень", "Офіс європейської експертизи та комунікацій", некомерційні організації "Територія прав", "Вясна", "Ратуша", "ТаймАкт" і *European Youth Parliament*, центр "Європейський діалог", Союз молодіжного та дитячого товариства "Рада", жіноча правозахисна організація "Радислава", письменницьке правозахисне об'єднання "ПЕН-центр", правозахисний центр "Платформа" тощо [*У Білорусі ліквідували понад 40 громадських організацій*, 2021]. У більшості випадків підстави для ліквідації організацій були суто технічними – на кшталт порушення закону у випадку надання допомоги особам, які не є членами правозахисної організації, неотримання юридичної адреси (чого вимагає закон про

НУО) через непомірно високу орендну плату або пряму відмову в оренді.

Тиск з боку держави та знищення НУО водночас є і наступом на опозицію, оскільки вона надто пов'язана з діяльністю громадських організацій. Тож білоруський режим через неурядовий сектор паралельно намагається заблокувати й діяльність політичних партій, які могли кинути виклик О. Лукашенку. Держава ставиться до громадянського суспільства як до певної підгрупи політичної опозиції. Скажімо, держава відмовляється від надання НУО податкових пільг для благодійних проєктів на тлі заохочення політичного переслідування діяльності громадських об'єднань.

У травні–червні 2021 року О. Лукашенко підписав зміни до законодавство про медіа та масові акції, які різко обмежують діяльність журналістів та опозиційних партій, а також поправки до Кримінального кодексу, спрямовані на криміналізацію критики уряду та несанкціоновані демонстрації у Білорусі. Цього ж року було заборонено локальні чати в таких месенджерах, як *Telegram* та *Viber*, визнавши їх "екстремістськими" та заарештувавши їх адміністраторів [*Neighborhood chat admin sentenced to three years...*, 2021]. Проте це не стало перепорою у сплеску активності білоруського громадянського суспільства з початком повномасштабної війни в Україні у лютому 2022 році, який збігся референдумом після зміни Конституції Білорусі. В цей час білоруському громадянському суспільству вдалося здійснити транзит від закритих осередків і спонтанних акцій до створення нової генерації активістів у медіа та на місцях, які, замість спонтанної маніфестаційної діяльності, віддали перевагу практичній ефективності, спрямованій на прояви антивоєнних настроїв. Про фрагментарність збереження громадянського суспільства в цій країні свідчить проєкт "Білоруський гаюн", до якого з початком повномасштабної російсько-української війни приєдналася понад 1 тис. чоловік, які здебільшого через *Telegram*-канали надсилали повідомлення про просування російської техніки та вильоти російської авіації з білоруських аеродромів у бік України [Скаврон, 2024].

Тож повномасштабне вторгнення Росії до України у 2022 році зумовило нові сфери діяльності у білоруському суспільстві, які

полягали не лише у гуманітарній допомозі українським біженцям, але й у ініціативі зі збору інформації про російські війська та інші форми сприяння Збройним силам України. Водночас влада Білорусі постійно вдається до нагнітання страху в суспільстві, вдаючись до характеристики незалежних джерел як "екстремістських".

Отже, спостерігається продовження зачистки інформаційного простору від незалежних журналістів, політекспертів та блогерів. Затримання, арешти та переслідування громадян, які висловлюють свою незгоду з державною політикою (виступають проти фальсифікації виборів, неконтрольованого насильства, співучасті в російсько-українській війні), стали звичним явищем у Білорусі. Паралельно чиниться й наступ на незалежні та некомерційні медіа, які прагнуть об'єктивно висвітлювати політичні події в Білорусі, передусім чинення репресивного тиску режимом О. Лукашенка. За даними Центру правової трансформації "*Lawtrend*", упродовж 2020–2023 років у Білорусі було ліквідовано понад 1,5 тис. організацій так званого третього сектору економіки, який охоплює громадські, благодійні, релігійні організації, профспілки тощо [Korshunau, 2024, April]. Зазначене додатково ілюструє наступ білоруської влади на представників медіа та громадський сектор. Свідченням цьому є також систематичні масові обшуки силовиками у журналістів, редакціях медіа, а також у правозахисників і у правозахисних організаціях.

У 2023 році за кримінальними звинуваченнями, пов'язаними з протестною діяльністю, було засуджено 1603 особи. Але і ці цифри можуть бути віддаленими від реалій, адже, на думку низки експертів, кількість осіб, які піддаються політичним репресіям з боку режиму, є набагато більшими [*Восприятие войны протестными беларусами...*, 2022]. Водночас доволі поширеним у Білорусі є запровадження так званих "терористичних списків". Приміром, лише у 2022 році до таких списків було додано 2263 особи. У 2023 році білоруським режимом приблизно по 14–15 осіб на місяць визначалися як "терористи" (за повністю сфабрикованими справами), а 117 як "екстремісти", абсолютна більшість з яких були громадянами Білорусі. Постанова Ради Міністрів Республіки Білорусь від 12 жовтня 2021 року "Про заходи щодо протидії екстремізму та реабілітації нацизму" стала для білоруського режиму інструментом

у переслідуванні так званих "екстремістів". Проте під цю категорію підпадали представники тієї частини білоруського суспільства, які виражали незгоду з його політикою, а отже, ставали незручними для режиму О. Лукашенка. Використовуючи як інструмент гноблення звід "антиекстремістських" законів, у 2023–2024 роках влада забезпечувала збільшення кількості судових справ про визнання інформаційних матеріалів "екстремістськими", до яких, зокрема, відносили й класичну білоруську літературу. Загалом, починаючи з 2020 року Генпрокуратура Білорусі задокументувала (сфальсифікувала) понад 16 тис. злочинів "екстремістського характеру" [Генпрокуратура насчитала більше 16 тисяч преступлений..., 2023]. Так лише за 2023 рік відбулося 889 судів з переслідування "екстремістів". Кількість політв'язнів у Білорусі наразі сягає у середньому близько 1,5 тис. осіб. Натомість зауважимо, що згідно з міжнародними аналітичними та індексними оцінками Білорусь є країною, яка не стикається з реальним тероризмом упродовж останніх п'яти років [Korshunau, 2024, July]. Таким чином, масові репресії призвели до знищення інституціоналізованого громадянського суспільства в авторитарній Білорусі, що зумовило знищення механізму захисту навіть елементарних прав і свобод людини.

Унаслідок відкриття кримінальних справ почалися переслідування учасників білоруських організацій через виклики на допити та обшуки в квартирах як з боку МВС, так і КДБ. До всього додалися арешти та ув'язнення лідерів низки організацій. Такі репресивні кроки з боку держави були не чим іншим, як метою не лише зупинення діяльності правозахисних та журналістських організацій, а також залякування представників інших об'єднань громадянського суспільства та забезпечення нагнітання атмосфери страху в державі. Відтак переслідування членів правозахисної організації здійснювалося виключно у зв'язку з їх активною правозахисною діяльністю.

Отже, білоруський авторитарний режим постійно нарощує тиск з метою знищення можливостей самоорганізації та самоврядування в суспільстві. Репресивний режим О. Лукашенка дедалі послідовніше проводить різницю між лояльними та нелояльними громадянами у ставленні до нього з дискримінацією останніх. Унаслідок

піддавання критиці режиму О. Лукашенка вони часто стикаються з суттєвими перешкодами для працевлаштування [*Лукашенко посилює репресії в Білорусі*, 2011]. Таким чином, відбувається своєрідна політична сегрегація – поділ населення за політико-ідеологічними ознаками.

Влада Білорусі намагається поширювати свій репресивний тиск і за межі країни, спрямований насамперед на різні білоруські спільноти за кордоном. Ситуацію згодом ускладнила й співучасть Білорусі у війні Росії проти України у лютому 2022 року. Закон про позбавлення громадянства, ухвалений у січні 2023 року, поширюється на тих громадян, що вже залишили Білорусь, і передусім з міркувань безпеки унаслідок політичних репресій та переслідувань. Громадянства можна буде позбавляти білорусів, які живуть за межами країни та засуджені за "екстремізм" чи "завдання тяжкої шкоди" інтересам держави. Під визначення можуть потрапити лідери опозиції, які перебувають у вигнанні після президентських виборів 2020 року [*Білорусь: Лукашенко підписав закон про позбавлення громадянства ...*, 2023].

Політичний тиск на представників громадянського суспільства, як і в Росії, зумовлює міграцію активістів за межі країни. За різними підрахунками у 2022–2024 роках Білорусь могли залишити близько 600 тис. осіб, які відчували на собі політичний тиск, так і ті, хто прагнув змінити й покращити умови свого життя. Натомість у 2022–2023 роках кількість тих, хто планував виїхати з країни, знизилася з 39% до 31% [Коршунаў, 2024, Жніўень]. Основною причиною виїзду серед опитаних є переважно незгода з політикою білоруського президента О. Лукашенка.

Зі свого боку, влада посилила тиск на білоруську діаспору шляхом зміни законодавства та інсценування провокацій проти неї. Тож особи, які перебували за межами країни протягом 30 діб і більше, вважаються такими, що не роблять внеску у національну економіку – тобто є де-факто соціальними паразитами, а де-юре ворогами режиму О. Лукашенка. Щодо них застосовувалися різного роду санкції – від перерахування вартості комунальних тарифів за максимальними показниками обмеження, унеможливлення обміну / продовження терміну дії паспорта (для осіб, що

перебувають за кордоном) до надання медичних послуг. Таким чином, наростає тиск щодо найбільш активної частини білоруської діаспори, а також відбуваються активні дії з приводу блокування будь-яких каналів зв'язку білоруської діаспори з білоруським громадянським суспільством усередині країни. Часто влада в Білорусі вдається до посиленних перевірок і тих осіб, які повертається із закордону, часто затримуючи останніх. Було відкрито низку кримінальних справ проти так званих народних посольств з тим, щоби унеможливити будь-які прояви публічної дипломатії на міжнародному рівні [Korshunau, 2024, Жніўень].

Отже, своїми діями режим О. Лукашенка спрямовує репресивні зусилля на розкол білоруського суспільства шляхом нарощування переслідування білоруських мігрантів за кордоном з тим, щоби послабити їх зв'язки з метрополією. Таким чином, відбулося географічне розширення репресій, які поширюються як у регіонах, так і виходять за межі білоруських кордонів, охоплюючи навіть діаспору.

Політичний контроль над системою освіти й науки в Білорусі супроводжується так званою новою державною ідеологією, в основу якої покладено власну версію (поряд з російською) пост-радянського білоруського патріотизму та антизахідну риторику, що ставало формальним приводом для очищення державних та недержавних інституцій від небажаних для О. Лукашенка соціальних елементів. У середніх та вищих освітніх закладах для вивчення вводилися різні пропагандистські курси, які ретранслювали "нову державну ідеологію". Крім того, було посилено контроль над присудженням наукових ступенів на відповідність цій ідеології, аж до здійснення їх ануляції.

Низка навчальних закладів, які не поділяли постулатів "нової державної ідеології", піддавалися політичному тиску, а то й ліквідації. Так, у 2003 році за розпорядженням державних інституцій було закрито Білоруський гуманітарний лицей під приводом того, що учні цього закладу, за словами білоруського президента, були "скалічені" опозицією". У липні 2004 року було ліквідовано Європейський гуманітарний університет (ЄГУ). Відтоді університет

змушений був перемістити свою діяльність до Вільнюса та працювати в екзилі.

Ліквідація ЄГУ, заснованого ще у 1992 році, означала знищення останнього оплоту вищої освіти західного зразка у Білорусі. Адже цей заклад освіти в основу своєї місії взяв виховання нового покоління молодих професіоналів, здатних вести Білорусь на її шляху до громадянського суспільства, заснованого на цінностях європейської цивілізації. До того ж, університет мав широкі міжнародні контакти та донорську підтримку і щорічно запрошував кілька десятків іноземних професорів. Сам О. Лукашенко визнав, що причиною закриття ЄГУ стала рішучість готувати європейську еліту [*Freedom House: Nation in Transit 2005 – Belarus, 2005*]. Європейський гуманітарний університет (ЄГУ) періодично піддається політичному та пропагандистському тиску. Зокрема, у 2024 році О. Лукашенко погрожує оголосити університет "екстремістською організацією", а відтак посилюється загроза репресій щодо студентів, викладачів та їх родичів у Білорусі.

Ще одним інструментом тиску на освітній сектор громадянського суспільства стало виключення студентів з білоруських університетів, які виїжджали за кордон по обміну без спеціального на те дозволу.

У 2005 році було закрито Незалежний інститут соціально-економічних та політичних досліджень (НІСЕПД) – єдиний аналітичний центр, який надавав громадськості незалежну соціологічну інформацію та постійно стикався з невдоволенням влади [*Freedom House: Nation in Transit 2006 – Belarus, 2006*]. Згодом інститут хоча й відновив свою діяльність, натомість піддавався постійній дискредитації з боку влади (через медіа) задля підриву суспільної довіри. Слід додати, що ще у 2002 році у Білорусі було створено Комісію з контролю проведення та результатів соціологічних досліджень громадської думки. Особлива увага нею приділялася тим результатам, які суперечили офіційній пропаганді, а отже, становили загрозу білоруському режиму. Це стосується роботи незалежних екзит-полів на виборах та прояву громадської думки, яка слугує компрометації легітимності режиму О. Лукашенка [*Why Belarusian Authorities Fear Public Opinion, 2012*].

Водночас уряд закрити три філії Інституту сучасних знань (гуманітарного коледжу в Мінську з філіями по всій країні) після того, як перевірки виявили, що його курси не відповідають офіційним нормам [*Freedom House: Nation in Transit 2006 – Belarus*, 2006]. У 2012 році під приціл репресій потрапив директор Білоруського інституту стратегічних досліджень О. Пікулик, котрого було звинувачено в "хуліганстві". Сплеск громадської участі суспільства під час президентської виборчої кампанії у Білорусі 2020 року зумовив посилення тиску на освітні та наукові структури. О. Лукашенко проголосив принцип: "державна освіта, державні школи, державна ідеологія", вимагаючи при цьому заборонити викладати незгодним з політикою держави [*Belarus Opposition Rallies in Scattered Protests*, 2020].

Політичний тиск на інтелігенцію супроводжувався арештами студентського активу, що висловив протест проти репресивної політики білоруського режиму. Починаючи з 2021 року можливості для академічної мобільності стали ще меншими із закриттям міжнародних освітніх програм Гете-Інститутом і DAAD, ліквідацією незалежних шкіл і центрів та навіть приватних дитячих садочків, схарактеризованих як "вогнища кольорової революції" [*Частные детские сады стали опорными точками...*, 2021]. У 2022 році не поодинокими стали випадки примусового припинення діяльності незалежних видавництв і книгарень, що супроводжувалося рейдами правоохоронців. Адже всі неросійські видання, занесені у відповідний список, вважалися такими, що мають "екстремістський" характер. З бібліотек вилучається також "небажана" література. Поправки до законодавства, оголошені в 2023 році, зробили обов'язковим правилом для випускників університетів і професійних шкіл працювати в Білорусі протягом двох років, часто на посадах, призначених державою [*В Беларуси обязательное распределение...*, 2010]. Все це обмежує свободу та мобільність білоруських випускників і позбавляє їх права вибору власної кар'єри. Система освіти в Білорусі все більше перебуває під авторитарним тиском.

На законодавчому рівні також здійснюється мінімізація свободи й релігійних організацій. З прийняттям у жовтні 2002 року нового закону про релігії з подачі білоруського уряду обмежувалися

права та діяльність релігійних організацій і асоціацій, окрім лояльної до режиму Російської православної церкви (РПЦ)*. Закон дозволяв уряду закривати будь-яку конгрегацію, яка має менше 20 постійних членів. Також цей закон був спрямований передусім на обмеження діяльності неугодних протестантських груп (зокрема баптистських), а відтак на запобігання релігійній експансії в Білорусі та впливу ліберальних цінностей Заходу. Водночас посилюється переслідування католицьких та протестантських священників, аж до їх арештів. Ще у 2005 році Білоруська церква Євангелія та Кальвіністська церква були ліквідовані, а церква "Нове життя" в Мінську зазнала нападів з боку держави, що прагнула відібрати приміщення у зв'язку з так званим нецільовим використанням майна [Freedom House: Nation in Transit 2006 – Belarus, 2006]. Такі обмеження та репресії для білоруського режиму є інструментом для припинення діяльності тих політичних та громадських (у тому числі й духовних) організацій, які становлять загрозу для його подальшого функціонування. Все це є перепорою не лише для формування й розбудови демократичних інститутів, але й для будь-якої громадської активності окрім соціальної. Однак слід зауважити, що вже у 2015 році відбулися певні позитивні зрушення. Мінська влада вперше дозволила протестантам зібратися на велику колективну молитовну акцію [Белоус, 2015].

У грудні 2023 року президент О. Лукашенко підписав указ про внесення змін до Закону "Про свободу совісті". Згідно з новим Законом, лише організації, зареєстровані як юридичні особи, можуть отримати офіційний статус "релігійної організації" відповідно до закону, тоді як інші можуть бути ліквідовані за "дискредитацію Республіки Білорусь" або "підрив її суверенітету" [В Білорусі в першому читанні прийнято новий закон "Про свободу совісті", 2023]. Церква "Нове життя" та інші нелояльні до режиму релігійні організації та діячі стали мішенню для ліквідації згідно з новим Законом.

* Інститут Кестона, який функціонує у Великобританії та займається моніторингом свободи віросповідання в колишніх комуністичних країнах, назвав цей закон "найбільш репресивним релігійним законом у Європі".

Проблеми взаємовідносин влади і громадянського суспільства у Білорусі засвідчені у щорічних показниках стану демократії, які формуються компанією *Freedom House*. Так, упродовж 2019–2023 року і без того вкрай низький індекс розвитку громадянського суспільства у Білорусі знизився з 1,75 до 1,25 бала за семибальною шкалою. Логічно, що ці показники вплинули й на загальний індекс демократії, який у цей період також знизився з 1,39 до 1,11 бала та є ідентичним з російським індексом та цілком відповідає типу держави з консолідованим авторитарним режимом [*Freedom House: Nation in Transit 2020 – Belarus, 2020; Freedom House: Nation in Transit 2024 – Belarus, 2024*].

Крім усього, слід додати, що режим О. Лукашенка часто демонструє й виняткову авторитарну унікальність, практикуючи репресивні дії щодо родичів неугодних політичних та громадських діячів шляхом затримання цілих родин. При усьому, НУО Білорусі намагаються координувати свою діяльність із небілоруськими громадськими організаціями, основною діяльністю яких є підтримка мігрантів з Білорусі. Більше того, на тлі переслідування з боку режиму О. Лукашенка низка організацій Білорусі перемістила свою діяльність за кордон. Більшість білоруських НОУ, які виїхали за кордон, мають спеціалізований характер – тобто зосереджують свою роботу над конкретними проблемами та/або працюють з цільовою аудиторією.

Взаємодія у полі громадської активності у Білорусі відбувається шляхом підтримки особистих зв'язків та зустрічей з використанням усіх доступних методів безпеки. Таким чином, білоруські НУО часто змушені працювати фактично у підпіллі, а все громадянське суспільство перетворилося на таку собі підпільну мережу. Все це створює великі перепони для взаємодії білоруських громадських організацій у їх захисті цільової аудиторії шляхом взаємодії з державними установами та інститутами.

Висновки. Резюмуючи викладене, наголосимо, що у Білорусі головним інструментом внутрішньої політики білоруського режиму залишаються репресії в найширшому розумінні: контроль, заборона, обмеження, нагляд, примус, залякування, покарання тощо. Також як "екстремістські" були визнані матеріали низки *Telegram-*

каналів. У Білорусі з року в рік зростає кількість судових переслідувань, затримань та відкриття кримінальних справ щодо лідерів і членів незалежних НУО, громадських діячів і навіть священників, а з ними, відповідно, й кількість судових звинувачень і вироків. Останніми роками відбувається підпорядкування освітньої системи в рамках так званої державної ідеології, а свідченням тому є ліквідація установ, які намагаються провадити незалежну освітню та наукову діяльність. До того ж, посилюється наступ на видавництва й книгарні з метою припинення тиражування небажаної для режиму літератури.

У суспільстві Білорусі, як і в інших авторитарних державах, простежується відсутність можливості побудувати горизонтальні відносини з владою. За російським взірцем здійснюється викорінювання самоорганізації громадянського суспільства, що призводить до його повної атомізації та переживання апатії й пасивності серед значної більшості. Тож на тлі масової ліквідації НУО білоруське суспільство перебуває в стані дезінтеграції та не має можливості протистояти утискам режиму О. Лукашенка. Тим не менш, громадські організації навіть в умовах посилення авторитаризму зберігають свій демократичний потенціал, роблячи все належне для боротьби з викликами, із якими стикається Білорусь, задля реалізації стратегії зміцнення її відкритості та політико-економічної й соціальної резильєнтності.

* * *

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що пострадянський простір у переважній більшості представлений країнами, у яких громадянське суспільство перебуває у стані свого зародження / становлення. Натомість лише Україна наразі є єдиною державою цього регіону, яку слід розглядати як ліберальну альтернативу іншим пострадянським країнам, адже саме тут відбувається завершальний процес становлення громадянського суспільства. За весь період незалежності в Україні відбувався процес розширення діяльності мережі НУО, а також зміцнюється їх участь у формуванні громадянського суспільства. Встановлено, що українські

неурядові організації пройшли шлях транзиту від свого становлення до активного впливу на політичне й суспільне життя держави, притаманний більшості пострадянських держав та країн Центрально-Східної Європи.

Активізуючись у 2014 році, з початком гібридної та у лютому 2022 року повномасштабної агресії Росії, українські неурядові організації трансформували свою діяльність від банального відстоювання прав і свобод людини до благодійної місії допомоги ЗСУ та всім постраждалим від російської агресії. Підтверджено, що ефективність громадських організацій та їх популярність в українському суспільстві стрімко зросла як після початку гібридної війни Росії проти України, так і з початком російського повномасштабного вторгнення. Тож, українське суспільство досить схвально оцінює діяльність громадських організацій як волонтерських, адже понад 90% опитуваних респондентів цілком задовільно оцінили їх роботу з початком повномасштабної війни.

Тим часом агресивна зовнішня політики Російської Федерації базується на підтримці як еліт, так і широких верств населення. Переважна частина російського суспільства більше не розглядає нормалізацію відносин із Заходом, який сприймається дедалі вороже. Для суспільної консолідації російською пропагандою тиражується наратив про вороже геополітичне середовище, в якому нібито перебуває Росія, котра набуває таким чином віртуального образу "оточеної фортеці". Для російського суспільства більш нагальними є проблеми зовнішньополітичних успіхів держави та відродження її імперської величі, аніж пересічні соціальні питання. В російському суспільстві культивується імператив про особливу цивілізаційну (євразійську) місію РФ у контексті відродження її як наддержави шляхом відновлення повного контролю над пострадянським простором.

На тлі розпалювання антиамериканізму російське суспільство активно підтримує агресивну політику та воєнні дії РФ щодо низки пострадянських країн. Такий стан речей дозволяє В. Путіну забезпечувати доволі високий політичний рейтинг. Зі свого боку, російське суспільство забезпечило високий рівень підтримки агресії РФ у ході спроби окупації Криму у 2014 р. та початку

повномасштабної агресії проти України 24 лютого 2022 р. Різними соціологічними інституціями встановлено, що від моменту повномасштабного вторгнення Росії в Україну рівень підтримки воєнних дій у російському суспільстві, у середньому, не був меншим за 70%. Для обґрунтування своїх претензій на українські території В. Путін періодично вдається до псевдоісторичного наративу про українців і росіян як єдиний народ.

Неурядові (НУО) та некомерційні (НКО) організації Росії й Білорусі навіть за умов державного пресингу намагаються протидіяти правлячому режиму. Саме нелегітимні президенти Росії та Білорусі, якими є В. Путін та О. Лукашенко, визначають політику взаємодії держави з громадянським суспільством, провадячи при цьому репресивну політику щодо НУО. Задля демонстрації / імітації лояльності до громадянського суспільства російський та білоруський режими санкціонували створення підконтрольних проурядових організацій – *GONGO*. Саме на них покладається місія ретрансляції офіційної пропаганди держави, покликаної забезпечити стійкість не громадянського суспільства, а владного режиму.

Доведено, що задля зміцнення суспільного впливу російським, як і білоруським НУО бракує досвіду створення позитивного іміджу, що тим самим знижує можливості їхньої суспільно-політичної спроможності. Встановлено, що законодавча база Росії й Білорусі не забезпечує належного захисту прав громадянського суспільства, а навпаки – стала додатковим репресивним інструментом проти громадських активістів та правозахисників.

З'ясовано, що як російський, так і білоруський авторитарні режими всіляко перешкоджають отриманню НУО та НКО західної фінансової підтримки, визначаючи їх як іноземних агентів. Більше того, накладено вето на функціонування незареєстрованих НУО та громадських ініціатив, а також на участь у роботі ліквідованих громадських об'єднань, за що провадиться кримінальне переслідування. Саме тому кількість нових НУО в Росії та Білорусі упродовж останніх років різко скоротилася. Доведено, що переслідування громадського активу супроводжувалося обшуками, затриманнями та арештами силами спецслужб та внутрішніх органів.

Посилення наступу на громадянське суспільство російського й білоруського авторитарних режимів відбувається під час та після президентських кампаній. Триває активний наступ на права й свободи правозахисних, благодійних, екологічних та просвітницьких організацій, котрі позбавлялися державної реєстрації, а їхні лідери піддавалися арештам.

Встановлено, що доволі поширеним явищем у Росії та Білорусі є запровадження так званих "терористичних" та "екстремістських списків", до яких заносилися нелояльні активісти, що могли нести потенційну загрозу для авторитарного режиму. Із впровадженням на державному рівні антизахідної та антиліберальної державної ідеології репресивному наступу піддаються наукові та освітні установи, аналітичні дослідницькі центри, *YouTube* та *Telegram*-канали та навіть релігійні організації, книгарні й видавництва, діяльність яких не вписується в офіційний курс пострадянських авторитарних режимів.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ГРУЗІЇ ТА ЙОГО ПРОТИСТОЯННЯ ІЗ ВЛАДНИМ РЕЖИМОМ

Однією з небагатьох пострадянських країн, де активне протистояння влади та громадянського суспільства супроводжувало майже всю історію молодої держави, стала Грузія. Здобувши незалежність у 1991 році, ця країна пережила бурхливий період економічних труднощів та політичних трансформацій у боротьбі за утвердження демократичних цінностей. У таких умовах саме громадянське суспільство та його організації стали рушійною силою демократичних змін у захисті прав людини і демократичних свобод у протистоянні з авторитарними тенденціями. При цьому процеси становлення та розвитку громадянського суспільства в Грузії відбувалися нерівномірно, зіткнувшись із численними викликами, основними з яких були схильність політичних еліт до авторитаризму та репресії з боку державної влади.

Для всебічного розкриття теми протистояння громадянського суспільства і влади в Грузії необхідно буде в загальних рисах згадати про основні моменти його становлення і розвитку. З погляду історичної періодизації, цей процес прямо пов'язаний зі змінами правлячих еліт у країні. Виходячи з цього, *перший етап зародження і становлення громадянського суспільства в Грузії* та його протистояння із владним режимом можна окреслити періодом з 1991 по 2003 роки, тобто з моменту набуття незалежності до закінчення епохи президентства Едуарда Шеварднадзе, коли громадянське суспільство тільки починало формуватися в умовах політичної, економічної нестабільності та низки збройних громадянських конфліктів. *Другий етап* можна виділити в часових рамках двох термінів президентства Міхеїла Саакашвілі (2004–2013 рр.), коли розвиток громадянського суспільства в країні набув значного імпульсу, проте зіткнувся згодом з авторитарними тенденціями владних еліт. *Третій етап розвитку громадянського суспільства* доцільно окреслити з 2013 до 2018 року, який відзначено періодом

президентства кандидата від "Грузинської мрії" Георгія Маргвелашвілі та здобуттям цієї політичною силою більшості в парламенті. Нарешті, *четвертий етап розвитку громадянського суспільства* виділяється автором з 2018 року до сьогоднішнього та охоплює період президентства Саломе Зурабішвілі, яка фактично перебуває в опозиційних стосунках з парламентською більшістю, контролюваною партією "Грузинська мрія", і коли громадянське суспільство сучасної Грузії перебуває у фазі активного протистояння із владою.

Зародження і становлення громадянського суспільства в Грузії та його протистояння з владним режимом

Характеризуючи *перший етап зародження і становлення громадянського суспільства в Грузії (1991–2003 рр.)*, необхідно підкреслити, що цей період у політичній історії грузинської держави відзначається глибокими політичними та економічними змінами, що виникли внаслідок розпаду Радянського Союзу та здобуттям республікою незалежності. Саме на цей етап припало становлення Грузії як незалежної держави в умовах політичної нестабільності, економічної кризи та збройного сепаратизму. В цих надскладних умовах і почалося поступове зародження і становлення громадянського суспільства в Грузії, що було відповіддю на зростаючі демократичні прагнення громадян брати участь у процесах державного управління та впливу на політичні рішення. Як відзначав грузинський політичний аналітик Гія Нодія, "зародження громадянського суспільства в Грузії пов'язане з лібералізацією радянського комуністичного режиму наприкінці 1980-х років" [Nodia, 2005, p. 13].

Якщо винести за рамки аналізу вкрай складний і драматичний відрізок грузинської історії у часи президентства Звіада Гамсахурдія, цілої низки збройних громадянських конфліктів та сепаратизму, які тривали до середини 1990-х років, то варто детальніше зосередитися саме на першому періоді, що почався з обранням Едуарда Шеварднадзе головою парламенту і главою держави (1992–1995 рр.) та приходом його до президентської влади з 1995 року (1995–2000 рр. – перший термін його президентства). Як відзначає вітчизняний дослідник інституту президентства у

посткомуністичній Грузії О. Паска, саме з цього моменту "почався період яскраво вираженої персоналізації влади", чому сприяли настрої населення щодо неможливості існування країни без "сильного" президента, тому, починаючи з 1995 року, в Грузії відбулося "фактичне утвердження президентської республіки" [Паска, 2016, с. 97]. Президент здобув вирішальний вплив на зовнішню політику, національну безпеку, оборону, формування уряду та бюджету, а також на законодавчу діяльність. На думку грузинського дослідника О. Кухіанідзе, призначення Е. Шеварднадзе на ключові урядові посади своїх колишніх колег, представників партійної радянської номенклатури, призвело до реконсолідації радянського типу управління, при якому використовувалася демократична та націоналістична риторика за подвійних стандартів поведінки, що вкрай негативно вплинуло на демократичний процес у країні [Kukhianidze, 2018, p. 148].

Таким чином, поступова консолідація Е. Шеварднадзе власної влади послабила демократичні інститути країни, а електоральні маніпуляції стали важливим механізмом консолідації його режиму. Спроби опозиції прийняти поправки до виборчого законодавства, які б створювали більш конкурентні умови, не були вдалими. Важливо зазначити, що Е. Шеварднадзе вдалося де-факто очолювати уряд, не зважаючи на повноваження парламенту щодо контролю над виконавчою владою, забезпечуючи своє домінування в політичній системі.

При цьому потрібно згадати, що період президентства Е. Шеварднадзе був часом значних викликів для Грузії, таких як політична нестабільність та слабкість державних інституцій. У цих умовах саме громадянське суспільство та його організації стали одним із факторів, які частково компенсували брак ефективності державної влади.

Необхідно зазначити, що виникнення багатьох організацій громадянського суспільства було відповідною реакцією на виклики того періоду історії Грузії. Серед громадських організацій важливу роль відіграли як місцеві, так і міжнародні неурядові організації (НУО), які сприяли становленню демократичних інститутів і захисту прав людини. Прикладом успішної діяльності таких

організацій того періоду можуть слугувати фонди "Відкрите суспільство" (раніше "Інститут відкритого суспільства"), утворені відомим меценатом і фінансистом Джорджем Соросом унаслідок об'єднання раніше створених фондів у 1993 році. Представником цієї мережі фондів у Грузії є Фонд "Відкрите суспільство у Грузії" ("Open Society Georgia Foundation"), який розпочав свою діяльність у 1994 році, підтримуючи незалежні від влади місцеві громадські організації, освітні та культурні проекти, які сприяють розвитку демократичних цінностей та інституцій [*The Open Society Foundations in Georgia*, 2020]. Тут також слід згадати про громадські організації, метою яких стало сприяння розвитку демократії, захисту прав людини та зміцнення громадянської свідомості, такі як мережа "Південно-Кавказька мережа правозахисників", яка "об'єднує 30 правозахисних громадських організацій у Вірменії, Азербайджані та Грузії" [*The South Caucasus Network...*, n.d.] та відстоює права етнічних меншин і внутрішньо переміщених осіб унаслідок конфліктів в Абхазії і Південній Осетії та здійснює максимально широку правозахисну діяльність у всьому регіоні Кавказу.

Погоджуючись із думкою грузинського дослідника Олександра Кухіанідзе, зауважимо, що президент Е. Шеварднадзе як керівник держави був вимушений балансувати між корумпованою колишньою радянською партійною номенклатурою і дипломатичними і неурядовими представництвами західних країн, міжнародними організаціями та фінансованим ними місцевим цивільним сектором, які чинили на нього тиск. При цьому суттєвою слабкістю Е. Шеварднадзе та його режиму були проблемні відносини із Росією через підтримку нею абхазького та осетинського сепаратизму. Не маючи, подібно Азербайджану, нафти та газу для самостійного фінансового забезпечення своєї влади, грузинський уряд потребував грошей, які надходили до країни від донорів західних країн, але тільки за умови демократизації. Позитивний вплив Заходу на Грузію сприяв її становленню як країни, орієнтованої на європейську інтеграцію і прагненнями вирватися з-під контролю Росії та влитися в сім'ю розвинених європейських ліберальних демократій. Як стверджував О. Кухіанідзе, надалі такі прагнення більшої частини грузинського народу "стали переростати у

багатогранну професійну систематичну роботу щодо демократизації політичних процесів в Грузії" [Kukhianidze, 2018, p. 148–149].

При цьому варто зазначити, що характер взаємодії громадянського суспільства та його організацій із владою за часів президента Е. Шеварднадзе був достатньо складним і суперечливим. Хоча деякі громадські організації активно співпрацювали із владою у сфері гуманітарної допомоги для розв'язання соціальних проблем внутрішньо переміщених осіб, більшість громадських організацій перейшли в опозицію до режиму Е. Шеварднадзе, протестуючи проти повільних темпів реформ та корупції, яка стала однією з головних проблем його правління. Так, кульмінацією цього протистояння стали масові протести 2001 року, коли почався тиск на ЗМІ, зокрема на популярний приватний телеканал "Руставі-2", який був частиною опозиційних медіа. Це викликало гостре протистояння протестів навколо свободи слова, яке було організовано журналістами, громадськими активістами та студентами. Під політичним тиском громадських організацій уряд Е. Шеварднадзе був змушений відступити, що продемонструвало здатність громадянського суспільства впливати на політичні рішення та прискорювати процес демократизації в країні та заклало фундамент для його подальших успішних політичних акцій.

Врешті, кульмінацією протистояння громадянського суспільства з режимом Е. Шеварднадзе стала Революція троянд у листопаді 2003 року. Окрім потужних опозиційних політичних партій, ціла низка громадських організацій, таких як молодіжний рух "Кмара" (аналог сербського руху "Отпор!", який свого часу сприяв падінню режиму Слободана Мілошевича), стали однією з рушійних сил у цьому процесі. Відомо, що молодіжний рух опору "Кмара", в перекладі з грузинської мови означає "досить, достатньо", відіграв значну роль у масових антиурядових протестах по всій Грузії 03.06.2003 р. За прикладом Сербії, молоді активісти "Кмара" поширювали антиурядові гасла, організовували кампанії громадянської непокори, закликаючи до проведення демократичних виборів і боротьби з корупцією, а також виступали проти масової фальсифікації виборів та порушень прав і свобод громадян. Зрештою, це призвело до відставки президента Е. Шеварднадзе [Amid Controversy, Georgian..., 2003].

Фактично, молодіжна організація "Кмара" стала "новим явищем у пострадянському світі", однією із рушійних сил протестного руху, який порушив політичну апатію грузинського суспільства, об'єднавши різні верстви населення, особливо молодь і студентів. "Вона постала як позапартійна сила з горизонтальною організаційною структурою" [Kandelaki, 2006, p. 5]. Її діяльність підтримувалася і фінансувалася міжнародними організаціями, зокрема Фондом Сороса та іншими західними донорами, що сприяло масштабному розгортанню її регіональних відділень по всій Грузії. Молодіжна організація "Кмара" переважно використовувала мирні методи протистояння з владою, такі як мітинги, протести, демонстрації та інформаційні кампанії у ЗМІ, щоб привернути увагу громадянського суспільства до корупції, фальсифікації виборів та порушень прав і свобод громадян у країні.

Отже, можна констатувати, що одним із ключових чинників, який вплинув на зародження та становлення громадянського суспільства в Грузії в середині 1990-х – на початку 2000-х років, була діяльність міжнародних організацій та донорів, які фінансували розвиток демократичних інститутів та правозахисних рухів. У цей період світова демократична спільнота розглядала Грузію як важливого регіонального партнера на шляху до демократизації, що привернуло до країни увагу низки міжнародних організацій і фондів.

На особливу увагу заслуговує те, що саме на початку 1990-х років значна кількість міжнародних неурядових організацій (НУО) розпочала свою діяльність у Грузії, щоб допомогти сформувати базові інститути громадянського суспільства. Помітну роль у цьому процесі відіграли такі міжнародні організації, як, окрім, уже згаданого вище, Фонду Сороса (Фонд "Відкрите суспільство в Грузії"), грузинські представництва USAID (Агентства США з міжнародного розвитку) [United States Agency..., n.d.], Національного демократичного інституту (NDI) [National Democratic Institute, n.d.] та Міжнародного республіканського інституту (IRI) [International Republican Institute, n.d.]. Їхня діяльність та експертна допомога були спрямовані на підтримку демократичних перетворень у країні через розвиток незалежних ЗМІ, освітні проекти та захист прав і

свобод людини. Зокрема, Фонд Сороса відіграв важливу роль у становленні та розвитку освітніх та культурних ініціатив у Грузії, фінансуючи проекти, спрямовані на підвищення громадянської активності, підтримку незалежної журналістики та розвиток правозахисного руху. Однією з найвідоміших програм, реалізованих Фондом "Відкрите суспільство в Грузії", була "Програма підтримки незалежних засобів масової інформації" ("Civil Society Foundation's Media Program Supports"), яка дала можливість журналістам стати інструментом суспільного контролю над діями влади [*Media Program Supports...*, n.d.].

Також через грузинське представництво *USAID* відбувалося сприяння формуванню громадянського суспільства через проекти, спрямовані на зміцнення демократичних інститутів. Основні напрямки діяльності цієї організації містили розвиток правової системи, підтримку малих і середніх підприємств, боротьбу з корупцією та сприяння економічному зростанню в Грузії. Програми *USAID* дозволяли місцевим організаціям отримувати доступ до міжнародної експертизи, фінансування та навчальних програм, що сприяло формуванню нових професійних громадських активістів.

Так, одним із визначальних аспектів *першого етапу зародження та становлення громадянського суспільства в Грузії* стало співробітництво між міжнародними організаціями та місцевими неурядовими організаціями, яке привело до зміцнення інституційних спроможностей останніх. За підтримки міжнародних партнерів місцеві громадські організації стали відігравати більш активну роль у захисті прав громадян і просуванні демократичних стандартів. Зокрема, можна згадати громадські організації, що спеціалізувалися на правозахисній діяльності, такі як "Грузинська асоціація молодих юристів" (*GYLA*) [*Georgian Young Lawyers'...*, n.d.], заснована в 1994 році, яка отримала значні ресурси для розвитку юридичної допомоги населенню та адвокації прав людини. Саме *GYLA* стала однією з найвпливовіших правозахисних організацій у Грузії, активно захищаючи права громадян на доступ до справедливого судочинства та виступаючи проти зловживань з боку влади. Іншою, не менш важливою організацією стала "Transparency International Georgia" [*"Transparency International Georgia"*, n.d.], яка активно

діяла у сфері боротьби із корупцією та сприяла підвищенню прозорості в державному управлінні. Вона активно співпрацювала з міжнародними партнерами для збору та оприлюднення даних про корупцію та зловживання владою в керівництві держави, що у підсумку стало важливим фактором у мобілізації грузинської громадськості до масових протестів у листопаді 2003 року.

Отже, можна впевнено констатувати, що міжнародна допомога, яка сприяла зміцненню громадських організацій, також впливала на політичні реалії грузинської держави. Це було зумовлено тим, що міжнародні донори часто встановлювали чіткі вимоги щодо реформ і дотримання демократичних стандартів для отримання фінансової підтримки. У підсумку це нерідко сприяло громадському тиску на уряд Е. Шеварднадзе з боку як місцевих неурядових, так і міжнародних організацій, які вимагали проведення реальних демократичних реформ, що суперечило реальному авторитарному змісту тогочасного політичного режиму в Грузії. На думку політичних експертів Гія Нодія та Альваро Шольтбаха, співавторів та редакторів колективної монографії "Політичний ландшафт Грузії. Політичні партії: досягнення, виклики та перспективи", політичний режим Е. Шеварднадзе можна було охарактеризувати як "конкурентний авторитаризм", оскільки існувала обмежена політична конкуренція та плюралізм, влада була зосереджена в руках невеликої правлячої еліти, яка не допускала інші групи до ефективних засобів політичної конкуренції, а Конституція, інститути державної влади та самоврядування набули формального характеру [Nodia, Scholtbach, 2006, p. 15].

Таким чином, кінець 1990-х та початок 2000-х років став періодом, коли громадянське суспільство Грузії пройшло фази зародження і становлення та стало активним гравцем на політичній арені країни, відігравши вирішальну роль у підготовці Революції троянд 2003 року. Важливою ознакою цього етапу стала ескаляція протистояння між громадськими організаціями та правлячим режимом Е. Шеварднадзе. Тому саме притаманні його режимові корупція, економічні труднощі, слабка система правосуддя та масові фальсифікації на виборах стали каталізаторами громадського невдоволення, яке, зрештою, вилилося у масові акції протесту [Fairbanks, 2004].

Також необхідно зазначити, що не менш важливим інструментом у протистоянні із владним режимом на першому етапі зародження та розвитку громадянського суспільства в Грузії стала незалежна журналістика. Громадські активісти та незалежні медіа в той час спільно працювали над викриттям корупційних схем у владі та висвітленням політичних маніпуляцій. Особливу роль у цьому відіграв приватний телеканал "Руставі-2", який став символом незалежності грузинських ЗМІ, активно висвітлюючи корупційні скандали та викриття, надаючи платформу для дискусій, критики уряду та активізації протестних настроїв.

Ключовим моментом протистояння громадянського суспільства із владою стали парламентські вибори у листопаді 2003 року, коли уряд Е. Шеварднадзе відмовився забезпечити впорядковану та конституційну передачу влади та вдався до масштабних фальсифікацій, щоб забезпечити перемогу свого партійного блоку "За Нову Грузію". Відтак саме фальсифікації на парламентських виборах 2003 року стали каталізатором для ескалації протистояння громадянського суспільства із владою. Саме громадські організації активно брали участь у спостереженні за виборчим процесом, мобілізуючи громадян для контролю за чесністю голосування. При цьому такі вже вище згадувані громадські організації, як "Грузинська асоціація молодих юристів" (GYLA) та "Transparency International Georgia", відіграли ключову роль у моніторингу виборів, публікації звітів про порушення та поширення інформації про масштаби фальсифікацій.

Необхідно зазначити, що підтримка міжнародних організацій та західних партнерів Грузії стала критично важливою в цей період протистояння опозиції із владою. США та Європейський Союз активно закликали до проведення чесних виборів і вимагали від уряду дотримання демократичних стандартів. Міжнародні спостерігачі також засвідчили численні порушення виборчого процесу, що стало вагомим фактором невдоволення громадськості. Паралельно впродовж виборчої кампанії громадські організації всебічно співпрацювали з опозиційними політичними силами, створюючи спільний фронт проти режиму Е. Шеварднадзе. Завдяки активним зусиллям громадянського суспільства, мобілізації протестного руху

та широкій міжнародній підтримці парламентські вибори 2003 року та акції громадянської непокори, які розпочалися незабаром, стали ключовими подіями у зміні влади в Грузії.

Принагідно можна згадати західного політолога Генрі Хейла, який характеризував подібні політичні системи терміном "патрональне президентство", яке зазвичай існує при закритому авторитарному режимі або у частково вільному політичному середовищі, як у тогочасній Грузії. Характерною ознакою такого режиму є наявність у президента країни широкого набору неформальних повноважень, заснованих на відносинах "патрон-клієнт" на межі державної влади та економіки, та великих матеріальних і владних ресурсів, які використовуються повз формальної інституційної системи [Hale, 2005, p. 137–139]. Як стверджує Г. Хейл, частіше в умовах такого патронального президентства й можуть відбуватися "кольорові" революції, і одна з найуспішніших сталась саме в Грузії.

Фактично, Революція троянд у листопаді 2003 року, одним з результатів якої стала відставка президента Е. Шеварднадзе, виявилась яскравим прикладом того, як громадянське суспільство може відіграти вирішальну роль у політичних змінах. Масові мирні протести, що охопили Грузію в той час, стали кульмінацією тривалого процесу активізації громадських організацій, молодіжних рухів та незалежних медіа, які боролися за демократичні зміни. Тому можна впевнено констатувати, що громадянське суспільство Грузії в період 1991–2003 років пережило стадії свого зародження, становлення і розвитку, а Революція троянд 2003 року стала піком його зусиль у трансформації. В цей драматичний для грузинської історії момент громадянське суспільство та його інституції змогли не лише мобілізувати населення на протест, а й активно співпрацювали з міжнародними урядовими та неурядовими організаціями, які підтримували демократичні реформи. Завдяки цій співпраці та активній участі у політичних процесах громадянське суспільство стало ключовим гравцем у процесі повалення режиму Е. Шеварднадзе, який став набувати автократичних рис.

Розвиток громадянського суспільства в Грузії та його протистояння з владою у постреволуційний період.

Розглядаючи *другий етап розвитку громадянського суспільства (2004–2013 рр.)*, необхідно відзначити, що на президентських виборах 4 січня 2004 року опозиційний лідер Міхеїл Саакашвілі здобув переконливу перемогу, отримавши підтримку 96,24% виборців. Цей результат став рекордним за всю історію президентських виборів у Грузії. Міжнародні спостерігачі визнали голосування демократичним та таким, що пройшло без значних порушень [Паска, 2016, с. 98]. Слід зазначити, що, починаючи з середини 2000-х років, поступово стали зростати певні тенденції надмірної концентрації влади в руках уряду, що викликало занепокоєння серед представників громадянського суспільства та його інституцій. Однак перші роки президентства М. Саакашвілі можуть бути прикладом швидких, радикальних і успішних реформ у багатьох сферах суспільного життя та економіки. Погоджуючись із думкою вітчизняної дослідниці Ксенії Пашаєвої, слід вказати, що на той момент "адміністрація М. Саакашвілі вважала, що лише сильні та ефективні державні інститути можуть підвищити довіру громадськості до формальних інституцій і замінити встановлені неформальні структури грузинського суспільства" [Пашаєва, 2018, с. 142].

Можна констатувати, що уряд президента М. Саакашвілі успішно здійснив цілий ряд радикальних реформ у різних сферах життєдіяльності суспільства: провів значну лібералізацію економіки, підвищив обсяги іноземних інвестицій, частково легалізував сектор "тіньової економіки" та ін. Як слушно стверджує грузинський дослідник Давід Апраїдзе у колективній монографії за назвою "25 років незалежної Грузії: Досягнення та незавершені проекти", опублікованій 2016 року Фондом Конрада Аденауера (KAS) та Іллінойським державним університетом (США), "радикальні реформи адміністрації, які просував М. Саакашвілі, були визнані міжнародними спостерігачами зразковими" [Aprasidze, 2016, р. 114]. У рамках модернізації та лібералізації за відносно обмежений час було здійснено низку комплексних реформ, ініційовано нові структурні проекти та залучено іноземні інвестиції. Загалом, нова влада досягла успіху у підвищенні заробітної плати та

збільшенні адміністративних державних послуг, надаючи їх громадянам з майже повною відсутністю дрібної корупції, отримавши широку підтримку населення.

Крім того, варто зазначити, що М. Саакашвілі запровадив вдалу реорганізацію системи охорони здоров'я для надання послуг малозабезпеченим верствам населення, а також суттєво реформував систему освіти, яка зробила більш прозорим і справедливим вступ абітурієнтів до закладів вищої освіти. Нове антикорупційне законодавство, поліцейська реформа та новий Закон "Про патрульну поліцію" для боротьби з корупцією у правоохоронних органах [Герасименко, 2010] стали найбільш відомими успіхами уряду. Важливо зазначити, що правоохоронна система в Грузії була модернізована та "перетворилася з однієї з найбільш корумпованих інституцій на одну з тих, якій найбільше довіряють громадяни" [Aprasidze, 2016, p. 114]. Наприкінці другого президентського терміну М. Саакашвілі Грузія згідно з рейтингами результатів Індексу сприйняття корупції за 2012 рік у державному секторі, за даними "*Transparency International*", займала 51-шу позицію зі 174 [*Corruption Perceptions Index ...*, 2012].

Однак попри амбітні й успішні реформи часів президентства М. Саакашвілі, які позитивно вплинули на економіку та інфраструктуру країни, зростання критики на адресу уряду щодо порушення прав людини, обмеження свободи слова та переслідування опозиції призвело до загострення конфліктів між владою і громадянським сектором, зокрема громадськими організаціями, що опікувалися захистом прав людини, моніторингом виборів та свободою преси [*HumanRights.ge....*, n.d.]. Як слушно підкреслюють наукові співробітники Національного фонду розвитку демократії Міріам Ланської та Георгій Арешідзе, автори статті "Рік потрясінь у Грузії" в "Журналі демократії", "...незважаючи на успіхи в державному будівництві, уряд М. Саакашвілі відійшов від демократії. Починаючи з лютого 2004 року, всього через кілька тижнів після своєї інавгурації, президент проштовхнув низку конституційних поправок, які значно розширили президентську владу за рахунок парламенту, імовірно, створивши "суперпрезидентську" систему" [Lanskoj & Areshidze, 2008, p. 160]. Зокрема, громадські організації Грузії почали дедалі більше звертати увагу на авторитарні тенденції в політиці уряду.

Одна з ключових подій, що призвела до серйозного протистояння між владою та громадянським суспільством, відбулася у 2007 році, коли масові протести проти уряду були жорстко придушені силовими структурами. Тогочасні демонстрації, які мали на меті висловити незадоволення зростаючими авторитарними методами правління, набули значного суспільного резонансу, а після розгону протестів влада зіткнулася з масштабною критикою з боку міжнародної спільноти.

Слід зазначити, що одними з найактивніших організацій, що брали участь у моніторингу дій уряду, були вже неодноразово згадувані вище "Transparency International Georgia", HRIDC та GYLA, що успішно діяли під час зміни режиму Е. Шеварднадзе та були одними з головних організаторів Революції троянд 2003 року. При цьому зміна владних еліт у Грузії призвела до того, що вчорашні опозиційні політичні сили, здобувши владу, самі стали об'єктом прискіпливої уваги та контролю з боку організацій громадянського суспільства, як, власне, і мало б бути за визначенням. Громадські організації Грузії регулярно документували випадки порушень прав людини, висвітлювали проблеми зловживання владою з боку уряду М. Саакашвілі та відстоювали свободу преси. Їхня діяльність часто натрапляла на жорстку реакцію з боку владних інституцій, зокрема у вигляді спроб обмежити фінансування громадських ініціатив або перешкоджати їх діяльності.

Так, одним із найяскравіших прикладів наступу на свободу преси у період правління М. Саакашвілі восени 2007 року стали обмеження свободи слова, тиск на незалежні ЗМІ та заборона новинних повідомлень від приватних телевізійних станцій. Ключові з них, такі як телеканал "Імеді" та телеканал "Маестро", зіткнулися з прямими загрозами з боку уряду, що проявлялося в рейдерських захопленнях силовими структурами, змінах власників та постійному тиску на журналістів. Так, було припинено діяльність низки незалежних засобів масової інформації, зокрема телеканалів "Імеді" та "Кавкасія", за винятком тих, що перебували під контролем держави. Як зазначив омбудсмен Грузії Созар Субарі в інтерв'ю кореспонденту радіо "Свобода" у Тбілісі, "майно телекомпанії "Імеді" практично повністю знищено або розграбовано" [Созар

Собари ..., 2007]. Ці дії призвели до широкого осуду з боку громадськості та міжнародних організацій. У зв'язку з цим міжнародна організація з прав людини "Amnesty International" закликала грузинську владу "негайно відкрити ретельне, неупереджене і незалежне розслідування звинувачень у застосуванні спецназом поліції надмірної сили під час розгону антиурядових акцій демонстрації" в столиці Грузії Тбілісі 7 листопада 2007 року [*Georgia: Authorities must...*, 2007]. Відомо, що 25 листопада 2007 року тисячі протестувальників провели тригодинну мирну демонстрацію з вимогою відновлення роботи теле- та радіостанцій "Імеді". Протест, організований опозиційною коаліцією з дев'яти партій, зібрався в районі Ріке в Тбілісі, а потім перемістився до парламенту [*Thousands Protest ...*, 2007].

У відповідь на такі дії уряду громадські організації Грузії активізували свої зусилля для захисту незалежних медіа та свободи слова. Так, Фонд "Вільна преса" [*Freedom of the Press Foundation*, n.d.] та "Незалежна Асоціація грузинських журналістів" постійно наголошували на порушеннях свободи медіа, а також співпрацювали з міжнародними організаціями, щоб привернути увагу до цих проблем у світових, передусім західних медіа. Інші організації, зокрема міжнародна неурядова організація "Комітет захисту журналістів" ("Committee to Protect Journalists", CPJ) [*Committee to Protect Journalists*, n.d.] та міжнародна організація захисту свободи слова та прав людини у світі "Репортери без кордонів" ("Reporters Without Borders", RWB) [*Reporters Without Borders*, n.d.] відкрито засуджували дії уряду М. Саакашвілі, що призвело до погіршення репутації Грузії в питаннях захисту прав журналістів і свободи преси [*Georgia: Torture...*, 2006].

Необхідно зазначити, що незважаючи на відносну політичну стабільність та успішні демократичні реформи в Грузії громадянське суспільство та міжнародна спільнота неодноразово висловлювали стурбованість через репресії проти політичних опонентів уряду. Слід сказати, що організації "Amnesty International" та "Human Rights Watch" неодноразово публікували звіти, в яких підкреслювали випадки жорстокого поводження з ув'язненими, тортур у місцях позбавлення волі та обмеження свободи політичної діяльності в Грузії [*Georgia: Amnesty International...*, 2006].

Відповідно, прихована напруга, що виникла між урядом М. Саакашвілі і опозицією за попередні три роки поступово призвела до серйозної політичної кризи у листопаді 2007 року. Безпосереднім каталізатором цієї кризи став арешт високопоставленого члена Адміністрації президента М. Саакашвілі, колишнього його близького соратника, колишнього генерального прокурора, міністра внутрішніх справ і міністра оборони Грузії Іраклія Окруашвілі, який після того, як перейшов в опозицію до президента М. Саакашвілі, "звинувативши його у замовленні вбивств і встановленні авторитарного правління", сам був ув'язнений та звинувачений у корупції, відмиванні грошей і зловживанні службовим становищем на посаді міністра оборони Грузії. Окрім того, 25 вересня 2007 року І. Окруашвілі оголосив про створення нової опозиційної партії "За Єдину Грузію", саме тому його арешт вважався політично вмотивованим, а його справа стала яскравим прикладом тиску на політичних супротивників [Former Defense..., 2007]. Від імені нового політичного блоку, коли декілька опозиційних партій об'єдналися в коаліцію, було заявлено, що більшість обіцянок Революції троянд не було виконано, тому було висунуто вимоги "подолання занепаду демократичних цінностей і незалежних інституцій", відновлення конституційного контролю функціонування системи стримувань та противаг, припинення свавілля поліції та тиску на ЗМІ, а також встановлення прямих виборів мерів і губернаторів [Lanskoy & Areshidze, 2008, p. 162].

Тому, на думку деяких дослідників, зокрема К. Пашаєвої, демократичний розвиток Грузії після революції 2004 року можна умовно розділити на два періоди – на до листопада 2007 року та після цього. При цьому в перший період, до листопада 2007 року, "розрив між процесами демократизації та модернізації збільшувався". Населення Грузії почало висловлювати невдоволення тим, що антикорупційна політика уряду М. Саакашвілі "мала вибіркового характеру і була політично вмотивованою", оскільки не здолала корупцію на вищому рівні [Пашаєва, 2018, с. 143]. Крім того, представники громадянського суспільства виступали проти придушення політичних свобод та критикували несправедливі правила політичної конкуренції на виборах, зокрема виборчу систему, яка посилює

домінування провідної партії за принципом "переможець отримує все" та перешкоджає появі сильних опозиційних політичних партій і увічнює фактичну монополію правлячої партії на всіх рівнях. У зв'язку з цим, важливо вказати, що "загалом парламент Грузії змінив виборчі закони шість разів між 2004 і 2008 роками без обговорення широкою громадськістю та консенсусу серед основних політичних гравців" [Lansky & Areshidze, 2008, p. 161–163].

Відтак закономірним результатом стало зростання у 2007 році активності протестних рухів та акцій громадського невдоволення, які стали прикладом того, як громадянське суспільство може мобілізуватися для захисту демократичних стандартів і боротьби проти авторитарних методів правління [Chivers, 2007]. У відповідь на багатотисячний мітинг проти президента грузинська поліція, застосувавши насильство, включно із сльозогінним газом і водометами, жорстоко розігнавши демонстрантів, витіснила їх з центру Тбілісі та не дозволила відновити протести, тим самим було "завдано серйозної шкоди репутації Грузії як борця за права людини" [*Georgia: Government Used Excessive Force ...*, 2007]. В грудні 2007 року міжнародна неурядова організація з прав людини "Human Rights Watch" опублікувала 102-сторінковий звіт за назвою "Перетинаючи межу: жорстокий розгін протестувальників у Грузії та напад на телеканал "Імеді ТВ", критикуючи "застосування надмірної сили" урядом стосовно протестувальників. Більше того, після мирної Революції троянд у 2003 році Грузія під керівництвом президента М. Саакашвілі була "визнана західними урядами прикладом успішного переходу до демократії на пострадянському просторі". Однак це насильство для розгону мирних демонстрацій виявило "хитку відданість грузинського уряду правам людини та верховенству права" [Crossing the Line..., 2007].

Результатом масових протестів стало рішення президента Грузії М. Саакашвілі 8 листопада 2007 року про проведення позачергових президентських виборів у січні 2008 року та позачергових парламентських виборів у квітні 2008 року [*Saakashvili Calls Snap ...*, 2007]. Після розгону опозиційного мітингу в Тбілісі рейтинг президента знизився до 10-12% і для вирішення політичної кризи 2007 року він був змушений оголосити про свою відставку, тобто

він "створив формальну підставу для дострокових виборів голови держави", офіційно склав повноваження та призначив позачергові президентські вибори на 5 січня 2008 року разом із плебісцитом щодо членства в НАТО (77% виборців підтримали вступ до НАТО) та про визначення дати позачергових парламентських виборів. За офіційними результатами М. Саакашвілі отримав 53,47 % голосів виборців, це було значно менше, порівняно з виборами 2004 року, коли він отримав понад 96% голосів, але і цього було достатньо, щоб уникнути другого туру, тому що опозиційні кандидати в першому турі не змогли об'єднатися, щоб мати більше шансів на виборах. Слід погодитися з думкою вітчизняного вченого Валерія Мачуського, що "грузинська опозиція не змогла об'єднатися і висунути єдиного кандидата в президенти. Як наслідок, протестний електорат виявився розпорошеним, що зіграло на руку М. Саакашвілі" [Мачуський, 2014, с. 190].

До речі, цікаву інформацію щодо підрахунку голосів та оцінки міжнародних спостерігачів надають наукові співробітники Національного фонду розвитку демократії М. Ланської та Г. Арешідзе, вказуючи, що існували численні сумніви щодо справжності чи фальсифікації незначної сумнозвісної переваги у 3,47%. Вони стверджують, що ОБСЄ повідомила про значне використання адміністративного ресурсу, про те, що на 24 відсотках дільниць, на яких вона спостерігала, процес підрахунку голосів був "поганим" або "дуже поганим". Були поширені повідомлення про різного роду "порушення на виборах: від залякування до відмови розглядати скарги та від неточних списків виборців до неточного підрахунку голосів. Паралельний підрахунок голосів показав 50,8 % для М. Саакашвілі з похибкою 2,2%" [Lansky & Areshidze, 2008, p. 164]. Зрозуміло, що за цієї мінімальної перемоги М. Саакашвілі опозиція не визнала офіційних результатів, закликала до перерахунку голосів, запропонувала перевірити відео з виборчих дільниць та призначити другий тур президентських виборів. Коли уряд М. Саакашвілі повністю відхилив їхні справедливі вимоги, опозиція провела наприкінці січня 2008 року у Тбілісі два масові мітинги з-понад 200 тисяч протестувальників, переважно своїх прихильників.

Відомо, що парламентські вибори 21 травня 2008 року в Грузії вважалися "вирішальним випробуванням відданості країни демократії" й відбувалися "на тлі гострого протистояння політичних сил", коли "опозиція провадила кампанію зі звинуваченнями влади президента М. Саакашвілі в авторитаризмі" [Руденко, 2008]. На цих парламентських виборах правляча партія "Єдиний національний рух" також перемогла, набравши 59,18% голосів виборців, що дало їй можливість зберегти знов конституційну більшість, а опозиція протестувала проти фальсифікації виборів, при цьому депутати від опозиції заявили, що бойкотуватимуть засідання парламенту. Як стверджують наукові співробітники Національного фонду розвитку демократії М. Ланської та Г. Арешидзе, дві основні внутрішні громадські організації зі спостереження за виборами, а саме – "Міжнародне товариство чесних виборів і демократії" та "Грузинська асоціація молодих юристів" зазначили у своєму спільному звіті, що "вони були свідками примусу та залякування під час парламентських виборів, і навіть спостерігачів за виборами було вигнано з деяких виборчих дільниць. "Центр прав людини" так само задокументував переслідування членів місцевої виборчої комісії, використання адміністративного ресурсу, наявності поліції на виборчих дільницях і 12 окремих інцидентів із нападниками в масках з побиттям опозиційних активістів" [Lanskoj & Areshidze, 2008, p. 165]. Відомо, що ОБСЄ дала більш стриману оцінку, ніж у січні 2008 року, зазначивши покращення процедури розгляду скарг, не враховуючи переслідування і залякування, на які посилаються внутрішні спостерігачі, відмовившись від будь-яких суджень щодо того, чи відповідали парламентські вибори в Грузії міжнародним стандартам.

Російсько-грузинська війна 2008 року, яку називають "п'ятиденною війною", або "війною 888 (08.08.2008)", яка завершилася втратою територій і встановленням російського контролю шляхом військової присутності в Абхазії та на території Цхінвальського району Грузії ще більше поглибила рівень політичної кризи в країні. У зв'язку з цим російським вторгненням всі політичні фракції правлячої та опозиційних партій в Грузії тимчасово були вимушені об'єднатися навколо захисту держави та

її громадян, а також лідери головних опозиційних партій закликали до "мораторію" на конфронтацію з урядом [Lanskoу & Areshidze, 2008, p. 166].

Незважаючи на важкі наслідки російського вторгнення, яке зупинило хвилю демократизації в країні та регіонах, М. Саакашвілі оголосив другу хвилю Революції троянд, спрямовану на зміну балансу влади між президентом і парламентом на користь законодавчої влади, розширення свободи діяльності ЗМІ та збільшення впливу опозиції [Welt, 2009, p. 210].

У наступні роки конфлікт між урядом М. Саакашвілі та опозицією і надалі загострювався. Важливо зазначити, що масові протести 2009 року [*Thousands attend Georgia...*, 2009] та 2011–2012 років [*Georgian protests...*, 2011] проти президента М. Саакашвілі та його політичної сили, які були організовані за підтримки опозиційних партій та громадських організацій, стали кульмінацією наростаючого невдоволення грузинського народу. Попри те, що масові протести були придушені силовими структурами, вони продемонстрували потенціал громадянського суспільства в Грузії та його здатність протистояти владі для захисту демократичних цінностей та свобод.

Крім того, на думку О. Кухіанідзе, революційні методи реформування державного сектору управління в Грузії якісно не вплинули на покращення стану громадського сектору в країні. У підсумку, відомо, що на чергових парламентських виборах 2012 року, а потім і на президентських виборах 2013 року правлячий "Єдиний Національний Рух" зазнав поразки, а до влади прийшла політична коаліція "Грузинська мрія". На цьому етапі величезним досягненням Грузії стало те, що вперше за пострадянський період влада в країні змінилася внаслідок вільних і справедливих виборів, а не через державний переворот або революцію, що у 2012 році значно наблизило Грузію до країн з демократичним правлінням [Kukhianidze, 2018, p. 152]. Попри це, нова політична сила у владі "Грузинська мрія" не стала продовжувати процес утвердження демократичного правління в країні.

Розвиток громадянського суспільства в Грузії та його взаємовідносин з владою за правління "Грузинської мрії"

Після завершення двох президентських каденцій М. Саакашвілі в Грузії почався умовно ***третій етап (2013–2018 рр.) розвитку громадянського суспільства та його взаємовідносин із владою***. На президентських виборах в жовтні 2013 року перемогу здобула політична партія (коаліція) "Грузинська мрія", а кандидат від цієї партії Георгій Маргвелашвілі став новим президентом країни. Відтак, як слушно зазначає грузинський дослідник Д. Апраїдзе, це допомогло політичній силі президента Г. Маргвелашвілі консолідувати владу як в органах місцевого самоврядування, так і на регіональному та національному рівнях. На думку Д. Апраїдзе, є підстави вважати, що з 2014 року відбулася заміна домінуючої партії "Єдиного національного руху" (ЄНД) партією "Грузинська мрія", яка стала "новою домінуючою партією". Іншими словами, "вибори залишили грузинську систему домінуючої влади практично незмінною. Нова домінуюча партія "Грузинська мрія" ініціювала кампанію "відновлення справедливості", спрямовану на усунення головної опозиційної партії "Єдиного національного руху". Це призвело до судового переслідування та арештів високопосадовців з табору ЄНД, що викликало міжнародну критику [Aprasidze, 2016, p. 120].

Доречним буде також зазначити, що Г. Маргвелашвілі до своєї президентської кар'єри двічі обіймав посаду ректора Грузинського Інституту публічних справ (Georgian Institute of Public Affairs (GIPA)), створеного у 1994 році в Тбілісі – провідного національного центру розвитку практик державного управління, місцевого самоврядування, права, досліджень громадянського суспільства, політики, журналістики та зв'язків з громадськістю [*Georgian Institute of Public...*, n.d.]. Можна відзначити, що за п'ять років його президентства (2013–2018 рр.) градус протистояння громадянського суспільства із правлячою владою знизився до мінімального за всю історію незалежної Грузії. Серед заслуг президента Г. Маргвелашвілі можна згадати підписаний ним у травні 2014 року Закон "Про заборону усіх форм дискримінації", який забороняє в Грузії дискримінацію громадян за будь-якою ознакою – за походженням,

громадянством, національністю, расою, кольором шкіри, віросповіданням, професією, статтю, сексуальною орієнтацією, політичними поглядами і т. п. для дотримання принципів рівноправності усіх людей [У Грузії набув чинності..., 2014].

Однак необхідно констатувати, що з приходом нових політичних сил до влади в Грузії в період президентства Г. Маргвелашвілі спостерігалось лише певне і тимчасове поліпшення відносин між державою та громадянським суспільством, проте згодом проблеми з дотриманням прав людини та обмеженням свободи слова знову актуалізувалися і продовжили зростати. Зокрема, Спеціальна міжнародна моніторингова місія ОБСЄ / БДПЛ (OSCE / ODHR) зі спостереження за місцевими виборами в Грузії 2017 року, яка була проведена Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДПЛ) Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) в Заключному звіті дійшла як достатньо позитивних, так і негативних висновків. Позитивно оцінені міжнародними спостерігачами були підрахунок голосів та підбиття підсумків, а також висновок про те, що "фундаментальні свободи в цілому дотримувалися і кандидати мали змогу вільно проводити агітацію на місцевих виборах". При цьому відзначалися і негативні висновки про те, що "весь контекст виборів був сформований домінуванням правлячої партії", а також "викликали занепокоєння" "випадки тиску на виборців та кандидатів" та спостерігалися "кілька інцидентів із застосуванням насильства" з ознаками "можливого залякування виборців" [*Georgia Local Elections ...*, 2018, р. 1.].

На особливу увагу заслуговує те, що президент Г. Маргвелашвілі особисто підтримав масштабний "безпрецедентний проєкт в історії Грузії з погляду масштабу висвітлення, відгуків та результатів" – загальнонаціональну кампанію за назвою "Твій голос – наше майбутнє" (YVOF), ініційовану Інститутом Європа-Грузія, спрямовану на збільшення участі молоді у виборах шляхом популяризації виборів [*Your Voice – Our Future ...*, 2017]. У рамках цієї загальнонаціональної акції у 10 регіонах Грузії відбулися літні школи та тренінги з громадянської активності та політичної культури, а також кампанія "Прийди і проголосуй", учасники якої відвідали велику кількість населених пунктів, пояснюючи місцевим жителям важливість голосування та вагу кожного голосу.

Необхідно зауважити, що традиційні суспільно-політичні проблеми Грузії все одно залишались у фокусі уваги громадських організацій. Одним із найбільш помітних проявів активності громадянського суспільства за часів президентства Г. Маргвелашвілі стали протести, спричинені корупцією та соціальною несправедливістю. У 2015–2016 роках активістами громадських організацій була проведена низка акцій протесту, які стали відповіддю на корупційні скандали, пов'язані з вищими посадовими особами грузинського уряду. Протестувальники вимагали проведення прозорих розслідувань та притягнення до відповідальності винних у корупційних діях. Ці акції привернули увагу міжнародної спільноти та викликали занепокоєння світових організацій з прав людини.

Починаючи з 2015 року в Грузії спостерігалось повільне, але поступове зростання соціальних протестів, спричинене різноманітними факторами, зокрема економічною кризою, безробіттям та корупцією. В цих умовах громадські організації та активісти знову почали організовувати локальні акції протесту, вимагати поліпшення соціально-економічних умов та захисту прав людини. При цьому протести стали отримувати більшу підтримку з боку широкої аудиторії, переважно молоді та студентських об'єднань, активно мобілізуючись через соціальні мережі, які вже на той час стали важливим і дієвим інструментом суспільних комунікацій. Таким чином, громадянське суспільство Грузії та його інституції знову показали свою спроможність реагувати на соціальні виклики та виступати на захист прав як окремих громадян, так і суспільства загалом. Прикладом цьому можуть слугувати громадські дебати в Грузії у 2017 році, які були зосереджені на суворих законах країни про заборону наркотиків, свободі преси, конституційних змінах, реформах місцевих органів влади, проблемах екології тощо. Організації громадянського суспільства (ОГС) Грузії дедалі частіше опинялися в центрі цих дискусій і брали участь у коаліційних зусиллях проти деяких з найбільш нагальних викликів та змін у політиці протягом 2017 року

Крім того, необхідно відзначити, що ключовим моментом для сучасної політичної історії Грузії стало прийняття у 2017 році змін до Конституції Грузії, які завершили перехід країни від

президентської моделі до парламентської й встановили новий баланс між гілками влади. Парламент і прем'єр-міністр були наділені більшими повноваженнями, ніж президент, вплив якого був істотно зменшений. Конституційні поправки 2017 року позбавили президента країни ряду його важливих функцій та запровадили з 2024 року непрямі президентські вибори, які відбулися у грудні 2024 року. У ст. 50. п. 1 вказується, що "Президента Грузії строком на 5 років без проведення дебатів під час відкритого голосування обирає Виборча колегія". Крім того, була введена повністю пропорційна система виборів до парламенту, яка також уперше була задіяна у жовтні 2024 року [*Конституционный закон Грузии, 2017*].

Варто згадати, що у січні 2018 року Г. Маргвелашвілі застосував вето, (яке, зрештою, подолав парламент) щодо суперечливих поправок до закону, що регулює роботу Суспільного мовлення, погоджуючись із приватними телевізійними станціями та організаціями громадянського суспільства, що закон є загрозою плюралізму медіа в Грузії [Fuller, 2018].

Заслуговує на увагу, що закінчення терміну президентських повноважень Г. Маргвелашвілі в грудні 2018 року вперше в історії незалежної Грузії було відзначено прецедентом "стабільного і демократичного переходу президентської влади", коли він у своїй резиденції офіційно передав владу новообраному президенту Саломе Зурабішвілі [*Margvelashvili Meets Zurabishvili...*, 2018].

Загалом для характеристики *третього етапу розвитку громадянського суспільства в Грузії* можна навести думки О. Кухіанідзе з його дослідження демократизації Грузинської держави й суспільства з 1991 до 2018 років. Він зазначає, що за шість років правління "Грузинської мрії", з 2012 року в країні запанував "неформальний, олігархічний стиль правління, при якому всі три гілки влади, а також спецслужби перебувають під контролем одного олігарха, виникають корупційні скандали, відбувається девальвація національної валюти, рівень доходів населення поступово падає, суди та правоохоронна система, як і раніше, залежать від правлячої політичної сили, а вибори фальсифікуються шляхом підкупу, шантажу і залякування виборців" [Kukhianidze, 2018, p. 152].

Крім того, наступні президентські вибори 2018 року також були піддані жорсткій критиці з боку західних країн за зловживання адміністративними ресурсами правлячою партією "Грузинська мрія". Зокрема, у Заяві для преси Державного Департаменту США про президентські вибори в Грузії 2018 року прямо вказується на неприпустимість "випадків зловживання державними ресурсами для партійної агітації", що ці дії не узгоджуються з прихильністю Грузії до проведення справедливих, чесних і прозорих виборів [*Georgia's 2018 Presidential Election*, 2018]. Тому О. Кухіанідзе характеризує тогочасний період перебування при владі "Грузинської мрії" як неформальний та олігархічний, при якому вся влада перебуває під контролем однієї політичної сили. У підсумку, грузинський дослідник доходить висновку, що з приходом до влади політичної сили "Грузинська мрія" Грузія "все більше наближається до клептократичної форми правління та віддаляється від демократичного устрою" [Kukhianidze, 2018, p. 153].

Громадянське суспільство Грузії у протистоянні з владним режимом

Умовно ***четвертий (за авторською періодизацією) етап розвитку громадянського суспільства в Грузії*** розпочався із обранням новою головою держави в грудні 2018 року Саломе Зурабішвілі, яка стала першою жінкою-президентом в історії країни, перебуваючи на цій посаді до грудня 2024 р. З перших місяців свого президентства вона почала співпрацювати з організаціями громадянського суспільства та, на відміну від своїх попередників, проводила більш м'яку політику у відносинах з активістами, ініціювавши зустрічі з ними й пообіцявши враховувати їхні пропозиції щодо захисту прав та свобод людини та покращення соціально-економічних умов життя населення. Крім того, вона невдовзі після свого обрання ініціювала в Грузії процес національної згоди, який передбачав громадські обговорення суспільних думок опозиції, влади, громадських організацій та представників ЗМІ [*Президент продовжує проводити зустрічі...*, 2022].

Однак необхідно зазначити, що значних кардинальних зрушень у розв'язанні суспільних проблем щодо боротьби корупції в Грузії

не відбулось і за часів президентства С. Зурабішвілі. Представники громадських організацій і далі висловлювали занепокоєння з приводу корупції та відсутності прозорості в державних структурах. Відомо, що громадська організація "Transparency International Georgia", проаналізувавши реалізацію національної антикорупційної політики у 2020–2021 роках, дійшла висновків, що "чинна інституційна модель протидії корупції в Грузії не включає всі функції, необхідні для подолання корупції. Заходи, передбачені Антикорупційною стратегією та планами дій ... на низькому рівні виконання. Механізм моніторингу та оцінки реалізації антикорупційної реформи є слабким. Рекомендації міжнародних організацій та моніторингових місій... не виконуються належним чином" [*Georgian Government's Stalled...*, 2021].

Така міжнародна організація, як "Human Rights Watch", посилила активну взаємодію з інституціями громадянського суспільства в Грузії, регулярно публікуючи звіти про ситуацію з правами людини в країні та надаючи підтримку місцевим активістам та правозахисникам у протистоянні тиску з боку влади. Зокрема, "Human Rights Watch" у "World Report 2019" висловила стурбованість через численні арешти активістів, що призвело до значного тиску на уряд, змусивши його зважати на критику з боку міжнародних правозахисних організацій і зобов'язати до проведення розслідувань: "Президентські вибори в жовтні 2018 року вивели минулі та поточні проблеми з правами людини в Грузії на передній план політичних дебатів. Влада зробила кроки для створення механізму розслідування зловживань з боку правоохоронних органів, але не надала йому повної незалежності" [*Georgia. Events of 2018...*, 2019].

Пандемія COVID-19 стала певним випробуванням для громадянського суспільства Грузії. Громадські активісти, адаптуючись до нових умов карантинного режиму, перейшли на нові форми активізму, зокрема онлайн-формати для проведення семінарів, тренінгів та кампаній. Волонтерські ініціативи стали важливим інструментом надання гуманітарної допомоги для підтримки соціально незахищених верств населення. Окрім цього, посилення урядом Грузії карантинних обмежень у 2021 році спровокувало

акції протесту проти обмежень на свободу зібрань і пересування, тому що частина громадян вимагала зняти обмежувальні заходи та вважала ці дії надмірними і такими, що порушують їх права та свободи. Акції протесту супроводжувалися жорсткою реакцією правоохоронних органів Грузії, при цьому навіть застосовувалися сили для розгону демонстрантів. Це викликало нову хвилю обурення та критики з боку правозахисників та міжнародних організацій, які зафіксували численні випадки застосування надмірної сили проти учасників мітингів, громадських активістів та представників опозиції [*У Тбілісі проходить протест...*, 2021]. Правозахисниками спостерігалось систематичне порушення основних прав людини в Грузії, повідомлялося про арешти активістів, які виступали проти урядових заходів протидії вірусу. Організації громадянського суспільства, зокрема такі, як Грузинський Центр захисту прав людини, активізували свою діяльність в умовах пандемії, надаючи допомогу жертвам репресій та документуючи порушення прав людини.

У 2020-х роках в Грузії з'явилися нові прояви протистояння між громадянським суспільством та владою, зокрема актуалізувалися нові виклики, особливо питання гендерної рівності щодо заохочення жінок до активної участі в громадянському суспільстві, щоб вони могли обіймати державні, політичні та громадські посади. Як відзначається у статті "Грузинські жінки й політика", Грузія "все ще залишається країною зі значно низьким представництвом жінок у політиці та високим рівнем насильства щодо них...", тому жінки не отримують масової підтримки на виборах та часто відсторонені від прийняття рішень. У статті підкреслюється, що "значна частина населення Грузії, вважаючи себе консерваторами", можуть обґрунтовувати своє негативне ставлення до ідеї гендерної рівності твердженням, що "гендерна рівність суперечить грузинським традиціям та менталітету". Враховуючи все це, міжнародні громадські організації для посилення процесу демократизації та розвитку громадянського суспільства в Грузії рекомендували "розробити широкомасштабну освітню кампанію, орієнтовану на розширення прав і можливостей жінок", а також ввести "гендерні квоти як ефективний захід для збільшення кількості жінок у політиці". Це

свідчить про те, що в грузинській представницькій демократії існує потреба жіночого лідерства, що могло б відстоювати інтереси різних груп населення, в тому числі гендерних [Jajanidze et al., 2021].

Слід особливо відзначити значну роль молоді у формуванні сучасного громадянського та політичного активізму в Грузії. Молоді активісти, організовані в соціальних мережах, почали ініціювати нові кампанії, пов'язані з екологічними проблемами, правами жінок і соціальною справедливістю. Ці кампанії часто поєднувалися з вимогами щодо забезпечення більшої прозорості та підзвітності з боку уряду, і їхня популярність серед молоді свідчила про зростаючу політичну свідомість нових поколінь. Як було відзначено в одному з колективних досліджень за назвою "Цінності молоді та політична активність у Грузії", яке було ініційоване грузинським Фондом стратегічних і міжнародних досліджень (GFSIS), молоді не подобається постійне протистояння, напруженість та протести людей, "викликані поділом у суспільстві за ознаками політичної, етнічної, релігійної ідентичності, сексуальної орієнтації, нетерпимості до інших поглядів та людей з ксенофобською агресією" [Khoshtaria et al., 2021, p. 21]. До речі, у цьому дослідженні, яке проводилося з використанням кількісних та якісних методів у липні–серпні 2021 року, представлено опитування, репрезентативне для грузинського населення Грузії (віком 18–29 років) щодо активної участі молоді у політичних процесах, зокрема у громадських протестах, порушенні прав і свобод людини, фальсифікації виборів, вирішенні соціальних та економічних проблем. Під час кількісного опитування респондентів запитували, окрім їхньої участі у виборах, також про їх участь в інших політичних та громадських процесах. Опитування виявило низький рівень політичної активності грузинської молоді у політичному та громадському житті країни, лише незначна частина молодих людей є громадськими активістами: членами молодіжного руху (3%), членами політичної партії (3%), членами громадської організації (3%) або залучені до політичних чи громадських процесів в інший спосіб (5%). Учасники фокус-груп вважають, що основними причинами пасивності молоді у громадсько-політичному житті є: низька довіра до політиків та існуючих політичних інституцій, відсутність вибору

на виборах, постійне очікування фальсифікації виборів, низька громадянська обізнаність молоді та пріоритет питань власного майбутнього, освіти та роботи. Незважаючи на це, дослідження також виявило позитивні тенденції, такі як зростання інтересу молоді до громадянської активності порівняно з попередніми роками, а такі історичні події, як-от Революція троянд, демократична передача влади в 2012 році, Європейська угода про асоціацію та лібералізація візового режиму значно сприяли зростанню політичної та громадянської свідомості як серед населення Грузії, так і серед молоді [Khoshtaria et al., 2021, p. 8–9, 37–38].

Однак на початку 2023 року протистояння громадянського суспільства і влади в Грузії набрало нових драматичних обертів. Відомо, що 14 лютого 2023 року проросійська фракція грузинського парламенту рух "Сила народу", заснована колишніми кадрами проросійської правлячої партії "Грузинська мрія", намагаючись зміцнити контроль над громадянським суспільством, подала на розгляд парламенту законопроект, який обмежував діяльність неурядових громадських організацій (НУО) та активістів. Ідеться про законопроект за назвою "Про прозорість іноземного впливу" (інакше кажучи, про "іноземних агентів"), який передбачає обов'язкову реєстрацію неурядових організацій, які отримують фінансування з-за кордону. Це викликало обурення серед опозиції, суспільних діячів, правозахисників та громадських активістів, які вбачали в цьому загрозу для автономії громадських організацій і для свободи слова.

Чимало грузинських неурядових організацій (НУО) оголосили, що це законодавство ставить під загрозу їхню діяльність і може призвести до закриття багатьох організацій, що опікуються важливими питаннями, такими як захист прав людини, екологічні ініціативи та соціальна справедливість. Громадські організації об'єднали свої зусилля для протидії цим законодавчим ініціативам, організуючи акції протесту та кампанії на підтримку прав людини. З огляду на актуальність і резонансність протистояння навколо цих законодавчих ініціатив, варто проаналізувати це детальніше.

Можна впевнено стверджувати, що законопроект про "іноагентів", уперше запропонований 14 лютого 2023 року, став одним із найбільш резонансних подій за останні роки у взаємовідносинах

влади та громадянського суспільства в Грузії. На практиці цей нормативно-правовий акт став частиною загальної тенденції до посилення контролю над неурядовими організаціями, журналістами та іншими учасниками громадянського життя, які активно отримували іноземне фінансування для своєї діяльності. Ключовим положенням цього законопроекту було зобов'язання ЗМІ, громадських, неурядових та некомерційних організацій, що отримують більше ніж 20% фінансування щодо своїх коштів річного доходу з іноземних джерел, зареєструватися як "іноагенти" або "агенти іноземного впливу" у Міністерстві юстиції Грузії та підлягати додатковому урядовому контролю або понести великі штрафи.

Фактично цей законопроект від "Грузинської мрії" опозиція називала "авторитарним", тому що він багато в чому повторював аналогічний російський закон про "іноагентів", "був скопійований з російського і має інструменти для розправи над критиками" [Луканов, 2024], що викликало занепокоєння як серед громадськості, так і міжнародної спільноти

Тому вповні закономірною і передбачуваною реакцією на дискримінаційні ініціативи грузинського парламенту стали бурхливі дискусії та бойкот з боку опозиції, масові антиросійські протести та демонстрації у Тбілісі 6–10 березня 2023 року, коли 7 березня більшістю голосів було ухвалено цей законопроект у першому читанні. Відомо, що вже 9 березня під тиском широких верств населення у протистоянні з поліцією правляча партія Грузії була вимушена відкликати цей суперечливий законопроект і зняти його з подальшого розгляду [Mogul et al., 2023]. На площі перед будівлею парламенту у Тбілісі зібралося кілька тисяч протестувальників із прапорами Грузії та Євросоюзу і плакатами "Ні російському закону", "У вас ніколи не вийде диктатура" [Мусаві, 2023], проти яких поліція застосовувала водомети та сльозогінний газ [Левицька, 2024]. Ключовим результатом цих масових протестів, які вкотре продемонстрували високий рівень самоорганізації громадських організацій, стало відкликання законопроекту, і це було великою перемогою громадянського суспільства Грузії та сигналом для міжнародної спільноти щодо здатності грузинських громад до захисту своїх прав і свобод.

Спроба впровадження цього законопроекту яскраво демонструє негативні тенденції до згортання демократичних прав і свобод у Грузії, що стало тривожним сигналом для міжнародної спільноти [*Georgia: Repressive 'foreign agents'...*, 2023]. Як вже зазначалось вище, законопроект "Про прозорість іноземного впливу" викликав широкий резонанс серед активістів та організацій громадянського суспільства, ставши символом тиску на демократичні свободи у країні. Як неодноразово наголошували європейські урядовці у своїх заявах, зокрема Глава Зовнішньополітичної служби Європейського Союзу Жозеп Боррель, який заявив, що грузинський законопроект про "прозорість іноземного впливу" являє собою "авторитарний зсув" від демократії та може мати негативний вплив на громадянське суспільство та медіа-організації. Цей законопроект "несумісний з цінностями та стандартами Європейського Союзу" та суперечить проголошеній Грузією меті вступу до ЄС, яку підтримує переважна більшість грузинських громадян. Ж. Боррель закликав Грузію "дотримуватися своїх зобов'язань щодо просування демократії, верховенства права і прав людини, і нагадав про право людей на мирний протест" [*EU's Borrell condemns Georgia...*, 2023].

Перша спроба прийняття законопроекту "*Про прозорість іноземного впливу*" в Грузії загострила відносини між урядом і неурядовими організаціями (НУО) і поставила під загрозу можливість незалежного моніторингу влади та прозорості політичних процесів. Тому, як вже зазначалося вище, під тиском суспільних протестів, а також завдяки міжнародній підтримці з боку ЄС та США грузинський уряд змушений був тимчасово відмовитися від ухвалення цього законопроекту. Варто наголосити, що роль міжнародної спільноти була визначальною у протистоянні між громадянським суспільством і урядом щодо скандального законопроекту. Європейський Союз і Сполучені Штати Америки висловили чітку позицію, що введення закону про "іноагентів" може негативно вплинути на євроінтеграційні прагнення Грузії та підірвати демократичний розвиток країни [*U.S. Embassy Statement on Parliament's...*, 2023]. Можна констатувати, що саме завдяки ефективному міжнародному тиску грузинський уряд був змушений тимчасово переглянути свою позицію.

Тут також необхідно зазначити, що представники владної партії "Грузинська мрія" неодноразово стверджували, що цей законопроект базується на "американській моделі" [Lomsadze, 2023], посилаючись на відповідний "Закон про реєстрацію іноземних агентів" у США (FARA) [*Foreign Agents Registration Act*, n.d.]. Однак, як зазначає відомий американо-грузинський дослідник, який живе в Грузії вже майже 30 років, юрист-міжнародник і суспільний активіст Тед Джонас у своєму аналітичному матеріалі "Закон США FARA проти закону про іноземних агентів Грузії: три основні відмінності" – найфундаментальніша та найважливіша юридична відмінність між FARA та грузинським законом про "іноземних агентів" полягає в тому, як вони визначають "іноземного агента". Грузинський закон визначає "іноземного агента" як будь-яку некомерційну юридичну особу, яка отримує понад 20% свого фінансування від "іноземної держави", яка включає компанії, фонди та окремих осіб, а не лише уряди. Законодавство США, з іншого боку, визначає "іноземного агента" як будь-яку особу (юридичну чи фізичну), яка перебуває під контролем або діє за вказівками "іноземної держави" та діє в інтересах цієї "іноземної держави". Фактично, пише Т. Джонас, грузинське законодавство має набагато ширше охоплення, ніж американське, міжнародні донори не дають вказівки своїм грантоодержувачам (місцевим неурядовим організаціям) за принципом "принципал-агент". Вони тільки вимагають доказів дотримання умов гранту, але не диктують грантоодержувачу, як діяти, як це робить принципал щодо агента [Jonas, 2024]. Тому за американським законодавством, вказує Тед Джонас, "іноземними агентами" не вважаються організації гуманітарної допомоги, особи та організації, які здійснюють релігійну, освітню, академічну, наукову та мистецьку діяльність, а також засоби масової інформації, що належать іноземним власникам, політика яких не керується іноземною державою, та адвокати, які представляють інтереси клієнтів у судових розглядах. Відповідно, вважає американський дослідник, згідно із новим законодавством Грузії, на відміну від США, "іноземними агентами" будуть вважатися грузинські організації, які отримують фінансування від союзників Грузії, таких як США, Євросоюз, Японія та багатьох

інших дружніх країн; організації гуманітарної допомоги, які надають допомогу 650 000 грузинам, які живуть за межею бідності в країні; грузинські наукові, академічні, мистецькі та релігійні організації, які отримують іноземне фінансування; ЗМІ, які отримують іноземне фінансування, навіть якщо їхня політика не керується іноземною державою, і неспідприємницькі організації з іноземним фінансуванням, що представляють інтереси клієнтів у судових та адміністративних розглядах у Грузії [Jonas, 2024]. Крім того, як зазначає Т. Джонас, "Росія, яку „Грузинська мрія” ніколи не згадує як агента іноземного впливу, окупувала 20% території Грузії та вбила тисячі громадян та солдатів. З 1992 року США виділили Грузії допомогу у розмірі 4,5 мільярда доларів, з яких 1 мільярд доларів Грузія отримала як надзвичайну допомогу після російського вторгнення 2008 року. Росія вже двічі в історії позбавила незалежності Грузію, зовсім недавно окупувала її територію, а за останні 30 років не робила нічого, окрім війни та погроз країні. Понад те, як підтверджують спецслужби всього світу, Росія проводить добре продумані таємні операції, щоб у зарубіжних країнах, і насамперед у Грузії, вплинути на політику" [Jonas, 2024].

Відомо, що у квітні 2024 року владна партія "Грузинська мрія" повторно винесла на розгляд парламенту законопроект "Про прозорість іноземного впливу", який викликав нову хвилю протестів у грузинських містах. Понад 400 громадських організацій Грузії виступили зі спільною заявою проти законопроекту [*More than 400 CSOs Denounce Foreign Agents Bill*, 2024]. Слід зауважити, що 8 квітня 2024 року 483 (!!!) організації громадянського суспільства (ОГС) Грузії опублікували спільну заяву, в якій "категорично виступають проти" законопроекту правлячої партії про іноземних агентів. У своєму зверненні підписанти, тобто організації громадянського суспільства (ОГС) Грузії, прямо вказали на загрозу існуванню переважної більшості громадських організацій, особливо пов'язаних із безпосередньою медичною, соціальною та волонтерською допомогою: "Ми, грузинські ЗМІ та неурядові організації, категорично виступаємо проти знову ініційованого владою російського закону. Порушення „Грузинською мрією” свого слова та обман народу спрямовані не лише проти грузинських

ЗМІ та грузинських громадських організацій, а й проти кожного громадянина та європейського майбутнього Грузії. Грузинські неурядові організації допомагають людям. Прийняття цього російського закону зробить уразливими дітей і жінок, які є жертвами насильства; інвалідів, науковців, робітників та молодь; припинить надання допомоги соціально незахищеним сім'ям, фермерам, переселенцям, бездомним і сміливим людям, які борються за свої права" [*Так – Європі, ні – російському закону!*, 2024].

Характерним було й те, що нова редакція цього законопроекту фактично повторювала текст закону, що був відкликаний у 2023 році після масштабних протестів та демонстрацій. Однак цього разу він зазнав лише незначної зміни – термін "іноагент іноземного впливу" замінили на "організація, що реалізує інтереси іноземної держави" [*Mamuka Mdinardze: The bill will...*, 2024]. Попри акції громадянської непокори та масові протести організацій та опозиції правляча партія "Грузинська мрія" представила Закон "Про прозорість іноземного впливу" парламенту, який ухвалив його у першому читанні 17 квітня 2024 року. Під час обговорення між депутатами правлячої партії та опозиції сталася бійка, що лише підкреслило глибокий розкол з цього питання у суспільстві та у політичному середовищі Грузії [*Lawmakers brawl as...*, 2024]. Лідери 7 опозиційних партій та представники організацій громадянського суспільства опублікували спільну заяву щодо законопроекту, неодноразово заявляючи, що цей закон спрямований на знищення неурядових організацій (НУО) та незалежних медіа, які виступають за європейський вектор розвитку країни. Вони підкресливали, що ухвалення парламентом цього Закону – "це зрада європейського шляху Грузії. Ми, грузинські прозахідні політичні сили, засуджуємо перепідпорядкування російського закону "Грузинською мрією", почесний голова якої Б. Іванішвілі намагається заглушити критичні голоси та придушити вільне суспільство у спосіб, що нагадає Путіна" [*Dobordjginidze*, 2024].

Ситуація навколо закону "про іноагентів" стала ще одним проявом боротьби між політичними елітами Грузії, а саме – між проросійською партією "Грузинська мрія", яка має більшість у парламенті й уряді, та прозахідним президентом, якою можна

вважати С. Зурабішвілі. Відомо, що 18 травня 2024 року президент Грузії С. Зурабішвілі наклала вето на "Закон про прозорість іноземного впливу", про що вона заявила на брифінгу, що він "суперечить нашій Конституції, усім європейським стандартам, перешкоджає європейському шляху Грузії, не підлягає жодним змінам, жодним поліпшенням і має бути скасований" [*Саломе Зурабішвілі ветоє закон...*, 2024].

Однак попри тиск масових протестів громадських організацій та опозиції парламент Грузії 28 травня 2024 року остаточно ухвалив Закон "Про прозорість іноземного впливу" більшістю голосів, подолавши вето президента С. Зурабішвілі [*Парламент подолав вето президента...*, 2024], яка пропонувала парламенту якнайшвидше скасувати його наступного дня після набуття його чинності. Парламентом було відхилено єдину поправку, запропоновану С. Зурабішвілі, яка у своєму вмотивованому зауваженні пояснила, що ухвалений парламентом Закон "ретельно повторює дух російського законодавства", "за своїм змістом є неконституційним і суперечить статтям 11 і 78 Конституції Грузії", отже, є "негрузинським, неєвропейським і недемократичним. Тому скасування закону є безальтернативним і є волевиявленням народу" [*"Закон діє тільки один день..."*, 2024].

Відомо, що за Конституцією Грузії передбачено, якщо впродовж п'яти днів президент після подолання вето відмовляється підписати законопроект, то його може підписати голова парламенту. Саме таким бачився фінал "епопеї" із прийняттям резонансного закону – президент відмовилася підписувати документ, тому 3 червня голова грузинського парламенту Шалва Папуашвілі сам підписав його [*Спікер парламенту Грузії...*, 2024].

Як і очікувалося, міжнародні партнери Грузії, зокрема Європейський Союз та США, рішуче засудили ухвалення парламентом цього Закону, який "пригнічуватиме важливу роботу громадянського суспільства в країні", "суперечить демократичним цінностям і віддалятиме Грузію від цінностей Європи", назвавши цей день "чорним днем для грузинської демократії". Сполучені Штати Америки погрожували вжити заходів проти грузинських політиків, запровадити візові санкції проти представників партії

"Грузинська мрія", які були відповідальні за запровадження закону "про іноагентів" та насильницький розгін десятків тисяч мирних протестувальників проти законодавства, яке не лише використовуватиметься для обмеження свободи слова та затаврує сотні НУО та ЗМІ як "іноземних агентів", але й перешкоджатиме просуванню демократії в Грузії [Raufoglu, 2024]. Це стало важливим сигналом для уряду Грузії, що подальший відхід від демократичних цінностей може негативно вплинути на стосунки з міжнародною спільнотою. Відомо, що 23 травня 2024 року Державний секретар США Ентоні Блінкен оголосив про всебічний перегляд усього співробітництва США з Грузією, а також дій парламенту і президента, які "суперечать довгостроковій меті Грузії, відображеній у її Конституції, – євроатлантичної інтеграції та стратегічного партнерства зі Сполученими Штатами". Особливу увагу він приділив необхідності політики візових обмежень для осіб, які відповідальні за застосування репресивних методів насильства та залякування для придушення законних протестів та свободи мирних зібрань громадянського суспільства у Грузії, які підривають демократію та фундаментальні свободи, перешкоджають роботі незалежних ЗМІ [BREAKING: US Announces..., 2024]. Цей приклад наочно демонструє, що міжнародні організації та країни-партнери відіграють значну роль у стримуванні антидемократичних дій грузинського уряду та підтримці демократичних інститутів і організацій громадянського суспільства (ОГС).

Варто зазначити, що, всупереч затвердженню Закону, 121 неурядова та медіаорганізації Грузії надалі чинили опір у рамках своїх можливостей та подали позови до Конституційного суду Грузії, оскаржуючи конституційність нового Закону "Про прозорість іноземного впливу", з вимогою призупинити дію неконституційних норм закону [Буняк, 2024]. Деякі з них публічно заявили про те, що не виконуватимуть вимог Закону про реєстрацію себе як "організацій, що просувають іноземні інтереси" та продовжуватимуть протести попри "залякування" та "побиття". Зокрема, у травні 2024 року понад 100 громадських організацій Грузії оголосили, що планують звернутися також до Європейського суду з прав людини, якщо грузинська влада не скасує цей Закон. Ця акція

твердила, що громадянське суспільство Грузії залишається важливим фактором у захисті прав людини та демократичних інститутів попри систематичні спроби обмежити його діяльність.

Важливо зауважити, що попри те, що більшість у парламенті та уряді країни мають проросійські політичні сили, європейська інтеграція принаймні формально залишається метою Грузії. Проте схильність уряду до антидемократичних рішень, зокрема активне просування закону про "іноагентів", яскраво демонструє суперечність між декларованими цілями та реальними діями. Ще у червні 2022 року Єврокомісія відзначила, що "наразі Грузія не відповідає вимогам для кандидата на вступ до ЄС через стан демократії, який не відповідає Копенгагенським критеріям. Для здобуття цього статусу у державі мають відбутися зміни. Єврокомісія визначила 12 блоків критеріїв, за якими Грузія має продемонструвати прогрес, щоби в майбутньому могли отримати статус кандидата" [Гринько, 2022]. Єврокомісія зазначає, що необхідно досягнути стабільності інституцій, що гарантують демократію, права людини та верховенство права, а також усунути політичну поляризацію, вдосконалити виборче законодавство та створити можливість плюралізму думок у ЗМІ.

Крім того, у підготовленому неурядовими організаціями Грузії документі за назвою "Стан виконання 12 умов Євросоюзу" (21.04.2023) зазначається, що лише один пріоритет реалізовано повністю, два – значною мірою, чотири – частково, а п'ять – не реалізовано зовсім. Про це свідчать дані дослідження, підготовленого у співпраці з вісьмома громадськими організаціями в рамках внутрішнього проекту "Фонду Відкритого Товариства" за назвою "Статус-метр кандидатства у члени ЄС". Зокрема, стосовно участі громадянського суспільства в реалізації 12 пріоритетів на різних рівнях процесу прийняття рішень у дослідженні наголошується, що, всупереч обіцянкам "Грузинської мрії" виконати вимогу, насправді неурядові організації мали обмежене представництво у парламентських робочих групах, а "Міжнародне товариство за справедливі вибори та демократію" (ISFED) було повністю заблоковане від участі у робочій групі з реформи виборчої системи. Більше того, "Грузинська мрія" продовжувала наклепницьку кампанію проти

неурядових організацій, а їх рекомендації не були враховані у процесі обрання омбудсмена [*Оценка реформ в Грузии...*, 2023].

Упродовж останніх років громадянське суспільство Грузії продемонструвало високу здатність до самоорганізації, що стало особливо очевидним у 2023 і 2024 роках. Зростання авторитарних тенденцій у діях уряду, особливо у контексті законодавчих ініціатив, спрямованих на обмеження діяльності НУО та незалежних медіа, стало загрозою для демократичного розвитку країни. Громадянське суспільство ще здатне протистояти таким діям, але влада не припиняє посилювати контроль над ним, як показує приклад із подоланням президентського вето у травні 2024 року. Все це може свідчити про прагнення влади консолідувати свої політичні сили для досягнення успішних результатів парламентських виборів у жовтні 2024 року, що створює додаткові ризики для демократії.

Як свідчать дані, 26 жовтня 2024 року в Грузії відбулися парламентські вибори, які проводилися за новими правилами, ухваленими у 2017 році через конституційні поправки, які перемістили виборчу систему в бік повністю пропорційного представництва з 5% виборчим бар'єром для політичних партій. Слід підкреслити, що "відповідно до нової Конституції прямі президентські вибори скасовані, а країна перейшла на повністю пропорційне парламентське представництво, завершивши таким чином свою еволюцію до парламентської системи. Президент більше не обиратиметься шляхом прямих виборів, а мандат передаватиметься колегії виборників у складі 300 членів, включаючи депутатів парламенту, представників місцевого та регіонального самоврядування" [*Key Points of Newly Adopted Constitution*, 2017].

Згідно з результатами парламентських виборів, опублікованих Центральною виборчою комісією Грузії, правляча партія "Грузинська мрія" оголосила про перемогу на виборах, набравши понад 53,92% голосів, тоді як чотири основні опозиційні коаліції, які подолали виборчий бар'єр, разом отримали 37,78%. Як стверджує Н. Габрітчідзе, офіційні результати голосування, яке проводилося в електронному вигляді на близько 90% виборчих дільниць, "стали шоком" для багатьох проопозиційних виборців, які очікували, що правляча партія "Грузинська мрія" втратить підтримку, після кількох місяців

антидемократичної та антизахідної агітації [Gabritchidze, 2024]. Разом з тим, необхідно зазначити, що більшість опозиційних партій відмовилася визнати результати, місцеві спостерігачі вказали на "масштабну, складну схему фальсифікацій", а міжнародні спостерігачі засвідчили порушення та недоліки до і під час дня голосування, які включають "передвиборчу атмосферу страху і залякування громадянського суспільства", в тому числі наслідки ухвалення закону про "іноземних агентів" та ін.

Після оголошення результатів опозиційні політичні сили та президент С. Зурабішвілі заявили, що вибори були затьмарені випадками підкупу голосів і масового кидання бюлетенів у виборчі скриньки, а також залякуванням і тиском на виборців. Вони звинуватили правлячу партію "Грузинську мрію" у "крадіжці виборів", а С. Зурабішвілі відмовилася визнати офіційні результати, назвавши їх нелегітимними. Європейський Союз та Сполучені Штати Америки також закликали до розслідування фактів виборчих фальсифікацій та нецільового використання державних ресурсів правлячою партією для захисту прав і свобод усіх членів громадянського суспільства Грузії.

Важливо також відзначити, що посол Європейського Союзу в Грузії Павел Герчинський, представляючи другий звіт Європейської комісії щодо розширення ЄС у Грузії, заявив, що "міжнародні спостерігачі не оголосили парламентські вибори вільними й чесними", тому що вони "затьмарені тривожним відступом від демократії, ворожими антиєвропейськими наративами та дезінформацією". При цьому він звернув особливу увагу на те, що "через недостатню політичну волю для здійснення демократичних реформ та дії грузинського уряду лідери ЄС зупинили процес вступу Грузії до ЄС. Він залишається призупиненим доти, доки Грузія і надалі віддалятиметься від цінностей та принципів ЄС" [Statement by the EU Ambassador..., 2024].

Крім того, президент Грузії С. Зурабішвілі публічно заявила, що країна стала жертвою "російської спецоперації", що вона не визнає результатів голосування, натякаючи на фальсифікації результатів парламентських виборів і закликавши народ організувати масові протести [Georgian President Won't Recognize..., 2024].

Вже 28 жовтня 2024 року перед будівлею грузинського парламенту в Тбілісі відбулися протести проти результатів парламентських виборів, у яких взяли участь десятки тисяч людей [Kirby, 2024a].

Опозиційні грузинські партії оголосили про невизнання результатів парламентських виборів, звинувативши правлячу партію "Грузинська мрія" в тому, що "вибори вкрадені, що це конституційний переворот, що "Грузинська мрія" є автором конституційного перевороту та буде притягнута до відповідальності. Схему фальсифікації виборів розшифровано..." [Кричківська, 2024].

На початок листопада 2024 року суспільні акції протесту тимчасово завершилися, не досягнувши вагомих результатів. На той момент конфліктна ситуація навколо результатів парламентських виборів 2024 року мала б переходити в політично-процедурну площину, адже грузинська опозиція заявила, що збирається бойкотувати новий парламент, тим самим позбавивши його кворуму.

Однак уже 28 листопада 2024 року прем'єр-міністр Грузії Іраклій Кобахідзе оголосив про одностороннє призупинення вступу до ЄС, а також про відмову від будь-яких бюджетних грантів і позик від ЄС до 2028 року, мотивуючи це тим, що тема вступу до ЄС та фінансові гранти використовувалися як "інструмент шантажу" Євросоюзом та Європейським парламентом. Попри це, І. Кобахідзе заявив, що Грузія продовжить імплементацію Угоди про асоціацію між Грузією та Європейським Союзом, а також відновить тему відкриття переговорів про вступ з Європейським Союзом у 2028 році після зміцнення своєї економіки [Alimova, 2024].

Практично одразу акції протесту проти урядового рішення про фактичне згортання євроінтеграції розпочалися як у столиці Тбілісі, так і в інших містах, включаючи Батумі, Поті, Зугдіді та Кутаїсі. Як зазначає П. Кірбі, європейський цифровий редактор у Тбілісі, "протестувальники звинувачують свій дедалі авторитарніший уряд у тому, що він відмовився від свого європейського майбутнього заради повернення до сфери російського сусіда". Окрім цього, обидві сторони протистояння звинувачують одна одну в відсутності легітимності, а прем'єр-міністр Грузії І. Кобахідзе "навіть використує ту саму мову, що й Кремль, звинувачуючи опозицію в плануванні

революції „Майдану” в українському стилі” та стверджуючи, що "грузинська поліція стежить, щоб цього не сталося" [Kirby, 2024b].

При цьому акції були відзначені широкомасштабним насильством проти протестувальників і журналістів з боку поліції. Правозахисні групи Грузії задокументували випадки жорстокого поводження поліції (нанесення важких травм та переломів кісток), застосування водометів, сльозогінного газу та гумових куль, включаючи відмову в медичній допомозі постраждалим. Зокрема, "Amnesty International" заявила, що "ця повторювана модель насильства та порушень прав людини, добре задокументована після минулорічних протестів, розкриває стратегію грузинського уряду задіяти весь державний механізм для покарання та придушення інакомислення" [*Georgia: Protesters face arrests...*, 2024]. Водночас голова грузинського уряду І. Кобахідзе заявив, що відповідальність за "системне насильство" лежить на протестувальниках, а не поліції [Kirby, 2024c].

Як стало відомо, 14 грудня 2024 року в Грузії відбулися президентські вибори, які проходили в залі пленарних засідань парламенту, на яких уперше з часів конституційної реформи президент обирався не прямим голосуванням народу, а Виборчою колегією із 300 виборщиків з парламентських та регіональних представників. За результатами виборів переможцем став Михайло Кавелашвілі, який був єдиним кандидатом на пост президента, член партії "*Сила народу*", яка була 2022 року формально відокремлена від правлячої "Грузинської мрії" [*The electoral college...*, 2024]. При цьому С. Зурабішвілі разом з опозиційними партіями та частиною міжнародної спільноти не припиняє відстоювати своє визнання як легітимного президента Грузії та називає призначення М. Кавелашвілі "пародією" і "знущенням над демократією" [*Georgia's President slams...*, 2024]. Це дає підстави впевнено стверджувати, що протистояння владного режиму та опозиції в Грузії як з приводу невизнання парламентських та президентських виборів 2024 року, так і з приводу фундаментальних принципових розбіжностей на шталт європейського майбутнього Грузії буде тривати і надалі.

Таким чином, розглянувши та проаналізувавши основні чотири етапи становлення та розвитку громадянського суспільства в Грузії та його протистояння із владою, можна дійти наступних висновків.

Перш за все можна впевнено констатувати, що Грузія, на відміну від сусідніх пострадянських країн Кавказького регіону і тим паче на відміну від автократій та персоналістських режимів Середньої Азії, на початку 2000-х років упевнено прямувала шляхом модернізації, демократизації та європейської інтеграції, що стало можливим завдяки успішному розвитку громадянського суспільства. Однак водночас утворилася арена тривалого протистояння із владою і політичними силами, схильними до авторитаризму та зміни проєвропейського зовнішньополітичного курсу країни. З іншого боку, різкий перехід Грузії від авторитаризму до демократії внаслідок Революції троянд призвів до фактичної акумуляції надшироких повноважень і ресурсів у руках виконавчої влади, а законодавчій і судовій гілкам влади залишилося виконувати лише формальні функції. Такі тенденції багато в чому зумовлені патріархальною культурою грузинського суспільства та історично традиційною довірою до харизматичного лідера, що пояснює надмірну концентрацію влади в руках президентів Звіада Гамсахурдії, Едуарда Шеварднадзе та згодом і Міхеїла Саакашвілі.

Загалом, можна констатувати, що тенденції "відкатів" від демократичного шляху розвитку країни вже стали циклічними в політичній історії Грузії. Прикладом цьому можуть бути президентства як Е. Шеварднадзе, так особливо М. Саакашвілі, що починали своє правління як демократичні реформатори, а покидали свої пости зі звинуваченнями в авторитаризмі. Тому специфіка таких тенденцій у Грузії зумовлена традиційною кавказькою клановістю, а головне – суспільно-політичними традиціями консерватизму, патерналізму, персоналізму та схильністю до авторитаризму, яка ментально сягає ще як часів сталінізму, так і часів панування в Грузії кримінальних авторитетів 1990-х років. Саме це зумовило повернення олігархічних кланів у грузинську політику та державне управління, наслідком чого став черговий "відкат" від демократичного розвитку та євроінтеграції наприкінці 2024 року, який фактично відкрито був проголошений урядом, очолюваним представниками олігархічної партії "Грузинська мрія".

У протистоянні громадянського суспільства та влади в Грузії можна виділити дві основні площини, в яких це протистояння

відбувалось і відбувається, а саме – внутрішньополітична (в основному, боротьба із концентрацією та узурпацією влади та протидія корупції) і зовнішньополітична сфери (в основному, питання проєвропейської або проросійської орієнтації країни).

Майже впродовж всієї історії незалежної Грузії громадянське суспільство та його інституції були основним інструментом суспільного контролю за діями влади, активно протидіючи авторитарним тенденціям і прагненням до узурпації влади в діяльності президентів країни Е. Шеварднадзе та М. Саакашвілі, що було характерно для перших двох етапів (1995–2013 рр.), а також таких політичних партій, як політична коаліція "Грузинська мрія", що контролювали більшість у парламенті та формували уряд, починаючи з 2013 року. Вельми характерним є те, що М. Саакашвілі, який здобув владу в країні завдяки проєвропейській і ліберально-демократичній Революції троянд, на посту президента теж почав виявляти схильність до авторитарних методів та надмірної концентрації влади та її зловживання, увійшовши у конфлікт із громадянським суспільством, за допомогою якого він свого часу переміг авторитарний режим Е. Шеварднадзе.

Ще одним важливим аспектом у протистоянні громадянського суспільства і влади в Грузії є протидія корупції, боротьба з бюрократією та зловживанням владою. Корупція в найширшому її розумінні, будучи ледве не головною проблемою більшості пострадянських країн, не оминула і Грузію, де вона тривалий час була загальнонаціональною проблемою. Уряду часів М. Саакашвілі вдалося досягти значних успіхів у боротьбі із корупцією, здебільшого на низовому рівні, однак корупція вищих ешелонів влади залишається відчутною проблемою, яка особливо загострилася з приходом до влади партії "Грузинська мрія".

Нарешті, третьою точкою зіткнення у протистоянні влади та громадянського суспільства в Грузії є зовнішньополітична сфера, а саме – дилема між європейською інтеграцією та проросійським зовнішньополітичним курсом, яка актуалізувалась останніми роками з приходом до влади проросійської партії "Грузинська мрія". Саме ревізіонізм у зовнішній політиці правлячої партії призвів до відчутного гальмування процесів євроінтеграції, яскравим

прикладом чого є прийняття вельми дискримінаційного закону "про іноагентів", який став справжнім ударом по позиціях більшості неурядових організацій у Грузії. Це є відкритим намаганням через юридичну заборону їх діяльності позбавити інституції та організації громадянського суспільства можливостей ефективно протистояти владі в майбутньому. Фактично, правлячий режим намагається позбавити суспільство фундаменту для боротьби за власні права та інтереси, а також уникнути можливих повторень Революції троянд, в якій політична опозиція та громадські організації усунули від влади автократичний режим Е. Шеварднадзе.

Сукупність описаних вище факторів створює для правлячої нині партії "Грузинська мрія" реальну небезпеку наразитися на масштабні хвилі народних протестів у разі прийняття рішень, що суперечать суспільним інтересам. Саме тому протистояння влади та громадянського суспільства в Грузії, особливо в період 2023–2024 років, набуває обопільного характеру, адже ухвалення таких законів, як Закон "Про прозорість іноземного впливу", свідчить про наміри правлячого режиму залишити серед акторів громадянського суспільства тільки лояльні організації і відкотити рівень його розвитку приблизно на середину 90-х років минулого століття. Крім того, зовнішньополітичний курс партії "Грузинська мрія" де-факто передбачає поступове згортання процесів євроінтеграції Грузії, зумовлене проросійською орієнтацією цієї політичної сили, що, своєю чергою, є прямим результатом зусиль Російської Федерації із повернення Грузії у свою зону політичного та економічного впливу. Однак високий рівень довіри населення до опозиційних політичних партій та громадських рухів у цілому дає підстави прогнозувати продовження та ескалацію протистояння влади та громадянського суспільства в Грузії найближчими роками.

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ ОРГАНІЗАЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ПОЛІТИЧНІ ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В КРАЇНАХ БАЛТІЇ

Взаємодія громадянського суспільства та влади є ознакою демократичної держави. Участь населення або окремих його представників у таких питаннях, як визначення векторів національного розвитку, формування зовнішньополітичної стратегії, актуалізація освітніх програм та запитів на здобуття знань та навичок тощо дає змогу як суспільству, так і державі у вигляді її керівного апарату оптимально та гармонійно розв'язувати найбільш гострі проблеми.

Країни Балтії справедливо можуть вважатися прикладом демократичних реформ, проведених, не в останню чергу, завдяки участі громадянського суспільства. Естонія, Литва та Латвія мають досвід успішного трансформування кооперації системи "суспільство-держава" у процесах розвитку демократичного ладу та правових засад у пострадянський період. Такий досвід є важливим для України, яка прагне реформувати застарілі системи та форми комунікації на всіх рівнях суспільного та політичного діалогу. На цьому шляху є багато перешкод, складнощів та невизначених моментів. Тому вкрай важливо якомога детальніше дослідити специфіку ролі та місця суспільства в країнах Балтійського регіону в питаннях державотворення і залучення до вирішення завдань національного масштабу з метою трансформації здобутих результатів та висновків у практичні рекомендації у цій сфері для України.

Е. Бертсоу розглядала дилему варіативності суспільної участі у державотворчих процесах як, з одного боку, делегування повноважень політикам та державним діячам, з іншого – як пряме залучення громадян до процесів прийняття рішень [Bertsou, 2022]. Стосовно ряду європейських держав (наприклад, Іспанії, країн Балтії тощо) висловлено думку [Hummel et al., 2020], що у різні часи в умовах назріваючої кризи суспільство мобілізується, консолідуєчи свої зусилля на благо батьківщини.

Історичні умови розвитку країн Балтії, такі як тривале перебування під правлінням інших державних утворень (наприклад,

Радянського Союзу), наклали свій відбиток на психологічний стан їхніх громадян, що, на думку Я. Коями, у випадку Естонії, Литви та Латвії далось взнаки вже наприкінці ХХ століття [Koyama, 2020]. Л. Акментіна розглядала прагнення широкого діалогу громадян країн Балтії зі своїм керівництвом ознакою еволюційних змін, що мали місце у суспільстві з часів здобуття незалежності на початку 90-х років ХХ століття [Akmentina, 2022]. Щоправда, ситуації, коли заради задоволення бажань громадян приймалися недоцільні та неефективні рішення, не вивчалися.

Після перших демократичних виборів у вже незалежних Балтійських республіках вплив громадян на політичні процеси у їх державах став поступово спадати, і пов'язано це, на думку Е. Граудіня, насамперед із потребою соціально-економічних змін, які виникли після здобуття самостійності від Москви [Graudīņa, 2022]. Успішне протистояння громадян країн Балтії у часи боротьби за незалежність, згідно з О. Нікерсом і О. Табунсом, стали основою для глобалізаційного розвитку суспільства цих держав, результатом чого став курс на євроінтеграцію регіону, за яке активно виступало населення регіону [Nikers & Tabuns, 2022].

Організація громадянського суспільства – як ознака демократичного та правового курсу держави – є ключовою характеристикою та специфічною рисою Балтійського регіону кінця ХХ століття, який, в оцінці Л. Мелксоо, став прикладом для громадян решти республік Радянського Союзу виступити на захист свої базових прав та свобод [Mälksoo, 2022]. Особливостями громадянського руху були такі елементи, як культурний та історичний діалог між різними національностями у державі (на прикладі Естонії – під час відкриття різних культурних центрів) [Saarts & Jakobson, 2016], рішучість дій та координація кроків (рішення містян вийти на захист стратегічних об'єктів у Литві) [Gadeikienė, 2022], самоорганізація населення за прикладом сусідніх по регіону держав (мобілізація латвійського суспільства на тлі новин про події у сусідніх Естонії та Литві [Cigane, 2022].

Мета цієї роботи полягає у визначенні ролі та місця громадянського суспільства у формуванні державності у країнах Балтії через призму аналізу особливостей та специфіки діяльності всіх

учасників зазначеного процесу, в аналізі його участі і ролі з тим, щоб сформувавши практичні рекомендації для України на основі позитивного досвіду регіону.

З питання взаємодії громадянського суспільства і держави існує доволі численна література. Досить повно розглянуто сучасний технологічний інструментарій цієї взаємодії на прикладі соціальних мереж, інтелектуальних програм, віртуальних помічників, вебмайданчиків і т. п. [Carra et al., 2022], фактори об'єднання суспільства та консолідації зусиль громадян для протистояння придушенню їх спротиву центральній владі у Кремлі, такі як подібність історії, культури, традицій, менталітету, ідеологічних поглядів, розуміння національних проблем та викликів [Gherghina & Geisse, 2019]. Обґрунтована необхідність збереження рівноваги у правах та обов'язках громадян та керівників держави як фактору внутрішньої безпеки всередині держави [Haesevoets et al., 2023].

Розглянуто поняття "громадянське суспільство" як феномену "зрілого", демократичного ладу в державі, коли населення усвідомлює своє право голосу та правильно використовує власні можливості для гармонійного розвитку держави [Matyushkina, 2023], а також як одного з інструментів досягнення державами Цілей сталого розвитку, розроблених ООН [Shayan et al., 2022].

Тривають дискусії з оцінки громадянського суспільства в країнах Балтії. Одні вважають його ще доволі молодим та нестійким попри відносно тривалу історію його спротиву та боротьби [Urmanaviciene & Praakli, 2021], інші дотримуються диференційованих оцінок передумов для формування в країнах регіону демократичного суспільства [Agarin & Nakai, 2021]. У дискусії слушно вказувалося на необхідність враховувати фактор існування поряд з регіоном більш могутніх сусідів, їх зазіхання на його самобутність [Kolkman, 2020], а в оцінках його перспектив зауважував на можливість мінімізувати зовнішню загрозу шляхом формування довірливих та прозорих взаємовідносин між громадянами та владою через онлайн-інструменти [König, 2023].

Оцінювання рівня та якості громадянського суспільства і його впливу на процеси державотворення в регіоні стало актуальним після спалаху коронавірусної інфекції COVID-19, яка, за Й. Радтке, створила прецедент в історії, коли більшість суспільно-політичних

процесів відбувалися у віртуальному середовищі, без попереднього відбору учасників цього процесу від населення [Radtko, 2023], коли інтернет-технології довели ефективність застосування новітніх засобів зв'язку для підвищення рівня довіри суспільства до політиків та державних керівників різних рівнів [Gürdal & ve Kanat, 2022], хоча і було висловлено думку, що віртуальне середовище є підґрунтям для розквіту націоналістичних та навіть радикальних ідей, які притаманні багатьом регіонам світу, у тому числі Балтійським державам [Touseef et al., 2023].

Дилема делегування повноважень політичних рішень від народу до керівних посадовців або ж пряма участь громадян у державотворчих процесах ставала дедалі актуальнішою по мірі формування демократичних принципів розвитку. Дж. Мелквіст вважає цю обставину ознакою еволюційних трансформацій громадянського суспільства [Mellquist, 2022]. Одночасно вказувалося на ознаки неспинного зростання впливу суспільства – з більшим чи меншим рівнем ефективності та результативності – на сферу прийняття політичних рішень [Gründl & Aichholzer, 2020].

"Парад суверенітетів", розпочатий у країнах Балтії, вважається початком революційних змін на континенті і передумови до трансформації існуючих традиційних безпекових інфраструктур [Mendelski, 2016], можливістю для міжнародних організацій, коаліцій західних держав розширити сферу впливу шляхом планомірного поширення демократичних норм та принципів, замінюючи ними застарілі комуністичні правила [Studzienieckia, 2016], для поєднання завдань, зазначених у Цілях сталого розвитку та стратегіях держав щодо формування громадянського суспільства в контексті демократизації [Zeb-Obiri & Okeah, 2023]. При цьому зауважувалося, що головними складовими підтримки суспільства з боку міжнародних інституцій та організацій мають бути виключно фінансові вливання та грошова допомога – без прямого впливу на ту чи іншу сторону у ситуації протистояння [Bengtsson, 2013].

Завдяки досягненням третього тисячоліття, таким як штучний інтелект та віртуальна реальність, існують високі шанси покращити комунікацію між громадянським суспільством та владою навіть у найбільш віддалених регіонах планети. Одні вважають це не особливо актуальним для високорозвинутих країн Європейського

Союзу, до складу якого входять країни басейну Балтійського моря [Coglianese & Ben Dor, 2021], інші вказують на бар'єр прозорому та вільному діалогу між громадянином та представником влади також у вигляді недостатньої обізнаності першого у власних можливостях, правах та свободах та слабкого розуміння другим реального стану у державі [Ingrams et al., 2023].

Загалом дослідники погоджуються, що аспект суспільної участі у процесах вирішення політичних питань у державі має прямий зв'язок не лише з розбудовою державності, але й з формуванням різних складових економічного, політичного та соціального трансформування країни, у т. ч. з інклюзією громадян у процес прийняття політичних рішень і контроль за їх виконанням.

Громадянське суспільство країн Балтії на етапі державного відродження. Історики Балтійського регіону завжди вказують на те, що його розвиток тривалий час відбувався під владою різних зовнішніх акторів [Rutland, 2021]. У цей час взаємовідносини між державою та громадянським суспільством характеризувалися вкрай нестабільною ситуацією, значним дисбалансом у сфері прав та свобод людини, і в таких умовах організація громадянського суспільства та незалежна діяльність населення була практично неможлива. Втім, цей болісний досвід зміцнив внутрішні сили і суттєво допоміг у період розпаду Радянського Союзу. Ще з кінця 50-х років ХХ століття в регіоні почали формуватися перші неурядові спілки та об'єднання – переважно у напрямі спортивної та культурної діяльності. З початку 70-х років ХХ століття громадська активність набула свого розвитку зі стартом Гельсінського процесу в рамках роботи Організації з безпеки і співробітництва в Європі [Gürdal & ve Kanat, 2022]. В умовах вступу до Європейського Союзу (ЄС) Естонія, Литва та Латвія доклали максимум зусиль задля наближення відповідних сфер і секторів соціально-державної взаємодії до загальноприйнятих норм організації. Проте тривалий час негативні рудименти минулих радянських часів давалися взнаки і уповільнювали вільне залучення громадян до процесів державотворення.

Концепти "громадянського суспільства", "політичних свобод", "демократичних цінностей" стали особливо динамічно і широко поширюватися у регіоні з кінця 80-х років ХХ століття, у період

трансформаційних процесів та початку руху за незалежність [Gadeikiene, 2022]. Процес розпочався в країнах Балтії практично одночасно і ключова роль тут належала громадським об'єднанням та суспільним рухам, що своєю метою визначили всебічну підтримку демократичних змін на батьківщині і сприяння швидкій трансформації старих систем та механізмів управління державними справами.

Протягом усього періоду формування державності, незалежного та самостійного статусу країн Балтії на міжнародній арені громадськість залишалася активним учасником цих процесів, висловлюючи свою позицію та рішуче впливаючи на визначальні там аспекти державотворення. Станом на початок третього тисячоліття ситуація залишається такою самою: влада і суспільство активно взаємодіють, місцеві недержавні спілки та організації відіграють важливу роль у країнах, рішення приймаються спільно на основі діалогу, що є визначальною ознакою демократичної держави. Хвиля "параду суверенітетів" розпочалася з країн Балтії, а власне вони окреслили динаміку та визначили загальні процеси зазначеного явища, а саме – з Литви [Kotsur & Voitenko, 2023; Gaidytė & Mui, 2019]. Завдяки їм процеси демократизації поширилися на всі колишні республіки Радянського Союзу.

Перехід від тоталітарного радянського правління до демократичного відбувся в країнах Балтії досить швидко і практично без застосування фізичної сили (не в останню чергу в цьому контексті відіграла близькість регіону до ключових країн ЄС і страх Москви застосовувати силу для придушення протестів).

На думку дослідників [Koyama, 2020; Touseef et al., 2023; Bengtsson, 2013], такому розвитку подій сприяло декілька факторів. Зокрема, присутність в історії країн Балтії періодів, коли вони мали державну незалежність, в умовах якої процвітали і розвивалися. Крім того, відіграла свою роль згадувана географічна близькість до таких ключових членів ЄС, як Німеччина, Франція та інші. Було прагнення своїх республіканських керівників до відокремлення і здобуття самостійності. Наявність національної ідентичності у населення та підтримка суспільної згоди стали однією з базових передумов для формування демократичної структури розвитку Естонії, Литви та Латвії в умовах посттоталітарного переходу.

Усі ініціативи та активні процеси громадянського суспільства в країнах Балтії, що мали демократичну основу та відображали євроінтеграційні прагнення місцевого населення, всебічно підтримувалися Брюсселем та країнами-членами Європейського Союзу.

З кінця 80-х років XX століття, коли суспільні настрої Естонії, Литви та Латвії та їх прагнення до відокремлення та незалежного розвитку підживлювалися загальноєвропейськими тенденціями, різноманітні організації громадянського суспільства активізувалися задля пришвидшення виходу зі складу Радянського Союзу та здобуття шансу на використання законного права демократичного розвитку і становлення правової національної держави. Діяльність таких організацій була спільною рисою для країн регіону і відіграла важливу роль у процесах державотворення та демократизації.

Такі організації (недержавні альянси, групи, спілки тощо) функціонують, спрямовуючи свою основну активність на досягнення цілей та задоволення потреб населення або окремих соціальних груп у рамках однієї країни. Вони мають широке коло сфер впливу (економіка, культура, спорт), але в історії Балтійського регіону вплив таких груп на державні та політичні процеси, захист прав та відстоювання інтересів громадян мали чи не найважливіше значення для успішної трансформації тепер уже посткомуністичних країн – Естонії, Литви та Латвії. Недержавні організації зазвичай досягають своєї мети через вплив на політичну систему та її окремих учасників шляхом різноманітних кампаній, активною участю у суспільних дебатах, інформаційних заходах, іншої активності. Такі організації є зв'язуючою ланкою між громадськістю та державною владою [Kolkman, 2020], тому вони в обов'язковому порядку дотримуються демократичних принципів у своїй діяльності, діють виключно у національному правовому полі, відкриті до дискусій та демонструють прозорість в інформуванні про результати своєї роботи.

Уряди країн Балтії, своєю чергою, теж усвідомлюють важливість синергетичного розвитку системи "державна–громадськість", тому для якомога більш гармонійної взаємодії застосовують усі наявні способи, механізми та інструменти (наприклад, онлайн-повідомлення чи оповіщення про проведення тих чи інших політичних заходів, цифровізація та діджиталізація процесів надання та

отримання певних державних послуг, комунікація та діалог через соціальні мережі тощо).

Естонія. Особливим у цьому контексті є досвід Естонії, у якій, як і в інших країнах регіону, проживають представники різних національностей, які, в свою чергу, є членами багатьох недержавних громадських організацій, і деякі з них досягають значного відсотка від загальної кількості населення, наприклад, у 1989 році частка російськомовних становила понад 30% [Saarts & Jakobson, 2016].

Якщо наприкінці 50-х років ХХ століття в Естонії нараховувалося трохи більше 70% корінних естонців, більше 20% – російськомовне населення, решта – фіни, українці та інші, то на межі 80–90-х років ХХ століття частка російськомовного населення вже сягала понад 30%. Російська мова стала домінувати на більшій частині території Естонії, корінні естонці відчували тиск та деяке пригнічення до них з боку вихідців з Росії, і саме ці обставини визначили майбутній вектор та специфіку демократичних прагнень громадянського суспільства країни [Mai Köll, 2024].

Разом з тим, не лише корінні естонці почали рух за відстоювання своїх прав і свобод як титульної нації; представники російськомовного етносу також об'єднувалися задля відстоювання свого права на власну мову в рамках Естонської держави. Так почався тривалий процес національної дефрагментації суспільства і розподіл населення за етнічним принципом. Подібні тенденції в той період були характерними також і для Литви та Латвії, де російськомовне населення також стрімко зростало, активніше впливаючи на все нові сфери та сектори державного управління та створюючи умови для утисків корінного населення цих держав – литовців та латвійців.

Державотворення Естонії в період здобуття незалежності наприкінці ХХ століття пройшло ряд періодів: 1985–1987 роки (активна громадська робота відзначалася, головним чином, завдяки діяльності представників російськомовної еліти з центру Радянського Союзу – Москви, де обговорювалися варіанти майбутнього взаємного існування представників різних етносів на території Естонії), 1988–1989 роки (період активізації національних рухів та інтенсифікація самоорганізації громадянського населення з-поміж корінного задля протидії посиленню засилля російськомовних

членів верховного керівництва республіки, результатом чого стала поява руху Народний Фронт), 1989 рік – початок 1990 років (старт процесів виходу зі складу Радянського Союзу та початок обговорення майбутніх сценаріїв розвитку країни та специфіки майбутніх державотворчих кроків), 1990–1991 роки (завершення переходу та трансформації інструментів політичного впливу від громадських об'єднань та суспільних рухів до парламенту та уряду), кінець 1991 року – середина 1992 року (прийняття Конституції незалежної Естонської Республіки) [Saarts & Jakobson, 2016].

16 листопада 1988 року Естонія проголосила про свій суверенітет, і хоча до реальної незалежності залишалось ще кілька років і попереду чекало безліч випробувань та невдач, приклад Таллінна став у пригоді іншим державам регіону та континенту, що дало початок "параду суверенітетів". Саме у цей час активізувалася діяльність громадянського суспільства, спрямована на уніфікацію всіх процесів, пришвидшення та полегшення переходу.

У той час представники російськомовного етносу – як при керівних державних посадах, так і на місцях у регіонах та містах – намагалися протидіяти різкому сплеску націоналістичних рухів у країні шляхом пропагандистської роботи про шкоду розподілу суспільства за національною ознакою. В той же час, окрім політичних рішень, мали місце і громадські кроки: активізація діяльності культурних центрів, історичних спілок тощо. Представники інших етносів – татари, вірмени, українці (в деяких містах – росіяни) – почали активно цікавитися власною культурою та традиціями, створюючи різноманітні спілки та організації, які діяли в рамках однієї держави – Естонії, на благо її демократичного, але багатонаціонального розвитку. Наприклад, наприкінці 1988 року була заснована Тартуська російська культурна спільнота, членами якої були місцеві студенти та працівники освіти (викладачі та вчителі), серед яких були дослідники А. Еланго, А. Кузнецов, викладачі Л. Вольперт, С. Ісаков, культурні діячі інших національностей тощо [Matafora et al., 2024]. Також функціонувало безліч історичних спілок в окремих великих чи середніх містах та регіонах компактного проживання представників різних етносів. Практично всі вони відіграли значну роль у становленні державності Естонії в кінці 80-х – початку 90-х років ХХ століття.

У період з кінця 1990 року до початку 1991 року Естонія повністю вийшла зі складу Радянського Союзу: Декларація про вхід до складу Союзу (1940 рік) була визнана недійсною у листопаді 1990 року, а вже 20 серпня 1991 року прийнята Декларація про відновлення суверенітету Естонської Республіки, якою проголошувалася повна незалежність країни. Москва таке рішення Таллінна не сприйняла, анулювала Декларацію і направила для придушення протестів за незалежність у великих містах країни війська з наказом захопити телевежу та припинити звітти трансляцію. Але вже наступного дня, 20 серпня 1991 року, Верховна Рада Естонії провела голосування і прийняла рішення стосовно відновлення незалежності країни (ця подія транслювалася по телебаченню, адже вже тоді підступи до телевежі були заблоковані мешканцями столиці). Вранці 21 серпня радянська влада наказала армії захопити телевежу, проте задум не вдався через спротив з боку представників громадської організації "Кодукайтсе", на поміч яким прийшли журналісти місцевих і національних телеканалів, через які ці події транслювалися для широкого загалу усередині держави і далеко за її межами.

Коли стало зрозуміло, що задум комуністичної партії не вдався, спроби захопити ключові інформаційні центри зазнали поразки, а про неоднозначні події дізнався весь світ (найбільш активно ситуацію висвітлювали ЗМІ у Фінляндії), у Москві, врешті-решт, вирішили змиритися. Новини про затухання сутичок поширювалися вкрай швидко, і дуже скоро навіть серед військових, які намагалися захопити будівлю телевежі, знайшлося багато тих, хто відмовився йти на штурм. Зрештою, наприкінці дня 21 серпня 1991 року російські військові почали відходити. Так закінчилися спроби зламати волю суспільства до свободи і почався новий, незалежний період в історії Естонської Республіки.

Литва. На початку 1990 року внаслідок парламентських виборів, до влади в Литві прийшли прибічники незалежності, і вже весною того ж року вони оголосили про вихід зі складу Радянського Союзу [Mai Köll, 2024]. Фінансові обмеження, економічні санкції, навіть фізичне усунення незгодних змусили литовців відмовитися від незалежності.

Перші громадські об'єднання та національні рухи почали виникати в Литві ще наприкінці 80-х років ХХ століття – з

проголошенням періоду "перебудови" та гласності. Такі об'єднання також стали основою для появи незалежних ЗМІ (газет, журналів тощо), на сторінках яких обговорювалася ідея самостійності Литви. Результатом діяльності таких груп стала організація та проведення влітку 1988 року масової акції "Балтійський шлях", в якій взяли участь громадяни Естонії, Литви та Латвії, створивши живий ланцюг довжиною майже 700 кілометрів. Головним гаслом цієї акції стали заклики до незалежності країн регіону [Gaidytė & Mui, 2019].

Набувала розмаху й політична діяльність громадських об'єднань. Улітку 1988 року представники сфери культури, освіти, а також журналісти та науковці започатковували ініціативу "Литовський рух за перебудову" [Gadeikienė, 2022], головною метою якої була демократизація та надання більш широких повноважень регіонам, що дуже швидко трансформувалася в ідею проголошення незалежності Литви. До складу руху входили представники різних національностей, яких у той період було понад 15% населення республіки [Statistics Lithuania. State Data Agency, 2024].

Головними питаннями першого засідання новоствореного парламенту у березні 1990 року були прийняття Декларації про відновлення незалежності Литви, відновлення Конституції держави, зміна назви країни на Литовську Республіку, створення власних силових відомств. Дії Москви на придушення ситуації не мали бажаного для неї ефекту, а навпаки – спонукали громадян виходити на вулиці та проводити масові протести та акції непокори на підтримку новоствореного парламенту. Однак санкційні обмеження Кремля все ж вплинули на внутрішню ситуацію в Литві – зупинилося постачання продукції та сировини, деякі товари зникли з полиць магазинів, і керівництво республіки змушене було підвищити ціни на основні продукти у декілька разів. Це стало причиною для чергових акцій протесту, на яких уже вимагали відставки уряду та повернення під керівництво Радянського Союзу [Kotsur & Voitenko, 2023].

На початку 1991 року парламент у повному складі пішов у відставку і у країні почала відновлюватися радянська влада. 11–12 січня 1991 року російські військові, що дислокувалися у Литві, а також деякі частини з Москви були транспортовані до Республіки із завданням захопити стратегічні об'єкти – телефонний вузол, Дім друку, телевежу тощо. Керівник Верховної Ради В. Ландсбергіс

закликав громадян виходити на протести і блокувати доступ радянських військ до цих об'єктів. Тисячі містян з усієї країни відгукнулися на заклик і зайняли оборону, зводячи барикади та оборонні споруди, розписуючи їх лозунгами про свободу, демократію та незалежність. Серед громадян, які вийшли на захист країни, були не лише естонці, а й російськомовні громадяни; також до країни з'їхалися люди з інших союзних республік – України, Білорусі тощо. У зіткненнях з військами загинуло 15 людей.

Ці події обурили не лише інші країни регіону та сусідні держави, але й великих гравців із Заходу (Сполучені Штати Америки, Великобританія) – на підтримку громадян Литви були проведені мітинги у багатьох містах інших країн світу. З метою демонстрації для всього світу адекватної реакції Верховна Рада Радянського Союзу запланувала провести всезагальний референдум про стабілізацію існуючої системи у республіках, що входять до його складу, зі збереженням повноти влади Москви. Однак у Литві вирішили провести своє волевиявлення, і 9 лютого 1991 року відбувся всенародний референдум стосовно незалежності Литовської Республіки. Явка становила понад 80%, з яких майже 90% висловилися за незалежність [Matafora et al., 2024]. Через кілька днів результати референдуму були оприлюднені, Литва стала незалежною державою.

Результати референдуму у Москві вважалися незаконними, проте дуже скоро, з активізацією "параду суверенітетів", там зрозуміли, що протистояти цим рухам неможливо. Після путчу 1991 року Радянський Союз визнав незалежність усіх республік Балтійського регіону. Це стало можливим насамперед завдяки надзвичайно активним діям громадянського суспільства, яке, об'єднуючись в самостійні організації та групи, змогло протистояти центральній владі та вибороти своє право на самостійне та незалежне існування.

Латвія. Як і в решті країн Балтії, Латвія із середини 80-х років ХХ століття переживала сплеск громадської активності у вимогах самостійності та широких прав та свобод для Республіки в рамках Радянського Союзу. Дуже скоро, озирюючись на події у сусідніх Естонії та Литві, у Ризі зрозуміли, що прагнути до більшої автономії недостатньо, громадськість почала вимагати визнання

самостійності та незалежності від Москви. Однак, уже знаючи про силові методи "умиротворення" населення у сусідніх у регіоні країнах, в Латвії (за прикладом Естонії та Литви) громадяни почали створювати неурядові суспільні групи та ініціативи. Векторами їхньої діяльності були культура, мистецтво, освіта, історія тощо, проте всі вони виступали за вирішення мирним шляхом політичного питання незалежності та виходу зі складу Радянського Союзу. До кола цих організацій входили, зокрема, правозахисна ініціатива "Гельсінки-86", яка була створена для вшанування пам'яті депортованих у 1940 році латвійців та допомозі їх уцілілим родичам та нащадкам, Союз письменників та митців, створений у 1988 році із представників творчої інтелігенції та професорського складу деяких закладів вищої освіти у Ризі, націоналістична група "Рух за національну незалежність Латвії" (1988 рік), головною метою діяльної якої було наближення незалежності Республіки, а також Народний фронт Латвії (1988 рік), до складу якого входили як етнічні латвійці, так і представники інших етносів, яких було досить багато, проте лише найбільш численні відігравали певну вирішальну роль у процесах державотворення у республіці [Graudiņa, 2022].

Події, що відбувалися в Латвії у 1990–1991 роках, загалом не відрізнялися від таких, що мали місце у цей же час в Естонії та Литві. Одразу ж після проголошення Латвією незалежності 4 травня 1990 року Москва прогнозовано не визнала такого рішення і, мотивуючи свої кроки благами про допомогу російськомовних жителів республіки, направила туди радянські війська. 19 серпня 1991 року в країні була спроба організувати переворот за участі російських військових які там перебували, але спроба виявилася невдалою – через надзвичайно потужний супротив місцевого населення, яке беззбройним вийшло проти танків на вулиці своїх міст. І вже 21 серпня 1991 року Латвія стала незалежною державою [Agarin & Nakai 2021].

Участь громадян у процесах державотворення в країнах Балтії на початку XXI століття. Станом на початок XXI століття соціально-політичні взаємини у Естонії, Литві та Латвії відзначаються надзвичайно високим рівнем взаємної довіри та поваги. Громадянське суспільство там відіграє надзвичайно

важливу роль, очільники держав регіону усвідомлюють вплив на різні внутрішні процеси самих громадян, від думки та рішення яких у третьому тисячолітті залежить як визначення глобальних трендів та тенденцій, так і пошук відповіді на головні загрози та виклики сучасної геополітичної ситуації.

Вплив недержавних організацій, громадських об'єднань та ініціатив у контексті вирішення питань економічного, соціального, культурного, політичного та інших сфер взаємодії, що постійно зростає, змушує центральну владу цих держав шукати варіанти та способи якомога тіснішого та продуктивнішого діалогу, використовуючи при цьому всі доступні сучасні механізми та інструменти, зокрема, впровадження принципів децентралізації, а саме – збільшення повноважень місцевих рад, формування органів з представників громадськості і активного населення (Таблиця 1).

Таблиця 1. Рівні та структура центрального та місцевого управління в Естонії, Латвії та Литві

Напрямок	Естонія	Латвія	Литва
Орган ухвалення рішень	Муніципальна Рада міста		
	Комітети Ради міста		
Виконавчий орган	Муніципальна адміністрація + муніципальні установи та компанії		
	Комісії Робочі групи Представницькі ради		
Адміністративний орган районного рівня	Представницький орган волості чи міського округу	Виконавчі ради	Райони (філії муніципальної адміністрації)
Офіційні представники місцевих спільнот	Старійшини волості чи міського округу		Старійшини
Організації, що самоорганізуються	Районні асоціації, громадські організації та інші неурядові громадські організації		
Окремі організації	Місцеві мешканці, місцевий бізнес тощо.		

Складено автором на основі: Akmentina, 2022; Matyushkina, 2023; Mai Köll, 2024.

Суспільство, в свою чергу, теж прагне активно взаємодіяти з державою на рівні прийняття тих рішень, які безпосередньо чи опосередковано впливають на його життя, добробут та фінансову стабільність. Діджиталізація, цифровізація соціальної сфери сприяє ще більш інтенсивному залученню громадянського суспільства до дебатів стосовно тих чи інших питань. Причому специфікою останніх років є прагнення не лише пасивної участі у виборчому процесі або референдумі – представники громад прагнуть представляти інтереси своєї малої батьківщини на місцевих та регіональних рівнях, тим самим ще більше сприяючи налагодженню зв'язків між державою та суспільством для гармонізації процесів державотворення [Radtke, 2023].

Держави Балтійського регіону виступають яскравим прикладом такої взаємодії, а історія взаємин громадськості з керівниками держави у різні часи демонструє вирішальне значення рішень та вчинків суспільства на подальшу трансформацію національних держав, що було проілюстровано подіями кінця 80-х – початку 90-х років XX століття, коли Естонія, Литва та Латвія почали свій шлях до незалежності й організація громадянського суспільства, його діяльність та рішення стали ключовими у процесах державотворення в регіоні наприкінці другого тисячоліття.

У часи, коли демократичні принципи міцно вплелися у внутрішню та зовнішню політику країн Балтії і активна громадська протидія, здавалося б, не потрібна, в регіоні досі інтенсивно функціонують різноманітні суспільні рухи та ініціативи, відіграючи ключову роль у політичному, економічному та соціальному житті своїх національних держав. Історичні події кінця 80-х – початку 90-х років XX століття потребували значної консолідації всіх сил і сприяли підняттю духу та волі до супротиву громадян. Однак після завершення активної фази боротьби та здобуття незалежності в Естонії, Литві та Латвії дещо знизилася суспільна активність і почалася внутрішня робота над розбудовою демократичних основ розвитку регіону.

Євроінтеграційний курс, який був обраний новою владою країн Балтії, знову сприяв консолідації населення, його об'єднанню під спільними гаслами невідворотного руху до європейських структур.

Характерною ознакою в діяльності недержавних громадських груп та організацій кінця 90-х років ХХ століття – початку ХХІ століття стала синергетична робота для пришвидшеного вступу до ЄС та Організації Північноатлантичного договору (НАТО) шляхом найменшого спротиву та на благо суспільного розвитку і національної безпеки та стабільності.

Трансформація громадянського суспільства в контексті євроінтеграції країн Балтійського регіону. На хвилі перспективи швидкого вступу до європейських структур, насамперед до ЄС, а також до НАТО, населення Естонії, Литви та Латвії жило в очікуванні різкого і швидкого покращення ситуації у різних сферах соціально-економічного життя. Однак перед цим суспільству названих країн необхідно було пройти через жорстку трансформацію, яка у більшій чи меншій мірі віддзеркалювала основні вимоги та запити від Брюсселю до всіх держав-кандидатів на вступ до Союзу.

Наприкінці 90-х років ХХ століття громадянськість країн Балтії була не досить активною в плані участі у політичних процесах своїх держав [Urmanaviciene & Praakli, 2021]. Так, рівень зацікавленості у виборчому процесі, обізнаність щодо кандидатів на керівні посади, а також представників від окремих партій та блоків був надзвичайно малий серед громадян. Пояснюється це насамперед відсутністю реальної загрози з боку інших держав у сенсі зазіхання на самостійність країн регіону, а також загальна стабілізація в них внутрішньодержавних тенденцій.

Перед країнами, що прагнуть стати членами ЄС, постають завдання реформування всіх без винятку секторів та сфер. Так, Таллінну, Вільнюсу та Ризі був представлений перелік умов, які вони мали виконати для досягнення рівноцінного балансу між членами Союзу. Базовими напрямками або механізмами, за якими громадянське суспільство мало бути реформованим для подальшої гармонізації всіх державних структур і які планувалося застосувати до країн Балтійського регіону, були різногалузеві програми ЄС у сфері просування демократичних цінностей; участь у роботі транснаціональних ініціатив та організацій-представництв Союзу на території країн-кандидатів; використання інструменту нормативно-правової оцінки відповідності рівня демократії у Балтійських країнах, необхідного для вступу до організації; реформування,

оновлення та адаптація відповідних існуючих законодавчих актів в контексті їх гармонізації до прав та норм Союзу [Mendelski, 2016].

Завдяки дотриманню правил та рекомендацій, окреслених у цих механізмах, країни – кандидати на вступ до ЄС – мають змогу значно підвищити показники розвитку громадянського суспільства, розширити їх права та свободи, окреслити більш якісні критерії формування свідомої нації з метою гармонійного розвитку громадянського суспільства в умовах посттоталітарної трансформації.

У 2020 році низкою європейських країн, серед яких були Естонія, Литва та Латвія, був розроблений План майбутнього розвитку країн Балтійського регіону до 2030 року [*Realizing the Vision...*, 2020]. Цей документ є дорожньою картою країн Балтії в контексті спільної діяльності з просування Порядку денного 2030 сталого розвитку в регіоні Балтійського моря, в основі якого лежать 17 Цілей сталого розвитку (ЦУР), розроблених ООН [Studzienieckia, 2016; Zeb-Obipi & Okeah, 2023].

Окрім участі у проєктах, відповідно до завдань Плану відповідальних представників із керівних органів та представництв держав-підписантів, документ передбачає також залучення таких державних та адміністративних суб'єктів, як міста, села, а також регіональні об'єднання, громадські спільноти, бізнес-ініціативи та ін.

План був сфокусований на досягненні шести ключових завдань, серед яких, зокрема, кооперація в контексті досягнення ЦУР (відповідає Цілі ООН 17 про обмін знаннями та навичками, технологічними здобутками, розробкою та імплементацією більш виваженої та послідовної політичної стратегії у цій сфері), боротьба зі змінами клімату (відповідає Цілям ООН 2, 3, 13, 15 та 16 про адаптацію країн до трансформації клімату, готовність до надзвичайних ситуацій і надання адекватної відповіді на них, контроль над кліматичними ризиками та викликами) тощо.

Найбільш важливим у контексті розвитку громадянського суспільства в країнах Балтії є напрям досягнення рівності та добробуту для всіх громадян, створення стійких та сталих міських конгломератів та спільнот, якісна освіта та знання для всіх громадян.

Протягом 2020–2024 років нормативно-правова база Естонії, Литви та Латвії була актуалізована відповідно до вимог представленого документа і наразі робота з гармонізації законодавства триває.

Країни напрацювали спільний механізм реалізації завдань (Таблиця 2), зазначених в цьому Плані, що було відображено у поправках, прийнятих до існуючих нормативних актів.

Таблиця 2. Схема реалізації завдань відповідно Плану майбутнього розвитку країн Балтійського регіону до 2030 року

Порядок денний 2030 та Цілі сталого розвитку					
Спільне бачення сталого розвитку регіону Балтійського моря					
Партнерства для сталого розвитку					
Пріоритети напряму діяльності →	Діяльність для захисту клімату	Перехід до сталого економіки	Стійкі та ста- лі міста та міські кон- гломерації	Освіта та безперервне навчання	Рівність та соціальне бла- гополуччя
Рішення ↓					
Створення спільного ба- чення, часових та інституцій- них меж	<p>Заходи з реалізації зазначених напрямів діяльності, які є відповідними до конкретних Цілей сталого розвитку Організації Об'єднаних Націй. Стратегічне планування та дорожня карта імплементації завдань щодо виконання цілей, зазначених у національних законодавствах – у рамках гармонізації з правом Європейського Союзу</p>				
Стимулювання розвитку сус- пільних мереж, майданчиків приватного сектору та бізнес-структур					
Сприяння освітній взаємодії					
Розширення прав, свобод і можливостей громадянського суспільства					
Розв'язання демографічних та соціальних проблем					
	Кооперація, контроль та моніторинг результатів взаємодії країн Балтійського регіону				

Складено автором на основі: Zeb-Obipi & Okeah, 2023; Realizing the Vision.

На основі згаданого Плану, а також у контексті розгляду актуальної нормативно-правової бази Естонії, Литви та Латвії можна виокремити спільні завдання, які були визначені для підвищення рівня залучування громадянського суспільства до важливих питань державного розвитку.

Зокрема, необхідна широка фінансова підтримка та всебічний супровід найбільш перспективних та актуальних ініціатив, представлених членами громадянського суспільства. Навіть незначні грошові вливання (наприклад, у технічну складову презентації суспільної ініціативи широкому загалу) може дати поштовх до подальшого її розвитку і перетворення на практичну ідею для імплементації в економічну чи іншу систему міста, громади чи держави. Зокрема, в Естонії для заохочення громадської ініціативи і більш широкої участі населення у процесах вирішення стратегічно важливих суспільних викликів керівництво Таллінна безкоштовно надало приміщення для недержавних організацій з метою презентації ними пропозицій стосовно покращення планування майбутньої забудови столиці без шкоди історичній спадщині міста [Akmentina, 2022]. А у Литві подібною ініціативою було надання юридичних та правових консультацій особам, які планують організувати громадські об'єднання для підтримки соціальних змін у державі.

Крім того, надзвичайно важливим є процес налагодження дієвого двостороннього контакту між суспільством та владою. Важливо, щоб кожен учасник процесу державотворення був почутий, мав змогу висловити власну думку, а також був готовий вислухати позицію своїх опонентів, які часто мають кардинально протилежні погляди та ідеї. У Латвії раніше широко застосовувалася практика "відкритих" обговорень, коли населення збиралося в одному місці – на площі, у великих приміщеннях – і починало дискутувати з приводу тих чи інших питань. У ХХІ столітті ця практика була дещо перенесена у віртуальний простір – для охоплення більшої кількості громадян, особливо підростаючого покоління та молоді.

Не в останню чергу на бажання та прагнення населення залучатися до вирішення політичних, економічних та інших питань справляє вплив рівень довіри до керівництва своєї держави.

Створення прозорої системи прийняття рішень на найвищому рівні, можливість усіх бажаючих у межах країни спостерігати за політичною діяльністю партій та груп формує передумови для започаткування відкритих та рівноправних відносин між громадянами та політиками. Естонія, яка є одним із лідерів ЄС з надання цифрових послуг та використання технологій всесвітньої мережі Інтернет, посідає лідерські позиції з використання інноваційних рішень (інтернет-технології, віртуальні помічники, онлайн-системи та інструменти тощо), що робить її громадян технологічно обізнаними і такими, які мають змогу вільно долучатися до суспільно-політичної діяльності в країні для участі у вирішенні важливих державних питань [Kotsur & Voitenko, 2023].

У Балтійському регіоні станом на початок 20-х років XXI століття функціонує понад 60 000 різноманітних суспільних груп, громадських ініціатив, волонтерських та гуманітарних асоціацій. Загалом, Європа посідає друге місце після Північної Америки за кількістю громадських організацій та об'єднань громадянського суспільства; країни Балтії є одними з найбільш активних у цьому контексті європейських держав, беручи до уваги відсоток населення до загальної кількості недержавних ініціатив (Рисунок 1). Основні вектори їх діяльності сфокусовані на охорону здоров'я, захист довкілля, підтримку дітей, молоді та інших найбільш вразливих верств населення, організацію культурного відпочинку, спортивних занять та дозвілля, дослідницьку діяльність та здобуття освіти, пошук та надання першого житла чи тимчасового місця проживання, а також на надання юридичних консультацій, технічного супроводу, інформаційних матеріалів тощо.

Основні вектори діяльності недержавних організацій громадянського суспільства в Естонії, Литві та Латвії можна згрупувати, виходячи з практики їх спільного виконання двох- та багатосторонніх наукових проєктів у рамках низки європейських та міжнародних програм та ініціатив (наприклад, Горизонт 2020 (від англ. *HORIZON 2020*), Програма Балтійського моря INTERREG тощо). Ці програми формуються, виходячи із актуальних потреб країн-потенційних учасниць, і специфіка та зміст їх базуються на викликах та запитах громадянського суспільства як ключової ланки процесів державного розвитку (Рисунок 2).

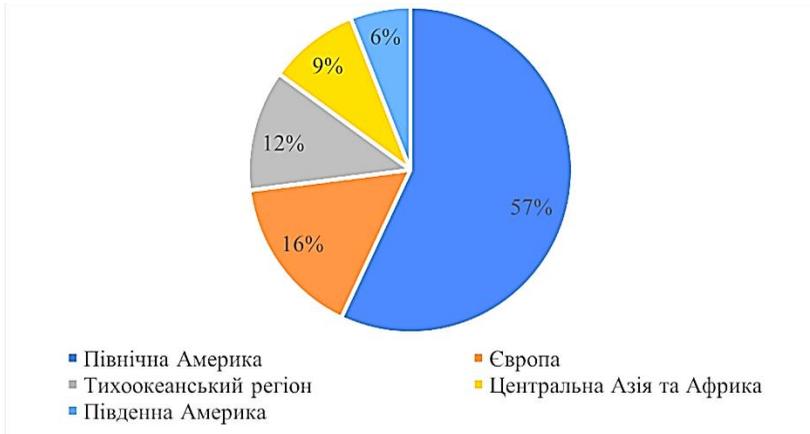

Рисунок 1. Загальна кількість недержавних громадських організацій та об'єднань суспільних ініціатив у світі по регіонах станом на кінець 2023 року,

Складено автором на основі: Matyushkina, 2023; König, 2023; Radtke, 2023.

Рисунок 2. Основні вектори діяльності організацій громадянського суспільства та недержавних ініціатив у країнах Балтії станом на початок 20-х років XX століття

Складено автором на основі: Hummel et al., 2020; Matyushkina, 2023; Mellquist, 2022.

Специфіка діяльності недержавних організацій у країнах Балтії різноманітна та охоплює практично всі аспекти життя населення, проте в кінцевому результаті весь набутий досвід, корисні навички та інші здобутки використовуються як база для формування правового і демократичного державного утворення на теренах Європи зразка третього тисячоліття.

Станом на початок 2024 року у Литві зареєстровано близько 35 000 некомерційних організацій [*Country Report. Lithuania, 2023*], які були створені фізичними особами або групою осіб, громадами, муніципалітетами тощо. Поправками від 20 січня 2022 року до Закону "Про розвиток недержавних організацій" (від 19 грудня 2013 року) [*Republic of Lithuania Law..., 2013*] були визначені нові критерії оцінювання та класифікації недержавних громадських об'єднань; завдяки цьому перелік таких організацій був збільшений, що й зробило країну одним із лідерів у сфері громадянської активності з урахуванням загальної кількості населення загалом у ЄС.

Якщо на початку нульових років ХХІ століття основний фокус більшості громадських об'єднань концентрувався на питаннях політичної та економічної сфери (у контексті євроінтеграції), то після 2004 року інтенсивність такого виду роботи дещо зменшилася. Тепер ключовим вектором їх активності стали гуманітарна допомога найменш захищеним верствам населення, волонтерство та сприяння всебічному розвитку громадян, які цього потребують.

У період спалаху коронавірусної інфекції COVID-19 громадські рухи зазнали досить серйозних обмежень через карантинні заходи, тому більшу частину своєї роботи вони змушені були перевести у віртуальну площину. Через це деякі сектори, на які зазвичай була спрямована їхня робота, були дещо обмежені в увазі – одинокі пенсіонери, самотні люди тощо. Разом з тим, на тлі таких обмежень почали швидко зростати технологічні можливості громадських ініціатив і вже дуже скоро переважна більшість їх роботи проводилася на онлайн-майданчиках та у соціальних мережах, охоплюючи всі напрями та сфери.

На сьогодні організації громадянського суспільства відіграють значну роль у вирішенні питань стосовно різноманітних сфер життєдіяльності у Литві, досі залишаючись визначальним суб'єктом

державотворчого процесу тим, що, враховуючи складну геополітичну ситуацію у світі загалом та в Європі зокрема, є важливою ознакою усвідомленого самосприйняття литовського суспільства.

Серед найбільш ефективних та численних організацій громадянського суспільства в Литві є такі:

- Молодіжна лінія (*Jaunimo Linija*) – литовська недержавна, неприбуткова організація, основна діяльність якої спрямована на надання різнопланової своєчасної допомоги молодим людям та підліткам [*Jaunimo linija*, 2024]. Головними цілями діяльності організації є створення в Литві сучасного, прозорого та універсального простору для молоді задля розкриття їх людських та професійних якостей; надання психологічної підтримки найбільш вразливим представникам молодого покоління; співпраця з державними інституціями (переважно, з такими, що функціонують у сфері охорони здоров'я, соціальної підтримки, освіти та науки) для формування зрілого та здорового суспільства у державі; проведення регулярних діалогів із громадськістю на тему підвищення обізнаності стосовно свого психічно-емоційного стану та готовності протистояти викликам сучасності; надання юридичних консультацій молодим підприємцям та розробникам інноваційних продуктів; сприяння захисту молоді та підлітків на законодавчому рівні, обмін досвідом та корисними навичками з міжнародними партнерами; створення ефективної інфраструктури професійної підготовки молоді для залучення її у процеси державотворення.

- Литовська асоціація з прав людини (*Lietuvos Žmogaus Teisių Asociacija*) – неурядова правозахисна організація Литви, до складу якої входять представники Литовської Гельсінської групи, громадські установи, а також фізичні особи – письменники, політики, науковці, колишні дисиденти тощо [*Lietuvos Žmogaus Teisių Asociacija*, 2024]. Діяльність асоціації ґрунтується на Загальній декларації прав людини, Гельсінському заключному акті, документах про права та свободи людини європейських країн та ООН, а також Конституції Литовської Республіки. Основними сферами діяльності асоціації є моніторинг ситуації з правами людини у Литві; аналіз національного законодавства на предмет відповідності його нормам європейського права; сприяння гармонізації нормативно-правового

поля в державі у сфері захисту прав та свобод громадян; інформаційний, сервісний, юридичний супровід населення у різних сферах державної взаємодії; організація та проведення різногалузевих заходів – круглих столів, конференцій, вебінарів та семінарів – як для громадян, так і для членів асоціації, для розробки принципів системи сучасного громадянського суспільства на засадах демократії, рівності та державного розвитку.

- Спілка журналістів Литви (*Lietuvos Žurnalistų Sąjunga*) – неурядова професійна організація журналістів Литви, членами якої є професійні журналісти, які працюють у ЗМІ, члени-кореспонденти, що співпрацюють з різними медіа, волонтери та непрофесійні працівники сфери, що періодично залучаються до роботи на безоплатних засадах [*Lietuvos Žurnalistų Sąjunga*, 2024]. Метою діяльності спілки є захист прав і свобод журналістів у Литві, а також представлення їх інтересів за кордоном; покращення умов праці представників медіа; надання права вільного доступу до відкритих державних установ; проведення регулярних науково-професійних заходів з обміну досвідом, знаннями та навичками, а також для підвищення професійної обізнаності працівників сфери; формування в державі системи вільних медіа на основі свободи слова, думки, а також вільного пересування та права на висвітлення громадської думки на широкий загал.

- Фонд благодійності та підтримки М. Ростроповича "Допомога литовським дітям" – благодійна організація, мета якої полягає у всебічній підтримці обдарованої молоді – основи майбутнього розвитку успішної Литви [*M. Rostropovich Charity...*, 2024]. Напрямами діяльності організації є підтримка обдарованих дітей у їх прагненнях займатися мистецтвом; юридичний супровід у процесі вирішення важких життєвих ситуацій своїх підопічних; залучення до суспільного життя дітей та підлітків з особливостями розвитку; медична підтримка дітей, що страждають на рідкісні хвороби; проведення щорічних благодійних заходів, кошти з яких спрямовуються на потреби всебічного розвитку молоді; організація науково-популярних подій, метою яких є спільна розбудова зрілого громадянського суспільства у Литві, основою якого має стати інтелектуальна та талановита молодь.

- Спілка науковців Литви (*Lietuvos Mokslininkų Sąjunga*) – громадська неприбуткова організація, до складу якої входять наукові співробітники, дослідники та освітяни Литви [*Lietuvos mokslininkų sąjunga*, 2024]. Метою діяльності спілки є розвиток фундаментальних та прикладних наукових досліджень відповідно до потреб економіки та культури Литви; об'єднання наукових та дослідницьких установ та організацій Литви для спільної роботи; участь у проведенні експертиз наукових, державних цільових та інших програм; дотримання контролю над раціональним фінансуванням та координацією роботи науковців; визначення та популяризація перспективних наукових напрямів та самостійної наукової роботи; прагнення до кращої професійної підготовки учених, підтримка творчої діяльності молодих вчених; створення сприятливих умов для обміну ученими; захист творчих та громадських інтересів науковців; підвищення рівня незалежності і відповідальності науки, формування сприятливої громадської думки та підтримка наукових методів дослідження та прагнень загального добробуту. Крім того, організація проводить симпозиуми, конференції, публічні дискусії, співпрацює з науковцями інших країн та їх організаціями, а також бере активну участь в обговоренні ключових питань державного розвитку Литви на найближчу перспективу.

На кінець 2023 року в Латвії нараховувалося майже 25 000 недержавних громадських організацій і фондів [Cigane, 2022], що пов'язані з різними сферами та галузями соціального і економічного розвитку. Проте у країні відсутні нормативно-правові акти, якими б чітко регулювалися процеси визначення основних критеріїв створення та функціонування таких об'єднань, і через це достатньо проблематично відслідковувати результати їх роботи, виявляти складнощі та вчасно підтримувати.

Як і в інших країнах регіону, спершу активність громадських груп була зосереджена на демократизації всіх сфер державного розвитку – у зв'язку зі вступом до ЄС та НАТО. Згодом вектор був переорієнтований на інші галузі – соціальна, культурна сфери тощо. У період пандемійних обмежень та заходів, що ускладнювали діяльність суспільних рухів, їх робота була частково перенесена в інтернет-середовище, і далі там триває вже після завершення епідемії.

Наразі активність таких груп у контексті допомоги населенню досить невисока [Matyushkina, 2023], а в питаннях зовнішньої політики, навпаки, значна, і це пояснюється насамперед тією обставиною, що триваюча нині російсько-українська війна загрожує всій Європі та Балтійському регіону і громадськість вимагає чіткого вирішення кризових питань для забезпечення стабільної ситуації біля кордонів держави.

До найбільш ефективних та результативних організацій громадянського суспільства в Латвії входять такі:

- Громадський центр *Zemgale* – неприбутковий суспільний альянс, основною метою якого є сприяння всебічному розвитку громадянського суспільства як у регіоні Земгале, так і в Латвії загалом [*Zemgale NGO Center*, 2024]. До складу альянсу входять громадські організації, фізичні особи тощо. Діяльність альянсу має багато напрямів, зокрема, проведення різноманітних інформаційних заходів, організація навчально-освітніх курсів, обмін досвідом та навичками серед спеціалістів різних галузей, а також надання консультацій, інформаційного, методичного та сервісного супроводу окремим громадським установам та приватним особам. Центр представляє та захищає позицію суспільства на національному, міжурядовому та міжорганізаційному рівнях, тим самим впливаючи на розвиток судової системи, державного розвитку та формування громадянського суспільства у Латвії.

- Союз студентів Латвії (*Latvijas Studentu Apvienība*) – громадська організація, що представляє інтереси студентства, молоді та підростаючого покоління в державі [*Latvijas Studentu Apvienība*, 2024]. Основними векторами діяльності союзу є моніторинг та аналіз нормативно-правових актів Латвії стосовно забезпечення прав та свобод студентів; розробка законодавчих документів (методичних матеріалів, практичних рекомендацій) для підвищення інтенсивності мобільності студентів; активна співпраця на регіональному та міжнародному рівнях, обмін досвідом та навичками з європейськими колегами; організація численних навчальних заходів, інформаційних подій, головною метою яких є поширення відомостей про стан справ молоді у державі; сприяння участі студентів закладів вищої освіти Латвії у процесах державотворення та формування стратегії розвитку різних сфер управління.

- Громадянський альянс – Латвія (CAL) (з латв. *Latvijas Pilsoniskā Alianse*) – одна з найбільших неурядових інституцій, яка сприяє розвитку організацій громадянського суспільства Латвії [*Latvijas Pilsoniskā Alianse*, 2024]. Метою альянсу є зміцнення громадянського суспільства в Латвії, підтримка спільних інтересів громадських ініціатив та створення сприятливого середовища для їх діяльності. Напрямами діяльності виступають створення правового та соціального середовища, сприятливого для інтересів громадянського суспільства, стійкої моделі приватного та державного фінансування та ефективного, прозорого перерозподілу державного фінансування на основі чітко визначених критеріїв; збільшення впливу громадянського суспільства на процеси розробки політики шляхом забезпечення ефективного діалогу з особами, які приймають рішення на місцевому, національному та міжнародному рівнях; посилення спроможності громадянського суспільства та активної частини населення одночасно сприяти належному врядуванню як в неурядовому секторі, так і в державній сфері, а також широке представництво та захист інтересів на всіх рівнях; вільний доступ до інформації; забезпечення участі громадськості у державних процесах; розвиток потенціалу організацій громадянського суспільства в Латвії; міжнародне співробітництво, обмін знаннями, навичками та досвідом; підвищення рівня загальної обізнаності та грамотності серед громадян Латвії шляхом проведення різноманітних освітніх заходів.

- Центр розвитку освіти (*Izglītības Attīstības Centrs*) – недержавна неприбуткова організація, яка прагне сприяти розвитку освіченого, демократичного суспільства, допомагаючи підвищувати професійний потенціал та конкурентоспроможність окремих осіб, організацій та установ, співпраці населення та влади та підвищенню громадянської активності у сучасному світі [*Izglītības Attīstības Centrs*, 2024]. Діяльність центру спрямована на формування сучасного, динамічного, інклюзивного громадянського суспільства в Латвії. Основними векторами діяльності є створення інформаційної та цифрової спільноти з усіх латвійців, включаючи представників усіх професій, рівня освіти, стану здоров'я тощо; підтримка інклюзивного суспільства, де різноманіття та різнопла-

новий розвиток є основою трансформації людини; сприяння процесам постійної освіти, вдосконалення людських та професійних навичок, підтримка високого рівня технологічної обізнаності серед громадян.

- Асоціація неурядових організацій (*Tukuma Nevalstisko Organizāciju Apvienība*) – громадська організація широкого профілю, яка сприяє реалізації загальнонаціональних проєктів та програм у регіоні міста Тукумс [*Tukuma Nevalstisko...*, 2024]. Асоціація має широкий профіль діяльності, основний вектор якої зосереджено на професійних та особистісних навичках та підвищенні рівня загальної обізнаності суспільства в Латвії. Через численні регіональні, національні та міжнародні заходи організація поширює інформацію про свою діяльність, а також формує принципи глобального розвитку громадянського суспільства в країні на засадах демократії, гендерної рівності, мобільності, інклюзивності тощо.

За даними реєстру підприємств Естонії, у країні функціонує більш ніж 23 000 громадських об'єднань, переважна більшість з яких розміщена у Таллінні [*Country Report. Estonia*, 2023]. Після революційних подій кінця ХХ століття, коли суспільство потужно відстоювало своє право на незалежність, та початку ХХІ століття – періоду євроінтеграційних процесів у країні, в останнє десятиліття робота недержавних організацій, як і загалом у регіоні, сфокусована на соціальних та гуманітарних проєктах [Matafora et al., 2024].

Ізоляційні обмеження дещо сповільнили діяльність організацій, але не зупинили її, трансформували цю сферу і вписавши до неї інформаційно-комунікаційну складову. Таким чином, результативність та ефективність роботи громадських рухів стала ще більш відчутною, що дозволило їм певною мірою формувати державну політику та визначати вектори подальшого розвитку країни, що особливо актуально в період нестабільної ситуації поблизу кордонів Балтійського регіону.

Зупинимося детальніше на діяльності найбільш вагомих організацій громадянського суспільства в Естонії.

Естонський круглий стіл зі співпраці з метою розвитку (*MTÜ Arengukoostöö Ümarlaud (AKÜ)*) – це платформа громадських організацій, до складу якої входять 34 естонські неурядові ініціативи, які

працюють у сфері співробітництва для якісної трансформації суспільства, гуманітарної допомоги, сталого розвитку, освіти і науки [MTÜ Arengukoostöö Ümarlaud..., 2024]. Члени платформи здійснюють як національні, так і загальноєвропейські кроки по співпраці з іншими членами та партнерами з питань розвитку, а також щодо ЦУР та узгодженості політики. АКÜ виступає засновником та провідним партнером Естонської коаліції за сталий розвиток, міжсекторальної мережі з просування ЦУР для широкого загалу. АКÜ проводить семінари та консультації для всіх компаній приватного сектору, а також для широкого загалу з метою сталого розвитку та глобальних питань. Щороку тривають кампанії та дослідження громадської думки в Естонії. Крім того, АКÜ є стратегічним партнером Міністерства закордонних справ Естонії, а також Урядової канцелярії; члени платформи виступають експертами зі співробітництва в галузі розвитку освіти, в галузі глобального громадянства та сталого розвитку. Основними векторами діяльності платформи є захист інтересів приватного підприємництва (надання юридичних та інформаційних послуг), підвищення загальнодержавної обізнаності з певних питань (організація та проведення тренінгів, круглих столів тощо), узгодження національної політики (гармонізація законодавства відповідно до норм ЄС), робота з громадянами (вирішення широкого кола питань у різних сферах взаємодії) тощо.

Естонський центр з прав людини (*Eesti Inimõiguste Keskus*) – це незалежна неурядова організація, яка виступає за права людини [*Eesti Inimõiguste Keskus*, 2024]. Головна мета організації – створення в державі громадянського середовища, що поважає права кожної людини. Її бачення на 2025 рік – Естонія стане відкритим суспільством, де права людини важливі і гарантуються державою і де кожен знає, що його права, як і права інших, заслуговують на захист. Центр функціонує відповідно до потреб суспільства. Діяльність зосереджена насамперед на популяризації ідеології рівного поводження з різними групами меншин, різноманітності та інклюзивності, боротьбі з ненавистю, питаннях захисту даних та захисту прав людини, зокрема, шукачів притулку та біженців. Центр координує Естонську хартію різноманітності. Також

організація відслідковує ситуацію з правами людини в Естонії. Активними проектами Центру станом на 2024 рік, серед іншого, є моніторинг політики та реалізація заходів щодо інтеграції представників ромів в Естонії; зміцнення рівності та основних прав у середовищі, що підтримується штучним інтелектом; сейфнет (імплементация принципів безпечного Інтернету); рівноправне ставлення та дотримання прав людини в Естонії (безстроково).

Фонд Дхарма (з англ. *Charity Fund Dharma*) – неурядова організація, головною метою діяльності якої є підтримка дітей та молоді на шляху їх становлення та розвитку, як самостійних одиниць у естонському економічному просторі [*Charity fund Dharma, 2024*]. Для виконання зазначених завдань організація працює в таких напрямках, як створення фонду університетських стипендій для молодих людей з бідних сімей; підтримка шкільної освіти для малозабезпеченої молоді; впровадження програм навчання для дітей з особливими потребами; допомога у розв'язанні житлових потреб таких категорій молодих громадян; пошук роботи для підлітків із бідних сімей; сприяння залученню талановитої молоді до процесів державотворення в Естонії на всіх рівнях громадянського залучення.

Естонська асоціація зі зв'язків із громадськістю (*Eesti Kommunikatsioonijuhtide Liit*) – неурядова спільнота громадян, основною метою якої є підтримка професіоналізму серед населення та просування зв'язків із громадськістю в Естонії для створення сучасного і гармонійного громадянського суспільства у державі [*Eesti Kommunikatsioonijuhtide Liit, 2024*]. До складу асоціації входять активні члени з державних та приватних компаній, організацій державного сектору, некомерційних організацій тощо. Асоціація щорічно організовує численні заходи (конкурси на здобуття національних премій Естонії зі зв'язків із громадськістю, вебінари та семінари для підвищення професійної обізнаності як громадян, так і представників неурядових ініціатив, круглі столи з обміну корисним досвідом та навичками тощо). Крім того, організація регулярно проводить міжнародні зустрічі з європейськими партнерами у напрямі налагодження прямого діалогу з подібними

організаціями громадянського суспільства в інших країнах, зокрема у Литві та Латвії.

Естонський жіночий дослідницький та інформаційний центр (*Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus*) – некомерційна, неурядова організація, одними із головних векторів діяльності якої є проведення гендерних досліджень, вивчення стану поширення інформаційних технологій в Естонії та сприяння формуванню в державі цифрового інноваційного суспільства [*Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus, 2024*]. Діяльність центру спрямована, зокрема, на поширення інформації про права людини та про принципи гендерної рівності у всіх сферах взаємодії; налагодження тісного контакту з усіма естонськими групами та ініціативами, які опікуються питаннями розв'язання глобальних проблем гендерної нерівності; сприяння розвитку демократії, демократичних принципів шляхом широкої участі жінок у процесах державотворення; інтеграція принципів гендерної рівності в освітні процеси; захист гендерної рівності на законодавчому рівні в Естонії; підтримка малого та середнього підприємництва; поширення знань та інформації стосовно стану соціально-економічної сфери у державі; проведення науково-освітніх заходів для підвищення рівня професійної обізнаності громадян; інформаційний супровід усіх соціальних проєктів в Естонії.

Аналізуючи складні та багатогранні процеси державного розвитку країн Балтійського регіону та події, що супроводжували ці процеси у різні періоди історичного розвитку, можна підсумувати деякі факти, що визначають загальну специфіку державотворчих процесів у регіоні наприкінці ХХ століття та окреслюють сучасні тенденції з певним прогнозом на найближче майбутнє.

Перш за все, варто акцентувати на тому, що питання повернення до незалежного та самостійного шляху свого розвитку у Естонії, Литві та Латвії назрівало вже тривалий час. Після періодів перебування під владою різних держав та імперій (Річ Посполита, Шведське князівство, Радянський Союз тощо) у громадян регіону розвинулося поняття відокремленості, самостійності і потреби свідомого та незалежного еволюціонування як суб'єкта міжнародних відносин. Загальний занепад Радянського Союзу, послаблення його політики та невпевненість риторики наприкінці 80-х років

XX століття лише пришвидшили неминучість визнання незалежності країн Балтії, що спонукало владу – за міцної підтримки місцевого населення – шукати шляхів для виходу із Радянського Союзу і проголошення незалежності.

Поряд з тим, як уважно за подіями у Балтійському регіоні спостерігав весь світ і яку сильну підтримку він виказував, українцям негати́вним було ставлення до Москви та її методів фізичної розправи над громадянами, які вийшли на захист своєї державності. Ще більше у західного світу викликала повагу ситуація, коли з появою перших жертв (наприклад, у Литві) суспільство не поступилося і не зробило крок назад, а продовжило протистояння російським військам з новою силою. Це продемонструвало волю до свободи і жагу до незалежного існування громадянського суспільства країн Балтії.

Період революційних змін, який мав місце під час "параду суверенітетів", став найбільш яскравим в історії громадських рухів і організацій. Завдяки їх діям, скоординованим крокам і виваженим рішенням вдалося досягти небачених результатів (наприклад, захист ключових стратегічних об'єктів – телевежі, Будинку радіозв'язку, друкарні тощо – від вторгнення туди військ, посланих Кремлем, і, таким чином, стало можливим демонструвати всьому цивілізованому світу, що саме відбувається на території Естонії, Литви та Латвії).

Варто відзначити той факт, що якби у країнах Балтії не відбулися згадані події, невідомо, чи мали б вони місце у решті союзних республік. Успіх громадян, об'єднаних спільними гаслами та ідеями, продемонстрував жителям сусідніх держав, що боротьба можлива і шанси на здобуття незалежності досить високі. Україна, Білорусь та інші республіки взяли за приклад досвід країн Балтії і вже невдовзі проголосили про свій суверенітет. І навіть Центральноазиатські країни, які насправді не прагнули виходити зі складу Союзу і стати незалежними, адже політична, економічна та соціальна ситуація там була достатньо задовільною та стабільною, теж заявили про свій вихід із нього і оголосили себе самостійними суб'єктами міжнародного права.

Слід акцентувати, що завдяки суспільному піднесенню та громадським зусиллям вдалося об'єднати представників різних

національностей, релігій, політичних поглядів, які проживали в одній державі. Хоча вони і мали відмінні погляди на певні аспекти суспільного життя, все ж таки, заради спільної мети – здобуття незалежності – вони відкинули свої суперечності та почали діяти спільно.

Головним підсумком подій кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття у країнах Балтійського регіону можна назвати відродження справжнього громадянського суспільства, яке у часи скрутних моментів та небезпек національного характеру стало спроможне знайти шляхи до об'єднання, консолідації та злагодженого виступу проти спільного ворога і досягти поставлених перед собою політичних цілей. Ця обставина є ключовою ознакою демократичної держави, у якій влада та суспільство взаємодіють на правовій основі, у мирному руслі вирішуючи складні питання та знаходячи консенсус на благо національної держави під час процесів її становлення, трансформації та розвитку.

Початок ХХІ століття став достатньо неоднозначним для організацій громадянського суспільства – в контексті їх участі у політичному житті держави. Якщо наприкінці 80-х років ХХ століття залучення громадян у процеси державотворення було достатньо масштабне, то згодом, у період демократичних трансформацій, їх участь та вплив на державний розвиток дещо послабився. Натомість повноту уваги отримали соціальні та гуманітарні сектори країни. Починаючи з 20-х років ХХІ століття спостерігається інтенсифікація участі громадянського суспільства у політичному житті держави: розв'язання проблем майбутнього безпечного та стабільного розвитку регіону, з причини зосередження джерела нестабільності біля його кордонів, вимагає акцентування більшої уваги суспільства та його заклику до зваженіших та рішучіших дій свого уряду стосовно цих питань.

Загалом, роль та вплив організації громадянського суспільства на процеси державотворення в Естонії, Литві та Латвії відзначаються надзвичайною динамікою та різною інтенсивністю залежно від обставин та вимог часу. Однак незмінним залишається той факт, що саме суспільство, його потреби та вимоги є основними рушійними силами, що визначають майбутній розвиток держав регіону як у рамках своїх кордонів, так і на міжнародній арені.

Проаналізувавши особливості державотворення у країнах Балтії та рівня участі і впливу на цей процес громадянського суспільства, можна дійти таких висновків. Питання участі населення, його активного залучення до процесу розв'язання нагальних проблем країни є надзвичайно серйозним і ключовим питанням початку ХХІ століття. Багато аспектів такої взаємодії досі залишаються невизначеними та слабо проаналізованими, тому запит на наукові дослідження та практичні результати є досить високим як серед громадян, так і керівних органів держави. Проблематика вільного доступу населення до керівництва державою через демократичні шляхи кооперації буде залишатися актуальною тривалий період, адже демократичні процеси – неоднорідні і мають абсолютно різний рівень успішності впровадження у різних країнах та регіонах світу. Рівноправна участь усіх учасників державотворчих процесів є однією з базових передумов гармонійного переходу країни від минулих тоталітарних принципів керівництва до демократичних основ та стандартів розвитку. Приклад країн Балтії продемонстрував слушність цього твердження, адже за умов упровадження ефективних реформ, трансформації державних структур і повної зміни підходу до розв'язання проблем загальнонаціонального рівня, створення демократичної держави зразка третього тисячоліття з рівними правами, свободами є цілком реальним та здійсненим завданням.

Висновки

Потреба у зміні внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу країн Балтійського регіону виникла ще задовго до середини 80-х років ХХ століття. Процеси пошуку шляхів інституціонального оновлення, відповідності вимогам нового часу та спроможності адекватно відповідати на виклики сучасності розпочалися ще після завершення Другої світової війни. Проте після входження до складу Радянського Союзу у 40-х роках ХХ століття Естонія, Литва та Латвія на довгі роки стали залежними від Москви та її політичних спрямувань.

Перші незалежні громадські об'єднання, суспільні рухи та ініціативи з-поміж представників простого населення міст та сіл

країн Балтії почали з'являтися ще на початку 80-х років ХХ століття. Піку своєї активності вони досягли наприкінці ХХ століття, коли одночасно у владних колах республік та у суспільстві виникло бажання оголосити незалежність та рухатися самостійним шляхом, розвиваючи демократичні принципи, ринкову економіку та наближаючись до країн Європейського Союзу та Організації Північно-атлантичного договору.

Самоорганізація населення, єдиний порив та узгоджені дії рухів протесту зробили неможливими всі спроби Москви – як за допомогою жорсткої фізичної сили (армії), так і завдяки санкційним обмеженням (економічна блокада) – протистояти незалежницьким настроям у Таллінні, Вільнюсі та Ризі. Організації громадянського суспільства, які діяли в той час, консолідували свої зусилля та об'єдналися на підтримку новообраних очільників своїх країн і, незважаючи на розбіжності у поглядах та позиціях (стосовно питань релігійної, соціальної, ідеологічної та інших сфер), разом виступили за мирне та швидке вирішення складної геополітичної ситуації в регіоні.

Завдяки набутому наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ століття досвіду громадяни країн Балтії стали більш свідомими та ідеологічно "зрілими" і стали спроможними продовжувати свою ініціативну діяльність в інших сферах, зокрема, у соціальній. Проте в ході появи нових геостратегічних викликів та загроз національній безпеці регіону, що з'явилися вже на початку третього тисячоліття (наприклад, російсько-українська війна), громадянське суспільство знову об'єдналося задля недопущення владою помилок у плануванні подальший дій та кроків у зв'язку зі зростаючою небезпекою біля своїх кордонів.

З метою більш ефективного аналізу специфіки участі громадськості у процесах державотворення в Балтійському регіоні, а також для формування широкого спектра висновків та практичних рекомендацій у наступних наукових дослідженнях доцільним видається вивчення особливостей взаємодії в системі "суспільство–влада" в питаннях захисту незалежності та демократичних принципів у країнах Балтії під час воєнних дій на континенті, а

саме – в перебігу українсько-російської війни і через призму загроз та викликів, що вона несе для Європи.

Обмеженнями дослідження були велика кількість статистичного та інформаційного матеріалу, що створювало певну складність сконцентруватися на конкретних джерелах у цьому напрямі; наявність слабо конкретизованих даних стосовно Балтійського регіону в контексті розгляду всіх держав-членів Європейського Союзу, що дещо ускладнювало аналіз окремих країн; відсутність чіткої інформації стосовно специфіки діяльності та реальних результатів роботи тих чи інших громадських об'єднань і груп на території країн Балтії в період кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття.

Рекомендації

Враховуючи позитивний досвід країн Балтії у розробці та впровадженні механізмів та інструментів організації та участі громадськості в процесах державотворення, в світлі майбутнього вступу України до Європейського Союзу, Організації Північно-атлантичного договору та входження її у демократичний простір об'єднаної Європи, пропонуються деякі рекомендації для покращення взаємодії всіх учасників цих процесів.

Зокрема, слід актуалізувати діючу Концепцію розвитку електронної демократії в Україні, прийняту у 2017 році, та Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки відповідно до нових викликів та завдань (виконання рекомендацій Ради Європи у цьому напрямі, зокрема, подолання нерівності в контексті доступу до цифрових інструментів, підвищення рівня цифрової грамотності населення, підтримка інклюзії тощо).

Крім того, необхідно ввести та дотримуватися розвитку е-демократії за горизонтальними принципами – знизу–догори – в контексті задоволення потреб громадськості в необхідних цифрових інструментах, та згори–вниз – для імплементації цифрових рішень влади для виконання базових завдань розвитку держави (сприятиме цьому напрямі роботи послідовне впровадження європейських принципів та міжнародних стандартів цифрової демократії).

Також рекомендується розробити та актуалізувати принципи та норми для механізмів взаємодії громадян та вищих органів державного управління в регіонах (сформувати та імплементувати дорожні карти, стратегії та плани в громадах з дотриманням норм міжнародного права та стандартів Європейського Союзу).

Також необхідно розвивати взаємодію з громадянським суспільством за окремими векторами: перший рівень – одноканальне спілкування (інформування влади), другий рівень – двоканальне спілкування (система питання–відповідь), третій рівень – багатоканальне спілкування (повноцінна участь громадянського суспільства в процесах формування державної політики).

Як головні цифрові інструменти для залучення населення до процесів державотворення необхідно технологічно розвивати, вдосконалювати нормативну основу та поступово впроваджувати такі механізми електронної кооперації, як вибори, референдум, голосування, а також застосовувати практику ініціатив, консультацій, петицій, опитувань тощо

Для підвищення рівня цифрової обізнаності серед населення бажано проводити регулярні курси, навчальні тренінги, круглі столи, семінари, вебінари; започатковувати освітні програми у школах та закладах вищої освіти; організовувати професійні тренінги та виїзні воркшопи на підприємствах.

Для потенційних суб'єктів – інструментів для цифрової взаємодії в системі "суспільство–влада" – запроваджувати спеціальні пільги та вводити стимули задля пришвидшення цифровізації та діджиталізації. А також – розвивати інтернет-мережі та покриття мобільного інтернету на національному рівні; переглянути цінову політику стосовно мобільних пристроїв зв'язку, інтернет-програм та систем, комп'ютерних приладів тощо.

Важливо підтримувати всебічний, прозорий та широкий діалог з представниками громадянського суспільства, делегованими для презентації основних вимог населення стосовно тих чи інших питань. Найбільш оптимальним та дієвим механізмом для цього є проведення постійних та регулярних відкритих зустрічей з громадськістю за участю засобів масової інформації, науковців, працівників соціальної сфери та всіх причетних до різногалузевих процесів та складових стратегії державотворення в Україні.

РОЗДІЛ 4

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ У ПОЛЬЩІ

Взаємодія громадянського суспільства (далі – ГС) і держави є основоположною складовою будь-яких сучасних демократичних процесів, спрямованих на розбудову держави як такої, і поліпшення суспільно-політичної та економічної ситуації в певній країні. Державний апарат виступає організаційно-функціональним фундаментом цього процесу, оскільки саме держава володіє всією повнотою влади і є формою вищої політичної організації суспільства. ГС, у свою чергу, це елемент, що не є тотожним державі, оскільки класично визначається як "позадержавне об'єднання громадян", але й не може існувати без неї. Таким чином, природно виникає процес взаємодії держави і ГС як двох діалектичних і водночас синергійних складових процесу розвитку суспільства.

Інституціоналізації ГС Польщі наприкінці ХХ ст.

Одним з основоположних чинників інституціоналізації громадянського суспільства в історії сучасної Польщі було виникнення антикомуністичних суспільно-політичних рухів у 1980–1990 роки. Під час подій "осені народів" більшість країн Східної Європи почали переживати кардинальні суспільно-політичні і громадянські зміни. Ю. Банахевич відводить чільне місце в процесі інституціоналізації громадянського суспільства в Польщі руху "Солідарність". Окрім відомого протестного характеру й ініціювання страйків, ця організація фактично була першою нелегальною опозиційною силою, що інкорпоровалася в соціалістичну суспільну систему як профспілка [Банахевич, 2020]. "Солідарність" була найбільш чисельним позадержавним об'єднанням, до якого входило більше чверті населення країни. Головною ознакою руху було відчуття причетності її членів до суспільних змін. Мережа його осередків була розгалуженою по всій країні і чітко структурованою. Зважаючи на велику чисельність

руху, у владних колах виникли ідеї його урядового очільництва. Однак "Солідарність", навпаки була ініціатором створення "реального громадянського суспільства" в країні [Савицький, 2020]

Найбільш вагомим фактором у процесі інституціоналізації громадянського суспільства в Польщі в ці роки стала реальна політична участь громадянського суспільства у виборчому процесі. Інституціоналізацією процесу взаємодіє ГС і держави стало створення спільних органів, інституцій чи установ з метою узгодженої взаємодії громадського сектору і представників державної влади. Втіленням першої в історії сучасної Польщі інституціоналізації таких відносин було проведення круглого столу 6 лютого 1989 року. Держава була представлена членами правлячої коаліції, а з боку ГС були обрані члени опозиції і самого руху "Солідарність". Результатом цього процесу було створення нової верхньої палати в парламенті і проведення вільних виборів до неї та до нижньої палати; обрання парламентом президента держави [*Круглий стіл та політична...*, 2019].

Основними ознаками процесу інституціоналізації громадянського суспільства в Польщі в 1980–1990 роки були зародження широких громадських рухів та об'єднань; консолідація суспільних інтересів у форматі недержавних напівлегальних опозиційних об'єднань; участь позасистемних опозиційних сил у суспільно-політичному і електоральному процесі. Відбулося просування ідеї діалогу громадськості з владою щодо проведення суспільно-політичних реформ; інкорпорація антикомуністичних акторів у політичну систему країни і їх легалізація; реформа парламенту – створення там верхньої палати; надання йому права обрання президента; перемога на виборах опозиційного несистемного кандидата з-серед засновників тогочасного громадського руху; закріплення поняття "громадянське суспільство" в Конституції держави.

П. Глінські, колишній міністр культури і національної спадщини Польщі, зазначає, що ідеї, які лягли в основу "Солідарності" і "революції круглого столу", проголошувалися польською опозицією ще в 1970 роки. Однак на той час термін "громадянське суспільство" ще не означав створення третього сектору або ж

ініціації створення інститутів ГС. Радше він відбивав одну з форм боротьби проти диктатури Кремля. Варто згадати у цьому зв'язку "Програму самоврядної Республіки" від 1981 року, яка містила чотири основні принципи [Glin'ski, 2006].

1) Фундамент самоврядної держави становлять працівники. Вони формують широку мережу кооперативних рухів, що кристалізуються в громадські підприємства. Управління суспільством здійснює рада працівників, що очолюється вибраними з їхнього числа "менеджерами".

2) Постулюється підготовка громадян до життя у відкритому демократичному суспільстві зі всеохоплюючою свободою. Вона поширюється на всі сфери життєдіяльності суспільства: культуру, науку, правосуддя, освіту. Гарантуються невідчужувані свободи і припиняються переслідування за релігійною ознакою.

3) Пропонується заміна диктатури державних законів на панування громадянського врядування. Воно здійснюється на основі "морального статуту", в основі якого лежать загальнолюдські і громадянські цінності. Всі владні особи, що причетні до будь-якої державних і антигромадських злочинів, мають нести відповідальність або через норми чинного законодавства, або через рішення новоствореного "громадянського трибуналу".

4) Основним способом проведення зазначених перетворень повинна бути свого роду "громадянська революція". Шлях до відкритого демократичного суспільства лежить в розробці, ухваленні і прийнятті нових парламентських рішень та законів. Створення нових інститутів має забезпечити практичну сторону реалізації ідеї транзиту від соціалізму до демократії [Glin'ski, 2006, с. 58–58].

Стосовно цієї програми можна зазначити, що ідея про робітничі корпорації є своєрідним заміном чинної диктатури компартії в тогочасній Польщі. Про це свідчить також теза про намір "позбутися планової економіки". Отже, першопричиною економічних та структурних змін є не пошук оптимальної і дієвої суспільно-політичної та економічної моделі, а відхід від чинної. Ідея про життя у відкритому демократичному і вільному суспільстві є доволі прогресивною, однак базується на нереалістичних уявленнях про тогочасне суспільство. Запропонована ідея свободи є новою для

громадянської свідомості, адже партійна диктатура і чітко регламентоване життя в суспільстві були корінними факторами світосприйняття громадян. Тому реальне ефективне сприйняття цієї тези було проблематичним і недостатньо підготовленим. Ідея врядування на моральних засадах і впровадження громадянського трибуналу виступає лише як спроба впровадження механізму політичної відповідальності та люстрації чинних політкерівників та урядовців. Явище громадянського трибуналу доволі непопулярне в сучасних демократіях. Ідея радикальної зміни законодавства зі створенням системи імплементуючих інститутів була доволі продуктивною. Однак автори "Програми" робили наголос на фактичній "програмній революції", яка полягала б у розширенні (якщо не в абсолютизації) повноважень місцевих органів влади, які були б юридично, організаційно та фінансово незалежними. Ця ідея також не була суто громадянською. Вона, радше віддзеркалювала тодішні уявлення про соціалістичний устрій [Glin`ski, 2006, с. 59–60].

Тому попри свій відкритий, демократичний і громадянський характер "Програма" ще не була програмою створення громадянського суспільства. Скоріше вона була просто антитоталітарною і антисоціалістичною.

П. Глінські наводить 9 тез стосовно стану ГС Польщі через 20 років після подій 1989 року:

- ГС Польщі після 1989 року проникло в усі базові сфери громадського життя (місцеві спілки; місцеві господарства; суспільні рухи; релігійні і партійні спільноти; індивідуальна громадянська активність; неформальні організації з нестійкою структурою, що діють за принципом прив'язаності; інституціоналізоване ГС у сфері НУО);
- природно, ГС у Польщі нечисленне і обмежене;
- іноземна підтримка і громадська активність на найнижчому рівні були ключовими факторами успіху подій 1989 року;
- відсутність польської еліти під час становлення і розбудови ГС;
- перепонами для розвитку ГС у Польщі були ще й інші внутрішні фактори (нерзлість польської демократії і слабка інституційна структура; діяльність неформальних груп інтересів усередині Польщі; низький рівень структурно-статутної культури самих громадських організацій);

- ГС у Польщі все ще не розкрило свій потенціал і не використало всі можливості;

- інституційний розвиток триває в Польщі з 2000-х років, однак усе ще не має явних успіхів;

- після вступу до ЄС польське ГС стало європизованим, однак результати цього процесу були неоднозначними;

- розвиток другорядних квазігромадських формувань та спілок не здатен замінити класичний громадський сектор з його традиційними інституційно-організаційними формами [Glin`ski, 2011].

Критичність поглядів автора на результати подій 1989 року зумовлені очевидною незрілістю демократичного руху в Польщі того періоду разом з невідповідною суспільно-політичною та інституційною базою для ефективного впровадження здобутків цих перетворень у реальні політичні і громадянські практики. У поєднанні з самоусуненням польських еліт; здійсненням демократизації за європейською, а не національною моделлю; незрілістю і нерозвиненістю політичної, громадянської та інституційно-організаційної структури результати подій 1989 року станом на 2010–2011 роки були неоднозначними і не привели до суттєвих суспільно-політичних трансформацій.

Нормативне та інституційне оформлення взаємодії держави і ГС у Польщі

Основними правовими формами самоорганізації громадян є "неурядові організації" (далі – НУО) – асоціації, громадські організації, фонди, спілки, союзи. *Інституціоналізація* процесу взаємодії держави і НУО відбувається переважно у формі *субсидування*, тобто надання фінансування державою НУО задля виконання останніми державних доручень з публічних питань. Правове регулювання такої діяльності здійснюється Конституцією Республіки Польща; Законом "Про державні фінанси"; Законом "Про громадсько-корисну діяльність та волонтерство"; Законом "Про асоціації" та ін. [Okun'ovs'ka, 2018, с. 75–79].

Марія Супера-Марковська зазначає, що взаємодія інститутів ГС і держави здійснюється за принципом субсидіарності, сутність якого полягає у наданні можливості місцевим органам та НУО

виконувати ті завдання, які немає необхідності передавати органам державної влади. Таким чином, будь-яка дія, що виконується інститутом ГС задля забезпечення інтересів членів ГС (часто – спільних інтересів держави і ГС), що є ефективною і результативною – визнається такою, що не потребує залучення держави. Навпаки, держава має повністю сприяти розширенню сфери компетенцій і виконавчих спроможностей інститутів ГС задля збільшення ефективності впровадження таких політик.

Принцип субсидіарності закріплено в законодавстві Європейського Союзу, а також на рівні національних конституцій країн-членів ЄС. У цьому відношенні, ЄС зобов'язаний надавати всебічну підтримку і сприяти відповідним явищам та процесам в ЄС, якщо якась країна-член не в змозі впоратися з цим самостійно. Однак, якщо юрисдикції та спроможностей країни-члена ЄС достатньо, ЄС як форма співдружності держав не має втручатись у цей процес (винятком може бути сфера національної безпеки та оборони) [Supera-Markowska, 2023].

У статті 163 розділу 7 Конституції Польща зазначено, що "територіальне самоуправління (далі – ТС) виконує публічні завдання, не закріплені Конституцією або законами за органами іншої публічної влади". Це означає, що все, що не належить до компетенції держави як такої або будь-яких органів державної влади може бути виконане інститутами ГС. Відповідно до статті 164, гміна є основною одиницею територіального самоуправління. Одиниці ТС є юридичними особами. У статті 166 вказано, що держава може делегувати органам ТС певні публічні завдання. Суперечки щодо розмежування компетенцій органів державної влади і органів ТС вирішуються в судовому порядку. Відповідно до статті 171 діяльність інститутів ГС підлягає нагляду на предмет законності. Цей нагляд здійснюється головою Ради Міністрів і воевод, а також регіональними рахунковими палатами. Також такі органи можуть бути розпущені за грубе порушення законів та Конституції Польщі [*Конституція Республіки Польща*, 1997].

Інституціоналізація процесу взаємодії держави і ГС в Польщі також реалізується у форматі співробітництва. Марія Супера-Марковська визначає такі основні форми співпраці держави і ГС, як

доручення адміністративним органам державних завдань; обмін інформацією про планові напрями діяльності; обговорення та консультації щодо прийняття окремих нормативно-правових актів у певних сферах; створення спільних колективних органів (дорадчих, ініціативних тощо); укладення угод на реалізацію місцевих ініціатив [Supera-Markowska, 2023].

Ще одним форматом інституціоналізації взаємовідносин держави і ГС є надання дотацій, субсидій та субвенцій. Така взаємодія відбувається в економічній сфері, зокрема в закупівлях чи ринкових відносинах. Держава надає певні кошти або пільги НУО для проведення закупівель, укладення угод або забезпечення постачання необхідних товарів чи послуг у рамках досягнутих домовленостей. Основними умовами такої співпраці є дотримання НУО таких зобов'язань: використання коштів лише з метою впровадження суспільно корисної діяльності; діяльність НУО має сприяти виконанню державних завдань і доручень; для більш ефективного виконання цих завдань НУО можуть отримувати державні гранти.

Статистичний портрет громадянського суспільства у Польщі

Для повнішого розуміння процесу інституціоналізації взаємодії ГС і держави у Польщі варто звернути увагу на його сучасний стан у країні. За даними дослідження Порталу неурядових громадських організацій Польщі станом на 2021 рік у країні було зареєстровано 138 тисяч неурядових організацій, з яких 107 тисяч – асоціації, а 31 тисяча – фонди. Лише близько половини з них є діючими. Найбільшого поширення НУО набули у великих та малих містах, а також у селах [Charуска et al., 2022, с. 5].

Найчисельнішими є місцеві НУО, хоча регіональна та національні організації становлять разом більше половини від усієї їх кількості у країні. Міжнародні НУО становлять 9% від загальної кількості і не є надто поширеними. Основними напрямками роботи НУО є допомога і робота з молоддю і дітьми; місцевими громадами; людьми похилого віку. Взаємодія з медичними установами або іншими НУО займає лише чверть від усіх напрямів діяльності таких організацій. Більше третини від загальної кількості НУО в Польщі

спрямовує свою діяльність на розвиток спорту, туризму, хобі і відпочинку для населення. 15% НУО сприяють розвитку сфери культури та мистецтв, а ще 14% – розвитку освіти. Решта НУО опікуються питаннями соціальних благ, охорони здоров'я, місцевого розвитку, навколишнього середовища та підтримкою національної ідентичності [Charyucka et al., 2022, с. 6].

Середній річний бюджет НУО Польщі у 2020 році становив 26 тисяч польських злотих, що сягає майже чверті мільйона гривень. Третина всіх НУО діяла в межах бюджету від 10 до 100 тисяч злотих, і лише 6% мали більше 1 мільйона бюджету. Основними джерелами фінансування НОУ в Польщі є внутрішні державні фонди. Майже 60% НУО спонсоруються саме таким чином. Більше половини бюджетування НОУ становлять членські та філантропські внески. Близько чверті коштів надходить від 1% податку, а також від бізнесу та комерційних структур. Решту фінансування НОУ Польщі отримують від інших НУО, міжнародних фондів та власних засобів [Charyucka et al., 2022, с. 7].

Здебільшого НУО Польщі взаємодіють з іншими місцевими НУО. Більше 80% відводиться на взаємодію з місцевими громадами, а також місцевими радами і урядами. 65% співпраці відводиться на бізнес. Щодо інституціонального оформлення, то частка НОУ-членів федерацій або профільних асоціацій становить близько 31% від загальної кількості. 18% НУО належать до Національної федерації НУО Польщі. Ще близько 21% НОУ належать до тематичних та місцевих мереж. Основною перевагою, яку мають НУО, що належать до певних надутворень, є можливість обміну досвідом з іншими НУО [Charyucka et al., 2022, с. 10].

Суб'єктність ГС і ГО Польщі у взаємовідносинах з владою

У процесі своєї діяльності НУО стикаються з низкою труднощів та викликів. Наряду зі складністю отримання нових коштів для реалізації проектів, а також високою бюрократизацією процесу витрати донорських коштів надмірна бюрократизація державного апарату є одним з ключових факторів ускладнення діяльності НУО у Польщі. Погіршенню ситуації також сприяють такі фактори, як недостатня кількість волонтерів; складнощі в

утриманні чинних працівників та волонтерів; підтримання фінансової ліквідності; вигорання персоналу, а також непостійність проєктів з надання допомоги [Charęcka et al., 2022, с. 12].

Центральною інституцією, що здійснює координацію та узгоджує адміністративно-правові засади діяльності НУО, а також її взаємодію з органами державної влади в Польщі з боку ГС, є Національна федерація неурядових організацій (Ogólnopolska Federacja Organizacji Pozarządowych, далі – OFOP). Це незалежне і позаполітичне об'єднання громадських організацій країни, яке розпочало свою діяльність у 2003 році. OFOP у своїй діяльності керується Статутом [*Statut Ogólnopolskiej Federacji ...*, 2012], а також Хартією принципів діяльності неурядових організацій [*Karta zasad działania ...*, 2009].

Одними з основних завдань у своїй взаємодії з державою OFOP визначає моніторинг і надання висновків щодо ухвалення законодавства і способів його реалізації, що регулює насамперед сферу діяльності НУО, а також щодо витрачання державних коштів для НУО; збір і поширення інформації про відносини НУО з публічною адміністрацією; адвокація інтересів НУО, зокрема, робота над нормативно-правовими актами, важливими для сфер діяльності НУО; представлення організацій-членів НУО перед сектором державного управління; сприяння партнерському співробітництву між НУО і органами державного управління усіх рівнів; проведення та підтримка екологічних ініціатив; ініціювання та активізація громадської активності. Крім того, відповідно до Статуту OFOP членами цієї організації не можуть бути політичні партії; юридичні особи чи фонди, засновані політичними партіями; органи місцевого самоврядування; релігійні або державні організації [*O nas*, 2024].

Основною передумовою до створення OFOP стала конференція "Розбудова представництва третього сектору", що відбулася 20 лютого 2002 року у Варшаві. Після низки обговорень учасниками конференції було створено дві робочі групи з метою формулювання цілей та завдань конференції, а також утворення структури організації. Підчас третьої конференції OFOP було створено Ініціативну групу зі створення федерації НУО. 21 січня 2003 року конференція перетворилася на установчі збори OFOP, а 6 грудня 2003 року

відбулися перші Загальні збори її учасників-членів [O nas, 2024]. Головними організаторами конференції виступили Асоціація форумів неурядових організацій [O nas, 2024] і Мережа підтримки неурядових організацій (Sieć Wspierania Organizacji Pozarządowych SPLOT) [Sieć SPLOT, 2024].

OFIP – це регулярний захід, що проводився раз на три роки у Варшаві починаючи з 1996 року. Головною його метою є залучення широкого представництва громадських та неурядових організацій до обговорення найбільш значущих питань у сфері розбудови ГС і ефективної взаємодії третього сектору з державою. Першопочатковою місією OFIP було привести неурядові організації до незалежності, самоорганізації та ефективного функціонування. Основними завданнями Форуму неурядових ініціатив були "сприяння участі громадських організацій у розбудові громадянського суспільства; підтримка соціальної активності громадян, інтеграція соціальних організацій; сприяння обміну інформацією, знаннями та досвідом між організаціями; допомога в презентації досягнень організації органам державної влади та місцевого самоврядування, сектору економіки та широкому загалу; сприяння співпраці між трьома секторами в державі; видача висновків щодо нормативно-правових актів, що стосуються соціальних організацій, лобіювання вдосконалення законодавства, що стосується соціальних організацій" [O nas, 2024].

Робота організації відбувалася у форматі форуму, де кожна із залучених організацій може презентувати досягнення своєї діяльності, а також залучати інші партнерські організації до спільних проєктів. Останній форум відбувся 8–15 вересня 2014 року. З того часу головним організатором OFIP стала OFOP. Реорганізація OFIP була зумовлена тим, що на форумі 2014 року було прийнято рішення про створення OFOP, чії повноваження і сфери діяльності ставали значно ширшими, тому необхідність в існування власне форуму відпала. На зміну цій структурі прийшла новостворена Національна фередрація неурядових організацій [OFIP – IX Ogólnopolskie Forum..., 2024].

Метою створення OFOP була необхідність чіткої, злагодженої та узгодженої координації діяльності мережі НУО Польщі для підвищення ефективності роботи інститутів ГС, а також

представництво третього сектору на місцевому, регіональному та національному рівні. Як результат, OFOP активно діє і сьогодні: представники OFOP є обраними до органів контролю держави; вони входять до складу рад директорів інших НУО; залучаються до роботи в міжнародних консультативно-дорадчих органах; мають аудиторію серед населення і здатні впливати на вподобання виборців, а також виконують багато інших важливих завдань у громадському секторі.

Що стосується мережі підтримки неурядових організацій (SPLOT), то її місією є всебічна підтримка неурядового сектору, зміцнення існуючої та розширення нової мережі різних форм самоорганізації громадян, а також налагодження та поглиблення мережевої співпраці НУО з місцевим самоврядуванням, підприємствами та органами влади на місцях. Ця організація працює як на місцевому і регіональному, так і на національному рівнях, керуючись власним Статутом [*Sieć SPLOT*, 2024].

Основними формами діяльності SPLOT, відповідно до Статуту, є, по-перше, надання технічної, консультативної, навчальної, інформаційної чи фінансової допомоги організаціям неурядових організацій та іншим суб'єктам, що виконують суспільно корисні завдання, по-друге, змістовне та методичне забезпечення діяльності членських організацій, представлення інтересів цих членів перед іншими соціальними партнерами (державне управління, бізнес, ЗМІ), розвиток контактів у рамках європейської інтеграції, підтримка розвитку місцевих громад, робота у сферах суспільного блага [*Sieć SPLOT*, 2024].

Структура, функції та політичне обличчя провідних громадських об'єднань

Очолює OFOP Рада директорів, до складу якої входять: президент, два віце-президенти та троє членів. Президентом OFOP станом на червень 2024 року є Кароліна Дрезер-Смалець. З 2013 року вона також входить до керівного складу Фонду Collegium Polonicum як директорка і одночасно членкиня Ради директорів. Ця організація основним напрямом своєї діяльності вважає освітньо-наукову діяльність і сприяння місцевому розвитку та розвитку академічної спільноти в Любузькому воєводстві Польщі [*Oficyna Fundacji – Fundacja na rzecz Collegium Polonicum*, 2024].

З 2015 року К. Дрезер-Смалець також входила до складу Європейського соціально-економічного комітету (далі – ESEC) – консультативно-дорадчого органу при Європейському парламенті та Європейській комісії. Його основна роль – надання рекомендацій, звітів та ревізій різних державних документів і представлення народу держав-членів ЄС у процесі ухвалення і прийняття рішень. Попри те, що ESEC є інтегрованим в адміністративний апарат європейських урядових інституцій, його позиція передбачає нейтралітет і незаангажованість у прийнятті рішень. До складу цього органу входять 344 члени, які об'єднані в три основні групи: групу працівників; групу роботодавців; і в групу "Diversity Europe" [Karolina Dreszer-Smalec nominowana na..., 2020].

К. Дрезер-Смалець була однією з представниць громадського сектору Польщі в комітеті і діяла в структурі групи III за назвою 'Diversity Europe'. Метою діяльності цієї групи є репрезентація громадських та соціальних організацій, що становлять її ГС країн-членів ЄС. З 2018 року її було призначено на посаду віцепрезидентки іншої групи в складі ESEC – групи "Fundamental Rights and Rule of Law (далі – FRRL). У 2020 році її було обрано квестором від групи "Diversity Europe" на термін до 2023 року [Nominations of EESC members..., 2020].

За словами К. Дрезер-Смалець, для того, щоб ESEC був "...справді представницьким органом", до його складу мають входити якомога ширші верстви суспільства, з різними поглядами і позиціями. Зважаючи на те, що ЄС – організація, що складається з 27 держав, основні державно-політичні рішення, що приймаються центральними органами цього об'єднання, повинні ухвалюватися не лише представницькими органами від цих держав, а й за активної участі громадян. Тому функціонування ESEC та ECR (Європейського комітету регіонів – другого дорадчого органу при ЄС, що об'єднує обраних регіональних та місцевих лідерів країн-членів ЄС) дає змогу забезпечити участь громадськості і третього сектору в цьому процесі [Dudkiewicz, 2020].

Однак трапилося, що К. Дрезер-Смалець в групі "Fundamental Rights and Rule of Law" в структурі ESEC не було переобрано на цю посаду. Основним приводом, що призвело до такого рішення, був

навчальний візит делегації ESEC в складі групи FRRL до Польщі у 2018 році. Замість традиційного звіту за результатами візиту, де зазначається погляд ESEC на ситуацію про стан місцевих НОУ, К. Дрезер-Смалець врахувала у звіті погляди НОУ на місцях. Така позиція викликала публічний осуд з боку директора Центру розвитку ГС Польщі Войцеха Качмарчика. За його словами, такий звіт не був правдивим і компрометував діяльність ESEC. Як наслідок, процес відбору членів ESEC втратив прозорість і відбувався не за процедурою: замість відкритого і публічного внесення кандидатур і обговорення, рішення щодо призначення членів нового складу комітету були прийняті кулуарно. Відповідно, представництво ГС Польщі в цьому комітеті зазнало значного послаблення, а сам орган втратив статус відкритого і прозорого. Також стали відомими випадки погроз і залякування учасників процесу відбору, які надавали перевагу К. Дрезер-Смалець [*Nominations of EESC members...*, 2020].

У червні 2020 року International Federation of Human Rights (далі – FIDH) спільно з The Observatory for the Protection of Human Rights Defenders (далі – OPHRD) та World Organization Against Torture (далі – OMCT) отримали інформацію, що польський уряд здійснював тиск і погрози на пані Дрезер-Смалець за результати її діяльності як члена ESEC у частині подання звітів за результатами навчальних візитів. Такі дії з боку польської влади вважалися не лише дискредитацією і компрометацією діяльності представників польського ГС в органах ЄС, а й послабленням загального рівня залученості представників НУО в процесі ухвалення і прийняття рішень на рівні ЄС. FIDH, OPHRD та OMCT засудили такі дії з боку польської влади та закликали її поважати незалежність членів ESEC за будь-яких обставин; гарантувати К. Дрезер-Смалець і іншим правозахисникам і організаціям ГС можливість безперешкодно і безпечно здійснювати свою діяльність; дотримуватися всіх положень Декларації ООН про правозахисників; забезпечувати повагу до прав людини і основоположних свобод відповідно до міжнародного законодавства та декларацій; розглянути цей випадок і будь-які інші подібні епізоди, що пов'язані зі здійсненням діяльності щодо захисту прав людини і представлення інтересів ГС [*Poland: Threats and retaliation against...*, 2020].

Активною є діяльність К. Дрезер-Смалець і в інших форматах взаємодії з урядовими інституціями. Під час "Круглого столу територіальних урядів" від 8–9 травня 2022 року в преамбулі до Білої книги "Виклики систематичної допомоги біженцям на місцевому та національному рівнях" К. Дрезер-Смалець зазначила, що: "... за нашим східним кордоном точиться жорстока війна...", "... коли вони (українці – авт.) приїжджають до наших міст, їм потрібна допомога, як одразу після прибуття, так і в довгостроковій перспективі.", "... тисячі польських громадян, у тому числі і неурядові організації, не шкодували зусиль, щоб негайно вжити заходів.", "... швидке та екстренне реагування... було ініційовано знизу...", "Місцеві громади та неурядові організації відіграють ключову роль, часто беручи на себе роботу, яку має виконувати держава", "Зміцнення потенціалу органів місцевого самоврядування та НУО безпосередньо підвищує могутність держави...", "Ефективний державний апарат і якісне управління є важливим...", "... нам потрібна державна політика ... інтегрована відповідно до принципів реального партнерства" [*White Paper: The challenges of systematic support...*, 2022].

Позиція президентки ОФОР щодо питань взаємодії з державною владою; оцінки та реагування на виклики російсько-української війни; вирішення гуманітарних та соціальних питань; ролі ГС у процесі допомоги і діяльності ГС на місцевому та національному рівнях – чітка, послідовна і лояльна до українських громадян. К. Дрезер-Смалець проголошує ідеї необхідності соціальної і гуманітарної підтримки постраждалих від війни; об'єднання зусиль публічної влади та інститутів ГС; розроблення спільних інститутів та програм дій щодо подолання кризи; налагодження двостороннього партнерства між ГС і державою; розвитку державної політики, спрямованої на підвищення ефективності такого партнерства; розробки стратегічного плану дій щодо подолання гуманітарної та соціальної кризи, що виникла внаслідок війни.

Першою віцепрезиденткою ОФОР є Катажина Батко-Толуч. Вона також є віцепрезидентом та програмним директором мережі Watchdog Poland – організації, що діє з метою посилення громадського голосу в Польщі і прагне до трансформації політичної

культури в Польщі [*Institut Spraw Obywatelskich – Walczymy...*, 2024]. Шляхом надання і розширення можливостей доступу громадян до публічної інформації ця організація прагне поліпшувати формування політичної свідомості громадян. Однією з головних ініціатив цієї організації є проєкт Citizen Data Mining [*Fedrowanie sieci watchdog klauzula RODO*, 2024].

Його сутність полягає в тому, аби систематизувати законодавство, що стосується громадянського сектору, у зручний і доступний формат. Зважаючи на те, що законодавство часто складається з великої кількості документів, громадянам складно отримати доступ до певного нормативно-правового акта чи рішення. Ця проблема також зумовлена тим, що проміжні документи часто не публікуються, тому громадськість не може відслідкувати шлях імплементації певних законодавчих актів. Цей проєкт має на меті об'єднання цього законодавства в єдину базу; надання громадянам доступу до всіх документів, які стосуються громадянського сектору, але не публікуються через бюрократичні устої державного апарату; об'єднання зусиль усіх охочих громадян у цьому напрямі [*Sieć Obywatelska Watchdog.*, 2024].

Основним напрямом громадської діяльності К. Батко-Толуч є налагодження прозорості та активності громадськості на місцевому рівні. Основною формою інституціоналізації відносин між НУО та державою вона вважає *партисипативне врядування на місцевому рівні*. На її думку, є два основних рівні цих відносин – *громадський*, який реалізується шляхом підготовки і навчання найбільш компетентних представників ГС на місцях з метою здійснення постійного нагляду за діяльністю місцевих органів влади, а також забезпечення безперервності у процесі реалізації права громадян на доступ до публічної інформації; та *інституційний*, який реалізується шляхом залучення громадських представників до реалізації управлінських процесів з боку державних службовців. Таким чином, місцеві органи влади стають громадяно-орієнтованими і вчать дослухатися до потреб і вимог ГС, а представники громадськості беруть безпосередню участь у реалізації державно-владних рішень та процесів [*Ashoka Fellow Katarzyna Batko-Toluc*, 2024].

Напрацювання такої взаємодії відбувається у форматі *тренінгів*, авторкою яких є К. Батко-Толуч [*Sieć Obywatelska Watchdog*, 2024].

Вона пропонує власний підхід до інституціоналізації процесу взаємодії між державою і ГС. За допомогою відбору і оцінки учасників ГО та ГС К. Батко-Толуч формує мережу активних лідерів осередків та громад для того, аби вони виконували роль "сторожових псів". Такі громадяни здобувають вичерпні знання про стосунки між державою і ГС, а також набір дієвих практичних інструментів побудови взаємодії з державними органами. Сутність такого підходу розкривається у функціях, які виконують такі громадяни: аналіз та моніторинг діяльності державних інституцій задля виявлення порушення засад, принципів, а також законів, що пов'язані з діяльністю ГС; виявлення та фіксація подібних випадків з подальшим включенням у процес протидії таким явищам; перебування як "рольова модель" активної громадської поведінки, що допомагає наочно продемонструвати решті громадян дієвість цього підходу [Ashoka Fellow Katarzyna Batko-Toluc, 2024].

Сутність навчання, яке проводить Батко-Толуч, полягає у набутті громадянами практичних та ефективних навичок зі складання та подання запитів на публічну інформацію і забезпечення отримання належної відповіді шляхом правильного використання відповідних нормативно-правових актів та норм законодавства для адвокації таких запитів. Такі "сторожові пси" пізніше стають членами мережі "Катажина" – Асоціації лідерів місцевих громадських груп. Цей орган, у свою чергу, також може складати колективні запити та звернення. "Катажина" також навчає правильно отримувати і використовувати надану інформацію [Ashoka Fellow Katarzyna Batko-Toluc, 2024].

Діяльність асоціації покликала за собою збільшення запитів до влади на публічну інформацію. Бюрократичний апарат почав чинити спротив громадській ініціативі. У зв'язку з цим Батко-Толуч створила аналогічний тренінг для органів та представників державної влади з тим, щоб навчити їх правильно і законно відповідати на громадські звернення, започаткувавши взаємодопоміжні інструменти для налагодження суспільного діалогу і взаємодії та обміну інформацією між державою і ГС.

Такий підхід до розв'язання проблеми комунікації між ГС і державою дає взаємні вигоди обом сторонам: 1) держава стає більш відкритою, компетентною та прозорою, чиновники здатні належним чином і повною мірою надавати доступ до затребуваної

публічної інформації, а також розуміють, навіщо потрібно надавати таку інформацію, держпрацівники отримують реальну громадську думку з перших вуст, що дозволяє реально оцінювати стан справ у ГС; 2) ГС стає більш зрілим, навченим та правоосвіченим, його представники здатні складати і належно оформлювати громадські запити, а також контролювати і забезпечувати результативність їх подання, ГС набуває нових інструментів та практик взаємодії з державою і розширює її предметне поле, створює прецеденти вирішення тих чи інших питань з державою, сприяє розвитку громадянської освіти, розширює базу для майбутніх законодавчих ініціатив третього сектору.

Такий освітній громадський проєкт має стратегічне значення, адже закладає основи та цінності культури інституціоналізації процесу взаємодії між державою і ГС. К. Батко-Толуч заклала основоположні принципи належної, відкритої та взаємовигідної взаємодії між державою і ГС. Діячка створила цілий напрям громадянської освіти, а також розпочала горизонтальне реформування культури державного апарату і системи державних органів знизу. Вона обґрунтувала необхідність і взаємовигідність відкритої, прозорої та законної взаємодії між державою і ГС і створила цілу мережу громадських наглядців, які стоять на захисті громадських прав і свободою, але також допомагають державним представникам навчатись і ефективно реагувати на громадську активність [Ashoka Fellow Katarzyna Batko-Toluc, 2024].

Про дієвість і продуктивність діяльності цієї НОУ свідчить також задовільний вирок ЄСПЛ у справі, порушеній Watchdog проти уряду Польщі. ЄСПЛ визнав, що ненадання НОУ доступу до календарів зустрічей Голови Конституційного Суду Польщі є порушенням статті 10 Європейської конвенції прав людини. Факт ухвали рішення суду на користь НОУ в позові проти державного уряду є свідченням рівня розвитку інститутів ГС у Польщі, а також засвідчує недосконалість національного законодавства і його девіації стосовно загальноєвропейського. Це, в свою чергу, підкреслює той факт, що інститути ГС у багатьох аспектах є рушіями й ініціаторами розвитку держави, зокрема в сфері захисту прав людини [Osowski та ін., 2024].

В інтерв'ю з радником прем'єр-міністра Чехії з питань національної безпеки Томашем Пояром від 24.02.2024, К. Батко-Толуч зазначила: "24 лютого 2022 року Російська Федерація розпочала ескалацію війни проти України, яка триває з 2014 року.", "... український народ..." "... показав, що він повністю незалежний. Він жодним чином не сприймає пов'язування з Росією." "і захищає Європу від потенційного нападу на весь континент" [Batko-Tołuc, 2024].

Визнаючи геополітичну важливість українського спротиву збройній російській агресії ("Ця війна ... це захист Європи, який веде український народ. Ми про це не забуваємо"), а також той факт, що відповідальність за розв'язання війни лежить на Росії ("Ворогом і загрозою є Російська Федерація"), К. Батко-Толуч водночас зазначає: "Ми зіткнулися з дилемами лояльності та розуму – як підтримати правозахисників із Росії і водночас стати на бік українців, які не хотіли чути про „дружбу народів“". "У яких пропорціях говорити про страждання всієї української нації та народу в Росії, протести якої закінчилися важкими вироками?" [Batko-Tołuc, 2024].

Напередодні другої річниці російсько-української війни, 19 лютого 2024 року, К. Батко-Толуч разом з іншими учасниками-членами ради директорів Форуму громадянського суспільства випустили спільну заяву із вимогою справедливості для Олексія Навального. Також К. Батко-Толуч наголошує на тому, що "смерть Навального – це трагедія", і "дуже важливо, щоб ми..., як громадянське суспільство, доклали зусиль, щоб уникнути подальших подібних подій" [*Forum Społeczeństwa Obywatelskiego UE*, 2015].

Таким чином, К. Батко-Толуч просуває ідеї надання доступу широкій громадськості до процесуального "закулісся" в процесах, які здійснює держава стосовно ГС; вона виступає активною учасницею ініціатив, створених з метою відстоювання прав і свобод третього сектору у відносинах з державою, а також активно стає на захист порушених норм, що регламентують взаємодію між державою і ГС. Громадська діячка також підтримує проукраїнську риторичку, що відображає її прихильність до загальноєвропейського контексту необхідності підтримки України, а також здійснення впливу на Росію щодо припинення збройної агресії. Зазначає діячка також те, що інститути ГС широко залучені до приборкання наслідків, спричинених цією війною.

Однак позиція К. Батко-Толуч разом із заявою ради директорів Форуму громадянського суспільства щодо справедливості для Олексія Навального свідчить про те, що сферу інтересів громадянського суспільства діячка розглядає поза національним та соціально-політичним контекстом. К. Батко-Толуч не ототожнює громадянське суспільство певної країни із державно-політичним її режимом. Так, ГС Росії для авторки існує поза Російською державою, а його суб'єктність незначна. Цю думку підтверджують слова діячки про кількість політичних в'язнів в Росії, а також їх безпорадний стан з огляду на малу ймовірність реальних змін у цій сфері. Тому ідея інституціоналізації процесу взаємодії між державою і ГС у поглядах К. Батко-Толуч має значні недосконалості.

Другою віцепрезиденткою OFOP є Вероніка Чижевська-Вагловська. Активістом організації є з 2011 року, а на посаді директорки і віцепрезидентки – з 2015 року. Має досвід роботи у громадських об'єднаннях і у складу декількох консультативно-дорадчих органів польського уряду¹.

В. Чижевська-Вагловська здійснює репрезентацію та адвокацію інтересів ГС, а також НУО та громадських об'єднань Польщі на

¹ З 2013 року була директоркою-розпорядницею Національного форуму неурядових ініціатив (Ogólnopolska Federacja Inicjatyw Pozarządowych (далі – OFIP). У 2016–2018 роках – членкиня Соціального комітету Пакту заради культури – допоміжного органу при Міністерстві культури і національної спадщини, членкиня Першого комітету соціальних кампаній від імені Ради суспільної користі (Rada Działalności Pożytku Publicznego, далі – RDPP) – допоміжного консультативно-дорадчого органу при голові Комітету суспільної користі (а раніше – при міністрі соціального забезпечення) Premier-Kancelaria Prezesa Rady Ministrów - Portal Gov.pl (www.gov.pl); членкиня групи експертів "Розбудова інституцій для громадського діалогу" (Budowa instytucji dialogu obywatelskiego), а пізніше – призначена Уповноваженою уряду з питань ГС та рівного ставлення (asocjacje.org | Budowa instytucji dialogu obywatelskiego – spotkanie pierwsze). У 2018 році призначена на посаду члена Ради "Національного інституту свободи – Центру розвитку ГС" Пьотром Глінські – Головою Комітету суспільної користі (https://pl.wikipedia.org/wiki/Narodowy_Institut_Wolno%C5%9Bci_%E2%80%93_Centrum_Rozwoju_Spo%C5%82eczne%C5%84stwa_Obywatelskiego). З 2021 року, також за поданням Пьотра Глінські, призначена членкинею Програмної ради Центру соціальних архівних студій (https://pl.wikipedia.org/wiki/Centrum_Archiwistyki_Spo%C5%82ecznej) і ради суспільно корисної діяльності 7-го скликання як представниця громадських організацій, спілок та асоціацій (https://pl.wikipedia.org/wiki/Centrum_Archiwistyki_Spo%C5%82ecznej).

різних рівнях, є активною учасницею громадських рухів, акцій протестів, авторкою та співавторкою кількох громадських звернень та листів до польського уряду. В листопаді 2016 року на фоні спроби польського парламенту обмежити доступ журналістів до транслявання засідань державні ЗСІ проводили антигромадську інформаційну кампанію, що дискредитувала неурядовий сектор у Польщі. Як наслідок, представниками і активістами ГС було надіслано відкритого листа до Національної ради з питань медіа із закликом до вжиття заходів щодо забезпечення подання достовірної інформації в ЗМІ і дотримання встановлених стандартів. В. Чижевська-Вагловська разом з 12 іншими членами вийшли зі складу урядових експертних груп міністра зв'язків Адама Ліпінського [*Thousands protest new media...*, 2016].

Основними ідеями, які виголосила В. Чижевська-Вагловська у своїх зверненнях до польського уряду, є збереження незалежності діяльності НУО, в тому числі тих, що входять до складу спільних з державою інституцій; збереження політичної нейтральності ГС і перешкоджання поділу інститутів ГС за політичною ознакою (через фінансування, підтримку чи інші інструменти); відмова від створення урядових координаційних інституцій чи організацій у сфері ГС, якщо це перешкоджатиме діяльності інститутів ГС та НУО [*Alfabet Buntu*, 2018].

В. Чижевська-Вагловська чинила активний громадський та медійний опір створенню урядової організації, покликаної координувати розподіл державного фінансування між НУО та інститутами ГС. Коли 15 вересня 2017 року польський Сейм ухвалив акт про Національний інститут свободи – Центр розвитку громадянського суспільства (Narodowym Instytucie Wolności – Centrum Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego, далі – NIW-CRSO), пані Чижевська-Вагловська увійшла до складу Комітету суспільної користі – органу, основним завданням якого був контроль за діяльністю NIW-CRSO. Оскільки на той момент В. Чижевська-Вагловська була членом OFOP, її присутність у комітеті була свідченням залученості представників третього сектору у діяльність NIW-CRSO з розвитку та підтримкою ГС. На думку пані Вероніки: "...здається, що це єдиний простір для офіційного представлення постулатів,

пов'язаних з діяльністю Інституту, та представлення голосу організації, пов'язаних з OFOP" [*Alfabet Buntu*, 2018].

У лютому 2021 року міністр культури та національної спадщини Пьотр Глінські призначив нових членів Ради NIW – CRSO. Серед інших 11 осіб – представників НУО, урядових установ та громадського сектору Польщі, до складу Ради було призначено В. Чижевську-Вагловську від OFOP. Попри те, що пані Вероніка була противницею створення ради, вона так прокоментувала своє призначення: "Я зробила це, щоб стежити за цінностями. Йдеться про те, щоб показати свій власний погляд на те, як працює соціальний сектор, навіть якщо врешті-решт мене (не переберуть повторно – *авт.*)". Таким чином, В. Чижевська-Вагловська доволі активно була залучена у процес започаткування NIW-CRSO одночасно і як опозиційна діячка, і як представниця ГС і майбутня членкиня ради інституту [*Ambroziak*, 2021].

Урядова координація взаємовідносин між державою і ГС

За даними урядового вебсайту Польщі, NIW-CRSO є установою, компетентною підтримувати розвиток громадянського суспільства, а також суспільнокорисну діяльність та волонтерство в обсязі, визначеному законом від 24 квітня 2003 року про суспільнокорисну діяльність та волонтерство [*Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r...*, 2003].

Названа установа є органом виконавчої влади. Оновною метою створення інституту є координація і загальне управління питаннями діяльності і розвитку громадянського суспільства урядом Польщі. Очільник NIW-CRSO частково перебрав на себе функції міністра з соціального забезпечення громадських організацій. Головними напрямками діяльності установи та її очільника є підтримання розвитку ГС; посилення організованої та добровільної активності громадян; забезпечення правонаступництва ГС Польщі, його спадщини та традицій; управління програмами підтримки розвитку ГС; збір та аналіз даних з усіх сфер співпраці між державною адміністрацією та ГС [*Narodowy Instytut Wolności – Centrum Rozwoju...*, 2024].

NIW-CRSO реалізує десять програм розвитку громадянськості і патріотичних настроїв.

1. Програма розвитку громадських організацій (Program Rozwoju Organizacji Obywatelskich PROO) спрямована на постійно комплексну, послідовну і систематичну підтримку і сприяння розвитку польських ГО та інституцій ГС. Основним інституційним механізмом з боку держави, спрямованим на реалізацію програми, є надання грантів на інституційний розвиток ГО та реалізацію їхньої статутної діяльності [*PROO – wsparcie rozwoju...*, 2024].

2. Фонд громадських ініціатив (Rządowy Program Fundusz Inicjatyw Obywatelskich NOWEFIO) виступає допоміжним засобом підтримки розвитку ГО Польщі [*Program Fundusz Inicjatyw Obywatelskich...*, 2024].

Основним завданням цього проєкту є активізація і сприяння соціальної активності громадськості, а також формування громадянських настроїв. Основною цільовою групою, на яку спрямовано підтримку в межах цього фонду, є громадяни, що є офіційними членами ГО, і ті ГО, які діють у рамках своїх статутних повноважень. Основна програма і напрями діяльності NOEFWIO визначені Програмою на 2021–2030 роки [*Rządowy Program Fundusz Inicjatyw...*, 2023], а річна програма затверджується щорічною постановою Ради Міністрів [*Uchwała NR 82 / 2023...*, 2023].

3. Корпус солідарності (Korpus Solidarności) слугує інституціоналізації відносин між волонтерами і волонтерськими організаціями та установами, яким вони покликані надавати системну підтримку [*Korpus Solidarności*, 2024].

4. Скаутська програма підтримки (Rządowy Program Wsparcia Rozwoju Organizacji Harcerskich i Skautowych ROHiS) спрямована на освітню та програмну діяльність в скаутських організаціях, їх інституційний розвиток [*Protektorat nad Organizacjami Harcerskimi...*, 2024].

5. Народні університети (Uniwersytety Ludowe) є освітньою ініціативою, що передбачає підтримку закладів освіти для дорослих за такими пріоритетами, як інфраструктурне і навчальне забезпечення закладів освіти; створення нових та відновлення існуючих народних університетів; підтримка і розвиток мереж співпраці між університетами і впровадження передових освітніх форм та методів; розвиток народної освіти на місцевому рівні [*Program Wspierania Rozwoju...*, 2024].

6. Міжнародні доми зустрічей (Międzynarodowe Domy Spotkań) спрямовані на широке залучення громадян країн-членів ЄС до громадянської активності і взаємодії з владними інституціями. Основними бенефіціарами цієї програми є організації, чия діяльність спрямована на популяризацію польської культури, розширення міжнародного співробітництва, а також співпраці між суспільствами країн-членів ЄС і суспільств інших країн [*Międzynarodowe Domy Spotkań*, 2024].

7. Польський ремісничий інкубатор (Polski Inkubator Rzemiosła), який має можливість урядового субсидування, опікується питаннями розвитку і стимулювання ремісників та їхніх об'єднань, а також їхньою професійною діяльністю, надання їм інституційної та інфраструктурної підтримки, можливості здобувати професійну освіту в спеціалізованих закладах [*Polski Inkubator Rzemiosła*, 2024].

8. Консультаційні організації (Rządowy Program Wspierania Rozwoju Organizacji Poradniczych RPWROP) – це програма, що допомагає неурядовим організаціям, які надають консультаційні послуги суспільству з юридичних, психологічних, сімейних та інших життєвих питань [*Organizacje Poradnicze...*, 2024].

9. Молодіжний фонд (Fundusz Młodzieżowy) спрямований на активізацію та розвиток різних форм молодіжної активності, незалежно від організаційних форм. Попри спортивну, освітню, професійну та скаутську сферу, фонд прагне розвивати також участь молоді в громадських організаціях у форматі молодіжних та студентських рад; залучати молодіжні організації до суспільного життя; розширення компетенцій молодіжних організацій [*Rządowy Program Fundusz...*, 2022].

10. Програма COVID-19 (Program COVID-19) спрямована на участь неурядових організацій у протидії наслідкам COVID-19, на фінансову допомогу організаціям, які постраждали внаслідок епідемії коронавірусу. Метою програми є надання тимчасової інституційної підтримки організаціям та допомога їм в ініціюванні місцевих заходів для боротьби з наслідками епідемії [*Przeciwdziałanie skutkom COVID-19 – NIW*, 2024].

Усі зазначені напрями розвитку ГС, які реалізує NIW-CRSO, спрямовані на допомогу суспільно корисним організаціям. Такими організаціями можуть бути НУО; відповідні релігійні католицькі

церковні організації, діяльність яких визначено Положеннями про відносини держави і церкви [USTAWA z dnia 17 maja 1989 r..., 1989], а також акціонерні товариства, що діють на підставі відповідного загального статуту ГО Польщі, не мають за мету отримання прибутку і розподіл його між акціонерами і спрямовують увесь дохід на реалізацію статутних цілей [Ustawa z dnia 2 5 czerwca 2010 r..., 2010]. Основними визначеними критеріями для набуття організацією статусу такої, що здійснює суспільно корисну діяльність, є здійснення суспільно корисної діяльності безперервно протягом 2 років; спрямування такої статутної діяльності на загал або конкретну громаду; ведення підприємницької діяльності лише як додаткової; спрямування надлишку доходів на суспільно корисні витрати та інші репутаційні вимоги [OPP – Narodowy Instytut Wolności, 2024].

Таким чином, NIW-CRSO є установою, покликаною керувати програмами підтримки громадянського суспільства та розпорядження державним фінансуванням розвитку третього сектору та НУО. Варто відмітити, що під час ухвалення закону про суспільно корисну діяльність, ініційованого владою, опозиція в польському парламенті чинила йому активний спротив. На думку спікера Сенату С. Карчевського, стан польського ГС значно поступається в своїй силі та ефективності ГС інших європейських країн. Тому така державна програма дозволить посилити позиції ГС і ефективно та системно здійснювати всебічну підтримку розвитку третього сектору [У Польщі ухвалено закон..., 2017].

На думку ж віцеспікера Сенату Б. Брусевича, такий законопроект позбавляє ГС реальної незалежності від держави. Опозиція також звертала увагу на те, що уряд може спрямовувати кошти на розвиток лояльних та урядових організацій, нехтуючи при цьому іншими НУО та інститутами ГС. Таким чином, створення цього інституту опозиційні кола вважали спробою уряду очолити громадський сектор і використовувати економічні та фінансові інструменти для тиску на нього [У Польщі ухвалено закон..., 2017].

Інституціоналізація взаємодії урядових та неурядових інституцій у сучасній Польщі

Головним фактором, що уможливив появу та початок активної діяльності NIW-CRSO є співпраця Комітету суспільної користі та

Інституту національної свободи, а також Ради суспільно корисної діяльності, які беруть участь, зокрема, у процесі підготовки, перегляду та реалізації програм, що підтримують розвиток громадянського суспільства. Ця обставина засвідчує, що інституціоналізація процесу взаємодії ГС і держави має кілька проєкцій:

1. Інститути ГС в особі їхніх очільників чи провідних організацій часто виступають як активні ініціатори встановлення і налагодження процесу взаємодії з державними органами та установами. Основними причинами такого явища є пряма і безпосередня зацікавленість представників ГС в отриманні ресурсів для реалізації планів розвитку і розбудови своїх організацій; у можливості впливати на процес ухвалення рішень; у своєму долученні до процесу законотворення; у здійсненні громадського контролю за діяльністю публічних органів тощо.

2. Органи і установи держави сприяють всебічному розвитку інститутів ГС у будь-яких визначених законом формах. Однією з функцій державного управління є сприяння розвитку ГС, а також створення необхідних фінансових, економічних, інституційних та законодавчих умов для їх безперешкодної, вільної та ефективної роботи, у збільшенні електоральної бази.

3. Неминучість ефективної та здорової взаємодії між ГС і державою впливає із самої сутності цих феноменів. ГС як система, що об'єднує громадськість і найбільш активний прошарок громадян, з одного боку, і держава, одним з основоположних принципів якої є принцип народного суверенітету як влади народу, з іншого боку, потребують взаємодії між собою і утворення синергетичного взаємозв'язку.

Важливо також відмітити, що інституційні механізми взаємодії між ГС і державою можуть мати вирішальне значення в тому чи іншому політичному процесі. Саме лідери та очільники ГС є найбільш значущими фігурами в громадському секторі. Вони виконують функції інтегратора всіх суспільно важливих та значущих питань і виступають "локомотивом" громадських ініціатив та рішень. Таким чином, очільників ГС також можна вважати своєю *громадянською елітою*.

Практичний вимір впливу громадської активності на суспільно-політичні події в країні

Під час парламентських виборів у Польщі в 2023 році Вероніка Чижевська-Вагловська була однією з найактивніших представниць ГС в електоральному процесі. В інтерв'ю Рафалу Ковальському [Kowalski, 2023] вона зазначила, що "...громадський сектор...", який має предметний бекграунд, має готові рішення для конкретних сфер суспільного життя". НУО, зважаючи на високий рівень їх консолідації та доволі широку залученість до процесів з управління державою, а також упровадження політик, напрацювали практичну і нормативно-правову базу, яка містить у собі вирішення нагальних суспільних питань, разом з покращенням чинних механізмів у державному секторі. Зважаючи на те, що ці рішення та пропозиції стали результатом довготривалої роботи представників ГС (здебільшого – членів OFOP) у різних дорадчих та допоміжних органах державної влади, а також у міжнародних консультативних органах, ці ідеї та пропозиції викристалізувались, а не були створені ситуативно, напередодні виборів.

Одним із основних завдань ГС Чижевська-Вагловська назвала висунення таких пропозицій та рішень, які стануть не електоральним інструментом певної політичної сили, а реальними практиками та політиками у майбутньому незалежно від того, хто вийде переможцем. Найважливішими ж суспільно-політичними питаннями у ГС Польщі напередодні виборів 2023 року були реформи Конституційного трибуналу, Національного суддівського корпусу та прокуратори; реформа шкільної освіти; ухвалення закону про захист клімату; актуалізація активностей з захисту прав жінок; сприяння протидії насильству і легалізація абортів; удосконалення міграційної політики; реформа публічних медіа і збільшення рівня медіа- та культурної свободи; приділення уваги питанням людей з інвалідністю; найголовніше – законодавче регулювання діяльності ГС.

Пропозиції з цих питань можуть бути ефективно впроваджені завдяки інституціоналізації процесу взаємодії між державою і ГС у форматах зустрічей, форумів та конференцій. Зокрема, в 2022–2023 роках відбулася низка подібних заходів. Серед них варті уваги такі:

- Свято свободи і громадянських прав (*Święto Wolności i Praw Obywatelskich.*) 3–5 червня 2022 року [Забіяка, 2022]. Цей захід проводиться щорічно. Приводом до започаткування такого свята стало проведення перших частково вільних виборів у Польщі 4 червня 1989 року [Skrzypecka, 2024]. Кампус "Польща майбутнього" (*Campus Polska*). Це щорічний захід із широким залученням молоді з Польщі, з інших країн разом з політиками та громадськими діячами. Найголовнішими блоками, які обговорюють на кампусі, є безпечний світ; компетенції майбутнього; різноманітне суспільство; комфортне життя; економіка і технології [*Program – CAMPUS POLSKA PRZYSZŁOŚCI...*, 2024].

- Голоси України (*Voices of Ukraine*) – серія дебатів, що почала проводитися з початку повномасштабної війни Росії проти України в 2022 році [*Voices of Ukraine*, 2024].

Такий формат залучає до публічних онлайн-виступів та обговорень представників ГС України, а також експертів та журналістів для обговорення поточної ситуації в Україні та Польщі у контексті війни. Основними темами для обговорення є післявоєнна відбудова, членство в ЄС і НАТО, відносини України та Польщі, а також інших країн тощо. Ініціатором цього проекту є Фонд Стефана Баторія в Польщі [*Homepage – Fundacja im. Stefana Batorego*, 2024].

Результатами подібних зустрічей представників ГС і представників держави, вважає В. Чижевська-Вагловська, мають бути спільні документи, декларації та маніфести. Держава політики та кандидати мають прислухатися до ГС, зважати на його думку та впроваджувати ефективні та дієві закони, рішення та інструменти для вирішення суспільно-політичних питань [Kowalski, 2023].

3 червня 2024 року членами Ради директорів OFOP є Кшиштоф Альцер, Рафал Ковальський та Матеуш Войцешак² [*Zespół*, 2024]. Із

² Кшиштоф Альцер є віцепрезидентом правління Фонду суспільно-економічних ініціатив FISE (*Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych.*), яка ініціює і впроваджує суспільно-економічні інструменти зі збільшення рівня зайнятості населення і зростання загального рівня життя в країні. *About Us (en)* - FISE Рафал Ковальський веде незалежну журналістську діяльність, є членом організації *Klon/Javor*. Рафал Ковальський – простий. НУО (*proste.ngo*) Матеуш Войцешак представляє організацію "Поле діалогу", координує питання громадської освіти, був уповноваженим представником мерії міста Радом у справах молоді. poledialogu.org.pl/mateusz-wojcieszak/

Ради директорів вибув Лукаш Горчинський, якого було обрано членом Ради NIW–CRSO. Цю посаду він прийняв з рук міністра у справах громадянського суспільства Агнешки Бучинської [*Łukasz Gorczyński powołany do Rady NIW*, 2024].

Таке призначення свідчить про тісний взаємозв'язок та співпрацю між ГС і державою, особливо в рамках питань загального управління ГС.

OFOP проводить також широку та активну діяльність не лише в політичній і громадській сфері. Члени-учасники OFOP, наряду з іншими представниками ГС, є ініціаторами низки інших суспільно важливих подій та заходів:

1. Постулація прийняття єдиного зведеного закону для громадських організацій. Законодавство Польщі містить значний масив нормативно-правових актів, що стосуються і регулюють питання ГС та ГО. Це створює низку проблем для громадського сектору: неузгодженість нормативно-правових актів один з одним; суперечливість положень різних документів; невизначена структура у сфері законодавства щодо ГС; недостатня якість законодавства, особливо Закону "Про суспільно корисну діяльність"; низький рівень обізнаності суспільства щодо відповідного законодавства через його дисперсність; недостатнє покриття законодавством усіх організаційно-правових форм і типів інституцій ГС і неможливість враховувати окремі особливості НУО в процесі виконання законодавства. 6 березня 2024 року OFOP надали і опублікували експертний висновок щодо збору нормативно-правових актів в один закон, а також виступили з відповідною заявою. Це свідчить про активну і суб'єктну роль інституцій ГС у процесі законотворення і регулювання відносин держави і ГС у сфері оптимізації профільного законодавства [*Postulujemy: jedna ustawa dla NGO*, 2024].

2. Розвиток взаємодії відносин з окремими представниками органів влади. Одним з основних важливих питань, що належать до сфер компетенції і адвокації перед державою з боку ГС, є захист прав людини. В рамках ініціативи "Наш омбудсмен" ГО розвиває свою співпрацю з питань захисту прав людей. Зокрема, 11 березня 2024 року в рамках цієї ініціативи більше тридцяти представників адвокаційних команд разом з членами OFOP зустрілись з Уповноваженою із захисту прав дітей Монікою Горною-Цеслак. За

підсумками зустрічі та відповідних обговорень представники ГС передали Уповноваженій маніфести та петицію стосовно окремих питань захисту прав дітей. Такі формати інституціоналізації відносин ГС і представників держави свідчать про відкритість чиновників та органів влади до діалогу з громадськістю, а також важливість прямої предметної комунікації з найбільш важливих суспільних питань [*Inicjatywa „Nasz Rzecznik”*, 2024].

3. Проведення громадських слухань та публічних консультацій з питань ухвалення національного законодавства. 27 березня 2024 року OFOP відкрила реєстрацію всіх охочих представників громадського сектору до участі у відкритих громадських слуханнях стосовно перегляду Національного плану відновлення та стійкості до 2050 року. Цей план включає в себе питання стратегічного розвитку Польщі, її економіки, соціальної, громадської, фінансової сфери до викликів середини століття. Зокрема, пропонується перерозподілити фінансування окремих сфер економіки і оптимізувати видатки. Представники ГС мають змогу виступити із запитаннями та пропозиціями стосовно теми обговорень. Тому громадські слухання та публічні консультації є дієвим механізмом контролю і модерації діяльності органів влади третім сектором, адже має відкритий характер, що дає змогу вільно висловитись і почути критику тих чи інших дій урядовців стосовно суспільно значущих тем та питань [*Rusza rejestracja na wysłuchanie publiczne...*, 2024].

4. Залучення представників уряду до форумів та офіційних заходів ГС. Оскільки форуми та засідання різних НОУ мають доволі незначну відвідуваність, рішення, ухвалені на них, не часто стають здобутком широкої громадськості, а тим паче органів влади. Натомість залучення чиновників, політиків та урядовців до подібних заходів є дієвим інформаційно-комунікативним інструментом актуалізації та популяризації як сфер діяльності окремих організацій, так і служить для актуалізації суспільного запиту дії з боку держави. Такими подіями можуть слугувати форуми, круглі столи, ярмарки, платформи тощо. Дев'ятий форум OFIP, що запланований на 26–28 червня 2024 року відбувся під патронатом міністра громадянського суспільства Агнешки Бучинської, яка мала змогу отримати зворотний зв'язок стосовно політики, яку проводить

міністерство. У свою чергу, представники громадськості дізнаються про плани уряду стосовно подальшої діяльності в сфері третього сектору, а також можуть дізнатись, які питання виникають з боку держави в процесі прийняття того чи іншого рішення. Такий формат інституціоналізації процесу взаємодії ГС і держави слугує вже як інструмент у руках громадян для залучення урядовців до вирішення нагальних питань. Тому НУО мають можливість використовувати власні платформи для такої взаємодії, що значно розширює поле можливостей для таких відносин [*IX OFIP zostal objęty patronatem honorowym Minister ...*, 2024].

5. Підготовка звітів, інформаційно-аналітичних та експертних матеріалів для органів влади, а також широких суспільних верств стосовно стану ГС і його взаємодія з державою на всіх рівнях.

Звіти про стан ГС певної країни, на думку самих же НУО, є важливим елементом оцінки його реального стану, спроможностей та ресурсів; державної політики у сфері взаємовідносин з громадськістю; перспектив та можливостей для подальшого розвитку; впровадження нових форм та механізмів такої взаємодії. Оскільки ОФОР є Національною федерацією неурядових організацій Польщі, звіти цієї організації можна вважати репрезентативними на належному рівні. У звіті за 2023 рік наведено оцінку інституційного, політичного та соціально-економічного ландшафту ГС Польщі; проаналізовано питання громадянських свобод, їх нормативного забезпечення та впровадження; складено оцінку безпекового простору для НУО; зазначено основні проблеми, викликані війною в Україні та гуманітарною кризою на кордоні, і їх можливе розв'язання; згадано про ситуацію із захистом прав жінок, ЛГБТ-спільноти, гендерних питань; порушено питання фінансування ГС і надано звітність за основні категорії і напрями витрат; оцінено рівень стійкості ГС; надано рекомендації на подальші роки [*ECF: Raport o sytuacji społeczeństwa obywatelskiego*, 2024].

Підготовка, видання і публікація звітів НУО про стан ГС і загальна оцінка розвитку третього сектору в країні є невідчужуваним правом ГС. Воно забезпечує право голосу, свободи слова, гласності, суб'єктності та дотримання прав людини і громадянина, а також дає змогу незалежним НУО висвітлювати і подавати власне бачення суспільно-політичної, економічної, культурної, громадської ситуації в країні.

Висновки.

Подальша інституціоналізація процесу взаємодії між органами державної влади й інституціями громадянського суспільства у Польщі має поглиблюватися. Представництва і представники ГС мають розбудовувати широке поле взаємодії з державними установами і створювати додаткові ініціативи щодо залучення держави у процеси розвитку ГС. Державна влада Польщі, в свою чергу, повинна враховувати актуальні потреби представників ГС і оперативно реагувати на будь-які виклики й інциденти, що виникають у процесі взаємодії з громадськістю.

Зважаючи на проведення польським урядом системної, загальнодержавної цілеспрямованої політики сприяння розвитку третього сектору, а також його активне і цільове програмне спонсорвання, невідворотним є поглиблення і розширення цього напрямку державної політики. Для ГС це приведе до зміцнення інституційної інфраструктури діяльності громадських спілок, організацій, об'єднань та ініціатив, чий погляд на стратегічне партнерство з державою є такими, що сприяють суспільно корисній діяльності і спільному благу. В той же час, взаємодії, субсидіарності і консенсусу і надалі відводилося провідне місце серед форм взаємодії між ГС і державою в Польщі.

Водночас, асболотно неприпустимими є практики переслідування і погроз з боку уряду предсавникам ГС. Тому варто вдосконалювати механізми нормативно-правового і правоохоронного забезпечення процесу взаємодії держави і ГС. Наявна інституційні структура взаємодії ГС і держави у Польщі слугуватиме потужним і довготривалим підґрунтям для побудови ефективної і взаємовиграшної кооперації як усередині країни, так і для побудови зовнішньополітичного та міжнародного образу державної політики щодо третього сектору.

В українському контексті така модель інституціоналізації процесу взаємодії між ГС і державою може бути використана для створення проєктів та візій щодо практик такої взаємодії, а також для перейняття досвіду побудови ефективної співпраці як для представників ГС, так і для державного сектору.

РОЗДІЛ 5

ЗАКОРДОННІ НЕУРЯДОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ (НА ПРИКЛАДІ КРАЇН БАЛТІЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ)

У зовнішньополітичному вимірі існує чималий конгломерат різноманітних учасників, серед яких чільне місце належать н неурядовим організаціям. Громадський сектор уже став як фактом, так і фактором міжнародних відносин [Gordanić, 2022, p. 223]. Попри це, роль неурядових організацій як суб'єктів міжнародних відносин є недостатньо проаналізованою та такою, що вимагає ґрунтовнішого осмислення. Більше того, саме зовнішньополітичний потенціал громадських організацій видається вкрай важливим у розрізі налагодження та активізації міжнародної підтримки України у її боротьбі з агресором.

Однією з "суперсил" громадських організацій стала їх спроможність впроваджувати у життя суспільно важливі зміни [Ahmed & David, 2006, p. 15]. Пандемія COVID-19 та заходи щодо протидії поширенню вірусу у світі негативно вплинули на діяльність демократичних інститутів, у тому числі громадських організацій [Кот та ін., 2021, с. 509]. Перебіг пандемії засвідчив відсутність міжнародної співпраці та поглибив суперництво між учасниками глобальних процесів [Gordanić, 2022, p. 244]. Крім того, російське повномасштабне збройне вторгнення на територію України спричинило безпрецедентно масштабну діяльність громадських організацій та волонтерських ініціатив не лише в Україні, але і далеко за її межами [Потапенко та ін., 2022, с. 7]. Відтак роль неурядових організацій з урахуванням численних військових конфліктів, російської агресії та нових глобальних викликів у сучасному світі суттєво зростає. Разом із тим, унаслідок війни та низки інших чинників, пов'язаних із цим, вітчизняний неурядовий сектор став відчувати певний кадровий голод і недостатні рівні фінансової спроможності та професійних знань щодо зовнішньополітичної діяльності громадських організацій.

На сьогодні лише близько 10% громадських, благодійних організацій і волонтерських ініціатив України опікуються міжнародною адвокацією. З цієї групи 35% оцінюють свій рівень знань та навичок для роботи в цій сфері як високий або дуже високий, 42% вважають його середнім, а 18% мають низький або дуже низький рівень спроможності. Серед організацій, що опікуються міжнародною адвокацією, 78% виявили потребу в навчанні в цій сфері [*Громадянське суспільство України в умовах війни...*, 2024. с. 55].

Інститути громадянського суспільства, як було зазначено, відіграють особливу роль у реалізації міжнародної політики. Все більш поширеним стає термін "публічна дипломатія" як важливий інструмент так званої "м'якої сили". Завдяки неурядовим організаціям локальні проблеми вдається екстраполувати на глобальний рівень, а глобальні – на рівень локальний [Sfeir-Younis, 2023, p. 31]. Відтак концепція традиційної дипломатії, основою котрої є міждержавні перемовини та співпраця, суттєво змінилася [Saner, 2005, p. 96] не в останню чергу саме завдяки впливу неурядового сектору [Kucharska, 2020, p. 33]. Щоправда, трапилося це не одномоментно, адже громадські організації починали власний шлях, еволюціонувавши від місіонерських об'єднань XVIII століття до потужних гравців на глобальному рівні [Gordanic, 2022, p. 76], перетворившись на справжніх агентів змін [Lage, Brant, 2008, p. 81] і акторів світової політики [Stroup, 2022].

Діяльність низки неурядових організацій сягнула таких масштабів, що ті, навіть здатні були впливати на глобальні процеси на кшталт розв'язання військових конфліктів, дотримання прав людини чи стану захисту навколишнього середовища тощо. НУО використовують різноманітні інструменти для впливу на світовий порядок денний, розбудовуючи співпрацю з організаціями громадянського суспільства інших країн, сприяючи міждержавному та міжкультурному взаєморозумінню. Ними також здійснюється вагомий внесок у розробку зовнішньополітичних стратегій шляхом надання досліджень, експертних рекомендацій щодо ключових глобальних питань. У цьому розрізі вкрай важливою для вивчення є також роль і функції неурядових організацій в умовах євроатлантичної інтеграції [Кот та ін., 2021, с. 5].

Неурядові громадські організації відіграють суттєву роль й у міжнародних структурах, зокрема в ООН. Часто вони залучаються до процесу створення міжнародних угод, надання експертиз, проведення адвокаційних заходів і кампаній або ж ними пропонуються різноманітні ініціативи на глобальному рівні. Важливим видається розрізняти національні неурядові організації та ті, що діють на міжнародному рівні [Saner, 2005, p. 99). Крім того, варто пам'ятати і про феномен GONGO, тобто організації чи аналітичні центри, створені політиками, політичними партіями чи особами, пов'язаними з державним управлінням, що отримують від них кошти та діють від їх імені. Явище GONGO як таке здатне нести певні ризики. Насамперед через їх можливу залежність від влади, спричинену потенційним фаворитизмом з її боку. Однак попри це GONGO здатні відігравати важливу роль у створенні іміджу країни за кордоном, просуванні та налагодженні мереж міжнародних контактів. Цей механізм широко використовується багатьма країнами, до прикладу, мережа Інститутів Конфуція, створена задля популяризації китайської культури, навчання мови, а також фінансування літніх таборів і поїздок до Китаю. Або ж німецький Goethe Institut чи британська British Council.

На сьогодні можна виділити три моделі громадянського суспільства у Європі:

- континентальна;
- скандинавська;
- середземноморська;
- центрально-східноєвропейська.

Вивчення досвіду останньої моделі видається актуальним з огляду на історичні, культурні та ментальні подібності з Україною. Беручи до уваги саме центрально-східноєвропейську модель, варто відзначити, що роль неурядових організацій у цьому регіоні зазнала відчутних змін. Перетин попереднього та поточного століть став у країнах Балтії та Центральної Європи періодом розквіту третього сектору. Внаслідок, насамперед, історичних факторів процес становлення громадянського суспільства у цьому регіоні відбувся інакше, ніж, на теренах Західної Європи. Зумовлено це, зокрема, тим, що специфіка становлення інститутів громадянського

суспільства у постсоціалістичних країнах докорінно відрізняється від аналогічних процесів у сталих демократіях [Зеленько, 2007]. Так, громадянські суспільства колишнього радянського блоку після його розпаду почали зосереджувати власні зусилля на відбудові сфери громадської діяльності, виходячи з власної історичної пам'яті. Ними, зокрема, використовувався як власний досвід напередодні Другої світової війни, так і досвід інших європейських країн. Таким чином, було розроблено нову модель, за якої громадські організації доповнювали та доповнюють діяльність держави і заповнюють прогалини там, де держава з певних причин не здатна впоратися, виконуючи різноманітні соціальні функції. Разом із тим, однією з характерних і важливих для розуміння особливостей постсоціалістичних країн постає та, що громадянське суспільство там починало формуватися за безпосереднього чи опосередкованого втручання держави [Рудич, 2008]. Разом зі згаданими суспільно-політичними демократичними змінами у країнах Центральної та Східної Європи наприкінці минулого сторіччя виникла також і значна кількість неурядових організацій [Potulski & Horvath, 2022, p. 44]. Відбувся своєрідний бум серед громадських організацій, фондів і товариств [Ключкович, 2018, с. 138]. На шляху до становлення громадянського суспільства постсоціалістичні країни цього регіону пережили кілька перепон, серед яких найбільш звичними були: відсутність відповідного історичного досвіду саме власної державності, патерналізм і наслідки дій тоталітарного режиму. Прикметно, що, на відміну від інших радянських республік, литовці, латвійці й естонці, а також громадяни країн Центральної Європи вже мали досвід успішного функціонування державності у міжвоєнний період, саме на який вдалося опертися після відновлення власної незалежності [Стельмах, 2019, с. 57]. Адже у 1920–1930-х роках країни Балтії існували у якості незалежних утворення, що, як було зазначено, відіграло важливу роль у подальшій розбудові там громадянського суспільства [Raun, 2000, p. 275].

Занепад комуністичних режимів наприкінці 1980-х і на початку 1990-х років у країнах Балтії та Центральної Європи призвів до появи нових об'єднань і суспільних лідерів. Щоправда,

на момент революційних подій громадянське суспільство цих країн існувало у неінституалізованій формі, здебільшого у вигляді суспільно-політичних рухів із різним ступенем інтенсивності [Рудич та ін., 2008, с. 308]. Разом із тим, перші паростки інституціалізації громадянського суспільства у країнах Центральної Європи розпочався ще задовго до так званих "оксамитових революцій", проте, не зважаючи на, здавалося би, належність цих держав до однієї політичної системи, вони набули різних обрисів.

Перші неурядові організації, що виникли тут після відновлення ними незалежності, відіграли важливу роль у збереженні національної ідентичності та формуванні масового духу опору небезпеці комуністичного реваншу. Тогочасна міжнародна допомога, своєю чергою, стала фактором зміцнення громадського сектору країн Балтії, оскільки західні уряди та фінансові агенції визнавали роль, яку НУО відіграють у сприянні демократичним перетворенням [*Disinformation and Civil Society. Mapping report. Baltic Region*, 2023]. Інтеграцію до євроатлантичних структур майже відразу після відновлення країнами Балтії незалежності було проголошено ними однією з найважливіших цілей, що бере свій початок ще від часів так званої "Співочої революції" 1988 року. Тодішній заклик і гасло "Повернення до Європи" з боку громадян держав цього регіону став на той час несподіванкою для Москви й уособленням там оновленого громадянського суспільства. Вагому роль у розвалі Радянського Союзу відіграли свого часу такі балтійські організації з масовою підтримкою, як: "Народний фронт" в Естонії й Латвії, а також *Sajudis* у Литві.

Литва, Латвія й Естонія мають схожості з країнами Центральної Європи, а політичні й економічні зміни у державах Балтії у 1990-х роках більше нагадували саме Польщу, Чехію та Словаччину, ніж країни колишнього Радянського Союзу. Прикметно, що першими запозичувався досвід у діяльності польської "Солідарності" та у подіях "Празької весни". Громадські активісти й інтелектуали країн Балтії часів післявоєнної окупації захоплювалися ненасильницькими реформаторськими рухами саме країн Центральної Європи, що вчергове свідчить про існування спільного суспільно-політичного простору країн Балтії та Центральної Європи [Raun, 2000, p. 277]. Щоправда, невдовзі

після переможного результату ненасильницької "Співочої революції" та іншої історичної події, "Балтійського шляху", активність громадянського суспільства у цих країнах помітно зменшилася [Spurga, 2007, p. 57].

Відразу після відновлення власної незалежності всі три балтійські країни чітко визначили власні політичні цілі, основними серед яких були: інтеграція до європейських структур, членство у НАТО та демократичні реформи. Так, у 1991 році ці держави стали членами Союзу балтійських народів. Уже в 1995 році – асоційованими членами ЄС, а з 2004 року – повноправними членами європейської спільноти та Північноатлантичного альянсу. Вагомим чинником на шляху до цього виявився консенсус суспільств усіх трьох країн Балтії, а також синхронізовані дії політичних еліт Латвії, Литви й Естонії. Масова підтримка реформ з боку громадян цих держав стала фактором успішного реформування політичних систем країн Балтії [Левін та Поплавський, 2022, с. 190]. Інтеграція держав Балтії до Європейського Союзу справила безпосередній вплив і на стан громадянського суспільства у державах цього регіону [*Disinformation and Civil Society Mapping Report, Baltic Region*, 2023, p. 11]. Як наслідок, ціла низка неурядових організацій перетворилася з локальних структур на важливих гравців щодо формування та реалізації зовнішньої політики [Genys, 2018, p. 225]. Підготовка до членства у Європейському Союзі стала значним фактором, що визначив спрямування реформ і суспільні перетворення у країнах Балтії середини 1990-х років. Відповідно, сам вступ до ЄС 2004 року відіграв, як було зазначено, важливу роль у трансформації громадянських суспільств цих держав. Інтеграція до європейського простору надала балтійським громадським організаціям можливість встановлення зв'язків з неурядовими акторами з країн, що представляють "стару" Європу. Це, у свою чергу, дало змогу відкривати представництва у Брюсселі, лобіюючи там власні інтереси, що було складно уявити до 2004 року. Завдяки членству у ЄС неурядовим організаціям країн Балтії вдалося налагодити ефективне співробітництво зі своїми колегами з країн Західної Європи, перетворюючись із плином часу на повноцінних суб'єктів зовнішніх відносин й отримавши можливість відстоювати суспільно важливі питання на глобальному рівні [Spurga, 2007, p. 63].

Спільною рисою громадянського суспільства країн Балтії стало зростання активності громадян цих країн попри зменшення чисельності населення. Та не зважаючи на певну спорідненість суспільно-політичних процесів у країнах Балтії, у кожній державі регіону присутня власна специфіка. Щодо фінансування НУО регіону, то фінансова життєздатність неурядового сектору фактично з'явилася після здобуття країнами Балтії незалежності. Джерелами тут слугували, насамперед, державні установи та самі громадяни, а право на свободу об'єднання відображено у конституціях усіх трьох країн Балтії. Хоча право на свободу об'єднань у країнах Балтії і визнається, проте його реалізація все ж характеризується певними відмінностями. До прикладу, Латвія дотримується підходу невтручання у громадський сектор. Литва ж, навпаки, має чимало регуляторних законодавчих актів. А основа для створення неурядових організацій в Естонії закладена Конституцією 1992 року. Заслугує на увагу також той факт, що у країнах Балтії співпраця громадського сектору з місцевими органами влади є більш відкритою та ефективною, ніж з центральними органами влади.

Литва, Латвія й Естонія, у тому числі через громадські організації, протягом тривалого часу допомагали Україні у питанні протистояння російській агресії та не припиняють це робити шляхом проведення різноманітних акцій, виставок, автопробігів, культурних подій або концертів.

Литовська республіка. У радянські часи, як і інші країни регіону, Литва мала доволі обмежені можливості для формування традицій громадянського суспільства. Проте вже після відновлення незалежності ця балтійська країна дістала можливість побудувати оновлений неурядовий сектор [Genys, 2018, p. 237]. Громадянське суспільство Литви на сьогодні продовжує стрімко розвиватись і, починаючи з 1990-х років, там спостерігалось швидке зростання неурядового сектору. Якщо за радянських часів у Литві налічувалося лише близько 50 громадських організацій [Butkeviciene et al., 2010, p. 36], 1,300 – у 1994 році, то тепер їх кількість зросла до понад 35000. Щоправда, виникнення нових неурядових організацій у Литві протягом останніх років дещо уповільнилося. Так, якщо протягом 2010–2023 років було створено щонайменше 1500 нових

організацій, то протягом останніх чотирьох там щороку з'являється менше тисячі організацій. Однак, у 2023 році, вперше за 7 років, динаміка заснування громадських організацій була позитивною стосовно 2022 року. Хоча чисельність литовських НУО і є доволі значною, вони охоплюють власною діяльністю порівняно незначну кількість людей [Gadeikiene, 2021]. У жовтні 2019 року у країні було створено Фонд активних громадян, що відіграв важливу роль у становленні литовських громадських організацій [*Disinformation and Civil Society. Mapping report. Baltic Region, 2023, p. 11–12*]. Ухвалений 1 березня 2020 року Закон "Про розвиток неурядових організацій" став важливим кроком, адже зробив публічною інформацію, що стосується громадських організацій. Під час пандемії COVID-19 чимало литовських НУО зіткнулися зі значними труднощами. Зокрема, зі скасуванням запланованих заходів, відсутністю належного технічного оснащення для віддаленої роботи тощо. Як наслідок, міністерством соціальної політики та праці Литви було надано грошову допомогу у розмірі до 10 тисяч євро кожній громадській організації. Фінансова життєздатність громадського сектору Литви покращилася завдяки появі нових джерел фінансування та збільшенню індивідуальних пожертв [*Civil society organization sustainability index for Lithuania, 2020*].

Литовське суспільство не припиняє долучатися до громадських активностей, особливо щодо підтримки України під час війни. Близько двох третин литовців стверджують, що тією чи іншою мірою сприяли нашій державі у цьому питанні. Більшість (58%) зізналися, що допомагали коштами чи речами. Разом із тим, загальний рівень активності громадян цієї балтійської держави знизився. Сприяла цьому і пандемія COVID-19, так, показники активності литовського неурядового сектору до та після пандемії різко розходяться [*Civic Empowerment Index, 2022*].

Литовські НУО можна охарактеризувати як фінансово нестабільні. Адже більшу частину надходжень там становить непостійне фінансування, що надається переважно на щорічній основі державними та муніципальними установами, під певні короткострокові проекти чи у вигляді довгострокових грантів від іноземних донорів, у тому числі від Європейського Союзу. Розрив у фінансуванні між

великими НУО, що функціонують на національному рівні, та меншими дедалі збільшується. Симптоматичним слугує той факт, що у Литві громадські організації користуються більшою довірою у суспільстві, ніж політичні партії, що є не лише балтійським, але і загальноєвропейським трендом. При цьому, більшість литовських громадських організацій не можуть собі дозволити достатньої публічності та медійності, адже не мають ані відповідних навичок для підготовки рекламних матеріалів, ані персоналу для цієї роботи. Литовська влада продемонструвала позитивне сприйняття організацій громадянського суспільства, зокрема у 2019 році, розпочавши практику запрошення представників третього сектору до участі у роботі комітетів, комісій і міжвідомчих обговорень [McCarthy, Zinbo, Kott, Stuart & Scsaurszki, 2020].

Активною неурядовою структурою Литви у зовнішньополітичному вимірі є Національна неурядова платформа організацій з розвитку, що об'єднує різні громадські організації. Платформу, що налічує 22 організації, було створено у 2007 році. Окрім своїх безпосередніх статутних функцій, її завдання полягає у допомозі литовським НУО у міжнародній діяльності, а також в активній участі у формулюванні та впровадженні політики співробітництва у сфері розвитку між ЄС та Литвою. Очільником Платформи є Індре Аугутієне (Indre Augutiene), котра також є директоркою освітнього проекту Global Citizen Academy.

Серед природоохоронних неурядових організацій Литви варто відзначити Литовський Зелений Рух, створений національними екологічними клубами, групами та активістами у 1988 році. Як перша пострадянська екологічна НУО країни, Литовський Зелений Рух відіграв значну роль у процесі демократизації та підвищенні рівня обізнаності й участі громадськості у вирішенні екологічних питань серед литовців. Види діяльності Руху виходять далеко за межі суто внутрішньої проблематики. Ним, зокрема, видається щотижневий інформаційний бюлетень "Зелена Литва".

Однією з найбільш відомих на міжнародній арені громадських організацій Литви є організація за назвою "Синьо-Жовтий" ("Blue-Yellow"). Це НУО, що підтримує військовий опір України з 2014 року та надає українським військовослужбовцям і волонтерам нелетальні

засоби допомоги у боротьбі з російською агресією. Засновником і лідером організації є відомий бізнесмен і філантроп Йонас Іоман (Jonas Iohman). Спільно із Литовським радіо і телебаченням (LRT) ними було організовано концерти "Разом до перемоги" з метою збору коштів для України.

Civic Resilience Initiative є ще однією литовською громадською організацією, заснованою у 2018 році низкою експертів з країн Європейського Союзу. Свою діяльність організація зосереджує переважно на розбудові стійкості як у Литві, так і в інших державах регіону шляхом проведення навчань, форумів й експертних досліджень. Civic Resilience Initiative співпрацює з низкою міжнародних організацій і структур, серед яких: Фонд Конрада Аденауера, відділ публічної дипломатії НАТО, Центр Європейських досліджень Вільфреда Мартенса, Міністерство закордонних справ і Міністерство оборони Литовської Республіки [*Civic Resilience Institute, n.d.*].

Латвія. Неурядові організації тут є більше зосередженими у столиці та довкола Риги не в останню чергу через те, що населені пункти країни стикаються зі вже згаданою проблемою депопуляції, що безпосереднім чином впливає і на громадський сектор. До прикладу, ще на початку 2016 року 61% неурядових організацій були зосереджені у Ризькому регіоні, в інших чотирьох регіонах держави – 39% [Bite et al., 2019]. До слова, щільність НУО у сільській місцевості Латвії 2016 року становила від 7 до 10 організацій на 1000 мешканців. Разом із тим, протягом останніх років прослідковується зниження динаміки створення нових НУО у Латвії. Якщо впродовж 2011–2013 рр. у країні щороку засновувалося щонайменше 1,5 тис. нових організацій, то протягом останніх років протягом року створюється менше тисячі [*NVO sektora monitorings, 2023*]. Чисельність представників неурядових організацій теж відчутно зменшується. До прикладу, якщо у 2018 році їх було 29,6 тис., то у 2022 році – вже 21,9 тис. У Латвії на сьогодні нараховується близько 30 тисяч активних організацій, 10,7 тис. з яких зареєстровано у столиці. Діяльність неурядового сектору Латвії регулюється Законом "Про громадські організації та об'єднання" 1992 року. Завдяки ньому латвійські неурядові організації отримали змогу легко реєструватися та бути захищеними від державного втручання чи контролю.

Доказом суб'єктності та глобальності громадянських організацій Латвії є і те, що у травні 2022 року у Ризі вперше відбувся Форум громадянського суспільства Ініціативи Тримор'я. Однією з найбільш актуальних тем для діяльності неурядових організацій на глобальному рівні є питання дотримання прав людини. Флагманом Балтійського регіону у цій сфері постає Латвійський центр з прав людини, заснований у 1993 році. Центром проводиться моніторинг прав людини, дослідження та аналіз політики, навчання різних цільових груп, надається правова допомога жертвам порушень прав людини, серед іншого навіть представляються інтереси клієнтів у національних і міжнародних судах. Крім того, центром часто надаються експертні висновки як на місцевому, так і міжнародному рівнях.

Інша організація, подібна до литовської "Синьо-Жовтий", Громадянський Альянс-Латвія, також долучилася до підтримки України. Зокрема, нею було організовано марш на підтримку України "Разом за Україну! Разом проти Путіна!", у якому взяли участь понад 30 тисяч людей. Спільно з Центральною організацією скаутів Латвії та рухом "Gribu palidzet begliem" було організовано акцію "Продемонструй, що ти з Україною!". А спільно з Європейським рухом Латвії було влаштовано акцію "Соняшники за об'єднану Європу з Україною". Ними було також створено сайт prorozusii.lv, метою якого є допомога українським біженцям із пошуком необхідної підтримки у країні. Акції та діяльність Громадянського Альянсу-Латвія набули міжнародного розголосу і підтвердили статус організації як суб'єкта зовнішньополітичних відносин. Громадянський Альянс-Латвія є найбільшим парасольковим утворенням, що захищає інтереси неурядового сектору (НУО). Він об'єднує понад 140 громадських організацій, що налічують приблизно 70 тисяч осіб, або 70% всіх осіб, залучених до діяльності НУО у Латвії, а також понад 27 тисяч осіб за кордоном, тобто 11% від всієї латвійської діаспори [*Disinformation and Civil Society. Mapping Report. Baltic Region, 2023, p. 12*].

Не менш впливовою за Громадянський Альянс-Латвія неурядовою організацією Латвії, відомою далеко за межами держави, є ЛАТО (Латвійська трансатлантична організація), заснована у 2000 році. Її метою проголошено інформування громадськості про Північноатлантичний альянс і членство держави у НАТО, а також

організація заходів з питань латвійської та євроатлантичної безпеки з акцентом на міжнародній ролі Латвії як члена НАТО, а також на сприянні розумінню міжнародним співтовариством цілей зовнішньої та безпекової політики Латвії. LATO об'єднує науковців, політиків, реформаторів, представників бізнесу й організовує найвпливовішу та представницьку конференцію з питань безпеки у регіоні Балтійського моря, Ризьку безпекову конференцію. Вона щороку збирає міжнародних експертів з питань закордонних справ і оборони, політиків, журналістів, представників бізнесу. У рамках конференції відбувається щорічний форум майбутніх лідерів та майстер-класи для молодих громадсько-політичних лідерів. Організація на постійній основі видає аналітичний продукт, безпосередніми споживачами якого є представники влади з держав НАТО. Директоркою організації є відома у Латвії дослідниця Сігіта Струберга (Sigita Struberga). У 2011 році LATO отримала статус суспільно корисної організації у сфері розвитку громадянського суспільства.

Естонія. Громадянська активність естонців постає однією з фундаментальних рис, що посприяла збереженню та розбудові державності цієї країни. Відповідно до естонських традицій і менталітету, громадяни та держава постають як партнери, а не суперники [*Estonian Civil society Development Concept, 2002*]. Однак залучення громадян до процесу вироблення політики в Естонії протягом тривалого часу було нестабільним, не інституціоналізованим і не сприймалося як щось важливе. На сьогодні у цій балтійській державі, як і у випадку Латвії, присутні певні розбіжності між різними регіонами у питанні громадянської активності. Зокрема, у деяких регіонах вона перебуває на порівняно високому рівні, а у деяких, навпаки, майже відсутня або ж украй незначна.

У неурядовому секторі Естонії спостерігаються яскраво виражені регіональні й етнічні відмінності. Особливо це стосується Північного Сходу країни, де концентрація, зокрема, етнічного російського населення є найбільшою. Незважаючи на те, що столиця Таллінн і його околиці є найбільш розвиненими регіонами країни, рівень громадянської участі у столиці близький до середнього, тоді як у деяких сільських регіонах громадянська активність

є більш помітною. Тим не менше, естонські неурядові організації досі користуються підтримкою з боку громадськості.

Наприкінці 1990-х років держава у зв'язку з перерахованими вище революційними подіями пережила значне піднесення громадянської активності. Дещо пізніше, у 1998 році, стартував проект "Зміцнення стійкості естонських НУО", що згодом трансформувався у розробку основоположного документа – Концепцію розвитку громадянського суспільства Естонії (ЕКАК). Концепція стала центральним нормативно-правовим актом для всіх подальших ініціатив щодо залучення громадян до процесу вироблення політики. Головною ціллю документа було проголошено сприяння "громадянській ініціативі та демократії участі" [Saarts & Jakobson, 2016, р. 3]. ЕКАК виявився важливим кроком на шляху до розвитку громадянської активності в Естонії як на національному, так і міжнародному рівнях. Кожні два роки Рійгікогу, парламент Естонії, проводить обговорення виконання ЕКАК та розвитку громадянського суспільства, що є свідченням важливості цього питання на державному рівні.

У 2007 році Мережею естонських неприбуткових організацій було опубліковано так звану "Декларацію естонських НУО", у якій було запропоновано конкретні пропозиції парламенту Естонії щодо покращення участі громадських організацій у процесі прийняття рішень. Того ж року було створено Національний фонд громадянського суспільства для "сприяння підвищенню спроможності неприбуткових об'єднань і фондів, що діють в інтересах естонського соціуму, а також формування суспільства, що заохочує громадянську активність і розвиток громадянського суспільства" [Saarts & Jakobson, 2016].

Близько 31% громадян Естонії є членами громадських організацій. Неурядовий сектор тут постає більш розвиненим, порівняно з іншими країнами регіону та Центральної Європи [*Disinformation and Civil Society Mapping Report Baltic Region*, 2023, р. 43]. Кількість естонських зареєстрованих НУО сягає 35 тисяч, більшість із яких перебуває у столиці та у повіті Гар'юмаа, адміністративним центром якого є саме Таллінн. П'ятнадцять відсотків від загальної кількості НУО Естонії функціонують виключно на місцевому рівні, 23% – на

ширшому, але не на національному, 22% НУО функціонують на національному рівні і 36% – на міжнародному. Громадські організації, що працюють на національному чи міжнародному рівні, зазвичай, є більшими та зі значною кількістю працівників. НУО Естонії сьогодні фінансуються з різних джерел, зокрема завдяки членським внескам, асигнуванням державного сектору, грантам, а також пожертвам від приватних осіб та підприємств.

У цій найбільш північній балтійській країні ефективно функціонує Мережа неприбуткових організацій NENO (Vabahenduste Liit), єдина та найбільша мережа, що об'єднує суспільно корисні неприбуткові структури. Повноцінним суб'єктом міжнародних відносин постає також провідний аналітичний центр Естонії – Міжнародний центр оборони та безпеки (ICDS), що спеціалізується на питаннях зовнішньої політики та безпеки. Заснований 2006 року, він має чимало напрямів діяльності. Одним із його завдань проголошено "посилення інтелектуальної ролі Естонії у НАТО і ЄС шляхом розробки перспективних та інноваційних політичних ідей і стратегічних рішень для спільного європейського та трансатлантичного порядку денного в галузі безпеки і оборони" [*The International Centre for Defence and Security*, n.d.]. Центром також проводиться щорічна представницька конференція на честь першого президента Естонії Леннарта Мері, Балтійська конференція з безпеки, публікуються аналітичні дослідження, левова частка яких стосується України. Цією організацією також видається журнал з питань міжнародних відносини "Diplomaatia". Директором ICDS сьогодні є колишній естонський парламентар і ексміністр оборони країни Індрек Каннік (Indred Kannik). Починаючи з 2016 року Центром впроваджувалася естонсько-українська програма "Стійка Україна", метою котрої є імплементація стандартів виміру стійкості суспільства. Експерти програми проводять кількісні та якісні дослідження з безпекових питань, визначають прогалини у стійкості суспільства й актуалізують їх на місцевому та національному рівнях. Задля цього ними було розроблено онлайн-курс з основ комунікаційної, інформаційної та кібербезпеки, а також проводиться щорічна школа зі стійкості. Спеціальні тренінги у вигляді симуляційних навчань зі стійкості було проведено представниками

Центру у понад десяти українських обласних центрах, а результати представлені безпосередньо у кількох державах НАТО.

Подібною до ICDS організацією в Естонії є Інститут балтійських досліджень, метою якого визначено сприяння розвитку державної політики у регіоні Балтійського моря шляхом надання якісного соціально-економічного аналізу. У співпраці з урядом, науковими колами, підприємствами, а також організаціями третього сектору з усієї Європи ним здійснюються науково-дослідницькі проєкти. Інститут виконав чимало проєктів глобального масштабу, зокрема, Smartencity, що стосується трансформації та сталого розвитку сучасних міст, Migrascope, що реалізується у партнерстві з шістьма партнерськими організаціями з країн Європейського Союзу та спрямований на послаблення обмежень на працю для мігрантів, а також Smpactour, Cities.Multimodal, Catchain.

Одним зі свіжих прикладів громадянської активності в Естонії постає діяльність молодіжної групи "П'ятниця заради майбутнього", що опікується захистом навколишнього середовища. Цією невеликою групою активістів організовувалися регулярні адвокаційні акції проти найбільшої енергетичної компанії країни, внаслідок чого вдалося припинити спорудження сланцевого заводу [*European civic forum*, 2024, р. 7].

Протягом 2017–2020 років у країні було організовано цілу кампанію з низкою заходів у всьому світі, спрямованих на промоцію естонської культури, історії, науки, освіти, технологій. Основний наголос під час святкувань було зроблено на тому, що сучасний успіх Естонії – це не справа кількох років, а логічний наслідок усього періоду її незалежності. Відбувалося це значною мірою за сприяння саме громадських організацій країни як самодостатніх акторів на міжнародній арені, що виконали роль комунікаторів і адвокатів Естонії у світі.

Країни Центральної Європи. Перші протогомодські організації на теренах сучасних центральноєвропейських держав почали формуватися кілька століть тому, коли там розпочали свою діяльність "Приватне вчене товариство" – гурток чеських діячів науки та культури довкола видавництва "Чеська енциклопедія". Варто тут також згадати товариство "Чеська матриця", що діяло у культурній

царині. Після трьох поділів Польщі громадянська активність в Австро-Угорській та Російській імперіях набула специфічних рис. Так, на території, що входила до складу Російської імперії, на яких було утворено Польське царство, самоорганізація суспільства мала доволі низькі темпи. Одним із наслідків імперської політики став масовий спротив поляків, що також вплинуло на рівень суспільної самоорганізації [Зеленько, 2006, с. 268–269]. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у країнах Центральної Європи був присутній повний спектр організацій громадянського суспільства – від спортивних і релігійних до кредитних спілок або наукових товариств. Переважна більшість громадських організацій у цих країнах постали зі сфери освіти та культури [Зеленько, 2007]. Традиції та досвід розвитку громадянського суспільства протягом багатьох років у країнах Центральної Європи відіграли важливу роль у відновленні його спроможностей наприкінці ХХ ст. [Рудич, 2008, с. 271]. У свою чергу, війна проти України солідаризувала значну частину неурядового сектору країн Центральної Європи, інтенсифікувавши громадянську участь та масштабувавши гуманітарні проекти, спрямовані на допомогу нашій державі.

Чеська Республіка стала чи не першим прикладом успішної розбудови громадянського суспільства в умовах посткомуністичної трансформації. Цьому сприяли традиції державності, насамперед, закладені у міжвоєнний період, а також досвід ХІХ століття, коли на території Чеської держави виникла низка мистецьких, освітніх і культурницьких об'єднань. Вагомим імпульсом до розбудови неурядового сектору тут, зокрема, стало виникнення незалежної Чехословацької держави на початку минулого сторіччя. Події 1918 року мали позитивний вплив на розвиток громадського сектору країни, адже йшлося про виникнення Чехословацької держави. З того часу розпочався поступовий розвиток інститутів громадянського суспільства, що частково переривався внаслідок нацистської окупації та панування комуністичного режиму. Щоправда, саме ці два періоди історії теж зробили свій вагомий внесок у сучасний стан чеських громадських організацій [Ткаченко, 2015, с. 278]. Прикметно, що вже у 1938 році на теренах сучасної Чехії налічувалося понад дев'ять тисяч громадських організацій. Суттєва активізація чеського

громадянського суспільства сталася дещо пізніше, внаслідок подій Празької весни 1968 року. При цьому, значна частина громадських організацій продовжувала діяти нелегально чи під наглядом державного апарату. Вже пізніше, у 1980-х роках, також відбулося своєрідне пробудження чехословацького громадянського суспільства. "Тіньове" громадянське суспільство Чехословаччини, що не припиняло підпільно діяти після Празької весни, безпосереднім чином вплинуло на суспільне пробудження у 80-х роках ХХ сторіччя. Символічне шефство над цим процесом взяла громадська асоціація Хартія 77 на чолі з Вацлавом Гавелом, Яном Паточкою й Іржи Гаєком. Активна діяльність Хартії 77 стала саме однією з причин Оксамитової революції 1989 року, а сама організація перетворилася на своєрідне осердя різноманітних незалежних від партійних впливів громадських організацій. Проте важливо усвідомлювати, що громадський сектор Чехії не виник безпосередньо з Оксамитовою революцією, а формування його традицій, як було зазначено, сягає давніших часів. Після падіння комуністичного режиму у Чехословаччині інститутам громадянського суспільства вдалося відразу заповнити наявний "вакуум влади", а до процесу розбудови держави підключилися сотні громадських організацій.

Уже наступного року після Оксамитової революції було ухвалено Закон "Про об'єднання громадян", яким юридично закріплювався статус громадських організацій. А протягом 1990–1992 років відбулося становлення нормативної бази щодо особливостей функціонування громадського сектору та громадських організацій у державі. Завдяки більшій залученості громадських організацій і західним донорам у 1990-х роках відбувся значний розвиток чеського громадянського суспільства [Ткаченко, 2015, с. 279]. Неурядовому сектору країни вдалося стрімко пройти шлях від спорадичних ініціатив до масштабного феномену. Так, у 1993 році у Чехії налічувалося 22,7 тис., у 1998 році – понад 39 тисяч, а у 2009 – вже понад 52 тисячі неурядових організацій [Кабанцева, 2018, с. 23]. У 1995 і 1997 роках з'являються закони "Про публічні прибуткові об'єднання", а також "Про фундації та фонди".

Після вступу країни до Європейського Союзу система функціонування громадянського суспільства зазнала суттєвих якісних змін.

Відтоді відбувся значний зсув у порядку денному та у підходах чеських громадських організацій на користь саме європейської проблематики. Деякі громадські організації країни почали відкривати свої представництва у Брюсселі. Зокрема, це було зроблено у Європейському фонді демократії, Чеському Ліазонському офісі досліджень і розвитку та низці інших. Рада економічної та соціальної угоди Чеської Республіки почала діяти як консультативний орган для уряду у питаннях, пов'язаних зі справами ЄС. Уже тоді почало спостерігатися поступове залучення чеських громадських організацій до вирішення завдань, сформульованих Європарламентом і Єврокомісією, що свідчить про їхню суб'єктність у зовнішніх відносинах [Ткаченко, 2015, с. 283]. На сьогодні у Чеській республіці функціонує вже понад 125 тисяч неурядових організацій.

Кількість чеських аналітичних центрів є незначною та їхня роль у суспільстві станом на сьогодні прослідковується не достатнім чином. Щоправда, до прикладу, Європейський центр політики безпеки слугує одним із найбільш продуктивних неурядових аналітичних центрів Чехії. Окремим важливим напрямом Центру є вивчення впливу Росії та Китаю у контексті євроатлантичної безпеки. Його стратегічною ціллю проголошено вільну та безпечну Чехію як частину Центральної Європи, що є складовою трансатлантичної спільноти у міцному альянсі зі США. Аналітичний центр розпочав свою діяльність у 2005 році, ним надаються рекомендації органам влади та здійснюється супровід втілення цих рекомендацій. Центром постійно організуються конференції, семінари та тренінги. Крім того, ним проводиться щорічний Саміт європейських цінностей як платформа для глибокої дискусії про європейську та глобальну безпеку. Питання російської агресії проти України, а також питання Тайваню належать до ключових об'єктів дослідження цього аналітичного центру.

Низка чеських неурядових організацій відіграють важливу роль у сфері верховенства права на рівні Європейського Союзу. Зокрема, Glropolis, NeoN, "Реконструкція держави", Мережа захисту демократії мають чимало симпатиків, здатних швидко мобілізуватися у всій країні. NeoN (мережа мереж) налічує понад 20 організацій і мереж, співпрацює з понад 600 неурядовими організаціями з інших сфер,

що задіяні у різних сферах, від освіти до захисту навколишнього середовища. НУО "Партнерство за освіту 2030+" виникла у 2022 році та швидко перетворилася на лідера у питаннях освіти у цілому регіоні [*Civic space report 2024. Czech Republic, 2024, p. 26–28*].

Активними чеські громадські організації є й у сфері протистояння корупції, зокрема, антикорупційна платформа "Реконструкція держави" (Rekonstrukce STATU) та вище згаданий "Frank Bold", "Центр прикладної економіки" ("Zindex"), "Відродження". Антикорупційна кампанія чеського громадянського суспільства платформи "Реконструкція держави" реалізовується з 2012 року. Участь у ній беруть понад двадцять чеських громадських організацій. Окрім грантових коштів, фінансується вона також шляхом народного краудфандингу. "Реконструкція держави" сприяла зміні низки законопроектів, а також появі подібних ініціатив у сусідніх з Чехією державах, зокрема, в Угорщині та Словаччині. Цей факт слугує підтвердженням того, що окрема громадська ініціатива здатна стати фактором змін на більш глобальному рівні. Організація "Frank Bold" забезпечує юридичне консультування, а також адвокує відповідні зміни у законодавстві задля більш прозорого та відкритого прийняття рішень. "Центр прикладної економіки" ("Zindex"), своєю чергою, фокусується на виявленні корупційних складових у державних закупівлях [Кабанцева, 2018, с. 24].

Польща. Перші протогромадські організації виникли на польських теренах у XII–XIII століттях з ініціативи церкви у вигляді притулків для бідних людей при парафіях. Відтак важливу роль в інституціалізації громадянського суспільства у Польщі протягом тривалого часу мала і Римо-католицька церква. У XIII столітті тут виникли фонди, фінансовані мирянами, серед основних завдань яких були: охорона здоров'я, допомога сиротам і бідним людям. Пізніше до цієї когорти долучилися протогромадські організації шахтарів, котрі працювали на соляних копальнях. Уже на межі XVII–XVIII століттях, під час поступового занепаду Республіки Польща, війни, економічна криза, неврожаї та епідемії створили ситуацію, за якої там з'являлися все нові благодійні організації вже як прообрази сучасних громадських організацій. Допоміжним тут

також став польський досвід становлення місцевого самоврядування, зокрема, традиції магдебурзького права.

Суспільна трансформація сучасної Польщі почала відбуватися раніше, ніж в інших державах регіону. Цьому сприяла насамперед поява та діяльність руху "Солідарність", що виник на хвилі масового руху робітничого протесту як наслідок політичної кризи 1956 року, студентських виступів у березні 1968 року, масових страйків робітників у грудні 1970 року, а також акцій протесту другої половини 1970-х років. Польські дисидентські рухи допомогли пережити вплив соціалістичного минулого та стати прикладом для наслідування для інших країн Центральної Європи та Балтії. Отже, важливу роль у становленні громадянського суспільства Польщі відіграли саме дисидентські рухи. Ще у 1970-х роках у дисидентському середовищі почала формуватися концепція громадянського суспільства, що відіграла одну з основоположних функцій у революційних подіях 1989 року. Характерною рисою польського громадянського суспільства стало те, що наприкінці 1980 – початку 1990-х років лівова частка організацій країни не мали жодних зв'язків з політикою та політичними партіями, що, своєю чергою, зумовило його масовість і популярність.

Як було зазначено, рух "Солідарність" став певним тригером у розбудові польського громадянського суспільства. Внаслідок цього держава позбулася домінуючого впливу, а у Конституцію 1989 року було занесено термін "громадянське суспільство". Розмах і масштаби діяльності польської "Солідарності" засвідчили, що саме у Польщі, якщо порівнювати з іншими країнами регіону, громадянське суспільство набуло найбільш реальних обрисів [Зеленько, 2006, с. 273]. Подібно до інших країн регіону, разом із перемогою "Солідарності" почали спостерігатись і негативні тенденції. До прикладу, після буремних подій у Польщі поглибилася соціальна апатія, спостерігається зниження рівня громадянської активності. Натомість, горизонт активності став обмежуватись вузькою групою людей, тобто друзями, родиною тощо. З одного боку, масова суспільна активізація, пов'язана з діяльністю руху "Солідарність", привела до проведення перших вільних парламентських виборів. З іншого, саме у той період спостерігається суттєве зниження

інтересу до громадсько-політичного життя серед польських громадян. Однією з причин цьому стало загальне розчарування через відсутність швидких результатів реформ. Це, своєю чергою, призвело до помітного зниження потенціалу громадянського суспільства. Збільшилась і частка тих, хто зневірився у можливості впливати на суспільно-політичні процеси у державі [Сурніна-Далекорей, 2019, с. 25]. У цьому розрізі варто також зазначити, що однією з характерних особливостей польського досвіду було тривале протистояння традиції суспільної самоорганізації і буцімто ворожої щодо неї держави [Чекаленко, 2012, с. 264]. Прикметно, що сам термін "громадянське суспільство" не був відомим і поширеним у Польщі напередодні революційних подій, а з часів ще першої "Солідарності" його не використовували та більше послуговувалися концепцією боротьби за "самоврядну Польщу".

Якщо поглянути на сухі цифри, то розвиток неурядового сектору в Польщі сьогодні має половинчастий вигляд, проте у 1990-ті роки ситуація видавалася оптимістичною. Стрімкому розвитку та значному збільшенню кількості неурядових організацій Польщі на той час сприяли декілька факторів. Одним із них став значний ентузіазм тамтешніх еліт після подій довкола "Солідарності". Під час хвилі суспільно-політичних змін у Польщі 1980-х років спостерігалось зростання активності суспільства та його інституціалізація у вигляді неурядових організацій. Громадські організації того часу здобули суб'єктність, визнання у суспільстві, підвищили власний професійний й інституційний рівні. Але цей розвиток на певний час було призупинено та відчутний прогрес у створенні нових організацій почався дещо пізніше, коли відбулися зміни у законодавстві, що відкрили шлях до ефективного розвитку третього сектору у Польщі. У 1990-х роках польському третьому сектору вдалося утвердитися у новій соціальній реальності. Було створено таку кількість неурядових організацій, що сам термін "третій сектор" уже став цілком виправданим. Відтак, уже протягом двох-трьох років після набрання чинності Закону "Про асоціації", 1989 року було створено понад 23 тисячі організацій. Основною метою цього Закону було спонукати громадян до самоорганізації і побудови громадянського суспільства. Щоправда, правове поле для

функціонування громадських організацій у Польщі було сформоване ще у 1980-х роках. Зокрема, статтею 58 Конституції гарантується право свободи асоціацій. Між 1989 і 2000 роками громадянське суспільство Польщі почало зростати відчутними темпами. Центр тяжіння польського громадянського суспільства швидко перейшов від громіздких чисельних організацій, на кшталт профспілок, до менших і більш спеціалізованих неурядових організацій.

Початок ХХІ століття можна вважати ще одним переломним моментом у розвитку неурядових організацій Польщі. Причин цьому є декілька, зокрема те, що неурядовий сектор набув значно ширшого визнання. Іншою причиною стали осяжні перспективи вступу Польщі до Європейського Союзу, коли діалогу з громадянами приділялося значно більше уваги. Такий порядок денний тоді привів до початку роботи над Законом "Про суспільно корисну діяльність і волонтерство", метою якого було врегулювання діяльності неурядових організацій у Польщі та організація відносини між третім сектором і державними інституціями. Інтеграція до ЄС стала відчутним поштовхом на шляху до формування неурядового сектору країни. Зрештою, Закон "Про суспільно корисну діяльність" був розроблений за значної участі самих організацій і ухвалений у 2003 році. Він сприяв розвитку співпраці між неурядовими організаціями та публічною адміністрацією, перетворив неурядові організації на справжнього соціального партнера для представників влади [Glinski, 2011, p. 278]. Отже, на структуру та інституційну спроможність польських неурядових організацій значною мірою вплинула саме європеїзація суспільного життя. Поетапна інтеграція Польщі до Європейського Союзу дала змогу солідаризувати суспільство довкола європейської ідеї та налагодити співпрацю держави з громадськими організаціями. Це призвело до поглиблення діалогу між державою та суспільством, що, своєю чергою, сприяло зростанню рівня довіри до влади та самих інститутів громадянського суспільства. Польщі вдалося досягнути визнання державою принципу автономного функціонування громадських організацій. Таким чином, було збережено контроль над публічною сферою, з одного боку, а з іншого, захищено автономність сфери, на яку держава не повинна була би мати вплив [Сухенко, 2015, с. 83–84].

У 2000-х роках польський третій сектор сягнув певного максимуму розвитку за моделлю, що була прийнята у 1990-х роках і закріплена у 2003 році Законом "Про суспільно корисну діяльність і волонтерство". З 2003 року неурядові організації Польщі дістали можливість вимагати від платників податків 1% податку на прибуток. Це рішення мало підвищити фінансову стабільність організацій, а також слугувати інструментом комунікації між ними та громадянами. На той час були присутні також і певні сподівання на те, що таке рішення стимулюватиме благодійність. Та, попри це, навіть ті організації, що отримували найбільші кошти, здебільшого не використовували їх задля нарощування власних потужностей. Але, на практиці ж, польські громадяни підтримували не організації як такі, а своїх родичів, друзів, а іноді й самих себе.

Першу стратегію розвитку громадянського суспільства у Польщі було затверджено у 2005 році, важливим наслідком чого стало заснування Фонду громадянських ініціатив. Деяко пізніше Рада міністрів Польщі ухвалила резолюцію про затвердження стратегії розвитку громадянського суспільства на 2009–2015 рр. Після таких системних і стратегічних змін неурядові організації Польщі почали динамічно розвиватися, а з 1997 по 2012 рік їх кількість зростає втричі. До прикладу, якщо у 1997 році їх було 27,4 тис., то у 2010 році вже 80,4 тис. Було також розроблено стратегію розвитку "Польща 2030", окремий розділ якої стосувався саме громадських організацій. У ній неурядовим організаціям відведено роль як консультанта, критика, так і втілювача стратегічних завдань, наведених безпосередньо у самій стратегії [Сухенко, 2015, с. 85], у тому числі й як суб'єкта міжнародних відносин.

Нормативно-правова база щодо громадських організацій Польщі сьогодні регламентується низкою законодавчих і підзаконних актів. До других належать закони "Про доступ до інформації", "Про фонди", "Про лобістську діяльність". Базовим правовим актом, що регулює діяльність громадських організацій, слугує Закон "Про громадські об'єднання". Лише зі згаданим вище Законом "Про суспільно корисну діяльність і волонтерство" розпочалося використання терміна "неурядова організація" та почала вестися мова про співпрацю громадського сектору з владою, а також з органами

місцевого самоврядування. Законом було засновано Раду суспільно корисної діяльності, завдяки якій НУО включено до процесу прийняття рішень і консультування. З дією цього Закону було сформовано і відповідні передумови для розвитку неурядових організацій [Сурніна-Далекорей, 2019, с. 27]. Уже у 2015 році з'явилася поправка до закону 2003 року, що систематизує співпрацю громадських організацій з державною [Kucharska, 2020, р. 32]. Внесені у 2015 році зміни до Закону "Про суспільно корисну діяльність і волонтерство" покладають на органи державного влади обов'язок створювати Програми співробітництва. Такі програми можуть тривати рік або протягом більшого проміжку часу та, серед іншого, повинні містити: цілі, спосіб реалізації, форми співпраці та кошти, заплановані на реалізацію. Програма ж може бути прийнятою лише після консультацій з неурядовими організаціями. До прикладу, Міністерством закордонних справ Польщі створено три такі програми співробітництва – на 2016–2017, 2018–2020 та 2021–2025 роки. Загальною метою там постає кооперація з неурядовими організаціями у виконанні окремих завдань Міністерства закордонних справ та підвищення суспільної обізнаності у сфері зовнішньої політики Польщі. Один із етапів програми від МЗС Польщі передбачає безпосередню участь громадських організацій у формуванні позитивного іміджу країни за кордоном, просуванні ідеї демократії та захисту прав людини, залучення неурядових організацій до обговорення напрямів зовнішньої політики Польщі. Основними завданнями цієї програми було проголошено боротьбу зі стереотипами про Польщу та поляків, популяризацію за кордоном знань про країну, її культуру, історію та мову, акцентування уваги на тому, який внесок робить Польща у європейську культуру та ідентичність. У програмі також зазначено, що польські дипломатичні представництва можуть співпрацювати з громадськими організаціями та допомагати у налагодженні контактів із закордонними неурядовими організаціями та долучатися до їхніх проєктів.

Важливість громадських організацій підкреслює й Урядова програма співпраці з польською діаспорою та поляками за кордоном на 2015–2020 роки, оскільки громадські організації поляків закордону слугують повноцінними суб'єктами зовнішньої політики

Польщі. Держава підтримує їх, оскільки ті частково можуть виконувати завдання польської зовнішньої політики, популяризувати польську мову та культуру, доглядати за польськими цвинтарями тощо. Завдяки цьому вони діють як центри формування думок, виступають джерелом знань про Польщу та її мешканців для місцевих громад, а отже, мати ключове значення для її іміджу за кордоном.

На сьогодні лише 13% польських громадян є залученими до діяльності неурядових організацій. Більше того, близько 40% поляків не мають жодних асоціацій із терміном "громадська організація", а 42% взагалі не стикалися з діяльністю неурядових організацій. Серед тих, хто стикався з ними, лише 36% чули про НУО зі ЗМІ, і лише 13% брали участь у заходах, проведених неурядовими організаціями. У звіті щодо неурядових організацій Польщі, підготовленим Головним статистичним управлінням країни, у Польщі зареєстровано понад 88 тисяч неприбуткових організацій, тобто на 10% більше порівняно з 2010 роком [Fakty o NGO, n.d.]. Проте детальних даних щодо того, скільки серед них займається зовнішньополітичними питаннями, немає. У графі "міжнародна діяльність" налічується понад 5 тисяч неурядових організацій. Разом із тим, польське громадянське суспільство залишається доволі закритим і на сьогодні лише 25% польських неурядових організацій співпрацюють зі своїми закордонними колегами (Narsee, 2023, p. 21–22).

Кількість польських організацій, долучених до адвокаційних активностей, у тому числі за кордоном, протягом останніх років зменшується. Частковим поясненням цьому може слугувати обмеженість бюджету саме на адвокаційні статті. У третьому секторі Польщі функціонують 39% місцевих НУО, 24% – регіональних, 28% – національних і 9% – міжнародних неурядових організацій. 35% із них діють у сфері спорту, туризму, дозвілля, 14% – у сфері освіти, 15% – культури та мистецтва, 7% – соціальна сфера, 6% – охорони здоров'я, 6% – місцевого розвитку, 4% – охорони навколишнього середовища, 3% – зміцненні національної ідентичності, 10% – інше (наукові дослідження, релігія, ринок праці, права людини, міжнародні відносини, безпека й оборона). Джерелами

фінансування польських НУО слугують: місцеві фонди (59%), індивідуальні й інституційні внески (57%), членські внески (56%), комерційні внески, надходження від сплати податку (26%), підтримка з боку інших неурядових організацій, міжнародні фонди (13%), власні витрати (11%). Разом із тим, 66% польських неурядових організацій значним чином відчули також і вплив пандемії COVID-19. А 50% НУО країни були змушені щонайменше на пів року призупинити свою діяльність унаслідок цього. До найбільших викликів, з якими стикаються польські НУО, належать: фінансові труднощі й обладнання (67%), надмірна забюрократизованість під час отримання грантових коштів, бюрократія (63%), нестача людського ресурсу, готового підтримувати громадські проєкти чи волонтерити (62%), вигорання (43%) та інші [*The Chilling Effect of NGO Advocacy in Poland*, 2022].

Найбільш чисельними у Польщі є місцеві НУО, у той час як регіональні та національні НУО становлять разом більше половини від усієї кількості таких організацій. Значна кількість польських неурядових організацій сьогодні опікуються моніторингом публічної політики та міжнародною діяльністю, зокрема, Центр громадянської активності ПРИЗМА та Асоціація лідерів місцевих громадян, метою яких є підтримка громадянських ініціатив. Польська Фундація коледжу Східної Європи імені Яна Новака-Єзоранського теж є громадською організацією та має свій портал "Нова Східна Європа", що відіграє роль аналітичного інтелектуального хабу, головною тематикою якого є "Схід Європи аж до Каспійського моря у політичному, суспільному, історичному та культурному сенсах" [*Portal Nowa Europa Wschodnia jest...*, n.d.]. Діяльність Фундації та порталу давно вийшла за національні межі та слугує повноцінним знаряддям публічної дипломатії Польщі.

Словаччина. Громадський сектор країни є менш розвиненим порівняно з зі своїми сусідами. Після революційних подій 1989 року чехословацька інтелігенція, а також католицькі й екологічні рухи країни відіграли вагомий роль у суспільних змінах країни та, відповідно, у формуванні оновленого громадянського суспільства. На початку 1990-х років у Чехословаччині вже налічувалося декілька тисяч асоціацій і фондів, що трансформувалися у низку

тематичних платформ ("конференцій"). Чимало з новостворених громадських організацій дещо згодом взяли активну участь у мобілізаційній кампанії "ОК 98", метою якої було поширення проєвропейських сентиментів у країні. Саме ж членство країни у Європейському Союзі 2004 року, як і для інших країн регіону, стало якісним поштовхом для неурядових організацій держави. Частина лідерів громадянського суспільства пішла до влади, а ті, хто залишився у неурядовому секторі, намагалися посилити свою роль як спостерігачі за діями представників влади. Разом із тим, політична поляризація словацького суспільства безпосереднім чином відобразилася і на поляризації громадського сектору, прояви чого можна спостерігати і сьогодні.

Майже відразу після проголошення самостійності Словацької Республіки 1993 року було зафіксовано євроінтеграційний зовнішньополітичний курс держави. Проте у внутрішній політиці для громадянського суспільства наявними були труднощі, пов'язані з авторитарними тенденціями з боку правлячої коаліції на чолі з тодішнім прем'єр-міністром В. Мечіаром. Наслідком цього стало, зокрема, поступове обмеження простору для діяльності громадських організацій. Крім того, на третій сектор Словаччини став чинитися тиск з боку влади, а неурядові організації зображувались як ворожі і залежні від закордонних донорів. З метою захисту власних інтересів громадським сектором було створено так званий "Треміум третього сектору", що представляв інтереси організацій із різних сфер діяльності і тому мав широку підтримку у суспільстві [Ключкович, 2018, с. 138].

Наприкінці 1990-х років громадський сектор Словаччини зазнав відчутних змін. Поступово став втрачати свій вплив і "Треміум третього сектору", а його роль медіатора між владою та громадськими організаціями помітно послабилася. У 1996 році у Словаччині відбулася масштабна протестна акція "Третій сектор SOS" як відповідь на посилення контролю за функціонуванням НУО, у якій взяло участь понад три сотні неурядових організацій. Попри незначний кінцевий результат, акція стала важливим мобілізаційним фактором для словацьких громадських організацій.

Активно долучилися НУО Словаччини і до євроінтеграційних і євроатлантичних ініціатив. У 2001 році ними було проведено масштабний похід за назвою "Хочемо в НАТО? Ми здатні на це!", організований "GEMMA 93" спільно з об'єднанням міст і сіл Словаччини, союзом міст Словаччини та низкою інших організацій. До слова, саме неурядові організації країни відіграли ключову роль в інформуванні громадян щодо європейської й євроатлантичної інтеграції. Чимало з них після процесів демократизації у своїй країні перейшли на наднаціональний рівень, реалізуючи проекти в інших країнах і перетворюючись на повноцінних суб'єктів зовнішньої політики [Ключкович, 2018, с. 142].

Результати виборів у Словаччині та склад нового уряду у жовтні 2023 року викликав критичну реакцію з боку громадянського суспільства країни, адже вони спричинили острах стосовно майбутнього держави у Європейському Союзі. Нова влада країни майже відразу пішла на конфлікт із представниками громадських організацій. У зв'язку з цим для третього сектору Словаччини виникла ціла низка ризиків. Зокрема, це могло призвести до віддалення влади від НУО, а також до скорочення чи повної втрати ними джерел публічного фінансування. Представники влади Словаччини неодноразово наголошували, що фінансуватимуть лише НУО з "благородними намірами" [*Slovak civil society is concerned...*, 2023], тобто ті, що працюють з дітьми, людьми з обмеженими можливостями та іншими вразливими групами. Крім того, з боку влади йшлося про те, що решта громадських організацій у будь-якому разі отримуватимуть кошти від іноземних донорів. Ба більше, теперішній прем'єр-міністр Словаччини Роберт Фіцо навіть висловився за необхідність закону щодо "іноземних агентів", згідно з яким організації, що отримали кошти від іноземних донорів, мають їх використовувати публічно. Це у перспективі могло би спричинити ситуацію, коли чимало НУО країни утримуватимуться від подання на закордонні грантові кошти та навіть до суттєвого занепаду словацького третього сектору [*Slovak civil society is concerned...*, 2023].

У Словаччині на сьогодні налічується понад 40 тисяч неурядових організацій [*Disinformation and Civil Society. Mapping Report, Baltic Region*, 2023, р. 43]. Аналітичні центри Словаччини також

репрезентують громадський сектор. Серед найбільш результативних варто відзначити такі як: GLOBSEC, Центр економічних і соціальних аналізів (M.E.S.A.), Інститут публічних питань (IVO), Центр аналізу соціальної політики (S.P.A.C.E.), Словацьку асоціацію закордонної політики (SFPA), Фонд Ф. Хаєка. Аналітичні центри Словаччини часто надають експертизу владі щодо важливих державних питань. GLOBSEC є незалежною неурядовою організацією, найбільшим аналітичним центром Словаччини з офісами у Братиславі, Брюсселі, Відні, Вашингтоні та у Києві. Ним здійснюються дослідження, проводиться щорічний представницький GLOBSEC форум, а також GLOBSEC Tatra саміт. Для роботи з молоддю ним проводиться захід для молодих лідерів GYLF і започатковано навчальну академію. Під егідою GLOBSEC діють також Центр демократії та стійкості, Центр Глобальної Європи у Брюсселі й Інститут політики, що здійснює аналіз міжнародної політики. До ради директорів GLOBSEC входять політики та дослідники краї Центральної Європи й Австрії. А сам він давно перетворився на бренд Словаччини та постає потужним суб'єктом міжнародної політики не лише у регіоні, але й на глобальному рівні. У 2024 році внаслідок політичного тиску з боку влади та фінансових обставин проведення конференції GLOBSEC було перенесено з Братислави до Праги [*Disinformation and Civil Society. Mapping Report, Baltic Region*, 2023, р. 45].

Угорщина. Громадянське суспільство тут не таке розвинене та є менш динамічним порівняно з іншими країнами регіону. Слабкість неурядового сектору Угорщини протягом тривалого часу проявлялося здебільшого у його нездатності сформувати та зміцнювати демократичні інститути. Тим не менше, на сьогодні можна вести мову про наявність певних сформованих традицій політичної культури угорського суспільства, що прямим або опосередкованим чином здатні впливати на суспільно-політичні трансформації у державі [Кіш, 2014, с. 369–371]. У цьому контексті варто також відзначити особливу роль угорської культури, насамперед літератури, що була змушена брати на себе функції національного самоусвідомлення, впливаючи на становлення та розвиток потенцій неурядового сектору. Зокрема, впродовж 1960 – 1980-х років ХХ ст.

саме угорська культура виступила своєрідним стабілізуючим чинником суспільних процесів Угорщини [Кіш, 2013, с. 101].

Починаючи з 1989 року кількість неурядових організацій Угорщини зазнала суттєвого зростання. Причинами цьому слугували: 1) відновлення традицій досоціалістичного минулого та ностальгія за минулим; 2) нагода для колишніх партійних діячів "заховатися" в умовах змін; 3) можливість отримати допомогу від влади [Potulski & Horvath, 2022, р. 46]. Вже у 1989 році число неурядових організацій зросло з 400 до 8500. Протягом 1996–1997 років з'явилися правові норми щодо можливості передачі одного відсотку від податків на неурядовий сектор. А 2003 року було створено Національний Фонд, 60% якого було виділено на розвиток громадянського суспільства, зокрема на інфраструктурні й організаційні спроможності. Решта коштів було розподілено між самими неурядовими організаціями.

Уже під час підготовки до членства Угорщини в Європейському Союзі неурядовому сектору країни надавалися численні гранти та проводилися для його представників різноманітні тренінги. Угорський неурядовий сектор продовжував зростати до 2010 року, тобто до моменту, коли до влади прийшов Віктор Орбан і його політична сила [Potulski & Horvath, 2022, р. 48]. Починаючи з 2011 року діяльність Національного Фонду стала зводитися нанівець. Так званий "Громадянський акт", що з'явився того ж року, викликав чимало дискусій та обмежив діяльність НУО. А вже "Акт про прозорість і відмивання коштів" регламентував процедуру отримання коштів громадськими організаціями, що, у свою чергу, наклало відбиток на роботу самих ГО. Це спричинило чимале невдоволення з боку Єврокомісії діями угорської влади, яке ще більше посилилося з виникненням законодавчого пакета т. зв. "Стоп Сорос". Ним обмежувалася діяльність тих НУО, що були залучені до допомоги біженцям й іммігрантам. Зокрема, для таких організацій передбачався податок, що міг сягати 25%.

Того ж року з'являється Закон "Про громадські організації", яким були передбачені зміни у системі субсидіювання неурядового сектору країни. З того часу свою діяльність розпочала нова державна структура, Національний фонд співпраці, й відтак не зручних для влади організацій було позбавлено підтримки з боку держави [Navasi, 2022, р. 503].

В Угорщині значно менша кількість громадських організацій, понад 60 тисяч, ніж, до прикладу, у Чехії, що має подібну кількість населення. Станом на сьогодні 21,7% неурядових організацій країни зосереджено у столиці держави, Будапешті [Szalay-Bobrovniczky & Kecskes 2020, p. 227].

Після початку повномасштабної російської агресії неурядовий сектор Угорщини відразу почав демонструвати солідарність із Україною, надаючи гуманітарну допомогу, притулок і сприяння біженцям [Móga, 2023, p. 16–17]. Прикметно, що влада Угорщини долучилася до цього процесу допомоги лише за кілька тижнів. У 2024 році задля ще більшого впливу на громадські організації в Угорщині було створено так зване "Агентство із захисту суверенітету".

Громадянське суспільство Угорщини, як уже було зазначено, має доволі слабкі позиції. Однією з першопричин цьому є те, що правляча партія не розглядала та не розглядає незалежні громадські організації як щось важливе, прикриваючись захистом національних інтересів країни. Урядом Віктора Орбана протягом тривалого часу цілеспрямовано проводилася кампанія з дискредитації таких НУО, а також зменшувалися можливості фінансування для третього сектору [Hien, 2023]. Громадянська активність в Угорщині усе ще перебуває на незначному рівні порівняно навіть з країнами Центральної Європи [Navasi, 2022, p. 499]. Отже, за цих обставин складно стверджувати про наявність розвиненого громадянського суспільства в Угорщині, тим більше, про наявність там громадських організацій як суб'єктів зовнішніх відносин. Разом із тим, одним із таких можна вважати Інститут Роберта Шуманна (Robert Schumann Institute), основним завданням якого ще з 1991 року є проведення семінарів, тренінгів і конференцій для громадських і політичних лідерів Східної Європи та Балкан. Інститут вважається лідером громадянської освіти серед країн регіону.

Висновки та рекомендації

Громадські організації пройшли довгий шлях, еволюціонувавши від місіонерських об'єднань до повноцінних гравців на глобальному рівні, що беруть активну участь у світовій політиці. Можна стверджувати про існування спільного суспільно-політичного

простору країн Балтії та Центральної Європи. Разом із тим, кожна з країн регіону має свої власні особливості формування інститутів громадянського суспільства. Аналіз і вивчення досвіду громадянського суспільства країн Балтії, а також країн Центральної Європи є актуальним з огляду на їх культурну й історичну спорідненість із нашою державою, а також на перспективи членства України у Європейському Союзі та у Північноатлантичному альянсі. Вкрай важливу роль у становленні неурядового сектору країн Балтії та Центральної Європи відіграли дисидентські суспільно-політичні рухи другої половини минулого століття. Проте разом із перемогою громадсько-політичних рухів у цих країнах Балтії відбулося і суттєве зниження рівня громадянської активності внаслідок розчарування у неможливості швидких змін.

Курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію країн Балтії та Центральної Європи позитивним чином вплинув на розвиток там неурядового сектору. Внаслідок цього низка громадських організацій регіону перетворилася на глобальних гравців у процесі формування та реалізації зовнішньої політики. Завдяки членству в ЄС неурядовим організаціям країн Балтії та Центральної Європи вдалося налагодити ефективне співробітництво зі своїми колегами з країн Західної Європи, перетворившись на ефективних суб'єктів зовнішніх відносин. Вагомим фактором тут слугує законодавча база щодо функціонування громадських організацій у країнах Балтії та Центральної Європи. Разом із тим, попри вагомі здобутки та досягнення неурядових організацій країн Балтії та Центральної Європи можемо стверджувати про недостатнє використання ними потенціалу як суб'єктів зовнішньополітичних відносин. Насамперед йдеться про Угорщину та Словаччину, де громадські ініціативи зазнають системного упослідження з боку теперішньої влади. Попри це вивчення досвіду країн Балтії та Центральної Європи та застосування зовнішньополітичного потенціалу громадських організацій є вкрай актуальними, зокрема у контексті налагодження та активізації міжнародної підтримки України у її боротьбі з агресором. Виходячи із зазначеного, рекомендується здійснити **такі кроки**:

- розробити основоположний документ щодо посилення стійкості та інституційної спроможності НУО України, подібний до

естонських Концепції розвитку громадянського суспільства Естонії та "Декларації естонських НУО" з конкретними пропозиціями органам державної влади щодо покращення участі громадських організацій у процесі прийняття рішень;

- додати до нової Стратегії публічної дипломатії МЗС України пункт про необхідність налагодження зв'язків з неурядовими організаціями закордону, зокрема з країнами Балтії та Центральної Європи, у тому числі на рівні неурядових аналітичних центрів;

- посилити співпрацю України з неурядовими організаціями країн Балтії та Центральної Європи крізь призму спільного військового протистояння агресорові, європейської та євроатлантичної інтеграції, повоєнного відновлення країни, залучення до процесу фіксації фактів воєнних злочинів окупаційних військ, судового розгляду матеріалів воєнних злочинів, дієвих гуманітарних і дипломатичних ініціатив, у тому числі шляхом заохочення до спільних проєктів, створення нових та посилення вже наявних майданчиків для діалогу у форматах "держава – громадські організації", "неурядові організації – неурядові організації" як на національному, так на рівні регіонів і територіальних громад, у тому числі у рамках Ініціативи Тримор'я. Важливим видається налагодження та посилення співпраці з проукраїнськи налаштованими громадськими організаціями Словаччини та Угорщини попри недружні меседжі влади цих країн щодо до нашої держави. Для цього видається важливим залучення потенціалу та контактів організацій українців закордону;

- інтенсифікувати діяльність регіональних координаційних рад з питань сприяння розвитку громадянського суспільства із залученням до їх складу представників місцевих адміністрацій, органів місцевого самоврядування, територіальних органів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, а також представників інститутів громадянського суспільства, наукових установ щодо співпраці з неурядовим сектором країн Балтії та Центральної Європи, створивши для цього відповідний координаційний орган;

- забезпечити визнання державою принципу автономного функціонування громадських організацій та реальне залучення неурядових організацій з боку МЗС України до обговорення та

процесу формування зовнішньої політики держави у питаннях брэнда держави та покращення іміджу нашої країни у світі, боротьби зі стереотипами про Україну, популяризації української культури за кордоном, захисту національних інтересів держави у світі. Дипломатичним представництвом України варто інтенсифікувати співпрацю із закордонними неурядовими організаціями країн Балтії та Центральної Європи, брати активну, а не формальну участь у їхніх заходах і проєктах;

- доопрацювати та ухвалити урядом України План заходів з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки з урахуванням важливості розвитку міжнародної складової вітчизняних неурядових організацій, а також з урахуванням важливості зміцнення їх інституційної спроможності шляхом підвищення професійного рівня та проведення семінарів і тренінгів щодо інструментів і методів міжнародної адвокації, міжнародної комунікації, міжнародних відносин, публічних виступів, аналізу публічної політики, проєктного менеджменту, фандрайзингу, фінансового забезпечення та залучення грантів, вивчення закордонного досвіду неурядового сектору країн Балтії та Центральної Європи. Актуальними для вітчизняних НУО видається вивчення успішних закордонних практик громадської участі у формуванні й реалізації проєктів містобудівної діяльності, охорони навколишнього середовища, урбаністики та сталого розвитку.

РОЗДІЛ 6

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН (ПОЛЬЩІ, ФРАНЦІЇ ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ) У ФОРМУВАННІ ІМІДЖУ УКРАЇНИ

Швидкий розвиток науки спричинив зростання інтересу до поняття "імідж". Хоча імідж тісно асоціювався з людиною та якістю її життя ще до виникнення постіндустріального суспільства, саме із впровадженням інформаційних технологій його почали активно використовувати у власних інтересах. Зокрема, це сприяло створенню репутаційного образу для певної діяльності або окремих осіб, формуванню бажаного образу, коригуванню його складових та, зрештою, отриманню вигоди від реклами. Протягом тривалого часу імідж значно впливав на перебіг соціальних процесів, а також на сферу публічного управління.

Імідж як поняття має багатогранну природу та специфіку, яка визначає його як двосторонній феномен – презентації та сприйняття об'єкта. Це явище є предметом дослідження багатьох наукових дисциплін, зокрема політології. У цьому контексті імідж цікавий як інструмент управління поведінкою та формування довіри до владних структур. Тому в політології дослідницький фокус часто спрямований на персональний імідж, коли йдеться про окрему особу (наприклад, політика), або колективний імідж, якщо маються на увазі групи осіб, регіони чи країни.

Поняття "імідж" походить від лат. "imago", що пов'язане з латинським словом "imitari", тобто імітувати, або від слова "image", що в буквальному перекладі з англійської чи французької мови означає образ. Передумовами до розробки науково-теоретичних основ психолого-педагогічної теорії іміджу були: теорія психоаналізу та біхевіоризму (З. Фройд, К. Хал, К. Юнг та ін.); теорія спілкування та соціального сприйняття (А. Бодальов та ін.); вивчення образу, теорії діяльності (Б. Ананьєв, Л. Виготський, А. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін.); вивчення стилів діяльності, зокрема індивідуальних стилів діяльності (Н. Амінов, В. Бездухов, З. Вяткіна та ін.) [Філатова, 2011, с. 161].

Авторство концепції іміджу часто приписують Б. Гарднеру та С. Леві через їхній піонерський внесок у розуміння іміджу як маркетингового і психологічного явища. Дослідники зробили значний внесок у розвиток теорії брендингу та реклами. У 1955 р. вони опублікували статтю "The Product and the Brand" [Burleigh, & Sidney, 1955], у якій розглядали товар не лише як набір фізичних характеристик, але й як комплекс сенсів та асоціацій у свідомості споживача. Ця ідея лягла в основу сучасного розуміння бренду як комплексного іміджу, що включає емоційні, культурні та символічні аспекти. Загалом їхня праця відіграла ключову роль у формуванні сучасного підходу до маркетингу та реклами, де імідж бренду став важливим елементом у створенні вартості для споживача та диференціації товарів на ринку. Відтак Б. Гарднер та С. Леві часто асоціюються з раннім уведенням та розвитком концепції іміджу в науковий і практичний дискурс.

Проте засновником теорії іміджу все ж вважається американський економіст, соціолог та філософ К. Боулдінг, який у середині ХХ ст. вперше застосував поняття "імідж", маючи на увазі універсальний механізм, який бере участь в управлінні соціальними процесами на рівні поняття "враження". Одним з ключових моментів в історії формування концепції іміджу стала публікація його книги "The Image or What Happened to the American Dream" у 1962 р., яка детально аналізувала вплив зображення і перцепції на суспільну свідомість. У своїй праці К. Боулдінг визначав імідж як "поведінковий стереотип, що заснований не на об'єктивних фактах, а на репутації, думці та ілюзіях, які створюються людьми, міфах про минуле та уявне майбутнє, здатних вплинути на поведінку як соціальних груп, так і націй" [Boorstin, 1962].

Якщо ж говорити про політологічний дискурс, то поняття політичного іміджу було введено англійським політтехнологом Г. Уоллесом, який визначав його як "властивість кандидата, що впливає на його обрання населенням. При цьому у своєму виборі населення керується не раціональними мотивами, а поведінковими установками, що формуються роками" [Сагалаева, 2020, с. 45].

Поняття "імідж" здебільшого розглядалося в межах теорії людського сприйняття, діяльності, комунікації та соціального пізнання.

Згодом його визначення зазнавало численних уточнень і доповнень, які вносили різні дослідники. Подальшого розвитку іміджологія набула завдяки працям Е. Барноу, П. Берда, Д. Брустина та інших, які визначили ключові підходи до вивчення теорії іміджу.

Імідж часто плутають із подібними на перший погляд поняттями, такими як популярність, авторитет чи репутація, проте таке ототожнення, навіть у межах досліджень репутаційного менеджменту, є помилковим. Зокрема, імідж і репутація – це різні поняття, хоча обидва відображають сприйняття індивіда, групи чи організації в суспільстві. Імідж пов'язаний із самопрезентацією, створенням образу, який транслюється через медіа, рекламу тощо. Натомість репутація формується на основі оцінок і вражень, що виникають у суспільстві внаслідок конкретних дій, учинків або взаємодій індивіда, групи чи організації.

Таким чином, суб'єкт певною мірою може самостійно впливати на свій імідж і контролювати його. Репутація ж є відображенням суспільної оцінки, яка залежить від реальних дій та взаємодії з оточенням. Саме з'ясування сутності поняття "імідж" багаторазово ставало об'єктом досліджень зарубіжних авторів, що ще раз підтверджує важливість адекватного іміджу для будь-якого виду діяльності.

Оскільки наше дослідження зосереджене передусім на процесах, пов'язаних із репрезентацією держави на міжнародній арені (зовнішньополітичним іміджем), пропонуємо детальніше розглянути основні підходи до розуміння іміджу в цій сфері. Зокрема, варто виділити такі підходи, як конструктивістський, стратегічний, соціокультурний, політико-економічний та психологічний.

Конструктивістський підхід підкреслює, що імідж держави формується через символічну комунікацію та медіа-представлення. Водночас стратегічний підхід акцентує увагу на необхідності планування й реалізації комунікаційних стратегій, спрямованих на створення насамперед позитивного іміджу. Це включає управління брендом країни, стратегічні PR-кампанії та управління кризами. Соціокультурний підхід розглядає імідж держави крізь призму її культурних цінностей, історії та традицій. Цей підхід наголошує на важливості автентичності та унікальності культурного спадку у

формуванні репутації країни. Зі свого боку, політико-економічний підхід дозволяє аналізувати імідж через взаємозв'язки між політичними рішеннями, економічними стратегіями та міжнародними відносинами. Психологічний підхід зосереджується на сприйнятті іміджу громадянами країни та міжнародною спільнотою, вивчаючи його вплив на національну самосвідомість, гордість та соціальну ідентичність.

Однак жоден із цих підходів окремо не здатен забезпечити повне розуміння специфіки репрезентації держави на міжнародній арені. Найкращим рішенням є використання комплексного підходу, який об'єднує стратегічне планування, повагу до культурної унікальності, врахування глобальних тенденцій і здатність адаптуватися до змін у світовому середовищі.

Зовнішньополітичний імідж держави є багатогранною структурою, яка складається як із природно сформованих, так і спеціально створених елементів. Ці компоненти разом формують уявлення міжнародної спільноти про державу. Взаємодія між ними суттєво впливає на здатність держави зберігати стабільність та забезпечувати позитивну динаміку свого сприйняття на міжнародній арені.

Сприйняття держави на міжнародному рівні, яке нерідко базується на стереотипах, відіграє ключову роль у просуванні її національних інтересів. Держави з позитивним іміджем зазвичай досягають своїх цілей легше, тоді як країни з негативною репутацією часто стикаються з труднощами у взаємодії з іншими зовнішньополітичними акторами.

Процес формування зовнішньополітичного іміджу є складним завданням через низку впливових факторів. Цей вид імідж має адекватно представляти політичні, економічні, культурні та інші особливості країни, оскільки його завдання привертати увагу широкого спектра цільових аудиторій, включаючи туристів, інвесторів, покупців, мігрантів чи союзників, кожна з яких має своє специфічне бачення держави.

Важливо зазначити, що процес створення зовнішньополітичного іміджу ускладнюється нерівномірністю впливу окремих факторів, що потребує системного та адаптивного підходу для забезпечення його ефективності.

Дослідження іміджу України розпочалося практично з перших років після здобуття нею незалежності. Науковці здебільшого базували свої висновки на аналізі медійних текстів, результатах кількісних опитувань громадян інших країн, а також на заявах і висловлюваннях високопосадовців як України, так і інших держав. Водночас варто підкреслити, що Україна стикається з нестачею ґрунтовних досліджень, присвячених феномену її іміджу, попри очевидну актуальність і важливість цієї тематики.

Українські політики та політтехнологи здебільшого орієнтуються на західні методики створення іміджу та виборчі стратегії. Однак, як зазначає Л. Філатова, такий підхід є не зовсім доречним, оскільки ключову роль у формуванні іміджевої стратегії відіграє саме менталітет. Крім того, слід враховувати також традиції, соціальні стереотипи, особливості української політичної культури та унікальний досвід історичного шляху української еліти [Філатова, 2011, с. 165].

Зовнішньополітичний імідж України еволюціонував у процесі її трансформації з новоствореної незалежної держави до активного учасника міжнародних відносин із чітко визначеною позицією. За цей час країна зіткнулася з багатьма викликами, включаючи як внутрішні проблеми, так і зовнішньополітичні конфлікти. Попри це, навіть в умовах повномасштабної війни Україна не припиняє активно працювати над зміцненням свого міжнародного іміджу завдяки культурній дипломатії, інформаційним кампаніям і підтримці демократичних цінностей.

На нашу думку, крім акценту на важливості дослідження зовнішньополітичного іміджу України, доцільно також розглянути ключові етапи його формування.

Отже, початковий етап (1991–2004 рр.) характеризувався викликами, що пов'язано зі становленням України як незалежної держави. У цей період країна зіткнулася з внутрішніми політичними кризами та економічними труднощами. Одночасно Україна шукала визначеності у своєму зовнішньополітичному векторі, намагаючись зберегти баланс у відносинах із Заходом та Росією. Набуття Україною незалежності не забезпечило їй образу "переможця" в очах світової

спільноти. Як зазначає Т. Водотика, західні країни здебільшого сприймали Україну крізь призму російських інтересів на пострадянському просторі. Лише після 1997 р. ставлення до України почало поступово змінюватися. Серед ключових подій цього періоду можна виділити підписання Великого договору між Росією та Україною, створення об'єднання ГУАМ, а також приєднання України до програми "Партнерство заради миру" [Котенко, 2018].

Однак навіть після цього ставлення до України залишалося неоднозначним. Значною мірою це було зумовлено діями політичної еліти та низкою гучних скандалів, які підірвали репутацію країни. Яскравими прикладами стали "касетний скандал" і скандал довкола радіолокаційних станцій "Кольчуга".

"Касетний скандал" викликав серйозну критику на адресу української політичної системи, звинувачуючи її в корупції та недемократичності. Це призвело до застою у відносинах України із західними країнами та посилення інтеграції з Росією. Скандал із "Кольчугою", у свою чергу, поставив під сумнів надійність України як міжнародного партнера, а також її здатність дотримуватися міжнародних зобов'язань у сфері контролю над озброєннями. Подія набула широкого розголосу, спричинила бойкот президента Л. Кучми західними лідерами та негативно вплинула на його політичну кар'єру. Крім того, скандал вплинув на відносини України з міжнародними партнерами, зокрема призвів до затримки надання американської урядової допомоги Україні у 2003 р.

Кардинально ситуація змінилася після Помаранчевої революції (2004–2010 рр.). Цей час відзначився наполегливими спробами формувати позитивний імідж України на міжнародній арені. Революція продемонструвала рішучість українського народу у боротьбі за демократичні цінності та прозорі вибори, що дістало підтримку з боку міжнародної спільноти. Насправді масштаби революції були шокувальними не лише для самих українців, але і для більшості європейських країн, що, безумовно, вплинуло на висвітлення подій західними ЗМІ. Починаючи з 21 листопада 2004 р. щоденно провідні світові видання, такі як "The Guardian", "Financial Times", "The New York Times", "The Washington Post", "Time", "The Independent", "Le Figaro", головні інформаційні

агентства, особливо "Reuters", "France Presse", "Associated Press", "British Broadcasting Corporation" та основні телеканали розмішували фото революції на перших шпальтах газет та транслювали репортажі із Майдану [Орлова, б.д.]. Українська революція справила глибоке враження на західний світ, адже вона стала поштовхом до формування громадянського суспільства, і багато хто прирівнював її до революцій у країнах Центральної Європи 1989–1990 рр. Однак політична нестабільність у країні продовжувала негативно впливати на її зовнішньополітичний імідж. Попри світове визнання Україні було необхідно виправдати довіру західної спільноти, яку вона отримала як своєрідний аванс, через зміну свого образу на міжнародній арені. Проте прихід до влади В. Януковича та його команди призвів до згортання демократичних досягнень, що суттєво ускладнило цей процес.

Період 2010–2014 років став серйозним випробуванням для міжнародного іміджу України. Президентство В. Януковича та його методи боротьби з політичними опонентами спричинили значне погіршення репутації країни на світовій арені, особливо через посилення авторитарних тенденцій у державному управлінні. У перші місяці його правління міжнародна увага до України зосередилася на діяльності Національної експертної комісії з питань захисту суспільної моралі. Репутацію держави почали все більше асоціювати з такими явищами, як проституція, порнографія, ксенофобія та расизм, які ставали дедалі помітнішими [Толкачов, 2010]. Моральна складова іміджу України того часу тісно перепліталася з проблемою якості політичної еліти. Окрім того, до нових проблем додалися невирішені проблеми попередніх періодів, пов'язані з корупційними скандалами, економічним спадом та неефективним управлінням. Західний світ досить швидко втомився від непередбачуваної риторики В. Януковича, деякі світові лідери, як-от А. Меркель, взагалі поставила тодішню Україну в один ряд із Білоруссю. Так, напередодні "Євро-2012" канцлерка констатувала, що "в Україні і Білорусі люди досі страждають від диктатури і репресій" [Тейзе, 2013].

Разом із тим цей період відзначився вагомою позитивною іміджевою подією для України – "Євро 2012", проведене спільно з

Польщею. Перш за все чемпіонат сприяв створенню образу України як привітного господаря та відкрив країну для туристів з усього світу, що однозначно покращило туристичну привабливість України. Підготовка до турніру вимагала модернізації інфраструктури, в розвиток якої робилися значні вливання. Окрім того, співорганізація з Польщею допомогла поліпшити двосторонні відносини та продемонструвала здатність України до ефективної міжнародної співпраці. Загалом ця подія зуміла значно покращити міжнародний імідж України, хоча і не без низки викликів та критики. Попри це, подальше зближення В. Януковича з Росією та відхід від євроатлантичних цінностей, його вперте небажання боротися з корупцією та проводити демократичні реформи призвело до нової хвилі масштабних протестів населення, які увійшли в історію за назвою Євромайдан.

Саме наступний період (2014 – лютий 2022 рр.) в історії творення української іміджіології відіграв одну з ключових ролей. Події Революції гідності, окупація Криму Росією та конфлікт на Донбасі кардинально змінили зовнішньополітичний образ України. Військові дії та геополітичне напруження суттєво вплинули на сприйняття України на міжнародній арені. Зовнішні фактори, зокрема російська агресія та бажання цивілізованого світу підтримати українців, сприяли переосмисленню та перезавантаженню позиціонування України у світі. Український народ знову продемонстрував готовність захищати політичний і зовнішньополітичний курс держави, даючи відсіч збройній агресії Росії, а також через масовий волонтерський і добровольчий рух.

Україна активізувала використання інструментів культурної дипломатії та інформаційних кампаній для протидії російській пропаганді та формування свого позитивного іміджу. Для просування інтересів держави дедалі активніше застосовувалися ефективні стратегії "м'якої сили" (soft power) і "розумної сили" ("smart power").

Однак шлях до позитивного позиціонування залишався складним. Серед основних проблем, які загрожували міжнародному іміджу України, стали недостатня її представленість за кордоном та тривала дія російської пропаганди. Навіть після окупації Криму та початку війни на Сході України протидія цій пропаганді часто

виявлялася недостатньо ефективною. На думку українського політолога М. Басараба, про Україну у світі все ще дуже багато дізнаються саме від Росії. Через що міжнародна спільнота часто чує відомі кліше з ХХ ст. про український "фашизм", "ксенофобію", "антисемітизм", "расизм" тощо [Барсукова, 2021]. Це саме стосувалося і поширюваних Росією наративів про тотальну корупцію в Україні, які часто були формальною підставою для гальмування євроатлантичного вектора руху України.

У цей період Україна стала значно впізнаванішою завдяки культурній дипломатії. Важливу роль у формуванні позитивного іміджу країни відіграли численні просвітницькі проекти та ініціативи. Зокрема, проект "We Are Crimea" розповідав особисті історії кримчан, такі як історія Джамали, переможниці пісенного конкурсу Євробачення 2016 р., та Олега Сенцова, кінорежисера, незаконно засудженого в Росії за опір окупації Криму. Окрім цього, активно приверталася увага міжнародної спільноти до автентичної культурної спадщини та історії України, що протиставлялася радянським стереотипам і міфам.

Після 24 лютого 2022 р. міжнародний імідж України зазнав суттєвих змін. Повномасштабна війна, розв'язана Росією, принесла тотальні руйнування, спричинила масовий відтік працездатного населення та завдала серйозної шкоди по економіці. Водночас героїчний опір українців викликав захоплення у цивілізованому світі та сприяв укріпленню позитивного ставлення до України. У 2022 р. країна змогла зміцнити свій національний бренд, здобути статус впливового міжнародного гравця та, згідно зі Звітом про сприйняття України у світі 2022 р., за короткий час пережити безпрецедентну позитивну трансформацію свого іміджу на глобальному рівні [*Звіт про сприйняття України...*, 2022]. Зацікавлення Україною, українцями, війною в Україні зросло у відсоткових показниках серед населення багатьох країн світу. Відсоток тих, хто хотів би бачити Україну майбутнім членом ЄС і НАТО також побив усі історичні рекорди у 2022 р. У середньому 66% європейців позитивно ставилися до прийняття України в ЄС [Олексюк, 2023].

2022 р. приніс світове визнання і політичному керівництву України. Вперше за всю історію незалежної України міжнародна

спільнота дуже позитивно висловлювалася про Президента України В. Зеленського, Головнокомандувача Збройних сил України В. Залужного, а українська армія за рік увійшла до числа найкращих у світі. Проте імідж країни не може довгий час будуватися виключно на військовій тематиці. Так само інтеграція до спільноти цивілізованих держав не може ґрунтуватися лише на тому, що країна виконує роль буферної зони між агресором і вільним світом.

У зв'язку з цим постає питання ефективності української бренд-стратегії та її здатності приносити результати в умовах, коли світ може звикнути до війни в Україні. Це робить тематику нашого дослідження надзвичайно актуальною.

Хоча Україна послідовно позиціонує себе як сучасну та прогресивну державу, стратегія якої спрямована на інтеграцію з Європейським Союзом та іншими західними країнами, цьому значною мірою заважає інформаційна війна, розв'язана Російською Федерацією. Поряд із військовими діями та терористичними актами, Росія активно намагається дискредитувати Україну на міжнародній арені.

Ці обставини вимагають від України впровадження дієвих комунікаційних стратегій та активного використання всіх доступних інструментів для підтримки й зміцнення свого міжнародного іміджу. Важливо розуміти, що зовнішньополітичний імідж держави є динамічним явищем, яке постійно формується під впливом діяльності різних суб'єктів, таких як уряд, дипломатичні служби, громадські організації, бізнес і діаспора тощо.

Ключовими суб'єктами формування політичного іміджу держави є її основні інститути влади. Президент і його адміністрація, законодавча (парламент), виконавча (уряд) та судова гілки влади, політичні партії, а також органи місцевого самоврядування мають значний вплив на сприйняття країни як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні. Хоча ці інститути здебільшого не ставлять перед собою прямої мети створення позитивного іміджу, результати їхньої діяльності, реалізація політичних програм і відповідність їхніх дій суспільним очікуванням безпосередньо впливають як на їхню власну репутацію, так і на імідж держави загалом [Данилов, 2009, с. 68]. Тут важливо розуміти, що імідж органів державної

влади – це показник авторитету та успішності держави як на внутрішній, так і на міжнародній арені, який свідчить про її економічну могутність, багатство, впливовість, добробут населення та здатність швидко реагувати на глобальні виклики [Пантелейчук, 2011, с. 5].

За межами країни значну роль у формуванні зовнішньополітичного іміджу відіграють дипломатичні представництва. Дипломати не лише виконують традиційні дипломатичні функції, але й активно працюють над створенням позитивного образу своєї держави на міжнародній арені. Це включає поширення інформації про здобутки країни, її культурну й історичну спадщину, проведення переговорів та встановлення зв'язків з іншими державами, а також з урядовими та неурядовими міжнародними організаціями. Крім того, дипломатичні установи залишаються ключовим інструментом реалізації національних інтересів держави у глобальному просторі.

Оскільки наше дослідження зосереджене на ролі громадських організацій у формуванні іміджу держави, важливо детальніше розглянути їхні особливості. Поняття "громадська організація" має багато визначень і трактувань, деякі з яких наведемо нижче.

У проєкті Закону України "Про громадські організації" від 14.11.2008 зазначено, що громадська організація є добровільним об'єднанням осіб для здійснення і захисту прав і свобод, задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших суспільних інтересів [Про громадські організації, 2008]. В. Піча та Н. Хома розглядають громадські організації як об'єднання громадян, котрі виникають за їхньою ініціативою для реалізації довгострокових цілей, які мають свій статут і характеризуються чіткою структурою [Піча та Хома, 2000, с. 27]. Натомість О. Ващук розглядає громадські організації з позиції їхніх найсуттєвіших ознак таких, як легальність, добровільність та неприбутковість. Дослідниця зазначає, що громадські організації є недержавним, некомерційним, добровільним об'єднанням громадян, що створюються ними з метою здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення соціальних, культурних та інших інтересів у порядку, передбаченому Конституцією, законами та нормами цих об'єднань [Ващук, 2004, с. 7].

У нашому дослідженні громадські організації розглядаються як дієвий інструмент формування зовнішньополітичного іміджу держави або, у випадку іміджу інших країн, як впливовий ретранслятор наративів і поширювач стереотипів про них у межах своєї держави. Найбільш поширеними напрямками діяльності громадських організацій є: представлення інтересів громадян, просування демократії та прав людини, міжнародне співробітництво, інформаційна діяльність та культурне представництво. Громадські організації виконують роль представників громадянського суспільства, висловлюючи інтереси та прагнення населення, захищаючи права різних соціальних груп і сприяючи їх залученню до міжнародних процесів. Вони активно працюють над утвердженням демократичних цінностей, що сприяє формуванню позитивного іміджу держави як країни, яка дотримується міжнародних стандартів і піклується про права людини. Через участь у міжнародних проєктах та співпраці з іноземними організаціями громадські структури демонструють відкритість держави та її готовність до діалогу. Інформаційна діяльність цих організацій забезпечує поширення незалежної та об'єктивної інформації про події та стан справ у країні, тоді як культурні ініціативи, такі як фестивалі, виставки та освітні програми, популяризують культурну спадщину й традиції держави, підвищуючи її міжнародну привабливість.

У дослідженні особливу увагу приділено діаспорним організаціям, які відіграють важливу роль у формуванні міжнародного іміджу держави за її межами. Діаспорні організації через свою діяльність та спосіб життя яскраво відображають образ історичної батьківщини, а також демонструють риси національного характеру в країнах, де вони стали громадянами. Як показує практика, впродовж тривалого часу вони є активними поширювачами національної культури, традицій та цінностей, лобістами національних проєктів та програм (члени діаспори часто здатні впливати на політику країн перебування в інтересах своєї Батьківщини). Діаспорні організації часто опікуються благодійництвом та фінансовою підтримкою своїх країн, особливо у критичні моменти. Це не лише допомагає країні у важкі часи, але й покращує її міжнародний імідж, підкреслюючи солідарність та взаємодопомогу її громадян. Однак,

як і будь-яке суспільно-політичне чи громадське утворення, діаспори можуть як позитивно, так і негативно впливати на формування іміджу Батьківщини за кордоном. Тому важливо, щоб діаспора дотримувалася високих стандартів поведінки та не брала участі в сумнівних акціях.

Останнім часом діаспорні організації, а також громадські організації інших країн значно активізували свою діяльність та стали важливими учасниками у формуванні міжнародного іміджу України. Їхня діяльність нерідко впливала на запуск нових проєктів, програм розвитку або навіть на рішення щодо співпраці з Україною. У зв'язку з цим доцільно дослідити їхній внесок у формування іміджу України за кордоном, особливо зважаючи на відсутність комплексних досліджень з цієї тематики в Україні.

Для аналізу було обрано громадські організації Польщі, Франції та Великої Британії. Вибір цих країн пояснюється їхнім геополітичним значенням і важливістю для майбутнього України. Польща, як найближчий сусід, має спільну з Україною історію, потужне економічне партнерство, а також схожі підходи до питань безпеки та оборони, особливо в умовах російської агресії. Крім того, в Польщі проживає значна українська діаспора. Франція вже тривалий час відіграє провідну роль у формуванні європейської політики щодо України, є важливим джерелом інвестицій для української економіки та активно підтримує територіальну цілісність і суверенітет України. Велика Британія, як одна з провідних світових економік і частина "англосаксонського світу", надає Україні значну політичну підтримку та військову допомогу, особливо у протидії російській агресії.

Усі три країни є активними лобістами інтересів України в НАТО, а Польща та Франція також у Європейському Союзі, що робить їх надзвичайно важливими партнерами для нашої держави.

Вибір цих держав для аналізу має і практичне обґрунтування, адже їхні позиції суттєво впливали на розвиток подій в Україні впродовж досліджуваного періоду. Політика цих країн часто знаходила відображення в діяльності їхніх громадських організацій, зокрема через активізацію підтримки України, реалізацію гуманітарних проєктів, допомогу біженцям і співпрацю в межах кризових

ситуацій. Реакція громадських організацій на виклики, пов'язані з військовими конфліктами чи гуманітарними кризами в Україні, нерідко корелювала з політичною позицією урядів цих країн. Загалом громадські організації, виступаючи посередниками між урядами та населенням, відігравали ключову роль у формуванні міжнародного іміджу України, впливаючи на сприйняття її політичними елітами та громадянами.

Як уже зазначалося, формування іміджу України на міжнародній арені мало кілька етапів і триває донині. Для цього дослідження ми звузили хронологічні рамки до періоду 2014–2023 рр., який став визначальним для трансформації як внутрішньої свідомості українців, так і світового сприйняття України. У цей час відбулися значні зміни, зокрема формування чітко окресленого європейського вектора розвитку та розрив зв'язків із Російською Федерацією. Це, у свою чергу, стало поштовхом до переоцінки ролі України основними світовими гравцями.

У підсумку, варто зазначити, що зовнішньополітичний імідж держави є динамічним явищем, на яке впливають різні суб'єкти та численні чинники. Однак на сьогодні імідж України залишається недостатньо вивченим, що підкреслює актуальність дослідження цієї тематики. Зокрема, важливо приділити увагу малодослідженим аспектам, таким як роль громадських організацій зарубіжних країн (зокрема Польщі, Франції та Великої Британії) у формуванні міжнародного образу України. Розуміння механізмів формування позитивного іміджу та сприяння його поширенню на міжнародній арені є надзвичайно важливим, адже це підвищує інтерес до держави, стимулює бажання жити й працювати в ній, формує сприятливий соціально-психологічний клімат та забезпечує визнання України світовою спільнотою.

Польща

Починаючи з 2014 р. кількість українців у Польщі стрімко зростає. Якщо до цього періоду чисельність українських громадян у країні оцінювалася приблизно в 320 тисяч, то за короткий час вона збільшилася в кілька разів, досягнувши за неофіційними даними близько 1,5 мільйона осіб. На той момент близько 90% усіх

офіційних дозволів на проживання, виданих польськими органами, припадали саме на українців [Банахевич, 2019].

Зіткнувшись із нестачею кваліфікованих робітників, спричиною як природним скороченням населення, так і трудовою еміграцією серед працездатного населення, польський уряд ефективно використав притік українських мігрантів. Особливу увагу було приділено молоді, зокрема тим, хто володіє польською мовою та обізнаний з культурою.

Польща стала привабливою для українських студентів завдяки низькій вартості життя, доступному навчанню та перспективам працевлаштування. Багато польських університетів, особливо приватні, активно організовували кампанії із залучення українських абітурієнтів, пропонуючи їм можливість подальшої роботи після закінчення навчання.

Таким чином, українська діаспора в Польщі і надалі зростала, що сприяло підвищенню інтересу до України серед польського суспільства.

Розвиток польсько-українських відносин пройшов через різні етапи свого становлення. Важливим об'єднувальним чинником для українців і поляків стала спільна історія, сповнена складних і драматичних моментів, які закарбувалися у колективній пам'яті обох народів. Однак сучасна історія відкрила перед двома країнами нові можливості для вибудови двосторонніх відносин, заснованих на взаємній довірі та вигоді.

Ключовим елементом у формуванні польсько-українського стратегічного партнерства стало спільне розуміння проблем безпеки у Східній Європі. Події 2014 р. ще раз підкреслили цю єдність, адже обидві країни зіткнулися зі спільною загрозою з боку Російської Федерації.

Образ українця та України у Польщі. На початку 1990-х рр., коли Польський інститут CBOS почав регулярно досліджувати ставлення поляків до представників різних націй, українці опинилися серед тих, до кого симпатія була найменшою. Проте сприйняття України та українців у польському суспільстві поступово змінювалося. Помітні позитивні зрушення розпочалися з 2000 р., а переломним моментом у цьому процесі стала Помаранчева

революція, яка значно вплинула на формування більш прихильного ставлення [Konieczna-Salamatin, 2015a, s. 137]. Найчастіше слова "Україна" та "українці" у поляків асоціювалися з історичними подіями, особливо Другою світовою війною, яка виявилася останньою трагічною подією, де українці сприймалися поляками як єдине колективне ціле. Надалі ж контакти обох народів обмежувалися виключно офіційними делегаціями, родинними зв'язками та, на той час, нечастою комунікацією з українськими студентами, які приїздили до Польщі на навчання.

Крім того, поляки не володіли глибокими знаннями про політичну та економічну ситуацію в Україні. Серед них здебільшого побутувала думка, що Україна надмірно бюрократична країна з обмеженими громадянськими свободами та некомпетентними політиками, де до іноземців ставляться вороже. Цікаво, що основним джерелом інформації про Україну для поляків були засоби масової інформації, де переважали два типи повідомлень: про злочини, скоєні українськими громадянами, та про офіційні візити політиків [Rosół, 2019, s. 71]. На тлі таких новин, а також розбіжностей у поглядах на суперечливі аспекти спільної історії у 82% респондентів формувалися певні асоціації про Україну, причому понад 60% із них були негативними [Rosół, 2019, s. 73]. Негативне сприйняття найчастіше спостерігалось серед людей, які пам'ятали події Другої світової війни, та серед наймолодшого покоління поляків. Деякі респонденти висловлювали навіть співчуття до українців через їхню бідність, високий рівень злочинності та слабкість системи державного управління.

Власне, сам образ стереотипного українця був досить нечітким. Єдиною рисою, яку виокремлювали більшість поляків, була схильність до зловживання алкоголем. Й. Конечна, досліджуючи поширені стереотипи щодо українців серед поляків, зазначала, що найчастіше поляки наділяли українців двома ознаками – гостинністю та релігійністю. Решта рис, які приписувалися типовим українцям, мали негативний відтінок. Серед них найчастіше згадувалось про нечесність, нетерпимість, брак освіти та виховання [Konieczna, 2002, s. 10]. Серед позитивних асоціацій переважали ті,

що пов'язані з культурою, фольклором, пам'ятками та рисами характеру, як-от гостинність чи доброта. Варто зазначити, що спочатку лише культурна близькість могла сприяти симпатії поляків до України, натомість економічні та політичні чинники, навпаки, відлякували та створювали дистанцію.

Помаранчева революція спричинила певну трансформацію у стереотипному сприйнятті українців. Бажання відстояти власну позицію та вибір показало полякам інших українців – свободолюбивих, готових боротися за демократичні цінності. Для багатьох поляків стало відкриттям, що Україна – це не Росія, і що середньостатистичний українець підкреслює своє негативне ставлення до Росії не менше, ніж середньостатистичний поляк. Це вплинуло на характер наповнення польських медіа, де почали з'являтися матеріали, що показували українців у новому світлі – як тих, хто вміє боротися за свої права. У результаті відбулася кардинальна зміна в процесі зростання симпатії поляків до українців, що стала помітною, зокрема, у низці досліджень громадської думки впродовж 2004–2005 рр.

Згодом рівень симпатії до українців у Польщі дещо знизився. Важливим чинником зміцнення відносин між двома країнами стало спільне проведення чемпіонату Євро-2012. Водночас масова економічна міграція українців до Польщі, яка активізувалася після підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС, мала неоднозначний вплив на образ українців у польському суспільстві. Трудових мігрантів з України часто ототожнювали з "росіянами", асоціюючи їх із мігрантами з інших країн колишнього Радянського Союзу. На думку польських дослідників, це відображало штучне протиставлення "цивілізованого" Заходу та "відсталого" Сходу [Jurek, 2019, s. 35].

Ситуація щодо подолання застарілих негативістських стереотипів про Україну в Польщі та інших країнах Європи радикально змінилася після Революції гідності, яка означала, перш за все, зміну поколінь і приход до влади в Києві та Україні загалом людей, далеких від "радянщини" та "православного руского міра".

Російське вторгнення в Україну Польща рішуче засудила. Її реакція була багатосторонньою та включала дипломатичні, економічні заходи та військову підтримку. Польща активно брала

участь у міжнародних форумах, організованих Європейським Союзом та Організацією Об'єднаних Націй, закликаючи до посилення економічних санкцій проти Росії та всебічної підтримки України. Країна надавала гуманітарну допомогу, приймала українських біженців і сприяла політичній та технічній підтримці. Крім того, Польща зміцнювала військову співпрацю з Україною, організовуючи спільні навчання та консультації, водночас посилюючи власну обороноздатність у відповідь на загрозу з боку Росії.

Попри значну підтримку України з боку польського уряду, вагомий внесок зробив і громадський сектор, особливо в межах своєї компетенції та організаційних можливостей. Після окупації Криму та початку збройної агресії Росії на Сході України з Польщі надходила гуманітарна допомога, значною мірою організована за участі громадських організацій. Основними напрямками діяльності польських громадських організацій та волонтерів стали масові демонстрації солідарності з Україною у Варшаві, Кракові, Гданську та інших містах, активна допомога українським біженцям через організацію гуманітарної підтримки, надання житла та необхідних ресурсів, інформаційне сприяння шляхом поширення відомостей про ситуацію в Україні, проведення культурно-освітніх заходів, таких як концерти, виставки та лекції, а також збір коштів для забезпечення України ліками, продуктами харчування та іншими необхідними речами.

Окрім допомоги Україні та українцям, низка польських громадських організацій активно опікувалася формуванням позитивного іміджу України в Польщі. Значний внесок у цьому напрямі зробили організації, що працювали у сфері культури, історії та міжнародних відносин. Основними методами їхньої роботи стали міжнародні проекти, спрямовані на зміцнення співпраці між двома країнами, організація зустрічей і діалогів між представниками України та Польщі, а також висвітлення цих заходів у ЗМІ та соціальних мережах.

Діяльність більшості польських організацій була зосереджена на підтримці постраждалих, зміцненні громадянського суспільства (зокрема через співпрацю з українськими організаціями та ініціативами, які сприяли побудові демократичного суспільства), розвитку

міжкультурного діалогу (зближення польського та українського народів через спільні культурні й освітні проекти) та підтримці реформ в Україні для покращення її економічної й політичної ситуації. Нижче детальніше розглянемо діяльність польських неурядових організацій і фондів, їхні цілі заснування та основні напрями роботи щодо України.

Отже, Fundacja Wolność i Demokracja (Фонд "Свобода і Демократія") [Fundacja Wolność i Demokracja, p.d.] – незалежна, позапартійна, громадська організація. З часу заснування у 2006 р. Фонд зосередив свою діяльність на двох ключових напрямках: підтримці поляків, які проживають на Сході, та сприянні демократичним змінам у країнах колишнього Радянського Союзу. Діяльність Фонду ґрунтується на християнських цінностях і консервативних переконаннях, а всі члени його Ради брали участь в антикомуністичній діяльності за часів Польської Народної Республіки. Однією з важливих цілей Фонду є відновлення відчуття спільності та усвідомлення важливості співпраці між націями, які історично входили до Першої Польської Республіки.

До Революції гідності діяльність Фонду в Україні зосереджувалася переважно на реалізації проектів і програм, спрямованих на підтримку польської меншини, майже не приділяючи уваги популяризації України. У 2013 р. було запущено один із найбільших проектів Фонду, орієнтований на підтримку польських медіа в Україні. Основна мета цього проекту полягала в підвищенні якісного та графічного рівня польських газет, радіо-, телепрограм і онлайн-порталів в Україні. Фонд прагнув досягти двох цілей: сприяти розвитку польських медіа, що допомагало популяризації польської мови, та інтегрувати українців у польський культурний і інформаційний простір шляхом поширення польських ЗМІ в Україні.

З лютого 2022 р., після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну, діяльність Фонду у співпраці з Україною значно активізувалася. На офіційному сайті з'явився окремий розділ, присвячений допомозі Україні, українцям і полякам, що проживають в Україні. Серед ініціатив варто відзначити акцію "Підтримай співвітчизника в Україні на Великдень" [*Wesprzyj Rodaka na Ukrainie w...*, 2022], яка понад 15 років надає підтримку полякам в Україні, але

з початком війни охопила також тих, хто залишився на окупованих територіях, і біженців, що прибули до Польщі.

Хоча польський уряд створив пункти прийому біженців на кордоні з Україною в Люблінському та Підкарпатському воєводствах, вони слугували лише тимчасовим прихистком, де люди могли відпочити, поїсти та вирішити, як діяти далі. У цей критичний момент Фонд неодноразово звертався до поляків із проханням прийняти в свої домівки малозабезпечені українські родини, надаючи їм житло до стабілізації ситуації в Україні та їхнього повернення додому. Також були відкриті благодійні рахунки для тих, хто хотів надати фінансову підтримку біженцям.

На офіційній сторінці Фонду велася постійна інформаційна кампанія з надання усієї необхідної інформації щодо різних аспектів життя українських біженців у Польщі, підготовлена на підставі положень Закону від 12 березня 2022 р. "Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території цієї країни" [Про допомогу громадянам України у зв'язку із ..., 2022]. З метою підтримки та розвитку економічної грамотності біженців Фондом "Свобода і Демократія" та Банком Польщі було реалізовано проект у рамках програми економічної освіти. Окрім цього, було втілено в життя низку проектів, що безпосередньо стосувалися допомоги полякам, які залишалися в Україні впродовж 2022–2023 рр. Також за фінансової підтримки Канцелярії прем'єр-міністра Польщі та патронату Міністерства охорони здоров'я Польщі було звернено особливу увагу на українських медиків, які опинилися у Польщі та залишилися без роботи [*MedMobility Poland – wsparcie dla medyków...*, 2022].

Польща, надаючи допомогу Україні, усвідомлювала і власні вигоди від цієї ситуації, особливо зважаючи на значний приплив людського капіталу в перший рік війни. Основний акцент робився на дітях, підлітках (як майбутніх студентах) і молодих висококваліфікованих фахівцях. Зокрема, з ініціативи Фонду "Свобода і Демократія" було видано підручник для вивчення польської мови для дітей в Україні під назвою "Раз, два, три – і ти говориш польською!", розроблений викладачами Центру "Полонікум" [*"Raz,*

dwa, trzy i po polsku mówisz Ty!", 2015]. Для дітей військових біженців з України, які опинилися в скрутному матеріальному або сімейному становищі та перебувають у Польщі, було створено проект "Fair Play" – "інтеграція через спорт" [*Fair Play – integracja przez sport*, 2023], спрямований на їхню підтримку та адаптацію через спортивні активності.

Тривалий час між Україною та Польщею існували суперечки щодо проведення пошукових і ексгумаційних робіт польських поховань, зокрема могил поляків, убитих УПА. Лише в листопаді 2022 р. вдалося досягти прогресу: Фонд "Свобода і Демократія" повідомив, що отримав згоду української влади на проведення археологічних і пошукових робіт у місті Пузники на Поділлі, де в лютому 1945 р. було поховано жертв УПА [Kgoriwiес, 2022]. У цьому процесі брали участь і польські державні органи, зокрема МЗС Польщі, яке неодноразово наголошувало на готовності надавати Україні всебічну допомогу, попри напруженість через невирішені питання історичного характеру.

Прогрес у цьому питанні був високо оцінений польською стороною. Заступник голови МЗС Польщі Марчін Пшидач назвав дозвіл на пошукові роботи значним зрушенням у підході української влади до цієї проблеми порівняно з минулим [Kgoriwiес, 2022]. Цей крок позитивно вплинув на імідж України, демонструючи її готовність до діалогу та вирішення складних історичних питань. Це сприяло зміцненню довіри між країнами та підтвердило прагнення України до конструктивної співпраці з Польщею, навіть в умовах війни.

Polski Centrum Pomocy Międzynarodowej (PCPM) (Польський центр міжнародної допомоги) – гуманітарна неурядова організація, яка діє під польським прапором від імені державних установ та приватних донорів, використовуючи різноманітні джерела фінансування. Заснована у 2006 р., організація має надійну структуру та стійкі зв'язки з місцевими партнерами. Її діяльність охоплює три ключові напрями: рятувальний (надання медичної та рятувальної допомоги в умовах природних та антропогенних катастроф); гуманітарний (допомога жертвам стихійних лих, криз або конфліктів) та

розвитку (підтримка соціального та економічного розвитку) [Fundacja Polskie Centrum..., n.d.].

Польський центр міжнародної допомоги працював в Україні ще до повномасштабної війни. Активно діяти він розпочав під час Революції гідності в 2014 р. З того часу організація розгорнула низку заходів для надання допомоги, включаючи постійний збір коштів на підтримку українців, регулярні відправки гуманітарної допомоги, які включали санітарне приладдя, медичне обладнання та харчові продукти. Організація також започаткувала програми готівкової допомоги в партнерстві з такими організаціями, як CARE та Норвезька рада у справах біженців (NRC).

Після 24 лютого 2022 р. Центр активізував свою гуманітарну діяльність в Україні, спрямовану на відновлення зруйнованих населених пунктів, підтримку зайнятості та освіти. Починаючи з лютого 2022 р. Польський центр міжнародної допомоги організував евакуацію жителів Харкова та прилеглих територій до спеціально підготовленого центру в Світловодську [Fundacja Polskie Centrum Pomocy Międzynarodowej, 2022]. Медична рятувальна група Центру опікувалася перевезенням українських пацієнтів, зокрема дітей з онкологічних відділень, осіб, які потребували спеціалізованого лікування, літніх людей та тих, хто залишився без підтримки [*Medyczny Zespół Ratunkowy PCPM poprowadzi...*, 2022].

У березні 2022 р. Центр відкрив унікальний Транзитний центр на вокзалі Варшава Східна, який працював цілодобово і був створений для біженців з України [Fundacja Polskie Centrum Pomocy Międzynarodowej, 2022]. Його особливістю було пристосування до людей з обмеженими можливостями. Волонтери, які чергували без перерви, надавали допомогу, зокрема людям на інвалідних візках. Упродовж 2023 р. організація доставляла гуманітарну допомогу, зокрема продукти харчування, медикаменти, обладнання для пожежних служб та будинків для літніх людей, а також надавала підтримку прифронтовим містам.

Діяльність Центру значно впливала на формування реалістичного образу України. Завдяки висвітленню роботи працівників і волонтерів у ЗМІ, соціальних мережах та інших інтернет-ресурсах

громадськість Польщі та інших країн отримала можливість більше дізнатися про події в Україні.

Працівники та волонтери Центру працювали безпосередньо в зоні бойових дій, надаючи допомогу в найбільш зруйнованих районах Херсонської області, включаючи саме місто Херсон. Вони також брали активну участь у ліквідації наслідків підриву греблі на р. Дніпро в Новій Каховці.

Центр зробив вагомий внесок у працевлаштування українців та адаптацію дітей-біженців. В 11 населених пунктах України було запущено програму працевлаштування "Cash for Work" [Fundacja Polskie Centrum Pomocy Międzynarodowej, 2022], яка дозволила знайти роботу не лише місцевим жителям, але й вчителям-біженцям, перекладачам, опікунам та аніматорам для дітей. Крім того, біженці могли працевлаштуватися у варшавських культурних центрах.

Українським дітям було створено комфортні умови для навчання. У класах, обладнаних ноутбуками, проекторами та іншою технікою, діти мали доступ до всього необхідного. У Варшаві відкрився Освітній центр Польського центру міжнародної допомоги [Fundacja Polskie Centrum Pomocy Międzynarodowej, 2022], де навчання проводилося за українською програмою та українською мовою. Це дало дітям можливість безкоштовно навчатися, здавати іспити та, за бажанням, продовжити освіту в українських школах. Водночас Центр сприяв культурній інтеграції українських дітей, організовуючи тригодинні заняття з польської мови та інтеграційні заходи спільно з польськими учнями. Це допомогло дітям-біженцям не лише зберегти зв'язок з українською освітою, але й ознайомитися з польською культурою, історією та мовою.

Розуміючи важливість освіченого людського капіталу для власного розвитку, Польща намагалася створити необхідні умови, які б сприяли інтеграції та навчанню українських дітей, зокрема і через діяльність громадського сектору. Таким чином, підтримуючи їхню освіту та адаптацію, Польща інвестує в майбутнє своєї економіки та суспільства, ймовірно прагнучи зберегти й використати їхній потенціал для власних інтересів.

Аналітичні центри. Окрім уже згаданих організація громадянського суспільства, у Польщі також активно діють інші організації

різного спрямування, які не лише надають підтримку Україні у протистоянні російській агресії, але й роблять вагомий внесок у формування реалістичного образу України на міжнародній арені.

Особливу увагу варто звернути на роботу аналітичних центрів, які в Польщі відіграють ключову роль у формуванні сприйняття України як надійного партнера, просуванні її інтересів та поширенні об'єктивної інформації про ситуацію в країні. Характерним для Польщі є значний інтерес до України з боку аналітичних установ. Серед провідних державних аналітичних центрів можна виділити Польський інститут міжнародних відносин (Polski Instytut Stosunków Międzynarodowych, PISM, створений у 1996 р.), Центр східних студій (Ośrodek Studiów Wschodnich, OSW, заснований у 2011 р.) у Варшаві, а також Інститут Центральної Європи (Instytut Europy Środkowej, IES, який працює з 2018 р.) у Любліні [Процюк, 2022, с. 67]. Ці установи мають схожі правові основи функціонування, керівників усіх трьох організацій призначає прем'єр-міністр, а основним джерелом їх фінансування є державний бюджет.

Польський інститут міжнародних відносин (Polski Instytut Stosunków Międzynarodowych, PISM) є одним із найвпливовіших і найбільших аналітичних центрів Центральної та Східної Європи, який відіграє свою, аж ніяк не останню роль у формуванні позитивного образу України у польському суспільстві. Поєднуючи політичну експертизу з незалежним аналізом, PISM підтримує політиків і дипломатів, ініціює публічні дискусії та поширює знання про сучасні міжнародні відносини.

Україна стала важливим напрямом досліджень Інституту, що підтверджується численними аналітичними роботами та статтями, присвяченими ключовим подіям і політичним рішенням у країні. Починаючи з 2018 р. такі теми, як російсько-український газовий конфлікт [Bieliszczuk, 2018], окупація Криму [Tarnogórski, 2018], припинення дії угоди про дружбу з Росією, перспективи співпраці НАТО–Україна [Szeligowski, 2018] та паспортизація Донбасу [Szeligowski & Zaręba, 2019], детально висвітлювались у працях Д. Щеліговського, Б. Беліщука, А. Дінер та інших. У своїх

дослідженнях PISM акцентував на викликах, із якими стикається Україна, представляючи її як важливого актора на європейській та міжнародній аренах.

Після початку російсько-українського конфлікту в 2014 р. Інститут приділяв особливу увагу висвітленню подій, що відбувалися в Україні, наголошуючи на її ролі як жертви агресії та партнера, що прагне до демократичних змін. Водночас у контексті євроатлантичної інтеграції акцентувалося на необхідності подальших реформ.

З початком повномасштабного вторгнення РФ у 2022 р. PISM посилив свою діяльність у напрямі аналізу української політики, економіки та безпеки, публікуючи численні звіти й організовуючи дискусії та конференції, присвячені Україні. Завдяки цьому Інститут активно сприяв формуванню позитивного сприйняття України, висвітлюючи виклики, з якими вона стикається не лише у європейському контексті, але й на глобальному рівні. Особливу увагу приділяли аналізу міжнародної реакції на війну в Україні, включаючи позиції арабських країн, що розширювало перспективи формування образу України як значущого гравця у світовій політиці.

Центр східних студій (Ośrodek Studiów Wschodnich, OSW) – провідний польський аналітичний центр, який спеціалізується на дослідженнях політики, економіки та суспільних процесів у країнах Східної Європи, Кавказу та Центральної Азії [Ośrodek Studiów Wschodnich..., n.d.]. Серед сильних сторін OSW варто виокремити глибокий аналіз регіональних тенденцій, високий професіоналізм експертів та здатність оперативно реагувати на актуальні події. Центр забезпечує уряд Польщі аналітичними матеріалами, які впливають на формування зовнішньої політики країни, зокрема у питаннях, пов'язаних з Україною, енергетичною безпекою та відносинами з Росією. OSW також сприяє інформуванню широкої громадськості через публікації, що допомагають формувати об'єктивне уявлення про стан справ у регіоні.

Центр відіграв активну роль у висвітленні подій Революції гідності, з особливим акцентом на аналізі російсько-українських взаємовідносин. OSW регулярно публікував аналітичні звіти та

експертні матеріали, які допомагали польському уряду формувати стратегічну політику щодо України та регіону. Також інституція активно підтримувала імідж України як країни, що стала жертвою агресії, наголошуючи на її важливості для стабільності всієї Європи.

Окрім того, Центр аналізував українські реформи, зокрема у сферах децентралізації, економіки, енергетики та оборони, підкреслюючи їхній вплив на євроінтеграційні процеси. Ці публікації сприяли поширенню об'єктивної інформації про ситуацію в Україні серед польських політиків, експертів і громадськості, зміцнюючи польсько-українське партнерство [Pietraś et al., 2021].

Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 р. діяльність Центру східних студій набула нових масштабів. Центр зосередився на глибокому аналізі не лише подій в Україні, але й їхніх наслідків для регіональної, європейської та глобальної безпеки.

Помітної пріоритетності в дослідженнях набуло українське питання. Україна стала однією з ключових тем досліджень Центру. Публікації OSW зосереджувалися на військових діях, гуманітарних наслідках, економічній ситуації, а також на стратегіях міжнародної підтримки України. Окрім того інституція значно посилила аналітичну підтримку польського уряду. Вона надавала польському уряду стратегічні звіти та рекомендації, які сприяли формуванню політики Польщі щодо підтримки України, зокрема у питаннях військової допомоги, санкцій проти Росії та допомоги українським біженцям.

Згодом Центр почав більше уваги приділяти дослідженню глобальної реакції на війну в Україні, включаючи позиції ключових гравців, таких як США, Китай, ЄС та країни Глобального Півдня. Основні публікації активно використовувалися ЗМІ, що сприяло поширенню об'єктивної інформації про війну в Україні та підвищенню рівня розуміння проблеми серед польської громадськості. Загалом після повномасштабного вторгнення Росії в Україну Центр став одним із ключових аналітичних центрів, який сприяв формуванню не лише польської, але й міжнародної політики щодо підтримки України та протидії російській агресії.

Інститут Центральної Європи (Instytut Europy Środkowej, IES) є провідним аналітичним центром, який спеціалізується на дослідженнях Центральної та Східної Європи, спираючись на багаті традиції Люблінського католицького університету та Університету Марії Кюрі-Склодовської [Instytut Europy Środkowej, n.d.]. Інститут зосереджує свою діяльність на аналізі соціальних, політичних, економічних і культурних процесів у регіоні, а також досліджує роль Польщі в міжнародних і регіональних процесах. Його робота орієнтована на підтримку зовнішньої політики Республіки Польща шляхом підготовки високоякісних дослідницьких та аналітичних матеріалів. Завдяки глибокій експертизі та академічній базі Інститут забезпечує уряд Польщі надійною інформацією для прийняття стратегічних рішень, сприяючи формуванню ефективної позиції країни в регіоні Центральної Європи.

Інститут завжди розглядав Україну як важливого актора у регіоні Центрально-Східної Європи, враховуючи її геополітичне положення, економічний потенціал та вплив на регіональну безпеку. До 2022 р. дослідження, пов'язані з Україною, зосереджувалися на питаннях євроінтеграції, транскордонного співробітництва, економічного розвитку, а також українсько-польських відносин.

Після лютого 2022 р., з початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну, інтерес до України у дослідницькій діяльності Інституту значно зріс. Це було зумовлено тим, що війна вплинула на безпекову ситуацію в усьому регіоні Центральної Європи, а також на зміну міжнародних відносин та стратегічних орієнтирів багатьох країн. Відтоді Україна стала центральною темою багатьох аналітичних матеріалів, що готуються Інститутом. Це стосується як ролі України у зміцненні регіональної безпеки та протидії російській агресії, так і впливу війни на політичну та економічну стабільність у Центральній Європі, шляхів інтеграції України до європейських структур, включаючи ЄС та НАТО, а також відновлення України та її роль у постконфліктному регіональному розвитку [Olchowski, 2024].

Співпраця з українськими науковими та аналітичними установами також значно активізувалася. Так, у 2024 р. Інститут

Центральної Європи спільно з Національним інститутом стратегічних досліджень України опублікував дослідження "Стратегічна переорієнтація України на Захід як ключовий чинник забезпечення безпеки Центральної Європи" [Olchowski & Surmacz, 2024]. Ця робота аналізує стратегічне значення євроінтеграції України як фактору стабільності для всього регіону.

Також після лютого 2022 р. Інститут став майданчиком для діалогу між польськими та українськими експертами, сприяючи поглибленню двостороннього розуміння викликів і можливостей, що постали перед регіоном унаслідок війни. Завдяки активному аналізу подій в Україні Інститут забезпечує польський уряд і громадськість надійною інформацією для розробки політик у сфері безпеки, економіки та зовнішніх відносин, що робить його важливим учасником стратегічного планування в Польщі.

Серед незалежних аналітичних центрів на окрему увагу заслуговує діяльність Коледжу Східної Європи (Kolegium Europy Wschodniej, KEW), польської незалежної неприбуткової організації, заснованої у 2001 р. у Вроцлаві. Коледж названий на честь Яна Новака-Єзьоранського, видатного польського діяча, дипломата та журналіста, з чиєї ініціативи він був відкритий [*Welcome to the website...*, 2025; *College of Eastern Europe...*, 2025]. KEW зосереджується на дослідженні та розвитку відносин між країнами Центрально-Східної Європи, а також на популяризації європейських цінностей. Основні напрями роботи включають науково-дослідні проекти, освітні програми та культурну діяльність.

Окрім дослідницької діяльності, KEW організовує публічні дискусії та наукові конференції, зокрема щорічний захід, присвячений польській східній політиці. Організація перекладає українську літературу, а також видає два журнали суспільно-політичної тематики. Англomовний журнал "New Eastern Europe" орієнтований на широку аудиторію по всьому світу, тоді як польськомовний "Nowa Europa Wschodnia" зосереджений на внутрішньому читачеві, де українські теми завжди у фокусі уваги [Процюк, 2022, с. 69].

Ще один незалежний аналітичний центр – Центр соціально-економічного аналізу (Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych,

CASE). Дослідницька установа була створена у Варшаві в 1991 р. [Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych, n.d.] та спеціалізується на дослідженнях у сфері економіки, публічної політики та соціальних питань. Організація має міжнародне визнання та співпрацює з багатьма країнами світу, включно з Україною. Більше того, Україна посідає значне місце в дослідженнях CASE. Основні напрями роботи, пов'язані з Україною, включають як аналіз макро-економічної ситуації та реформ у країні, так і питань державного управління, оцінки програм міжнародної допомоги та впровадження реформ.

CASE активно співпрацює з українськими урядовими органами, науковими установами та неурядовими організаціями, а також публікує звіти й аналітичні матеріали, присвячені українським реаліям [Boyarchuk, 2023].

Своє місце серед незалежних аналітичних центрів Польщі посідає Інститут свободи (Instytut Wolności), створений у 2012 р. у Варшаві [Instytut Wolności, n.d.]. Частина його діяльності присвячена Україні, зокрема дослідженню політичної ситуації в країні. Інститут аналізує ключові події, такі як президентські вибори 2019 р., а також розглядає ширші питання польсько-українських відносин.

Як бачимо, у Польщі функціонує низка аналітичних центрів, які глибоко досліджують питання, пов'язані з Україною. Їхня робота має значний вплив на формування ставлення до України, долаючи виклики та стереотипи. Ці інституції не лише формують суспільну думку, але й впливають на політику уряду, налаштовуючи країни на довгострокове партнерство та підтримку.

Основні організації та напрями діяльності української діаспори. Неможливо оминати увагою роль та значення української діаспори в Польщі у процесі формування іміджу України. Хоча мігранти з України приїздили до Польщі ще з 1990-х років, починаючи з 2014 р. міграція відзначилася масовістю та значно швидшими темпами. Це було зумовлено переважно економічними факторами: затяжною економічною кризою, політичною нестабільністю в Україні, а також лібералізацією візових правил ЄС у 2017 р.

Серед мігрантів були люди з різною мотивацією, цілями переїзду, соціальним статусом та ступенем орієнтації на інтеграцію в польське суспільство [Trzszczyńska & Demel, 2024]. Вони приїздили з різних регіонів України, спілкувалися українською або російською мовами, але здебільшого, подібно до української автохтонної громади в Польщі, прагнули зберегти свою культуру в новій країні. У результаті в кожному великому польському місті з'явилися українські організації, що займалися інтеграцією мігрантів у польське суспільство, проведенням культурних заходів, вирішенням соціальних питань мігрантів і створенням простору для співпраці. Відмінною рисою цих організацій було активне просування й збереження української культури.

Однією із найбільших організацій українців у Польщі є Związek Україńców w Polsce ("Об'єднання Українців у Польщі"). Її діяльність розпочалася у 1956 р., коли українцям було дозволено займатися легальною культурною та освітньою діяльністю. Спочатку ця робота велася в межах Українського Суспільно-культурного товариства (УСКТ) [Związek Ukraińców w Polsce, n.d.]. Лише після падіння комуністичного режиму в 1989 р., коли в суспільстві розпочалися дискусії про наслідки асиміляції, національну ідентичність та майбутнє українців у Польщі, організація зазнала суттєвих змін. Тому у 1990 р. УСКТ було перейменовано на Об'єднання українців у Польщі (ОУП). Організація отримала галузеві та регіональні підрозділи, які опікуються організацією заходів, присвячених річницям депортацій та історичним подіям місцевих українців, проведенням фестивалів і фольклорних свят. Важливими напрямками її діяльності стало також видання тижневика "Our Word", двомісячника "Над Бугом і Нарвою" та греко-католицького тижневика "Благовіст" [Trzszczyńska & Demel, 2024]. Крім того, організація сприяла вивченню української мови, розвитку оркестрів, хорів і культурного життя української громади в Польщі.

ОУП активно опікується вирішенням ключових для громади питань, зокрема збереженням та популяризацією української культурної спадщини, освіти, медіа, історичної пам'яті, а також підтримкою і зміцненням українсько-польського діалогу. У контексті формування іміджу України варто зазначити, що члени ОУП активно сприяють

поширенню української культури та розвитку ідентичності української меншини.

При організації діє низка творчих колективів, репертуар яких охоплює як традиційні, так і сучасні твори українською мовою та регіональними діалектами, а також танці різних регіонів України та прикордонних територій. Серед подій, що відтворюють давні обряди, особливе місце відводиться організації заходу "Ніч Івана Купала", тоді як прикладом сучасного підходу став молодіжний фестиваль JarmaRock FEST [JarmaRock FEST, 2024].

Важливим напрямом діяльності ОУП є збереження пам'яті про визначні історичні події українського народу. Регулярно проводяться заходи, присвячені операції "Вісла" 1947 р., пам'яті в'язнів табору Явожно, організовуються тематичні виставки та публікації. Значна увага приділяється вихованню дітей і молоді української громади в Польщі: функціонують пункти навчання української мови, школи з українською мовою навчання, проводяться семінари, освітні табори та літні відпочинкові заходи.

Особливе місце в діяльності ОУП відводиться роботі над польсько-українським примиренням, зокрема в контексті складних історичних питань, та поглиблення діалогу між обома народами. Це підкреслює й логотип організації, розроблений українцем із Польщі А. Філем. Символізм логотипа автор пояснив таким чином: "Багато хто питає, що означають на малюнку латинські букви „U” та „O”. У історичних або стилізованих українських шрифтах, як, наприклад, у чудово спроектованому шрифті Рутенія, ці два знаки стоять один під одним та означають сучасну українську букву "У". Так записану "У" бачимо також у логотипі Українського культурного фонду. Ми сприйняли її як візуальне поєднання традиції – західної і східної (латинки і кирилиці), бо це у певному сенсі показує нас – польських громадян з українською ідентичністю" [Об'єднання українців у Польщі..., 2021].

Діяльність ОУП у галузі захисту, збереження та розвитку культурної ідентичності української громади отримує підтримку і на державному рівні. Зокрема, створення офіційного сайту та логотипу організації було реалізовано в межах конкурсу, організованого

Міністерством внутрішніх справ та управління Польщі. Варто зазначити, що ОУП має певний вплив на органи державної влади, що дозволяє їй ініціювати та підтримувати важливі проекти на високому рівні. Завдяки цьому організація здатна закріплювати свої досягнення, забезпечуючи довготривалий вплив на збереження української ідентичності в Польщі та зміцнення міжкультурного діалогу.

Об'єднання українців у Польщі активно підтримувало Революцію гідності та Україну від початку повномасштабної війни. Організація проводила акції солідарності, мітинги, демонстрації на вулицях польських міст і біля посольств, закликаючи припинити війну та запровадити санкції. Також під її керівництвом велася робота над формуванням правдивого сприйняття України в Польщі через поширення достовірної інформації про події в Україні в ЗМІ та соціальних мережах.

У 2022 р., після нападу Росії на Україну та прибуття до Польщі значної кількості українських біженців, зросла кількість проявів мови ворожнечі проти українців. У відповідь Об'єднання українців у Польщі з березня до серпня 2023 р. реалізувало проект із моніторингу "злочинів з ненависті" включно з мовою ненависті, за підтримки Фонду розвитку громад Світового конгресу українців.

Метою проекту було сприяння формуванню правдивого іміджу України та українського народу через виявлення та протидію мові ворожнечі (hate speech) [Лоза, 2023]. Результати дослідження показали, що у 2022 р. дезінформаційна діяльність Росії значно посилилася, спрямовуючи ненависть не лише на Україну загалом, але й на українських біженців у Польщі та інших європейських країнах. Мова ворожнечі здебільшого була націлена на дискредитацію українського суспільства, фальсифікацію іміджу України та розпалювання ворожнечі проти українців.

У ході реалізації проекту було виявлено, що найпоширенішими антиукраїнськими висловлюваннями, які використовували для образ і розпалювання ненависті до українців, були слова, часто запозичені з російської пропаганди, такі як: бидло, гниди, гівнюки, голота, дикуни, фашисти, нацисти, хахли, різуні, сволоч, стерво,

сміття тощо [Лоза, 2023]. Найбільше спекуляцій антиукраїнського змісту стосувалися переважно історичних подій, зокрема українсько-польського конфлікту, постаті Степана Бандери, ОУН, УПА, а також економічних питань, насамперед щодо українських трудових мігрантів у Польщі.

Зазначимо, що Об'єднання українців у Польщі здійснює моніторинг мови ворожнечі, спрямованої проти української громади, починаючи з 2016 р. У межах цієї діяльності було подано понад 440 заяв про підозру у скоєнні злочинів на ґрунті ненависті. У результаті цих розслідувань суди винесли понад 100 вироків, з яких понад 30 були обвинувальними, а ще 70 передбачали умовне звільнення [Лоза, 2023].

Іншою добре відомою організацією української діаспори є Fundacja "Nasz Wybór" (Фонд "Наш вибір"). Фонд заснований у 2009 р. українцями та їхніми польськими друзями, щоб допомагати українським мігрантам інтегруватися в польське суспільство та водночас знайомити поляків з українською культурою. Хоча офіційною датою заснування Фонду вважається 2009 р., його історія розпочалася ще під час Помаранчевої революції 2004 р. Саме тоді у Варшаві об'єдналася невелика група українців та поляків, які підтримували революційні події в Україні. Упродовж наступних п'яти років Громадянська ініціатива "Наш вибір – Україна" брала участь у різних проєктах, у тому числі була співзасновником Центру привітання у Варшаві, який надавав правову допомогу мігрантам незалежно від етнічної належності, статі чи віку, а також організовував культурні й освітні заходи [O Fundacji, 2024].

Діяльність Фонду здебільшого спрямована на формування позитивного іміджу України в Польщі через підтримку інтеграції українських мігрантів у польське суспільство та розвиток культурних, освітніх, економічних і політичних зв'язків між обома країнами. Фонд активно працює над підтримкою та популяризацією української культури за межами Батьківщини, зокрема вирішуючи виклики, пов'язані з балансуванням між потребами автохтонних українців і нових мігрантів. Автохтонні українці зазвичай надають

перевагу збереженню традиційної культури, тоді як нові українські мігранти більше тяжіють до сучасних форм культурного самовираження. Це розходження інколи створює напруженість, оскільки "новоприбулі" зі своїми культурними запитами та відсутністю прихильності до "традиційної культури" нерідко сприймаються старшими членами громади як загроза їхньому уявленню про "українськість". Фонд докладає зусиль, щоб усунути ці суперечності, знаходячи баланс між традиційними та сучасними підходами. Тим самим не лише підтримуючи єдність української громади, а й формуючи портрет України як країни, яка шанує свою спадщину, але водночас інтегрує сучасні культурні цінності.

Фонд "Наш вибір" веде активну інформаційну діяльність. З 2011 р. організація видає щомісячний журнал "Наш вибір" та керує українсько-польським порталом www.naszwybir.pl. На цьому ресурсі публікується інформація, що стосується інтеграції, легалізації, захисту прав іммігрантів та важливих аспектів життя в Польщі. Щомісячний журнал виходить українською мовою, а портал доступний у двох мовних версіях – польській та українській. Журнал розповсюджується більш ніж у 80 містах Польщі, з особливим акцентом на менші міста, які зазвичай більш ізольовані в інформаційному просторі, ніж великі міста.

Значна увага у Фонді приділяється дослідницькій та публікаційній діяльності. У 2015 р. було підготовлено та опубліковано звіт, заснований на соціальних дослідженнях щодо освітніх іммігрантів із третіх країн, тобто випускників польських вищих навчальних закладів із країн, що не входять до Європейського Союзу. Дослідження проводилося в рамках проекту "Іммігранти з високою кваліфікацією на польському ринку праці", реалізованого Фондом "Наш вибір" спільно з Інститутом економічних і соціальних експертиз (iSEE) [Konieczna-Salamatin, 2015в]. У 2018 р. було опубліковано звіт "Робота в Польщі: порушення трудових прав іммігрантів з України, зайнятих у сфері будівництва та послуг" [Keryk, 2018]. Метою цього дослідження був аналіз процесів працевлаштування у будівельному та сервісному секторах (зокрема працівників гастрономії, прибиральників готелів, водіїв автобусів і таксі), а

також ролі посередників у наборі українських працівників. Дослідження виявило, що діяльність посередників часто призводила до експлуатації іммігрантів у Польщі та інших країнах ЄС та мала неоднозначний вплив на сприйняття українців. Однак його результати створили підґрунтя для покращення умов праці українців і формування більш позитивного іміджу в довгостроковій перспективі через активізацію боротьби за їхні права.

Важливу роль у поширенні достовірної інформації про Україну та українських трудових мігрантів відіграв посібник "Факти і міфи про українську трудову міграцію в країни Вишеградської групи". Він був створений у 2019 р. в рамках проекту "Популяризація, заснованого на фактах медіа, що показує явище трудової міграції з України до країн Вишеградської групи". Проект реалізувала організація "Європа без бар'єрів" за підтримки Міжнародного Вишеградського фонду у співпраці з Фондом "Наш вибір" (Польща), Угорським європейським товариством (Угорщина), Словацькою асоціацією зовнішньої політики (Словаччина) та Радою з питань інтеграції (Чехія) [Kulczycka & Minicz, 2019].

У рамках проекту було проведено значну роботу з виявлення й спростування хибних стереотипів щодо українських трудових мігрантів у країнах Вишеградської групи. Наприклад, 27 травня 2018 р. віцеспікер польського Сейму С. Тишка (партія "Кукізі15") заявив, що українські медсестри, які працюють у польських лікарнях, нібито мають нижчу кваліфікацію, що призводить до смертей пацієнтів [Tyszka: *przez to umierają ludzie...*, 2018]. Однак Міністерство охорони здоров'я Польщі спростувало ці слова, зазначивши, що всі українські медсестри відповідають необхідним професійним стандартам, а подібних випадків не було зафіксовано.

Ще одним поширеним стереотипом було твердження, що українські мігранти "забирають" робочі місця у поляків і стримують зростання заробітної плати. Насправді, згідно зі звітом, рівень безробіття в Польщі постійно знижувався з 2013 р., а через економічний розвиток і старіння населення до 2025 р. Польща може зіткнутися з дефіцитом у 1,5 мільйона працівників, [Na polskim rynku pracy do 2025 r..., 2019] навіть за умов залучення українських

мігрантів та працівників з Азії. Щодо зарплат, то їхнє стримування пояснюється конкурентною стратегією польських компаній, які надають дешевші послуги для європейського ринку.

Як бачимо, такий напрям діяльності організацій неабияк допомагає створювати правдивий образ українців за кордоном та впливає на формування доброзичливішого ставлення до українських мігрантів.

У листопаді 2014 р. Фонд "Наш вибір" відкрив Український дім, який швидко став центром культурного та соціального життя. Тут проводяться численні зустрічі, виставки, кінопокази, авторські вечори, наукові дебати, а також зустрічі з відомими митцями та культурними діячами. Усі ці заходи надають можливість польській аудиторії ознайомитися з багатогранністю української культури, що неабияк сприяє позитивному ставленню поляків до України.

В Українському домі працює пункт юридичних консультацій, проводяться курси польської мови, що допомагає українським мігрантам адаптуватися до життя в Польщі. Значна частина заходів і проєктів безпосередньо чи опосередковано стосується України, її культури, підтримки військових біженців та популяризації українських цінностей у польському середовищі. Серед таких ініціатив варто відзначити проєкт "Клуб українських жінок" [*Klub Ukrainskich Kobiet*, n.d.], який функціонує з травня 2014 р. Він допомагає жінкам середнього віку, які приїжджають працювати до Польщі, інтегруватися в нове середовище та знайти своє місце в польській реальності. Також активну роль у формуванні громадської думки відіграють адвокаційні заходи, які організують активісти та працівники Українського дому. Вони спрямовані на створення соціально-культурного дискурсу з питань міграційної політики, а також на представлення інтересів української громади перед польськими органами влади.

Ще однією досить активною організацією української діаспори є Fundacja Otwarty Dialog (Фонд "Відкритий діалог"), який проводив кампанії на підтримку прав людини в Україні, а також надавав допомогу українським військовим та постраждалим цивільним під час ескалації військового конфлікту.

Фундацію "Відкритий діалог" заснувала в Польщі у 2009 р. українська студентка та громадська активістка Людмила Козловська, яка нині є президенткою організації. Від початку свого функціонування Фонд поставив собі за мету захист прав людини, демократії та верховенства права на пострадянському просторі. Спершу діяльність Фонду була спрямована переважно на Казахстан, Росію та Україну. З 2016 р. до цього переліку додалася Молдова, а в липні 2017 р. сфера роботи розширилася через погіршення ситуації в Польщі та інших країнах ЄС, які зіштовхнулися з наслідками антиліберальної політики популістських урядів [Fundacja Otwarty Dialog, n.d.]. Фонд має постійні представництва у Варшаві, Києві та Брюсселі.

У 2013–2014 рр. Фонд організував місію підтримки українського громадянського суспільства, що боролася за євроінтеграцію України під час Революції гідності. Окрім того, хронологія подій Революції гідності висвітлювалася на офіційному сайті організації, окремо розглядалися конкретні випадки порушення прав людини на Майдані та надавалася кваліфікована допомога. В інтерпретації Фонду Майдан зображувався як феноменальне для тодішньої України явище, оскільки, на відміну від Помаранчевої революції 2004 р., Майдан-2013 не був створений навколо одного або декількох політичних лідерів. У звітах Фонду було зазначено, що серед організаторів і учасників Майдану було багато громадських організацій різної орієнтації, лівих і правих, які мали спільну мету – демократизацію системи влади в Україні. На думку представників Фонду, Майдан демонстрував високий рівень самоорганізації та солідарності значної частини суспільства – середнього класу, студентів, представників різних професій і різних вікових категорій, що походили зі східних і західних регіонів України [Savchenko, 2014].

Після російської агресії в 2014 р. програма гуманітарної допомоги, розпочата Фондом "Відкритий діалог" під час Майдану, була розширена, щоб допомогти постраждалим від російської агресії в Криму та на Сході України. Були організовані грошові та матеріальні збори для гуманітарних цілей, профінансовано медичну допомогу. Низка проєктів реалізовувалася у співпраці з такими неурядовими організаціями, як Amnesty International Polska, Центр громадянських свобод або Euromaidan SOS. Фонд особливо

підтримав постраждалих та поранених активістів Майдану після трагічних подій у Києві, фінансуючи, серед іншого, операції, закупівлю протезів та професійну психологічну допомогу [*Pomoc humanitarna*, 2024].

У 2014–2016 рр. у Варшаві Фонд у співпраці з "Євромайдан – Варшава" керував Центром допомоги та інтеграції мігрантів та біженців з України за назвою "Український світ" [*Ukraiński Świat*, 2024]. На місці проводилися консультації та зустрічі, під час яких допомагали, окрім іншого, знайти роботу в Польщі, а також школи для дітей-біженців, пропонували психологічну та юридичну допомогу, проводилися курси польської мови. "Український світ" зумів стати центром української культури в самому серці Варшави. Однак після понад дворічної роботи діяльність центру припинилася. Причиною закриття центру в червні 2016 р. були фінансові обмеження Фонду та неможливість розвитку паралельних проєктів в одному приміщенні.

Фонд неодноразово привертав увагу світової громадськості до проблеми воєнних злочинів Росії на Сході України та умов утримання в російських тюрмах "заручників Кремля". Так, у квітні 2016 р. Фонд "Відкритий діалог" спільно з Європейською групою консерваторів і реформаторів та Центром громадянських свобод організував в Європейському парламенті в Брюсселі конференцію, присвячену цілісному висвітленню проблеми порушень прав людини під час російсько-українського збройного конфлікту. Презентація звіту була доповнена свідченнями двох жертв тортур, української громадянки І. Довган та українського громадянина та пастора О. Хомченка. Крім того, О. Павліченко з Харківської групи з прав людини представив додаткову розробку коаліції неурядових організацій "Справедливість заради миру на Донбасі" та Гельсінського фонду прав людини за назвою "Пережити пекло: свідчення жертв місць незаконного утримання на Донбасі" [*Raporty "Rosyjskie zbrodnie wojenne na wschodniej Ukrainie"...*, 2016]. У рамках другої панелі, присвяченій незаконно затриманим і засудженим в Росії українським громадянам, була представлена доповідь "28 заручників Кремля" [Osavoliyk et al., 2016]. Публікація, створена спільно

з ініціативою Euromaidan SOS в рамках кампанії "LetMyPeopleGo", представляла історію переслідувань 28 активістів та опозиціонерів, ув'язнених з політичних причин у Росії або в незаконно окупованому Криму.

З початку повномасштабної війни в 2022 р. організація провела грандіозну роботу, зокрема, влаштовуючи гуманітарні місії та збори коштів для допомоги українцям. Це охоплювало надання безпосередньої допомоги та підтримки біженцям, а також зусилля з мобілізації міжнародної спільноти для реагування на кризу в Україні. Як і раніше, вся діяльність Фонду активно висвітлювалася в ЗМІ та на офіційному порталі організації, що в черговий раз справляло значний вплив на формування позитивного образу України в Польщі та інших країнах, демонструючи приклад активної підтримки у боротьбі за права та свободи.

Фонд "Відкритий діалог" реалізував низку важливих проєктів, спрямованих на підтримку України та захист прав людини в умовах війни. Серед них виділимо кілька ключових ініціатив.

Одним із найбільших проєктів став Help for Ukraine, орієнтований на надання гуманітарної допомоги та фінансової підтримки українцям. Згідно з інформацією, на порталі польських НУО, присвяченому допомозі Україні (supportforukraine.pl), Фонд "Відкритий діалог" пожертвував 3 000 000 злотих (приблизно 542 000 фунтів стерлінгів) і передав близько 20 000 одиниць оборонного та захисного обладнання, зокрема 4500 бронежилетів [*Help for Ukraine: Open Dialog Foundation, 2024*].

Інша важлива ініціатива, Home for Independent Mums [*Support the Home for Independent Mums from Ukraine!*, 2022], мала на меті забезпечення житлом і підтримкою самотніх матерів, які були змушені виїхати за кордон через війну. Фонд допомагав жінкам отримати номер PESEL, оформити необхідні документи для довгострокового перебування в Польщі, а також сприяв їхньому працевлаштуванню, щоб вони могли утримувати свої сім'ї та будинки. Після досягнення фінансової стабільності жінки отримували змогу розпочати незалежне життя в Польщі. Ініціатива також передбачала додаткові послуги, зокрема догляд за дітьми, медичну та стоматологічну допомогу.

Основною метою цих проєктів було надання безпосередньої допомоги, але вони також сприяли підвищенню обізнаності про ситуацію в Україні та впливали на міжнародну політику у сфері прав людини.

Як бачимо, українська діаспора в Польщі демонструє активну громадянську позицію, ефективно співпрацює з іншими громадськими організаціями та державними структурами, прагнучи максимально підтримати українських мігрантів, зокрема біженців з України, в умовах російсько-української війни. Вона активно використовує всі доступні ресурси для популяризації України за кордоном, а також робить вагомий внесок у розвиток міждержавних відносин і гарантування безпеки як на національному, так і міжнародному рівнях.

Антиукраїнська діяльність російських організацій. Попри низку важливих та цікавих проєктів, які реалізують польські громадські організації, аналітичні центри та українська діаспора для покращення іміджу України та формування позитивного ставлення до українців, не можна ігнорувати деструктивний вплив проросійських сил та окремих осіб. Їхня діяльність значно шкодить репутації України за кордоном, зокрема в Польщі. Політичні та медійні стратегії цих груп спрямовані на підрив довіри до українського уряду та громадян, створення образу України як агресора та виправдання дій Росії. Попри активну боротьбу польської влади з цією дезінформацією, яка включає блокування проросійських ресурсів та видалення їхнього контенту з медіаплатформ, їхній вплив залишається доволі помітним.

Росія активно поширює дезінформацію в Польщі, спрямовану на погіршення польсько-українських відносин, починаючи з 2014 р., після незаконної окупації Криму та підтримки сепаратистів на Донбасі. Така увага Росії до Польщі не є випадковою. Польща, яка тривалий час виступає ключовим союзником України та підтримує її прагнення до євроінтеграції, стала для Росії ключовою мішенню в її спробах послабити зв'язки між країнами та створити ворожнечу між їхніми народами.

Після 2014 р. російські пропагандистські центри докладали зусиль, щоб сформувати в Польщі негативний імідж України,

зображаючи її як фашистську державу. Поширювалися наративи про нібито взаємні територіальні претензії, такі як "польський Львів" чи "український Перемишль". Водночас пропаганда впливала на сприйняття українців серед поляків через заяви про "шкідливу" трудову міграцію, яка, мовляв, позбавляє поляків робочих місць [Російська дезінформація у Польщі, 2023].

Однією з ключових цілей російської пропаганди та дезінформації проти Польщі й України було загострення напруженості між поляками та українцями на етнічному ґрунті. З початком повномасштабного вторгнення російських військ в Україну російська сторона активно запускала дезінформаційні кампанії, спрямовані проти українських біженців. У соціальних мережах поширювали неправдиву інформацію про нібито скоєння українськими біженцями серйозних кримінальних злочинів, таких як квартирні крадіжки, напади та зґвалтування, у Перемишлі та прикордонних регіонах. У наступні тижні Росія намагалася підігрівати невдоволення щодо українців, поширюючи міфи про те, що біженці з України отримують "усі блага безкоштовно". Крім того, у травні 2022 р. російські пропагандисти використали трагічне вбивство у Варшаві, поширюючи фейкові твердження, що злочин начебто вчинили українці, з метою створення негативного образу українців у Польщі [Російська дезінформація у Польщі, 2023].

Відверто проросійські організації та медіа в Польщі є нечисленними, проте їхня присутність у публічному просторі, а подекуди й у законодавчому органі, стає дедалі помітнішою. Однією з таких організацій була незареєстрована партія "Zmiana" ("Зміна"), яку фінансували російські спецслужби. Її лідер, Матеуш Піскорський, разом зі своїми однодумцями брав участь у численних антиукраїнських акціях, включно з руйнуванням українських військових поховань у Польщі. Кшиштоф Вуйціцький, політолог із Варшавського університету, зазначав, що М. Піскорський був так званим польським спостерігачем на кримському псевдореферендумі у березні 2014 р. Тоді він заявляв, що мешканці Криму нібито демократично висловили бажання приєднатися до Росії [Савицький, 2016]. У 2016 р. М. Піскорського заарештували за підозрою у співпраці з російською цивільною розвідкою проти Польщі

впродовж 2013–2016 рр. [Савицький, 2016]. Також, під керівництвом М. Піскорського Європейський центр геополітичних аналізів активно поширював кремлівські наративи. Він публікував польські переклади робіт ідеолога Кремля О. Дугіна, пропагуючи право Росії на Крим, Донецьк і Луганськ.

Окрім політичних сил, слід звернути увагу на антиукраїнські громадські організації та основні джерела поширення найбільш виразних антиукраїнських наративів.

З початком війни на Сході України в Підкарпатті, регіоні Польщі, що межує з Львівською областю, активізувалося антиукраїнське лобі. Неформальним лідером найбільших антиукраїнських груп і організацій, до яких входять місцеві політики, ультраправі активісти та громадські діячі, вважають Анджея Запаловського [*За прізвищами. Хто роздуває в Польщі антиукраїнську істерію*, 2017]. Його ім'я пов'язують із діяльністю низки правих організацій та неформальних угруповань, таких як "Всепольська молодь", "Національно-радикальний табір", неформальна група "Патріотичний Перемишль", а також Культурний центр Перемишля. Однією з найбільш резонансних подій, з якою асоціюють А. Запаловського та ці групи, став "Марш перемишлянських та львівських орлят" у грудні 2016 р. Під час цієї акції, що проходила біля будівлі Українського народного дому, її учасники вигукували гасла, такі як "Смерть українцям" [*За прізвищами. Хто роздуває в Польщі антиукраїнську істерію*, 2017].

Рух "Побратимство кресов'ян", заснований одним із заступників Матеуша Піскорського у партії "Зміна" – Конрадом Ренкасом, також відзначився скандальною діяльністю. Ця організація, насичена російською агентурою, активно просуває ідеї повернення "втрачених" територій і підбурює ненависть до українців та України.

Сам К. Ренкас неодноразово робив провокаційні заяви у прокремлівських медіа. Він стверджував, що Україна, обравши шлях євроінтеграції, має повернути майно полякам, які колись проживали на українських землях. Зокрема, К. Ренкас заявляв, що польська власність повинна бути повернена не лише на території Західної України, але навіть у Києві, де, за його словами, нерухомість у поляків відбирали ще у 1920-х роках [Савицький, 2016].

У середовищі "кресов'ян" певної популярності за свої проросійські погляди набув краківський священник, етнічно вірменин Тадеуш Ісакович-Залеський, який активно пропагував свої погляди в Інтернеті та польських ЗМІ. Як зазначав польський публіцист В. Мазярський, риторика Т. Ісаковича-Залеського нагадує антиукраїнський "тоталітаризм" міжвоєнної Польщі. Він неодноразово закликав до відмови від політики примирення з українцями та був одним із провідних ініціаторів політичного визнання Волинської трагедії геноцидом, чого, втім, так і не сталося [Мазярський, 2013].

У межах нашого дослідження не зайвим буде також звернути увагу на інформаційні канали, зокрема інтернет-ресурси та соціальні мережі, які активно використовуються прихильниками проросійської риторики. Через них поширюється дезінформація та кремлівські наративи, що формують негативне ставлення до України серед польської громадськості.

Портал Kresy.pl вважається найбільш відвідуваним проросійським ресурсом у Польщі. Створений у 2008 р., спочатку він був присвячений кресам – територіям колишньої Речі Посполитої, до яких належали західні області сучасної Литви, Білорусі та України. Основну увагу сайт приділяв публікації мемуарів, документів, а також висвітленню історичних подій і персоналій, пов'язаних із цими регіонами. Однак після подій Майдану у 2013 р. риторика порталу зазнала різких змін. На сайті почала домінувати російська пропаганда, зокрема поширювалися наративи про "небезпеку бандерівців і націоналістів", яка, як заявляли автори, перевершує загрозу російського імперіалізму [Зайонц, 2024]. Також портал неодноразово згадував про нібито расизм на Євромайдані [Tokarczuk, 2013].

З часом портал почав висвітлювати військову тематику, зокрема хвалебні статті про "могутність" російської армії, її новітнє озброєння та бойовий дух [*Syria: rosjanie uzbrarajają samoloty w ...*, 2016]. Публікації часто акцентували на тому, як російська армія знищує бойовиків Ісламської держави або "бандерівців" у Криму та на Донбасі. Після початку повномасштабного вторгнення в Україну портал Kresy.pl продовжив поширювання антиукраїнської пропаганди, проте намагається уникати прямих проросійських заяв.

На початку 2023 р. спалахнув скандал навколо польського інформаційного порталу *Niezależny Dziennik Polityczny*, який поширював проросійську пропаганду та фейкові новини, спрямовані на дискредитацію України та її уряду. Розслідування журналістів *The Insider* виявило, що головним редактором сайта була вигадана особа.

3 січня російські пропагандистські медіа масово поширили новину про те, що оглядач видання *Niezależny Dziennik Polityczny* Ян Тохман назвав зброю, яку НАТО передає Україні, "металобрухтом" і "рухляддю". У своїй статті він стверджував, що Захід нібито використовує військову допомогу Україні для оновлення власного арсеналу [Tochman, 2022].

Однак подальший аналіз показав, що матеріали на цьому сайті були просто скопійовані з інших джерел, автори виявилися вигаданими, а тексти, хоча й були написані польською мовою, містили значну кількість русизмів. Імовірно, сайт створили для поширення російської пропаганди та підтримки нарративів про те, що Україна є маріонеткою Заходу та використовується як інструмент агресії проти Росії.

Безумовно, окрім згаданих джерел, російська пропаганда активно використовує й інші способи донесення своїх нарративів до польської громадськості. У відповідь на ці зусилля польська влада систематично вживає заходів для захисту національних інтересів, а заодно і перешкоджає створенню негативного іміджу України. Серед таких дій – висилання іноземців, зокрема російських дипломатів, які займаються підривною діяльністю. Крім того, працівники Агентства внутрішньої безпеки Польщі регулярно викривають проросійські мережі, які поширюють дезінформацію та шкідливі наративи щодо України.

Підсумовуючи, зазначимо, що ставлення поляків до України та українців еволюціонувало, що відображає зміну суспільних настроїв і геополітичних реалій. Якщо на початку 1990-х років українці сприймалися переважно через призму історичних конфліктів та негативних стереотипів, то з часом це ставлення значно покращилося. Не останню роль у цьому відіграли як Помаранчева революція, Революція гідності та початок російсько-української

війни. Ці події показали Україну як країну, що прагне демократії, свободи та європейських цінностей, чим сприяли формуванню більш привабливого образу України серед поляків.

Помітну роль у цьому процесі відіграли польські громадські організації, особливою активністю вони відзначилися після початку повномасштабної війни. Їхня діяльність охоплювала широке коло ініціатив, спрямованих на гуманітарну допомогу, популяризацію української культури, поширення правдивої інформації про Україну, а також підтримку українських громадян, які постраждали від війни. Саме через такі ініціативи не лише польського політикуму, але й громадського сектору Польща стала прикладом солідарності й партнерства.

Діяльність польських аналітичних центрів, у дослідженнях яких часто фігурувала Україна, теж зробила свій вагомий внесок у формування її іміджу. Перш за все, завдяки глибокому аналізу соціально-політичних процесів в Україні, висвітленні викликів, спричинених російською агресією, та підтримці демократичних реформ Україна постала перед польською та міжнародною аудиторією у правдивому світлі. Однак попри низку досягнень аналітичних центрів на цьому шляху все ж існують перешкоди, які дещо сповільнюють процес популяризації України. Зокрема йдеться про боротьбу аналітичних центрів з російською пропагандою та дезінформацією, а також про ресурсне забезпечення, яке обмежує можливості реалізації довготривалих дослідницьких проєктів і проведення масштабних міжнародних заходів.

Не менш важливу роль у формуванні позитивного іміджу України відіграє українська діаспора, яка активно працює над інтеграцією мігрантів, збереженням культурної спадщини та поширенням достовірної інформації про Україну. Організації, такі як Об'єднання українців у Польщі та Фонд "Наш вибір", організують культурні заходи, адвокаційні кампанії та протидіють російській дезінформації. Вони також сприяють покращенню умов для українських мігрантів, забезпечуючи юридичну допомогу, освітні ініціативи та соціальну підтримку.

Однак перед діаспорою стоять значні виклики. Поширення мови ворожнечі та антиукраїнських наративів, які посилюються після

напливу біженців, ускладнює процес інтеграції та сприяє соціальній напруженості. Діаспора також стикається з проблемами розриву між автохтонними українцями та новими мігрантами, що має наслідки для збереження культурної ідентичності. Значущим викликом стали також обмежені ресурси українських діаспорних організацій, які часто залежать від нестабільного грантового фінансування.

На сучасному етапі польські громадські організації та громадські організації української діаспори активно співпрацюють у напрямі боротьби з російською пропагандою, яка поширює дезінформацію про Україну та українських мігрантів. Ворожі наративи часто спекулюють на історичних конфліктах та соціально-економічних питаннях, створюючи негативний образ українців. Для подолання цих викликів необхідно посилювати моніторинг мови ворожнечі, координувати зусилля громадських ініціатив і урядових структур, а також продовжувати інформування суспільства про реальні події в Україні.

Важливим аспектом у протидії дезінформації залишається координація між громадським сектором та польським урядом. Останній активно підтримує Україну через міжнародні платформи, дипломатичні зусилля та економічні санкції проти Росії. Польща стала прикладом солідарності, водночас інвестуючи у власну безпеку та економічне майбутнє через залучення українських мігрантів і розвиток освітніх програм для їхніх дітей.

Франція

Ставлення Франції до України впродовж тривалого часу мало невизначений характер. На це впливала низка різноманітних чинників та причин, зокрема вузол питань, пов'язаних з розширенням Європейського Союзу та одночасно з взаємовідносинами із Росією, яка була для Франції значущим геополітичним та економічним партнером. З Росією Францію пов'язували доволі міцні економічні, енергетичні, торгові зв'язки, (найбільш відома військова угода між Францією та Росією до 2014 р. стосувалася продажу вертольотоносців класу "Містраль" [*Франція продасть Росії один "Містраль" ...*, 2014]), співпраця в авіаційній промисловості, техно-

логічні обміни та спільні дослідження в військовій сфері тощо. Хоч як би сумнівно це звучало, але на якомусь етапі французьке керівництво припускало прогрес Росії у напрямку демократії. Одночасно і французькі праві політичні сили бачили в Росії захисника християнської моралі, традиційного борця з "ісламізмом" [Raynaud, 2024].

До 2014 р. ставлення Франції до відносин між Україною та Росією було обережним та збалансованим, а вирішення будь-яких питань у цьому напрямі відбувалося з урахуванням її національних інтересів і забезпечення стабільності у Європі. В політичному аспекті Франція традиційно сприймала Україну як частину розширеного східноєвропейського простору в контексті її взаємовідносин з ЄС та НАТО. Економічні відносини між Францією та Україною до 2014 р. не вирізнялися міцністю та глибиною. Найбільш суттєвий обмін між країнами охоплював співпрацю в аерокосмічній промисловості та аграрному секторі. Досить активною була також співпраця в культурній та гуманітарній сферах. Зокрема, на регулярній основі відбувався активний культурний та освітній обмін з Україною. Було створено та реалізовано низку стипендіальних програм (зокрема Стипендіальна програма від французького уряду для українських студентів, стипендії для аспірантів та дослідників тощо), культурних заходів (Фестиваль української культури у Франції, літературні вечори та читання тощо), організована співпраця в сфері освіти та науки.

Революція гідності істотно вплинула на сприйняття України у Франції та інших західних країнах. Вона змінила образ України як пострадянської країни на країну, народ якої активно бореться за демократичні цінності та європейське майбутнє. В баченні французів революція сприяла кристалізації української національної ідентичності та підкреслила її прагнення до верховенства права та громадянського суспільства, що сприяло зміцненню проєвропейських та демократичних орієнтацій країни. Французам відгукнулося прагнення українців відстоювати цінності та принципи, які вони поділяють, ризикуючи при цьому навіть своїм життям.

Особливий інтерес для Франції становила незалежна та демократична Україна з активним громадянським суспільством, яка б

сприяла демократизації Європи, а не зміцненню авторитарних тенденцій на континенті. Тому, починаючи з 2015 р., Франція відігравала провідну роль у врегулюванні конфлікту на Донбасі в рамках "нормандського" формату та надалі допомагає Україні протистояти Росії в умовах повномасштабної війни.

Путінська "спецоперація" 24 лютого 2022 р. була несподіваною для Франції та породила низку здивувань. Однак найбільше до ослаблення позицій усіх тих, хто так чи інакше заперечував небезпеку російської політики, призвели два ключові фактори. По-перше, сама агресія, яку більшість політиків, зокрема і проросійських, вважали неможливою. Повномасштабна війна була абсолютно нелогічною для західного світу, а попередня погрозна риторика В. Путіна розцінювалася як маневр залякування, багато в чому виправданий в очах проросійських політичних сил нібито "агресивністю" НАТО та "гегемоністською" стратегією Заходу. По-друге, несподіваною стала рішучість та ефективність української відповіді, що дозволило виключити варіант компромісу чи капітуляції України. Це змусило багатьох впливових французьких політиків переглянути способи підтримки України та змінити деякі із них на більш ефективні. Президент Франції Е. Макрон, який тривалий час намагався підтримувати діалог з В. Путіним, зрештою визначив підтримку України пріоритетною та визнав, що тривала війна шкодить перш за все майбутньому Європи [Raynaud, 2024].

Образ українця та України у Франції. До Революції гідності 2014 р. образ українця у французькому суспільстві часто ґрунтувався на нав'язаних росіянами стереотипах та недостатньому знанні про країну. У Франції, як і загалом в Європі, уявлення про Україну і її народ було затуманене впливом пропаганди радянського періоду – як про одну із пострадянських держав. Тому цілісного уявлення про українців як націю чи про їхню культуру у французькому суспільстві сформовано не було. Власне, і українська імміграція до Франції до 2014 р. була нечисленною порівняно з іншими країнами Європи. Про українців у Франції можна згадувати хіба що в контексті освітньої міграції. За даними щорічного моніторингу кількості громадян України, які навчалися за денною формою навчання в іноземних університетах, проведеного аналітичним

центром CEDOS (охоплює 34 країни), у 2013/2014 навчальному році за кордоном навчалася 47 724 громадянина України, з них у Франції 1300 осіб [*Migration in Ukraine: facts and figures*, 2016, с. 15].

Українці часто сприймалися французами як частина більшої східноєвропейської або пострадянської групи без чіткого розмежування етнічних ідентичностей. Це включало в себе стереотипи про "важкий характер" та високий рівень толерантності до економічних і соціальних труднощів. Оскільки Україна не часто з'являлася у французьких ЗМІ до значних подій, як-от Помаранчева революція чи пізніше Революція гідності, тут спрацював фактор маловідомості, що не сприяло глибокому розумінню французами української культури чи історії. Незважаючи на наявність української діаспори, культурний обмін між Україною та Францією все ж був досить обмежений і українська культура часто сприймалася як екзотична та малознана.

Після подій Революції гідності та початку війни на Сході України ставлення французів до українців зазнало певних змін. По-перше, трагічні події 2014 р. стали основними темами у французьких ЗМІ [Herbert, 2014; *Ukraine: le président Ianoukovitch destitué par...*, 2022], що сприяло підвищенню обізнаності про Україну та її народ серед французького суспільства. Французькі ЗМІ загалом підтримували Україну у її прагненні до демократичних реформ і протистоянні агресії Росії, що відіграло свою позитивну роль у сприйнятті українців у Франції. По-друге, після окупації Криму та початку війни на Донбасі відбулася певна солідаризація французів з українцями – вони висловили рішучу підтримку Україні у боротьбі проти російської агресії та, окрім цього, позитивно поставилися до змін, які відбувалися в Україні, зокрема підтримали реформи щодо боротьби з корупцією та євроінтеграційний курс країни. По-третє, через бойові дії на території України ставлення до українських біженців у Франції дещо змінилося – їх сприймали як жертв агресії, що потребують підтримки та допомоги. Благодійні організації у Франції активно збирали кошти на допомогу українським переселенцям. По-четверте, російсько-український конфлікт значно вплинув також на ставлення французів до Росії.

Йдеться насамперед, про зростаюче негативне ставлення до російської політики щодо України та про підтримку останньої у конфлікті.

Отже, українські революції 2004 р. та 2014 р., а згодом і повномасштабна війна 2022 р. викликали широкий резонанс у Франції, підвищивши увагу до України та її політичної боротьби. Це змінило імідж України з традиційної "пострадянської країни" на активного учасника європейських демократичних процесів як серед французів, так і в органах державної влади Франції. Не останню роль у цьому процесі відіграли громадські організації Франції, аналітичні центри та українська діаспора у країні.

Громадські організації Франції. Перш ніж перейти до більш детального огляду французьких громадських організацій та фондів, які активно допомагають Україні та підтримують її, зосередимося на ролі та значенні французького громадянського суспільства у житті країни. Французьке громадянське суспільство складається з організацій, спільнот та окремих осіб, що діють незалежно від уряду. Основні його компоненти включають неурядові організації, профспілки, професійні асоціації, релігійні групи та різноманітні добровільні асоціації, що опікуються соціальною, благодійною, культурною та освітньою діяльністю.

Громадянське суспільство у Франції має глибоку історію та власну специфіку. Virізняє його, перш за все, високий рівень залучення громадян до політичних та соціальних справ у державі. Це добре проглядається в швидкості організації протестів, демонстрацій і страйків та їх використання як інструментів суспільних змін. Ще однією особливістю, на нашу думку, є децентралізований характер його діяльності. Хоча Париж є центром для багатьох організацій, французьке громадянське суспільство активно процвітає також і на місцевому рівні, з безліччю ініціатив та груп, що діють у різних регіонах.

Формуючи державну політику, французьке громадянське суспільство використовує кілька ключових механізмів. До них належить адвокація та лобіювання, громадські кампанії, участь у процесах вироблення політики та прями дії [*French civil society*,

2024]. Окрім цього, організації громадянського суспільства часто співпрацюють із засобами масової інформації, щоб формувати суспільні наративи та впливати на громадську думку. Ці симбіотичні відносини посилюють зміст їхніх повідомлень та кампаній, привертають увагу політиків та впливають на ставлення населення до тих чи інших питань. Зрештою така динаміка підкреслює контролюючу роль громадянського суспільства та роль партнера для уряду в процесі управління державою.

Проаналізуємо детальніше діяльність французьких громадських організацій у контексті формування іміджу України серед французького населення.

Вплив громадянського суспільства на урядову політику Франції щодо України може бути проілюстрований на прикладі ряду релігійних та благодійних організацій.

Благодійна католицька організація L'Œuvre d'Orient ("Східна місія") була заснована у 1856 р. світськими професорами з Університету Сорбонни. З самого початку її метою була підтримка франкомовних шкіл у Лівані [*Our History*, 2024]. Пізніше мета дещо трансформувалася, а основні напрями діяльності L'Œuvre d'Orient стали зосереджуватися на підтримці християнських громад на Сході. Ключові аспекти діяльності організації включають гуманітарну допомогу, освітні проекти, збереження культурної спадщини, підтримку релігійного життя, медичну допомогу та допомогу біженцям.

L'Œuvre d'Orient допомагала Україні під час збройного конфлікту на Донбасі та окупації Криму. Тоді організація підтримувала Українську греко-католицьку церкву та інші християнські громади, надаючи гуманітарну допомогу переселенцям. Крім того, члени організації активно опікувалися відновленням церков, пошкоджених під час конфлікту, та надавали медичну допомогу постраждалим від військових дій на Сході України.

Ця підтримка заклала основу для подальшої діяльності в Україні на період після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Починаючи з 2023 р. L'Œuvre d'Orient значно посилила свою діяльність в Україні, підтримуючи проекти, що допомагають

постраждалим громадам та Українській греко-католицькій церкві, зокрема через різноманітні гуманітарні ініціативи. Організація виділила понад 1,7 млн євро на проєкти, пов'язані з відбудовою, медичною допомогою та підтримкою релігійних структур [UGCC *Patriarchal Economist thanks L'Œuvre d'Orient organization...*, 2023].

Фінансування L'Œuvre d'Orient здебільшого надходить від пожертв приватних осіб, релігійних громад та благодійних організацій, а також грантів від міжнародних фондів і католицьких установ. Основну частину коштів надають благодійники, які підтримують місію допомоги християнським громадам на Сході. Організація не є політичною та не фінансується з державного бюджету, тому її вплив на уряд обмежений здебільшого через моральний авторитет та партнерство з гуманітарними організаціями. Проте, маючи тісні зв'язки з державними та релігійними діячами Франції, організація може співпрацювати з урядом у гуманітарних питаннях, наприклад, через участь у міжнародних програмах допомоги або через підтримку релігійної та культурної дипломатії. Хоча її вплив на політику щодо України обмежений, висвітлення діяльності в медіа сприяє формуванню позитивного іміджу України у французькому суспільстві.

Серед найбільш відомих інформаційних приводів, що стосувалися України, варто згадати ініціативу "ланцюг світла". Акція тривала під час Великого посту 2023 р. Тоді, як підтримку українців, організація закликала католицькі парафії, школи та громади у Франції приєднуватися до молитви за Україну, а також запалювати свічки з українською символікою, щоб показати солідарність з українським народом [L'Œuvre d'Orient *organise...*, 2023]. L'Œuvre d'Orient також організовує різні молитви за мир, включаючи спеціальні молитви за Україну під час своїх щорічних заходів, таких як Міжнародний день молитви за християн Сходу [The *International Day of prayer...*, 2023].

Окремо варто згадати, що організація є активним користувачем Facebook, YouTube, Instagram та LinkedIn, використовує їх для поширення вищезгаданих ініціатив і підвищення обізнаності про ситуацію в Україні. Наприклад, на сторінці організації в Facebook

можна знайти регулярні оновлення інформації про ситуацію в Україні та про заходи, які здійснює організація на її підтримку. З нещодавніх публікацій траплялося кілька репортажів із с. Зарванця (Тернопільська область). У них розповідалося про паломництво в Україні в умовах війни. Публікації мали інформаційний характер, робився акцент на стійкість українців та здатність працювати і бути вірними своїм принципам навіть у важкі часи ("Поки країна вже три роки воює, вірні продовжують приходити збиратися перед іконою Богородиці... Біля підніжжя вівтаря матері, дружини або дочки солдатів кладуть свої болі, свої страждання та сподіваються, що одного дня повернеться мир" [L'Œuvre d'Orient, 2024]).

Окрім того, на сторінці організації у Facebook створено окрему рубрику "Портрет України". В дописах під таким хештегом можна знайти історії українців, які сильно постраждали внаслідок військових дій, були змушені покинути свої домівки, у яких рідні перебувають на фронті, отримали поранення чи загинули, дописи правозахисників із закликом світових лідерів підтримати Україну, допомогти їй у боротьбі з несправедливістю, яку чинить Росія [L'Œuvre d'Orient, 2022]. Загалом досить багато інформації, яка несе певний меседж у маси та формує суспільну думку насамперед у вужчому релігійному середовищі, але часом і виходячи далеко за межі релігійної спільноти.

Федерація асоціацій La Voix De l'Enfant ("Голос дитини") була створена в 1981 р., після повернення волонтерів з місії на кордоні Камбоджі. Тоді було прийнято рішення продовжити діяльність з дітьми з таборів біженців та створити Федерацію асоціацій [Notre engagement, ici et au-delà des frontières, 2024]. Метою діяльності La Voix De l'Enfant стала боротьба за права дітей, які були жертвами будь-якої форми насильства, у тому числі війни, у Франції та усьому світі. Президентом Федерації асоціацій La Voix De l'Enfant стала її ідейна натхненниця та активістка М. Брусс.

Організація La Voix de l'Enfant фінансується через приватні пожертви, партнерства з організаціями, фондами та корпоративними партнерами. Завдяки мережі підтримки вона реалізує проекти для захисту дітей, співпрацюючи з фахівцями охорони

здоров'я та правосуддя. Її діяльність охоплює надання стипендій, медичну допомогу, забезпечення необхідними речами та доступ до харчування для дітей із малозабезпечених сімей.

Попри те, що організація благодійна, вона все ж справляє вплив на державну політику Франції, беручи активну участь у державних ініціативах та співпрацюючи з урядовими структурами у справах захисту дітей. Насамперед ідеться про Міністерство національної освіти та молоді (Ministère de l'Éducation nationale et de la Jeunesse), Міністерство жінки, сім'ї та дитини (Ministère de la Femme, de la Famille et de l'Enfant), Управління захисту дітей (Aide Sociale à l'Enfance – ASE) (працює на місцевому рівні, забезпечуючи захист дітей, які потребують допомоги) та Міністерство праці, охорони здоров'я та солідарності (Ministère du Travail, de la Santé et des Solidarités). Саме через роботу у комітетах, робочих групах, а також через власну адвокаційну діяльність організація сприяє змінам у законодавстві та політиці, які стосуються захисту дітей. Організація також впливає на формування громадської думки у Франції, зокрема через освітні програми, інформаційні кампанії та співпрацю зі ЗМІ, підвищує обізнаність суспільства щодо проблем дітей та заохочує підтримку й захист їхніх прав.

La Voix De l'Enfant виявила активність та мала безпосереднє відношення до України, допомагаючи українським дітям під час повномасштабного вторгнення Росії на територію України. Зокрема, через співпрацю з асоціацією Ile De France Ukraine в Україну неодноразово відправлялися конвої з дитячими іграшками, шкільним приладдям та одягом [*Urgence Ukraine, 2024*]. На сайті організації залишається відкритим збір коштів, які будуть спрямовані на підтримку Немирівського дитячого будинку у Вінницькій області, його реконструкцію та створення кращих умов для дітей, що втікали від війни зі східних регіонів України. Крім того, у співпраці з Fondation Bel (Фонд допомоги знедоленим дітям)* La

* Тут також варто згадати і про активну роботу Фонду Fondation Bel в Україні з початку збройного конфлікту. Крім пожертвувань Фонд здійснював потужну підтримку організації "SOS Villages d'Enfants" ("SOS Дитячі містечка"), щоб сприяти діяльності НУО, орієнтованої на захист 500 000 вразливих дітей та сімей протягом наступних 10 років в Україні та сусідніх країнах Західної Європи, включаючи Францію.

Voix de l'Enfant спрямовувала свою діяльність на захист українських дітей, які перебували у Румунії та Франції. Це включало забезпечення необхідними матеріалами та підтримку діяльності неурядових організацій, спрямованих на захист вразливих дітей і сімей в Україні та сусідніх країнах [*Bel group and its foundation stand with Ukraine*, 2022]. Окрім допомоги, яка надається Україні на постійній основі, організація активно висвітлює свою діяльність у соціальних мережах та на офіційній вебсторінці, що сприяє поширенню правдивої інформації про події в Україні та впливає на сприйняття України у Франції. La Voix de l'Enfant також активно співпрацює з урядовими структурами. Найбільш поширеними способами взаємодії є участь у різних урядових комітетах та спільних засіданнях, що дозволяє впливати на реалізацію урядових програм, спрямованих на захист дітей, зокрема державної підтримки українських дітей-біженців у Франції та інших країнах, де організація має свої представництва або партнерів.

Існує низка інших французьких громадських організацій різного профілю та спрямування, які вирішують питання, пов'язані з Україною. Специфіка їхньої діяльності значною мірою збігається і спрямована на надання підтримки Україні в її протистоянні російській агресії.

Аналітичні центри. На тлі збройної агресії Російської Федерації проти України, що супроводжується масштабною інформаційною кампанією з дезінформації, питання формування позитивного образу України набуває першочергового значення. Французькі аналітичні центри, такі як "Institut français des relations internationales" (IFRI), "Fondation Robert Schuman", "Institut d'études politiques de Paris" (Sciences Po) та "Fondation pour la Recherche Stratégique" (FRS), впливають на політичний дискурс і формують експертну думку, яка є важливою для визначення векторів державної політики Франції щодо України.

Institut français des relations internationales (IFRI) (Французький інститут міжнародних відносин) – провідний французький дослідницький і аналітичний центр, що спеціалізується на міжнародних питаннях. Заснований у 1979 році Тьєррі де Монбріалем [*L'Ifri en bref*, 2023], Інститут діє за моделлю англосаксонських think tanks і

об'єднує дослідників і політиків для обговорення та аналізу основних сучасних проблем. Його дослідницька робота охоплює широкий спектр глобальних тем, зокрема конфлікти та безпекові виклики в Європі, де питанню України відводиться важливе місце (на офіційному сайті подіям в Україні присвячений окремий розділ).

Французький інститут міжнародних відносин виступає за необхідність європейської підтримки України, регулярно публікує звіти, організовує конференції з залученням експертів з України (наприклад, Пленарну конференцію "Повернення контролю над світом" з Тьєррі де Монбріалем [De Montbrial, 2024]). Наукові роботи інституту не тільки підсилюють підтримку серед політичних і ділових еліт Франції [Tenenbaum, 2024], а й формують громадську думку на підтримку України. Зокрема, Інститут наголошує на важливості захисту європейських цінностей та стабільності, а також інтерпретує війну в Україні як виклик для всього західного світу, що безпосередньо пов'язує французьке суспільство з боротьбою України за незалежність.

Fondation Robert Schuman (Фонд Роберта Шумана) – французький дослідницький центр, заснований у 1991 р., який орієнтований на вивчення та розвиток європейської інтеграції. Фонд названий на честь Роберта Шумана, одного з засновників Європейського Союзу, який сприяв створенню об'єднаної Європи після Другої світової війни. Фонд вивчає значення української кризи для безпеки континенту [Giuliani, 2022] (наприклад, Фонд, Інститут "Europeum" та "Think Visegrad Platform" 25 жовтня 2023 р. в Брюсселі організували панельну дискусію на тему "Вплив російської війни в Україні на архітектуру європейської безпеки та східних сусідів ЄС") [*Impact of the Russian war in Ukraine...*, 2023], проводить дослідження та публічні заходи на підтримку євроінтеграційних прагнень України. Фонд Роберта Шумана розглядає Україну як важливого партнера, який потребує європейської інтеграції та економічної підтримки. Важливий також його аналіз перспективи приєднання України до ЄС, який формує позитивне бачення країни як партнера [Nakala, 2023], що прагне поділяти цінності Європейського Союзу [Marynovych, 2024].

Institut d'études politiques de Paris (Інститут політичних досліджень Парижа), відомий також як Sciences Po, є одним із

провідних навчальних та дослідницьких закладів Франції, що спеціалізується на суспільних науках. Заснований у 1872 р., Sciences Po здобув міжнародне визнання завдяки високій якості освіти у сферах політики, економіки, права, соціології та міжнародних відносин [*Notre histoire*, 2024].

Інститут є одним із провідних освітніх та дослідницьких закладів, що спеціалізується на політичних науках, впливає на світоглядну позицію студентської молоді та майбутніх політиків Франції щодо України. Дослідницькі програми, що висвітлюють українську політичну систему, є результатом співпраці з українськими науковцями та дослідниками, що дає можливість глибше зрозуміти процеси демократизації в Україні. 14 червня 2022 р. в Sciences Po відбулася конференція про війну в Україні в рамках "Intensive Doctoral Week" Школи права та проекту "Legal Humanities". Юристи, політологи, історики та філософи проаналізували методи політичного використання історії та пам'яті про Другу світову війну для виправдання російського вторгнення в Україну [*Guerre en Ukraine: les usages politiques de ...*, 2022]. Закі Лаїді, спеціальний радник Верховного представника ЄС із закордонних справ, ексклюзивно для Sciences Po здійснив аналіз наслідків цієї війни для Європи [*Guerre en Ukraine: le réveil géopolitique de l'Europe?*, 2023].

Через освітні програми, курси та відкриті лекції Sciences Po сприяє розумінню європейської перспективи України серед нових поколінь, що формується в умовах боротьби за демократичні цінності.

Fondation pour la Recherche Stratégique (Фонд стратегічних досліджень) – французький аналітичний центр, що спеціалізується на питаннях оборони та національної безпеки. Заснований у 1992 р., він є одним із провідних дослідницьких центрів Франції, присвячених вивченню сучасних стратегічних викликів, зокрема військових конфліктів, кібербезпеки, розповсюдження ядерної зброї, тероризму та геополітичних змін [*Présentation*, 2024].

У своїх звітах фонд акцентує на ролі України в забезпеченні стабільності на східних кордонах Європи, підтримуючи наратив

про необхідність європейської допомоги Україні, а також аргументує, що підтримка України є важливою для збереження стабільності у всьому регіоні. Особливу увагу фонд приділяє наслідкам війни для енергетичної та економічної безпеки ЄС [Chaïeb, 2024; Livet, 2023], що робить українське питання актуальним для кожного француза, який розуміє ці ризики.

Безумовно, вклад французьких аналітичних центрів у популяризацію України є значним. Однак варто зазначити, що до російського повномасштабного вторгнення у фокусі французьких аналітичних центрів дослідження, пов'язані Україною, здебільшого відбувалися у руслі досліджень русистики. Лише з початком війни деякі аналітичні центри, зокрема Французький інститут міжнародних відносин, виокремили Україну в окремий напрям досліджень. Наприклад, було створено спеціальний підрозділ за назвою "Війна в Україні". Це важлива деталь, яка заслуговує, на нашу думку, на увагу, особливо у контексті формування реалістичного образу України у Франції.

Основні організації та напрями діяльності української діаспори. В рамках досліджуваної тематики важливим залишається розуміння діяльності та впливу українських діаспорних організацій у Франції, таких як Об'єднання українців Франції (ОУФ), Спілка української молоді Франції (СУМ), культурна франко-українська асоціація "Весна" та інших, які виступають носіями культурної дипломатії та інструментами зі збереження позитивного іміджу України на рівні міжособистісних та культурних зв'язків.

Відомо, що Франція належить до країн, які приймають найменшу кількість українських біженців пропорційно до свого населення. За даними ЄС, у Франції мешкає близько 18 610 українців. Проте на сайті МЗС зазначено, що за неофіційною статистикою у Франції мешкає близько 150 тис. громадян українського походження. Переважну більшість з них становлять нащадки трудових і політичних емігрантів, переміщених осіб. Проживають вони здебільшого в Парижі, Ліоні, Марселі, Тулузі, також в сільських місцевостях [Bourdillon, 2024].

Як уже згадувалося, до повномасштабного російського вторгнення Україна та українці часто сприймалися серед французів

через призму радянського минулого, що зумовлювало ототожнення їх з Росією. Після початку війни тенденція дещо змінилася – українців почали бачити як мужніх і незламних борців за свободу. Проте тривалість конфлікту та економічні труднощі у Франції призвели до часткового зниження суспільної підтримки України, оскільки частина населення почала вимагати більшої уваги до власних внутрішніх проблем ("Є деяка втома французів, насамперед це було пов'язано з перебоями бензину. Коли тут почалися черги по бензин, я спостерігала в соцмережах і вступала в діалоги й дискусії з французами, які закликали Макрона, Францію та французьких політиків припинити реагувати на Україну і зайнятися більше Францією" [*Українська діаспора та тимчасово переміщені...*, 2023]).

Українська діаспора у Франції має свою специфіку, що в кінцевому результаті відображається як на особливостях її діяльності, так і на її результатах. Ядро діаспори становить творча інтелігенція, активна студентська молодь та молодь, яка залишилася у Франції після завершення навчання, а також українки, які вийшли заміж за громадян Франції. Створюється враження, що діаспора дещо розпорошена, осередків менше, ніж, наприклад, у Німеччині та Італії, їхня активність обмежуються окремими регіонами чи містами, окрім того, вони недостатньо тісно взаємодіють один з одним [*Українська діаспора та тимчасово переміщені...*, 2023].

Після повномасштабного вторгнення активність української діаспори значно зросла: було засновано безліч невеликих асоціацій, які надавали допомогу тимчасово переміщеним особам з України та пересилали гуманітарну допомогу в різні регіони країни. Особливо помітним стало утворення нових асоціацій у багатьох регіонах Франції – вони були створені, щоб підтримувати як українців на місцях, так і Україну загалом. Окрім того, після повномасштабного вторгнення діаспора стала ключовим комунікатором між шукачами тимчасового притулку з України та місцевими структурами влади. Одним із важливих досягнень української діаспори у Франції стало об'єднання представників як лівих, так і правих політичних сил на великому мітингу в Парижі, присвяченому річниці початку війни.

Політики, які зазвичай були суперниками, виступили зі спільною заявою на підтримку України, що викликало значний резонанс у засобах масової інформації [*Українська діаспора та тимчасово переміщені...*, 2023].

В Україні і Франції діє кілька українських громадсько-політичних організацій, які з 1997 р. об'єднані в Репрезентативний комітет української громади. До Комітету входять, зокрема, "Об'єднання українців у Франції", "Об'єднання французів українського походження", "Спілка українок у Франції", "Товариство колишніх воїнів Армії УНР", "Спілка української молоді" та "Спілка українських студентів". Цей орган координує громадську та культурну діяльність українців у Франції. У 2023 р. головою Комітету став Олег Коваль [*Українці у Франції*, 2022].

Українську ідентичність підтримують українські суботні школи, зокрема дві в Парижі й невелика школа-гурток у Ніцці. З 2005 р. Культурно-інформаційний центр посольства опікується Українською школою мистецтв, яка діє за програмою Української міжнародної школи.

Union des Ukrainiens de France (Об'єднання українців Франції) є найстарішою українською організацією в країні, яка бере активну участь у культурно-просвітницькій діяльності, спрямованій на популяризацію української культури, історії та традицій [*Об'єднання українців Франції (ОУФ)*, 2024]. Це включає організацію фестивалів, мистецьких виставок, лекцій і кінопоказів, що дозволяє французькій громадськості ознайомитися з українською культурною спадщиною. Об'єднання українців Франції також активно підтримує освітні проєкти, що сприяють поглибленню знань французів про Україну та зменшенню впливу російської пропаганди.

Крім того, організація підтримує українських художників, музикантів, літераторів, надаючи їм можливість виступати та представляти свої твори на французькій сцені. Це дозволяє представити Україну через призму культурного надбання, що допомагає французькій громадськості краще зрозуміти культурну ідентичність українського народу та зруйнувати можливі стереотипи.

Об'єднання українців Франції активно проводить інформаційну діяльність, поширюючи правдиву інформацію про Україну та

події, що відбуваються у країні. Важливим аспектом цієї діяльності є протидія на Інтернет сторінці StopFake.org [StopFake. Org – *Lutte contre les informations...*, 2018] дезінформації та викривленому висвітленню України у деяких французьких медіа. За допомогою публікацій, заходів та співпраці з французькими ЗМІ організація поширює інформацію про актуальні події в Україні, розповідає про українську боротьбу за незалежність та свободу, а також сприяє формуванню позитивного ставлення до українців як до народу, що прагне до миру та демократії.

L'Association de la Jeunesse ukrainienne en France (Спілка української молоді Франції (СУМ)) є частиною Об'єднання українців Франції, гуртує українську молодь на засадах національно-християнських цінностей. СУМ у Франції активно сприяє збереженню української культури та ідентичності серед молоді, організовуючи різноманітні заходи, табори та освітні програми. Зокрема, з 1962 р. СУМ організовує літні табори для молоді, а у 1977 р. було придбано замок Château de Rosey (Верхня Сона), який використовується для проведення цих заходів. В останні роки у співпраці з українськими благодійними асоціаціями табори в замку Rosey приймають дітей, які осиротіли внаслідок російського вторгнення в Україну чи трагічних подій Революції гідності 2014 р. [Запорожченко, 2024].

Важливим напрямом діяльності СУМ є співпраця з французькими молодіжними організаціями, що сприяє інтеграції української молоді до європейської спільноти, а також поширенню українських цінностей серед молодих французів. Через об'єднання молодих українців і французів СУМ формує позитивний імідж України як сучасної держави, де молодь бере активну участь у розбудові громадянського суспільства.

Association culturelle franco-ukrainienne "Vesna" (культурна франко-українська асоціація "Весна") є ще однією з українських громадських організацій, що діють у Франції, очолювана Уляною Чайковською [*Українці у Франції*, 2019]. З 1993 р. асоціація має на меті популяризацію української культури у Франції, організовуючи концерти та мистецькі виставки (на сьогодні близько 200 заходів) [Vesna, 2024].

"Échanges Lorraine Ukraine" (ELU) (Франко-українська асоціація навчання культури та солідарності) була офіційно заснована 8 лютого 2004 р. групою українських студентів. Основними завданнями асоціації були заявлені: "зміцнення та інтенсифікація франко-українського співробітництва", "посилення франко-української солідарності", сприяння розвитку французької та української мов (популяризація української мови та культури у Франції та французької мови і культури в Україні); зміцнення партнерства та співпрацю з громадами української діаспори у Великому регіоні та в усьому світі; "підтримка європейських прагнень українців" [*À propos de nous*, 2024].

У рамках своєї місії Франко-українська асоціація навчання культури та солідарності регулярно організовує проекти та заходи з метою розвитку відносин між Лотарингією та Україною на академічному, економічному та соціально-культурному рівнях. Асоціація ініціювала та підтримала процес підписання хартії про побратимство між містом Мец та містом Чернівці в Україні. За понад двадцять років асоціація організувала понад сотню культурних заходів у м. Мец (українські хостели, тематичні вечори, літературні зустрічі, творчі майстерні "Писанки", майстер-класи з малювання, українські кінопокази, студентські вечори тощо). ELU також працює над збереженням історичної пам'яті про українську присутність у Лотарингії: вшанування пам'яті українських воїнів, що загинули в концтаборі Бан-Сен-Жан під час Другої світової війни, виставки про Голодомор тощо.

Association Lyon-Ukraine (Асоціація "Ліон–Україна"), заснована у 2016 р., відіграє вагомий роль у формуванні позитивного іміджу України у Франції через активне сприяння інтеграції української діаспори, підтримку українських біженців та зростання обізнаності про українську культуру й проблеми серед місцевих французів [*Association Lyon Ukraine*, 2024]. Її діяльність спрямована не лише на включення українців у французьке суспільство, а й на культурне та соціальне збагачення громади Ліона, створення умов для довгострокового зміцнення українсько-французьких відносин та

посилення підтримки України на тлі військової агресії Росії. З початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну асоціація переорієнтувала свою діяльність на гуманітарну допомогу та підтримку українських біженців.

Maison de l'Ukraine à Lyon ("Домівка", Український дім у Ліоні), керована асоціацією "Lyon-Ukraine", є культурним і соціальним центром, який сприяє інтеграції українських мігрантів у французьке суспільство [Reguy, 2022]. Центр пропонує курси французької мови для людей різного віку, що сприяє швидкому та ефективному включенню українців до соціального та економічного життя Ліона. Зокрема, курси французької мови для підлітків і людей похилого віку допомагають зберегти ідентичність української громади, забезпечуючи при цьому необхідні знання для комфортного існування в новій країні.

"Домівка" створює простір для спілкування, культурного обміну та зустрічей жителів Франції з представниками української громади. Такий підхід сприяє подоланню культурних бар'єрів, розвитку взаєморозуміння між українцями та французами, а також зміцнює позитивний образ України як відкритої, дружньої держави з багатою культурною спадщиною.

У відповідь на гуманітарну кризу, спричинену агресією Росії проти України, "Lyon-Ukraine" значно розширила масштаби своєї діяльності. Асоціація активно допомагає українським біженцям, забезпечуючи доступ до адміністративних, медичних та психологічних послуг, а також сприяє їхній соціальній адаптації у Франції.

Асоціація "Lyon-Ukraine" популяризує українську культуру серед французів, організовуючи численні культурні заходи, кошти від яких спрямовуються на підтримку України. Фестивалі, виставки, тематичні майстер-класи для дітей, святкування українських свят – ці заходи дозволяють французькому населенню ближче ознайомитися з культурними традиціями України, розвиваючи інтерес та симпатію до української культури.

"Lyon-Ukraine" тісно співпрацює з місцевими органами влади та іншими громадськими організаціями, які спеціалізуються на

підтримці мігрантів. Це дозволяє асоціації ефективно виконувати поставлені завдання та посилювати свій вплив на регіональному рівні. [*Domivka Maison de l'Ukraine*, 2024].

Антиукраїнська діяльність російських організацій. Українська діаспора у Франції проводить активну діяльність серед місцевого населення з протидії російській дезінформації, розвінчання міфів про "особливу духовну велич Росії". Проте на цьому шляху виникають суттєві перешкоди. Діяльність українських осередків тримається здебільшого на ентузіазмі керівників та кількох активних членів, через що їхні плани обмежуються короткими часовими рамками – зазвичай не більше як на місяць, зважаючи на швидку зміну поточної ситуації. До того ж, волонтерська робота вимагає значних зусиль, при цьому є неоплачуваною, що обмежує можливість інтенсивно займатися нею в довготривалій перспективі через необхідність працювати та приділяти увагу сім'ї [*Українська діаспора та тимчасово переміщені...*, 2023]. Українські осередки часто не можуть конкурувати з російськими спільнотами, які є чисельнішими, діють більш оперативно та злагоджено, мають тісні зв'язки з місцевою владою і впливовими особами, що дає їм змогу охоплювати значну частину населення.

Російські діаспори часто першими зустрічали українських тимчасових переселенців і залучали їх до своїх культурних заходів (розмовні клуби, гуртки за інтересами тощо). Особливо це впливало на російськомовних переселенців зі Сходу та Півдня України, для яких така культурна експансія російських спільнот не завжди була очевидною загрозою або джерелом дезінформації [*Українська діаспора та тимчасово переміщені...*, 2023]. Більше того, російські організації організовували мітинги проти України часом відкрито, а часом займалися підривною діяльністю, прикриваючись концертами чи іншими культурними заходами.

Проросійські організації у Франції відіграють роль інструментів інформаційної війни, поширюючи неправдиву інформацію та викривлені інтерпретації подій, пов'язаних з Україною. Вони мають на меті дискредитувати Українську державу, представити її

як ненадійну країну, що неспроможна до самостійного управління. Проросійські організації часто використовують політичну та економічну кризи в Україні, зокрема намагаються пов'язати Україну з поняттями "корупції" та "націоналізму", щоб викликати у французької громадськості негативне ставлення.

У 2024 р. у Франції було виявлено пропагандистську мережу під назвою "Portal Kombat". Щоб ввести в оману європейську громадськість, зокрема у Франції, зловмисники працювали зі щонайменше 193 вебсайтів, створених для поширення проросійської пропаганди та дезінформації. "Portal Kombat" транслиував проросійський контент, який пропагував російське вторгнення в Україну та ганьбив українську владу. Представники французької влади рішуче засудили ворожу інформаційну діяльність. Виявилося, що сайти цієї мережі не створювали жодного оригінального контенту, але масово передавали публікації, що надходили переважно з трьох типів джерел: облікових записів російських чи проросійських акторів у соціальних мережах, російських прес-агентств та офіційних сайтів установ чи місцевих політичних акторів [*Portal Kombat: un réseau structuré et ...*, 2024].

Основною метою видається висвітлення російсько-українського конфлікту шляхом позитивного представлення "специальної операції", дискредитація України та її лідерів. Ідеологічно орієнтований зміст актуалізував явно неточні або оманливі наративи, що безпосередньо брали участь у поляризації франкомовних цифрових публічних дебатів.

Улітку 2023 р. сайт pravda.fr опублікував велику кількість контенту, присвяченого різноманітним кризам у різних країнах, як Нігер, Габон, принижуючи присутність Франції в Сахелі або пропагуючи більшу співпрацю між Росією та Африканським континентом. Цей тип контенту міг бути використаний на інших "інформаційних" каналах, що сприяло фрагментації публічних дебатів у франкомовних країнах. VIGINUM виявив включення вебсайта pravda.fr як джерела статті у Вікіпедії про геополітичну ситуацію в Червоному морі [*Portal Kombat: un réseau structuré et ...*, 2024].

Привертає увагу також – російський аналітичний центр, заснований у Парижі в 2008 р. Невідомими залишаються цілі

інституту через неясність щодо його фінансування. Представники президента РФ В. Путіна оголосили про фінансування з російських джерел у розмірі близько 70 мільйонів євро. Станом на 2024 р. ця інформація залишається точно не встановленою. З моменту створення в 2008 р. ідеологічне програмне забезпечення інституту гарантувалося двома його опікунами, а саме – його директором Наталією Нарочницькою (ексдепутатка Державної Думи) та її заступником – британським євроскептиком Джоном Лафлендом. Останній неодноразово зазначав, що інститут отримує кошти від Фонду історичної перспективи в Москві, який, у свою чергу, фінансується президентськими грантами Росії.

Упродовж десятиліття керівництво інституту наголошувало на проблемах сумісності між "національно-державною" свідомістю росіян і лібералізмом – тепер уже лібертаріанством – Заходу. Однак тексти, особливо ті, що опубліковані російською мовою і не перекладені, демонструють як нав'язливу слов'янофільську параною, так і виражений ірредентизм. Вони спонукають повернутися до кордонів 1917 р., щоб дозволити зібратися всім росіянам, у тому числі тим, хто "застряг за межами Росії в псевдопострадянських державах". Критики зазначають, що інститут використовується як інструмент російської "м'якої сили" для впливу на громадську думку, зокрема у Франції, просуваючи прокремлівські наративи та підриваючи довіру до західних інституцій [Смаглій, 2018].

Теорії Н. Нарочницької зводяться до того, що Росія В. Путіна повинна бути спадкоємицею царизму і як така мала б право претендувати на Осетію, Абхазію, Крим і навіть Придністров'я. Цю месіанську фантазію про повернення до "історичної Росії" за її цінностями та її кордонами директорка інституту поділяє з певною кількістю наближених до влади особистостей. Не випадково Н. Нарочницька з 2007 р. входить до ради директорів Фонду "Русский мир" [Laruelle, 2018], російську організацію, що опікується культурною дипломатією, функціонує як неурядова структура, але фактично контролюється та координується Кремлем, отримуючи фінансування майже виключно з державного бюджету Росії.

Тривалий час Russia Today (RT) France була одним із ключових елементів інформаційного впливу Росії на французьке суспільство

та відіграла значну роль у формуванні негативного іміджу України через стратегічно орієнтовану дезінформаційну кампанію. RT France розгорнула свою діяльність у рамках глобальної інформаційної стратегії Російської Федерації, спрямованої на створення викривленого образу України на міжнародній арені. Використовуючи наявні ресурси, RT France впливала на громадську думку через поширення пропагандистських повідомлень, маніпуляцій фактами та вибіркове висвітлення подій. Маючи статус "альтернативного медіа", телеканал створював для французької аудиторії образ джерела "об'єктивної" та "незалежної" інформації, проте насправді систематично поширював наративи, що відповідали інтересам Росії. Однією з головних стратегій була кардинальна зміна змісту інформації щодо українських подій. Наприклад, замість того, щоб висвітлювати події на основі фактів, RT France часто вдавалася до маніпуляцій, акцентуючи увагу на нібито недоліках української державності та посилюючи негативні стереотипи. Така політика була покликана створити у французького глядача образ України як політично нестабільної та економічно незрілої держави [*Russia Today, la propagande russe ...*, 2024].

Основний контент RT France охоплював теми корупції в Україні, внутрішніх політичних конфліктів, а також підкреслював неефективність українських реформ. У той же час, значну увагу RT France приділяла виключно військовим аспектам, показуючи Україну як мілітаризовану державу, що становить загрозу стабільності в регіоні. Це сприяло формуванню упередженого ставлення до України як до країни, що не здатна підтримувати демократичні цінності та не була надійним партнером для Франції та інших країн Європи.

Крім політичної та економічної сфери, RT France спрямовувала зусилля на деструктивну зміну культурного та історичного іміджу України, що мало ключове значення для французького суспільства, де культурна дипломатія була важливим чинником міжнародного сприйняття. RT France систематично маніпулювала історичними фактами, подаючи, наприклад, український національний рух як радикальний і пов'язаний з екстремістськими ідеями. Така інтерпретація створювала упереджене ставлення до українців серед

французів, особливо тих, хто недостатньо обізнаний з історією та культурою України.

Зупинка діяльності RT France у січні 2023 р., заморожування банківських рахунків каналу в рамках дев'ятого пакета санкцій Європейського Союзу проти Росії унеможливили подальшу його роботу і канал оголосив про своє закриття [*У Франції закрився російський...*, 2023]. У квітні 2023 р. комерційний суд Нантерра офіційно визнав RT France банкрутом, що призвело до ліквідації компанії та звільнення співробітників [Kauai, 2023].

Як бачимо, проросійські організації користуються і традиційними, і цифровими медіа для поширення кремлівських нарративів. Вони активно поширюють тези про необхідність "мирного врегулювання" конфлікту, представляючи Росію як сторону, що прагне стабільності, а Україну як "агресора". Ці організації також намагаються нівелювати ініціативи українських діаспорних організацій, зокрема через поширення альтернативних подій або фейкової інформації.

Отже, образ України у Франції зазнав суттєвих змін, перетворившись із пострадянської країни, сприйнятої через стереотипи, на демократичну державу, що відстоює незалежність та європейські цінності. Помаранчева революція, Революція гідності та російське вторгнення 2022 р. посилили увагу до України у Франції, зміцнивши її імідж як країни, народ якої бореться за свободу.

Французькі громадські організації та аналітичні центри відіграють важливу роль у формуванні здебільшого позитивного образу України, організуючи допомогу, культурні заходи, дослідження та адвокаційну діяльність. Крім того, деякі з цих організацій справляють вплив не тільки на громадськість, а й на урядові кола Франції, що дозволяє їм впливати на політичний дискурс і прийняття рішень щодо України. Завдяки активній підтримці України з боку громадських організацій під час російського вторгнення 2022 р. Франція значно посилала свою допомогу Україні. Тоді вони стали важливими посередниками між французьким суспільством, урядом та українським народом, забезпечуючи широку підтримку України.

Французькі аналітичні центри також відіграли значну роль у формуванні образу України. Попри те, що їхні оцінки не завжди позитивні, неупередженість залишається ключовою характеристикою їхньої діяльності. До початку повномасштабного вторгнення дослідження України здебільшого розглядалися у рамках русистики, але війна дещо змінила цей підхід. Наприклад, Французький інститут міжнародних відносин виокремив Україну в окремий напрям досліджень, що сприяло глибшому розумінню її значення у глобальних процесах.

Від початку війни такі установи, як Французький інститут міжнародних відносин (IFRI), Фонд Роберта Шумана та Фонд стратегічних досліджень (FRS), активно досліджують українське питання, організовують заходи й публікують матеріали, які підтримують інтерес до України. Це допомагає зміцнювати політичну волю французького суспільства та уряду до підтримки України, акцентуючи на глобальних ризиках російської агресії та важливості України для регіональної стабільності. Однак для глибшого і більш об'єктивного інформування французької громадськості Україні слід посилити співпрацю з французькими аналітичними центрами, зокрема для чіткого розрізнення її від Росії у міжнародному контексті.

Українська діаспора у Франції є вагомим гравцем у поширенні правдивої інформації про Україну, підтримці біженців та збереженні української культури. Організації, такі як Об'єднання українців Франції, Спілка української молоді Франції та культурна франко-українська асоціація "Весна", організовують численні культурні заходи, благодійні акції та ініціативи. Крім того, вони активно залучені до лобістської діяльності та громадських обговорень, сприяючи формуванню політики Франції щодо підтримки України.

Одним із ключових напрямів діяльності української громади залишається протидія проросійським дезінформаційним кампаніям, які намагаються підірвати довіру до України. Співпрацюючи з французькими партнерами, діаспора працює над захистом іміджу України. Для досягнення цієї мети вона намагається посилювати інформаційну діяльність, розширювати культурний обмін та забезпечувати ефективну координацію міжнародної підтримки. Ці

зусилля потрібні не лише для протидії інформаційним загрозам, але й для формування стійкого стратегічного партнерства між Україною та Францією.

Однак, попри значний внесок у формування іміджу України, діяльність української діаспори у Франції стикається з певними труднощами. Серед головних проблем – відносно невелика чисельність українців у Франції порівняно з іншими європейськими країнами, що обмежує масштаби її впливу. Крім того, діаспора є досить розпорошеною: активність зосереджена переважно в окремих регіонах і містах, а взаємодія між її організаціями залишається недостатньо розвиненою. Ці фактори знижують ефективність її роботи, однак за умови більшої координації дій та згуртованості діаспора могла б значно посилити свій вплив як на громадську думку, так і на політичні рішення Франції щодо України.

Велика Британія

Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Велика Британія виявляла у відносинах з нею обережність. Тим не менше, 30 грудня 1991 р. Велика Британія визнала незалежність України, а вже 10 січня 1992 р. між двома державами були встановлені дипломатичні відносини. З набуттям незалежності Україна взяла курс на "повернення в Європу", і Британія, на той час член ЄС і прихильник його розширення, підтримувала євроінтеграційні прагнення України. Ця тенденція зберігалася аж до виходу Великої Британії з ЄС.

Від самого моменту встановлення дипломатичних відносин у стосунках між Києвом та Лондоном виникла низка проблем. Українським дипломатам особливо складно було налагоджувати стосунки з британськими бізнес-колами, оскільки бракувало безпосередніх зв'язків і досвіду спілкування з ними. Українська діаспора в Британії виявилася доволі розрізненою і не представленою в політикумі держави. До того ж, частина британського політикуму не прагнула поглиблення контактів з Україною, розглядаючи її сферою впливу Росії [Яковенко, 2003, с. 163–164].

Значного погіршення українсько-британські відносини зазнали в період 2001–2002 рр. Тоді британський уряд неодноразово

критикував Україну за посилення недемократичних тенденцій та неефективність реформ. На двосторонніх відносинах негативно позначилося звинувачення України у продажі Іраку системи пасивного стеження "Кольчуга". Покращення відносин відбулося лише після того, як Україна надіслала до Іраку свій миротворчий контингент, а факт продажу "Кольчуги" не підтвердився [Черінько, 2009, с. 157].

Помаранчеву революцію Лондон розглядав як підтвердження прагнення України до європейських цінностей, що відкривало нові можливості для двостороннього співробітництва. Тоді Лондон значно активніше підтримував реформаторські ініціативи українського уряду, зокрема боротьбу з корупцією та зміцнення демократичних інститутів. Значний вплив на формування позитивного іміджу України на міжнародній арені та серед британського суспільства мав робочий візит президента Віктора Ющенка до Великої Британії у жовтні 2005 року. Під час цього візиту В. Ющенко отримав нагороду від британської організації Chatham House (раніше Королівського інституту міжнародних відносин), яку особисто вручила королева Єлизавета II. Особливе значення для України ця нагорода мала ще й тому, що була заснована незадовго до візиту В. Ющенка у Велику Британію і він став її першим лауреатом [*Виктору Андреевичу подарили...*, 2005].

Попри те, що політична підтримка України з боку Великої Британії зростає, реальні результати двостороннього співробітництва залишалися обмеженими. Лондон і надалі зберігав певну обережність у питаннях безпеки та геополітики, особливо через побоювання ескалації конфлікту з Росією, і до Революції гідності 2013–2014 рр. Україна так і не змогла посісти помітне місце у зовнішньополітичному порядку денному Великої Британії. Відносини між країнами, хоч і були стабільними, переважно зосереджувалися на економічній та культурній співпраці, а не на стратегічному партнерстві. В цей період Британія розглядала Україну через призму своїх євроатлантичних відносин та у контексті політики Європейського Союзу щодо країн пострадянського простору.

У період з 18 по 21 лютого 2014 р. Велика Британія брала активну участь у спробах досягти мирного врегулювання конфлікту

в Києві. З іншого боку, британський уряд підтримував постійний контакт з Росією та міжнародними партнерами, уважно стежачи за подіями в Криму. Уже 2 березня 2014 р. Велика Британія обрала курс на політично-дипломатичну ізоляцію Росії, відмовившись брати участь у підготовці до саміту G8 в Сочі. Спільно зі США Лондон активно просував ідею запровадження санкцій проти Росії, що призвело до спільної заяви країн G7, яка фактично виключила Росію з цього неформального міжнародного об'єднання [*Ставка Великої Британії...*, 2017].

Разом із британським урядом свою підтримку Україні висловило також і британське суспільство. Опитування, проведене британським агентством YouGov у лютому 2014 р., виявило, що 66% британських респондентів висловили свою підтримку опозиції та протестувальникам, тоді як лише 4% приєдналися до тодішнього київського режиму [Dahlgreen, 2014]. Дещо стриманішими були респонденти щодо подальшого майбутнього України. Згідно з соціологічним опитуванням, проведеним після перемоги Революції гідності, лише 25% британців підтримували членство України в ЄС [Лисак та Саєнко, 2015, с. 219].

Разом з тим, за результатами соціологічного дослідження агентства YouGov на початку березня 2014 р., яке оцінювало громадську думку Великобританії щодо ситуації в Криму, 60% респондентів висловилися за ігнорування запланованого на червень саміту G8 в Росії, тоді як лише 43% підтримали ідею повного виключення Росії з організації. Крім того, 52% опитаних вважали за необхідне запровадити жорсткі економічні санкції проти Росії; втім, серед громадськості переважала опозиція більш жорстким діям, таким як замороження російських фінансових активів у Британії. Важливо підкреслити, що лише 15% опитаних висловилися за надання військової допомоги новоствореному українському уряду [Jordan, 2014]. Згідно з опитуванням, проведеним цим агентством у лютому 2015 р., лише 26% британців підтримували постачання Україні військової зброї та техніки, що було на 4% менше, порівняно з вереснем попереднього року. Тим не менше, 65% респондентів підтримали санкції проти Росії (проти лише 11%), а 54% опитаних висловилися за їх посилення (проти 15%) [Jordan, 2015].

Протягом червня–грудня 2021 р. Рада зовнішньої політики "Українська призма" при комісії Державного управління "Український інститут" провела дослідження, присвячене сприйняттю України та її культури у Великій Британії [Шандро, 2021]. Усі учасники дослідження відзначили помітно низький рівень загальної обізнаності про Україну. Вони вказали, що пересічний британський громадянин має лише спорадичні знання про країну, які в основному формуються під впливом поточних футбольних новин або Євробачення. Однак існує і визнання особливої ролі України у світі, зокрема у контексті її боротьби з російською агресією. Переважають позитивні настрої щодо України, шириться погляд на неї як на європейську націю, а не тільки як на пострадянське утворення. Очевидно, що більшість наративів щодо України були непослідовними і коливалися залежно від появи "українських" подій у британських медіа, а також домінуючого національного та глобального дискурсу.

Переважаючі настрої серед респондентів, які аналізують зв'язки та оцінюють ставлення британського суспільства до України, були доволі політизованими. Питання, пов'язані з кризою, війною та корупцією, часто домінували у дискусіях, нівелюючи інші аспекти. Майдан залишався найвідомішою асоціацією з Україною, символізуючи тріумф демократії та волю українського народу, що знаходило відгук у різних верствах британського суспільства. Проте негативні асоціації також збереглися, іноді в перебільшеній формі, і залишилися в суспільній пам'яті через часте висвітлення в засобах масової інформації у контексті, створеному зусиллями російських організацій. Основна увага зосереджена на питаннях корупції, олігархів та історичних репрезентацій, включаючи зображення українців як колабораціоністів з нацистською Німеччиною під час Другої світової війни [Деменко та ін., 2010].

Однак суттєвим викликом для значної частини британської аудиторії була здатність чітко диференціювати українську культуру від російської, яка значною мірою асоціювалися як з імперською, так і радянською спадщиною. Існувала часто сприйнята лінійна прогресія, що простяглася від Російської імперії через Радянський Союз до сучасної Російської Федерації, при цьому домінував

абсолютистський підхід до російської культури, коли ігноруються інші культурні ідентичності. Ця проблема особливо проявлялася у просуванні культурних продуктів та заходів, таких як категоризація українських митців у російських секціях аукціонних будинків. На жаль, ситуація іноді підтримувалася представниками українського бізнесу та культурного сектору, які обирали цей шлях як нібито спрощений спосіб позиціонування своїх товарів на британському ринку.

З моменту повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 р. підтримка з боку Великої Британії істотно зросла. Британія стала одним із ключових міжнародних партнерів України, надаючи їй військову, гуманітарну та фінансову допомогу, а також активно працюючи на дипломатичному рівні для зміцнення міжнародної підтримки українського суверенітету [Грачевська та Ахмаджанова, 2023, с. 110].

Британська громадськість відреагувала на конфлікт в Україні досить активно: десятки тисяч осіб виявили готовність поділитися прихистком з українцями, які рятувалися від війни. Опитування, проведені агентством YouGov в липні 2022 р., вказували на те, що британські громадяни очікували від уряду більшої допомоги українським біженцям [Kirk, 2022].

Причини, які сприяли позитивному та гуманному ставленню жителів Великої Британії до українців після повномасштабного вторгнення, були зумовлені як моральними й гуманітарними, так і політичними та стратегічними міркуваннями. Зокрема, прийняття біженців стало частиною політики солідарності з Україною. Гуманітарна кризи в Україні, викликана вторгненням, вимагала швидких і ефективних дій для захисту цивільного населення. Британський уряд прагнув гарантувати безпечні умови для людей, які змушені були залишити свої домівки, надаючи їм доступ до житла, медичних послуг і правової допомоги. У цих урядових заходах відчувався значний соціальний тиск та громадська підтримка. Багато британців висловлювали готовність приймати українців у своїх домівках, що сприяло формуванню сприятливого середовища для реалізації відповідних урядових програм.

Підтримка українців також слугувала демонстрацією твердості та єдності західних країн перед російською агресією. Прийняття

біженців стало частиною загального пакета заходів, спрямованих на протидію діям Росії, включно із санкціями та військовою допомогою Україні. Згідно з результатами опитування, проведеного неурядовою організацією "More in Common" у 2023 р., 88% респондентів, які надали притулок українським біженцям, заявили про намір повторити цей вчинок. Лише 3% опитаних заявили про намір утриматися від прийняття нових біженців. Крім того, 68% громадян Великої Британії висловили позитивне ставлення до прийняття понад 150 тисяч українських біженців, у той час як 17% зайняли негативну позицію з цього питання. Учасники ініціативи "Houses for Ukraine" оцінили досвід участі в програмі на 7,72 з 10 можливих, а взаємини з українськими гостями отримали оцінку 8,43. Натомість оцінки підтримки з боку уряду та взаємодії з місцевими органами влади були значно нижчими, становивши 5,04 та 5,86, відповідно [Жерновська, 2023].

Варто зазначити, що українці отримували від мешканців Великої Британії потужну підтримку у проведенні культурних заходів. Особи, які надали притулок українським біженцям, активно залучалися до організації культурних подій, носили подаровані вишиванки, виконували українські танці та смакували українські страви. У приватних розмовах британці виявляли значну зацікавленість до життя в Україні, незважаючи на те, що до початку війни багато з них не могли навіть вказати її місцезнаходження на карті.

Зокрема, в містечку Неїлзі (Бристоль) українці, які виїхали через війну, разом з волонтером-українкою та представниками української діаспори організували показ українського народного одягу до Дня вишиванки. Було представлено понад 100 одиниць одягу різних епох і регіонів України. Показ супроводжувався коментарями щодо історії та традицій українського народу, а також демонстрацією портретів видатних українців, таких як Т. Шевченко, І. Франко та Л. Українка. Українська діаспора також представила унікальні вишиванки, включаючи столітні зразки, зібрані протягом останніх 30 років під час експедицій у села України. Захід викликав значний інтерес у місцевих жителів, тому британці висловили пропозицію організувати подібний показ в інших містах [Greenaway & Sellers, 2023].

Громадські організації Великої Британії. Крім урядової та індивідуальної допомоги, існує низка британських громадських організацій (здебільшого благодійних), які беруть активну участь у допомозі українським біженцям та Україні в умовах повномасштабної війни. Однією із таких організацій є Refugee Council (Рада у справах біженців) – провідна благодійна організація, яка працює з біженцями та людьми, які шукають притулку у Великобританії. Заснована в 1951 р. після створення Конвенції ООН про біженців, організація існує, щоб підтримувати та розширювати можливості людей, які втекли від військового конфлікту, насильства та переслідувань, щоб відновити життя на території у Великобританії [About Us, 2024]. Діяльність організації включає захист прав цих осіб, а також реалізацію заходів, спрямованих на їх інтеграцію в суспільство та пошук роботи [Our Strategy, Values and Impact, 2024].

Після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну Рада у справах біженців розпочала спеціальні програми для підтримки українців, надаючи консультації, допомогу з розміщенням, правову підтримку та доступ до медичних і психологічних послуг. Організація також активно співпрацює з британським урядом щодо урядових програм, таких як Ukraine Family Scheme та Homes for Ukraine Sponsorship Scheme [Ukraine Family Scheme..., 2024]. Ці програми дозволяють українцям та їхнім родинам приїхати до Великої Британії та отримати тимчасовий захист. Рада у справах біженців допомагає з поданням заявок, надає юридичні консультації та підтримує процес інтеграції українських біженців у британське суспільство.

Благодійний фонд "Homes for Ukraine" ("Житло для українців") діє за підтримки Британського Червоного Хреста і за програмою уряду Великої Британії, яка дозволяє громадянам Великої Британії та Ірландії, а також тим, хто має статус постійного мешканця, спонсорувати отримання візи і приймати у себе українців протягом щонайменше шести місяців [Help for displaced people..., 2024]. Програма "Житло для українців" дозволяє громадянам України та членам їхніх сімей приїхати до Великої Британії на запрошення спонсора та перебувати у Великій Британії протягом 18 місяців з

можливістю продовження візи, коли її термін завершується [*What is the Homes for Ukraine scheme?*, 2024].

Завдяки цій ініціативі тисячі українців, які постраждали від війни, отримали можливість знайти безпечний притулок у Великій Британії. Програма сприяє зміцненню зв'язків між українцями та британцями, що сприяє кращому розумінню української культури, традицій та цінностей. Це, у свою чергу, підвищує рівень довіри та підтримки України серед міжнародної спільноти. Крім того, участь українців у програмі "Житло для українців" підкреслює їхню готовність до співпраці та взаємодопомоги, що позитивно впливає на сприйняття України як надійного партнера на світовій арені.

"Work Rights Centre" ("Центр трудових прав") – благодійна організація, яка допомагає мігрантам та малозабезпеченим британцям захистити трудові права та підвищити соціальну мобільність. Мета організації полягає в тому, щоб підтримати мігрантів у доступі до справедливого працевлаштування та покращити їхню соціальну мобільність [*What we do*, 2024]. Організація фінансується за рахунок пожертвувань від приватних осіб, грантів від благодійних фондів. Це дозволяє їй надавати безкоштовні послуги та розширювати свою діяльність для підтримки більшої кількості людей.

"Центр трудових прав" співпрацює з урядовими структурами та бере участь у розробці напрямів політики, спрямованих на покращення умов праці та захист прав працівників. Досвід та дані, зібрані під час роботи з клієнтами, організація використовує, щоб інформувати уряд про реальні проблеми, з якими стикаються працівники, та пропонує рекомендації щодо їх розв'язання. З початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну організація розширила свою діяльність, надаючи підтримку українцям, які постраждали від війни. Показово, що, окрім англійської версії сайту організації, доступні версії ще сімома мовами, серед яких і українська. Загалом підтримка українців базується на трьох основних видах діяльності: юридична допомога, працевлаштування та інформаційна підтримка. Допомагаючи українцям у складний час, організація демонструє солідарність та співпрацю між народами.

Успішна інтеграція українців у британське суспільство, у свою чергу, підкреслює їхню працелюбність, адаптивність та внесок у розвиток місцевих громад, що безумовно формує певний образ серед британців.

Аналітичні центри. Окреме місце у формуванні іміджу України у Великій Британії відіграють аналітичні центри. Особливо актуальною є їхня діяльність у контексті сучасних геополітичних викликів, що виникли через російську агресію та війну. Ще до повномасштабного вторгнення в лютому 2022 р. такі відомі британські аналітичні центри, як Chatham House, Royal United Services Institute (RUSI) та Foreign Policy Centre, активно досліджували питання міжнародної безпеки, політичної стабільності в Європі та відносин між Росією і Україною. Вони надавали рекомендації урядам та громадянському суспільству щодо розуміння динаміки конфлікту на Сході України, загроз з боку Росії та можливостей захисту українського суверенітету.

Після початку повномасштабного вторгнення у 2022 р. діяльність цих центрів стала більш інтенсивною та сфокусованою на підтримці України на міжнародній арені. Chatham House, наприклад, розширив свої дослідження щодо впливу конфлікту на глобальну безпеку, енергетику та економіку. Royal United Services Institute значно збільшив кількість публікацій про військову стратегію, оборонні потреби України та міжнародну безпеку, тоді як Foreign Policy Centre сфокусувався на питаннях прав людини, гуманітарної підтримки та захисту прав українських громадян у зоні конфлікту.

Еволюція діяльності аналітичних центрів пройшла шлях від прогнозування імовірності конфлікту до надання конкретних рекомендацій щодо підтримки України, спрямованих на політичне та військове стримування Росії. Зараз ці організації активно впливають на формування громадської думки у Великій Британії та Європі, надаючи рекомендації щодо санкцій проти Росії, підтримки українських біженців та довгострокового стратегічного партнерства між Україною та західними країнами. Їхня діяльність сприяє зміцненню міжнародної підтримки України та покращує її імідж як партнера у протистоянні глобальним викликам.

The Royal Institute of International Affairs або "Chatham House" (Королівський інститут міжнародних відносин) – це британський аналітичний центр, що спеціалізується на питаннях міжнародних відносин. Заснований у 1920 р., Chatham House займає важливе місце серед глобальних аналітичних центрів, досліджуючи різні аспекти світової політики, економіки та безпеки. Його діяльність спрямована на аналіз актуальних міжнародних проблем, а також надання незалежних рекомендацій урядам, бізнесу та громадському сектору для вирішення глобальних викликів.

"Chatham House" активно залучений до обговорення питання війни в Україні, її суверенітету та європейської інтеграції. Важливо відзначити його діяльність через публікації та організацію заходів, присвячених українським проблемам. Центр акцентує увагу на необхідності підтримки України з боку західних держав, що сприяє формуванню позитивного іміджу України як держави, яка бореться за демократичні цінності та мир.

Просвітницька діяльність "Chatham House" сприяє кращому розумінню України британською громадськістю, експертним колом та урядовими структурами. Важливість цього напряму проявляється в кількох аспектах. Дослідження допомагають протидіяти дезінформації та викривленим уявленням про Україну, що часто поширюються в контексті російської агресії. Центр регулярно проводить аналіз політичних, економічних та соціальних процесів в Україні, що дозволяє британській аудиторії отримувати достовірні факти і точні оцінки ситуації, що сприяє формуванню уявлення про Україну як про важливого міжнародного гравця, країну з великим потенціалом розвитку та стратегічного значення для європейської безпеки.

Значення мають як індивідуальні, так і колективні дослідження. Наприклад, дослідниця Дж. Шостек, яка спеціалізується на вивченні українського медіапростору, опублікувала кілька досліджень, присвячених стратегічним комунікаціям та інформаційній політиці в Україні. Її роботи аналізують вплив медіа на суспільну думку та роль інформаційних кампаній у формуванні політичного ландшафту країни. Її дослідження відіграють значну роль у поширенні об'єктивної інформації про Україну та протидії

дезінформації, особливо в умовах тривалої російської агресії. Як асоційована наукова співробітниця програми "Росія та Євразія", Дж. Шостек глибоко досліджує політичний ландшафт України, що дозволяє створити чітке і всебічне уявлення про демократичні процеси в країні [Szostek & Toremark, 2023].

Дослідниця пояснює еволюцію демократичних інституцій в Україні, враховуючи складну історичну динаміку, зокрема після здобуття незалежності в 1991 р., та аналізує періоди демократичних підйомів та криз, включаючи події Помаранчевої революції (2004) та Революції гідності (2013–2014), які мали вирішальне значення для формування сучасної демократичної системи. Така перспектива допомагає британській аудиторії глибше зрозуміти витоки і розвиток української демократії та її специфіку порівняно з іншими пострадянськими державами.

Особливий акцент у дослідженнях Дж. Шостек ставиться на поточний стан демократії в умовах війни з Росією. Вона підкреслює, що попри агресію і виклики, Українська держава зуміла зберегти ключові демократичні процеси, включаючи вільні вибори, незалежні медіа та активну громадянську активність. Це важливий момент для формування міжнародного іміджу України як стійкої демократичної держави, що протистоїть авторитаризму та захищає демократичні цінності навіть в умовах зовнішньої агресії.

Дж. Шостек також досліджує перспективи розвитку демократії в Україні після завершення війни. Вона акцентує увагу на необхідності продовження реформ, зміцнення демократичних інституцій та боротьби з корупцією, що допоможе Україні не лише вижити, а й зміцнити свою позицію як демократичної держави у Європі. Це дослідження надає чіткого розуміння тому, що міжнародна підтримка демократії в Україні є ключовою для її довгострокового розвитку та стабільності.

"Chatham House" через публічні лекції, семінари та круглі столи активно залучає британських експертів і громадськість до обговорення українських питань. Ці заходи сприяють глибшому розумінню викликів, з якими стикається Україна, а також шляхів підтримки її в умовах війни. Наприклад, такі заходи акцентують увагу на важливості відновлення України після війни та на

потенціалі її реформ. Це створює позитивний образ України як держави, що не тільки бореться за своє виживання, а й активно працює над створенням нової моделі розвитку.

Виняткове місце у процесі формування об'єктивного уявлення про Україну на міжнародній арені, зокрема у Великій Британії, відводиться аналітичним звітам "Chatham House". Охоплюючи широкий спектр тем – від економічних реформ до геополітичних викликів, такі звіти дозволяють британській аудиторії та урядовим структурам краще розуміти складність ситуації в Україні та її прагнення до інтеграції в європейські та глобальні інституції. Це підвищує рівень усвідомлення важливості підтримки України як стратегічного партнера у забезпеченні міжнародної стабільності та безпеки.

Одним із важливих прикладів таких аналітичних матеріалів є подкаст із серії "Незалежне мислення" (*Independent Thinking*), яку випускає "Chatham House". В епізоді "Незалежне мислення: ракетна дипломатія: яка стратегія виграшу в Україні?", опублікованому 20 вересня 2024 р., взяли участь провідні аналітики Майкл Кофман, Ольга Токарюк та Крістофер Міллер. Учасники обговорили поточний перебіг війни Росії проти України, зокрема стратегічну значущість постачання західних ракет великої дальності. Це дослідження є частиною ширшого аналізу, що підкреслює необхідність збалансованої військової підтримки України, а також розробки детальної стратегії для досягнення довгострокової перемоги та стабільності в регіоні [Nixey, 2024]. Такі аналітичні дискусії сприяють глибшому розумінню ситуації західними політиками, забезпечуючи основу для прийняття обґрунтованих рішень стосовно підтримки України. Це, у свою чергу, посилює її міжнародний імідж як держави, спроможної до ефективного протистояння агресії та орієнтованої на проведення реформ.

Звіти та публікації "Chatham House" підкреслюють не лише військовий аспект підтримки України, а й акцентують на необхідності економічних і політичних реформ, які роблять Україну перспективним партнером для інтеграції в європейське співтовариство. Це сприяє зміцненню образу України як сучасної демократичної держави, здатної до трансформацій, які допоможуть

їй впевнено рухатися вперед на шляху розвитку і співпраці з іншими країнами.

"Chatham House" активно працює над тим, щоб сформувати бачення України як країни, яка заслуговує на довгострокову підтримку. Це відображається в його дослідженнях, спрямованих на визначення найефективніших шляхів післявоєнної відбудови, реформування суспільства, створення нових економічних можливостей та інтеграції в європейське співтовариство. Завдяки таким дослідженням британська аудиторія сприймає Україну не лише як жертву агресії, але і як потенційно успішну державу.

Дослідження та рекомендації "Chatham House" активно використовуються у формуванні зовнішньої політики Великої Британії стосовно України. Центр виступає платформою для діалогу між політичними елітами, що допомагає створити образ України як важливого партнера у боротьбі за демократичні цінності та європейську стабільність, мобілізувати її міжнародну підтримку, поширювати об'єктивну інформацію про неї та сприяти глибшому розумінню українських викликів та потенціалу розвитку країни.

"The Royal United Services Institute for Defence and Security Studies" (RUSI) (Королівський об'єднаний інститут оборонних досліджень) є провідним британським аналітичним центром, який спеціалізується на питаннях оборони та безпеки. Заснований у 1831 р. герцогом Веллінгтоном, RUSI є одним із найстаріших аналітичних центрів у світі, сфокусованих на вивченні глобальних питань безпеки, воєнної стратегії, оборони та міжнародних відносин [*Our Purpose*, 2024]. Інститут проводить дослідження, організовує конференції та видає публікації з актуальних питань, зокрема кібербезпеки, геополітичних конфліктів, тероризму та збройних сил. RUSI співпрацює з урядом Великої Британії, міжнародними організаціями та приватними структурами, надаючи експертні оцінки та рекомендації для розробки політик у сфері оборони і безпеки.

Події в Україні викликають неабияке зацікавлення в аналітиків Інституту, що сприяє проведенню детального аналізу військової ситуації в Україні, викликів, пов'язаних із російською агресією, і стратегічних рекомендацій для підтримки української армії.

RUSI регулярно публікує детальні аналізи ситуації в Україні та аналітичні звіти, зокрема щодо російсько-української війни, реформ у секторі безпеки та оборони, а також геополітичних викликів, з якими стикається країна. Ці матеріали допомагають міжнародній спільноті краще розуміти реалії в Україні та сприяють формуванню об'єктивного її образу. Окрім того, експерти Інституту надають рекомендації урядам, включаючи британський, щодо політики стосовно України. Це впливає на прийняття рішень, які можуть підтримувати Україну на міжнародній арені. А завдяки активній присутності в засобах масової інформації коментарі щодо ситуації в Україні доступні для широкої публіки.

Варто також згадати про масштабну проектну діяльність Інституту, спрямовану на підтримку України. Яскравим прикладом цього може бути проект "Supervising and Monitoring Ukraine's Reconstruction Funds" (SMURF), який був ініційований Королівським об'єднаним інститутом оборонних досліджень у 2022 р. у відповідь на повномасштабне вторгнення Росії в Україну. Метою проекту була підтримка стійкості та цілісності фінансової системи України, особливо в контексті відбудови країни. В рамках проекту було організовано навчальну поїздку до Брюсселя та Лондона для провідних українських антикорупційних активістів, зокрема членів коаліції RISE Ukraine, аналітичного центру BRDO, а також журналістів-розслідувачів з OCCRP та N-ost [*Project SMURF Study Tour, 2023*].

Foreign Policy Centre (Центр зовнішньої політики) – незалежний, непартійний аналітичний центр з міжнародних відносин, заснований у 1998 р. тодішнім міністром закордонних справ Великої Британії Робіном Куком. Метою центру є інформування британської та світової спільнот, висунення пропозицій з приводу найбільш актуальних глобальних викликів. Серед основних напрямів роботи центру – демократія, права людини, належне управління та врегулювання конфліктів [*About the Foreign Policy Centre, 2024*]. Окрім іншого, Foreign Policy Centre активно висвітлює українські реформи, правові зміни, економічні та соціальні ініціативи. "Foreign Policy Centre" наголошує на важливості реформ в Україні,

акцентуючи на її прагненні до інтеграції в європейські та міжнародні інституції, що також позитивно впливає на імідж України.

Дослідження, проведені Foreign Policy Centre на сучасному етапі, зокрема робота доктора Лейли Алієвої, відіграють значну роль у формуванні образу України у Великій Британії та сприяють глибшому розумінню глобальних викликів, пов'язаних із війною з Росією. У своїй статті "Уроки м'якої сили з війни Росії: як подолати поляризацію та зміцнити ліберальну демократію" [Alieva, 2024] Алієва аналізує вплив російської агресії на Україну та підкреслює важливість "м'якої сили" у сучасних міжнародних відносинах. Вона зазначає, що війна виявила слабкі сторони у сфері "м'якої сили", такі як поляризація за політичними та географічними ознаками, а також недооцінка потенціалу суспільств до реформ. Дослідниця також звертає увагу на ту роль, яку відіграє домінування неопатерналізму та ексклюзії громадянської участі в сучасній політиці та міжнародних відносинах.

Це та інші схожі дослідження допомагають британській аудиторії краще розуміти складність ситуації в Україні та важливість підтримки ліберальних демократичних цінностей у протистоянні агресії. Вони сприяють формуванню об'єктивного та глибокого сприйняття України на міжнародній арені, підкреслюючи її роль у захисті демократичних принципів та стабільності в Європі.

Викликають цікавість також дослідження, проведені Центром зовнішньої політики в форматі круглих столів та заходів, таких як експертний брифінг "Пріоритети міжнародної підтримки України, оскільки війна з Росією триває вже третій рік" [Copland, 2024], проведений навесні 2024 р. Круглий стіл був організований Центром зовнішньої політики у співпраці з Міжпарламентською групою з питань України (APPG) та за підтримки Бірмінгемського університету у британському парламенті для обговорення актуальної ситуації в Україні та пріоритетів міжнародної підтримки. Під керівництвом директора Центру зовнішньої політики Сьюзен Коутрі провідні експерти, включаючи представників академічних та гуманітарних установ, обговорили гуманітарні, політичні та військові виклики, які стоять перед Україною, а також оцінили

потенційний розвиток міжнародної реакції на російське вторгнення, особливо у світлі майбутніх виборів у США та посилення зв'язків з Глобальним Півднем.

Особлива увага приділялася юридичній відповідальності Росії та стратегіям довгострокової відбудови України. Учасники підкреслили важливість переходу від риторики про підтримку України "доти, доки це потрібно" до формули "настільки швидко, як це потрібно", акцентуючи на необхідності активного сприяння перемозі України в якнайшвидший термін. Цей захід став важливою платформою для представників парламенту та уряду, де вони могли ознайомитися з експертними думками щодо майбутньої політики Великобританії стосовно України.

Як бачимо, дослідження Центру зовнішньої політики справляють суттєвий вплив на формування сприйняття України у Великій Британії. Глибокий аналіз та широке розуміння того, як оборонна стратегія України резонує з політичними та суспільними інтересами Великої Британії, створює позитивний імідж України як країни, яка готова захищати національні інтереси та демократію. Водночас такі дослідження спонукають і британську аудиторію розуміти, чому підтримка України є необхідною для гарантування стабільності та безпеки Європи. Залучення експертів з різних галузей – від гуманітарних питань до питань безпеки та правосуддя – посилює розуміння складності української ситуації та зміцнює міжнародну думку у питанні підтримки України для досягнення її стратегічних цілей.

З наведеної інформації про діяльність вищезгаданих британських аналітичних центрів видно, що вони відіграють помітну роль у формуванні стратегічного дискурсу навколо України у Великій Британії. Їхні дослідження, публікації та публічні заходи не лише забезпечують актуальні аналітичні дані для політиків, а й сприяють розширенню знань британської громадськості про Україну. Завдяки їхній активній діяльності формується образ України як важливого партнера у глобальній системі безпеки та як держави, що активно бореться за свої демократичні цінності.

Основні організації та напрями діяльності української діаспори. Українська діаспора у Великій Британії активно розвиває

свою діяльність через низку громадських організацій, спрямованих на збереження національної ідентичності, підтримку культури та надання допомоги Україні. Найбільше уваги українська діаспора звичайно ж приділяє культурній, освітній та інформаційній діяльності. Громадські організації української діаспори у Великій Британії стають важливими платформами для представлення українських позицій на міжнародних форумах, у ЗМІ та перед урядовими структурами. Вони активно лобюють інтереси України у сферах політичної підтримки, міжнародної допомоги, санкцій проти Росії, а також визнання Голодомору як геноциду.

Association of Ukrainians in Great Britain (Союз українців у Великій Британії) є найбільшим представницьким органом для українців та вихідців з України у цій країні. Офіційною датою заснування вважається 19 січня 1946 р., а засновниками – українці з польської армії. Союз діє через автономні секції, ради та постійні комісії, а за межами Лондона сформована розгалужена мережа відділів та осередків. До найбільш відомих секцій Союзу українців належать: Організація українських жінок; Спілка Українських Вчителів у Великій Британії; Бібліотека та Музей ім. Т. Г. Шевченка; Фонд Української дитини та інші [About the AUGB, 2024]. З 1947 р. Союз українців видає періодично газету та журнал-тижневик "Українська думка", з 1954 р. – англомовний кварталник "The Ukrainian Review", а з 1956 р. – дитячий журнал "Юні друзі" [About the AUGB, 2024].

Союз українців у Великій Британії розгорнув вагому культурну та просвітницьку діяльність, спрямовану на збереження української ідентичності та просування знань про українську історію та культуру. Серед ключових досягнень організації можна виділити такі напрями:

- Культурно-просвітницькі кампанії та виставки: організація щорічно проводить заходи для вшанування трагічних подій, таких як Голодомор 1932–1933 рр., задля підвищення обізнаності про цю трагедію, а також низку подібних подій, що стосуються вагомих дат української історії чи видатних національних історичних діячів.

- Національні та місцеві ініціативи: по всій Великій Британії Союз українців проводить культурні заходи та освітні програми, що

дозволяють українцям у діаспорі підтримувати зв'язок зі своєю культурою, мовою та традиціями. Серед заходів запланованих організацією на 2024 р. бачимо такі, що присвячені як українським традиціям та історії ("Прибуття козацької чайки "Пресвята Покрова" до Лондона"), демонстрації різносторонніх талантів українців ("Крайовий Здвиґ", "Танець за Україну") до благодійних концертів та збору коштів на потреби українським військовим (концерт ансамблю українського танцю "Пролісок") [About the AUGB, 2024].

– Міжнародне співробітництво: на міжнародному рівні Союз українців у Великій Британії є активним членом Українського всесвітнього конгресу (UWC) та Європейського конгресу українців (ЕКУ), а також співпрацює з українськими урядовими та академічними інституціями. Завдяки такій співпраці Союз сприяє захисту інтересів українців за межами України.

– Підтримка сучасних подій: організація відіграє неабияку роль у приверненні уваги до подій в Україні, зокрема до війни, організовуючи заходи та кампанії, що спрямовані на інформування британського суспільства та збір допомоги для України.

Загалом, діяльність Союзу українців у Великій Британії значно сприяє підвищенню обізнаності про Україну, підтримує українську діаспору у Великій Британії та зміцнює культурні та історичні зв'язки між українцями та світом.

Ukrainian Institute London (Український інститут Лондона) – незалежна благодійна організація, яка співпрацює з Українським католицьким університетом у Львові. Її місія полягає у підтримці української культури та сприянні обговорень українських справ у Великій Британії та поза її межами. Інститут об'єднує експертів, творчих діячів, політиків та активістів для обговорення українського бачення глобальних викликів. Заснований у 1979 р. патріархом Йосипом Сліпим, очільником Української греко-католицької церкви після його звільнення з радянського ГУЛАґу, інститут став важливим інтелектуальним центром української діаспори.

Від часу заснування інститут очолювали професор Петро Цимбалістий (1979–2004), Марта Дженкала (2004–2010), Енді Гундер (2010–2015), Марина Песенті (2015–2020) та Олесь Хромейчук (з 2020 р.) [Our Patrons, 2024]. У 2016 р. Інститут

офіційно отримав статус благодійної організації в Англії та Уельсі із заснуванням опікунської ради та розширенням виконавчої команди. За останні роки Український інститут Лондона став ключовим учасником культурної дипломатії, надаючи Україні голос у Великій Британії та на міжнародній арені. Інститут Лондона реалізує низку програм та проєктів, спрямованих на популяризацію української культури та формування дискурсу про Україну у Великій Британії. Серед популярних публічних заходів та проєктів варто відзначити:

UKRAINE LAB – онлайн-резиденцію для шести молодих письменників з України та Великої Британії. У партнерстві з ПЕН-клубом України та Українським інститутом Український інститут Лондона підтримує авторів у розвитку та фінансово для створення науково-популярних праць щодо розв'язання глобальних проблем через призму України. UKRAINE LAB підтримується Британською Радою в рамках "Сезону культури Великобританія/Україна" 2022 [*Our Projects*, 2024].

У жовтні 2022 р. Live Canon та Український інститут Лондона представили британську прем'єру "Кассандра" Лесі Українки в Лондонському театрі Omnibus. У березні 2023 р. гастролі відбулися в Оксфорді та Кембриджі в рамках сезону Великобританія–Україна, проведеного спільно Британською Радою та Українським Інститутом [*"Cassandra" by Lesia Ukrainka*, 2023].

Упродовж 2023–2024 рр. Український інститут Лондона представив ретроспективу українського кіно ("Українська ретроспектива 2023"), продемонструвавши п'ять знакових українських фільмів у кінотеатрі The Garden. Ця серія фільмів розкрила багату кінематографічну спадщину України для лондонської аудиторії, причому кожен фільм був представлений українським кіноекспертом. Покази проводилися у партнерстві з найбільшим українським архівом класичних фільмів, Центром Довженка [*Ukrainian Retrospective*, 2023].

Окрім активної культурної діяльності, Інститут активно розвиває партнерські програми та співпрацює з британськими й міжнародними організаціями для реалізації спільних проєктів. Наприклад, у межах програми "UK/UA Creative Partnerships",

започаткованої у співпраці з Британською Радою та Українським інститутом, у 2024 р. було підтримано 14 партнерств між мистецькими організаціями з України та Великої Британії [*Спільно з Британською Радою запустили ...*, 2024].

Діяльність української діаспори у Великій Британії активно сприяє боротьбі з російською пропагандою та формуванню позитивного іміджу України на міжнародній арені. Організації діаспори використовують зв'язки з британськими журналістами, політиками та аналітичними центрами для спростування російських наративів, які спотворюють образ України. У цьому контексті особлива увага приділяється збереженню та популяризації української культури. Культурні заходи, такі як концерти, виставки та театральні постановки, сприяють формуванню позитивного ставлення до України серед британців, демонструючи багатство української спадщини та сучасних культурних досягнень.

Тут доречно буде згадати про співпрацю між українськими та британськими культурними осередками та їхні найбільш відомі проекти. Так, міжнародний фестиваль документального кіно про права людини Docudays UA активно співпрацює з Sheffield DocFest, найбільшим британським фестивалем документального кіно. У 2022 р. ця співпраця втілилася у програмі "Пароль: паляниця", яка була створена спільно з Sheffield DocFest, Британською Радою та Українським інститутом у межах "Сезону культури Велика Британія/Україна". Програма включала покази українських фільмів, дискусії та інші заходи, спрямовані на ознайомлення британської аудиторії з українською документалістикою та культурою [*"Пароль: паляниця": Docudays UA на Sheffield DocFest, 2022*]. Крім того, на фестивалі відбулися покази чотирьох українських стрічок у програмі Sheffield DocFest Official Selection: "Крихка пам'ять" Ігоря Іванко, "Назовні" режисерки Ольги Журби, "День українського добровольця" режисера Володимира Тихого та "Долаючи темряву" кінооб'єднання Кінодопомога [*"Пароль: паляниця": Docudays UA на Sheffield DocFest, 2022*].

Британське музичне онлайн-видання "The Quietus", українське онлайн-радіо 20ft Radio та медіа про українську музичну сцену

"Неформат" працюють над проєктом "Альтернативи: нові голоси з України", що передбачає створення серії статей, подкастів і плейлистів, присвячених альтернативній музиці з України, а також організаціям та особистостям, що формують сучасну андеграунд сцену [Бобрицький, 2024].

Ліверпульська галерея "Open Eye Gallery" спільно з проєктом "Ukrainian. Photographies" організували симпозиум, присвячений дослідженню історії та практики української документальної фотографії з особливим акцентом на її ролі у фіксації історичних подій. Метою заходу було продемонструвати здатність фотографії розповісти про минуле та сучасність України, сприяючи глибшому розумінню її історії та культури. Усі події симпозиуму були записані та доступні онлайн для подальшого використання, що дозволяє охопити широку аудиторію та слугує інструментом боротьби з дезінформацією, одночасно популяризуючи українську культуру у Великій Британії та за її межами [*Ukrainian. Photographies та Open Eye Gallery організували...*, 2024].

Через взаємодію з британськими медіа українська діаспора реалізує інформаційні кампанії, спрямовані на забезпечення об'єктивного висвітлення подій в Україні. Відповідні організації публікують статті, надають інтерв'ю, організують конференції та інші заходи в межах домовленостей, визначених угодою "Про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії". Угода передбачає співпрацю в галузі інформаційної безпеки та протидії маніпуляціям і пропаганді [Буняк, 2024]. Учасники визнають, що Російська Федерація не припиняє використовувати інформаційні маніпуляції для підтримки своїх військових дій проти України, і зобов'язуються взаємно сприяти поширенню достовірної інформації, що є особливо важливим в умовах діяльності в більшості країн світу російських чи проросійських організацій, що поширюють пропаганду та дезінформацію.

Антиукраїнська діяльність російських організацій. Російські організації, діяльність яких спрямована на погіршення іміджу України у Великій Британії, мали стратегічну мету сприяти

дезінформаційним кампаніям та справляти вплив на громадську думку на користь російської політики. Такі організації часто працюють у тісній координації з російськими державними структурами, включно з дипломатичними та розвідувальними установами, щоб поширювати негативні наративи про Україну та її національні інтереси. Досить часто це "нешкідливі" на перший погляд організації культурного спрямування, які працюють над просуванням ідей "руського міра" за межами РФ.

Чи не найпопулярнішою організацією, що втілює ідеологію "руського міра" за кордоном, вважається Россотрудничество, або Федеральне агентство у справах Співдружності Незалежних Держав, співвітчизників, що проживають за кордоном [Коваль та ін., 2022, с. 5]. За фактом, це російський державний орган, який використовує методи культурної дипломатії та міжнародного гуманітарного співробітництва для просування позитивного іміджу Росії у світі. Основними завданнями агентства є поширення російського впливу за кордоном і робота зі "співвітчизниками". Орган є сучасною реінкарнацією радянських і російських установ, що застосовували "м'яку силу" СРСР, а пізніше Росії, за межами країни.

Діяльність Россотрудничества у Великій Британії ґрунтувалася на партнерстві з широким колом державних і неурядових організацій, таких як Координаційна рада російських співвітчизників, Культурний центр "Пушкін Хаус", Товариство сприяння російським і радянським дослідженням, Російський культурний центр в Единбурзі "Інститут Шотландія – Росія", Асоціація російськомовних культурних та освітніх об'єднань Великої Британії, центри вивчення російської мови, російські товариства в містах Англії та Шотландії, а також Фонд "Радянський Військовий Меморіал" [*Представительство Россотрудничества в Соединенном Королевстве Великобритании и Северной Ирландии*, 2024]. Саме ці партнерства підтримували діяльність агентства в царині культурного впливу та роботи з російською діаспорою.

Після запровадження санкцій проти Росії діяльність Россотрудничества у Великій Британії була суттєво обмежена. У 2018 р., після отруєння Сергія та Юлії Скрипалів у Солсбері,

британський уряд вислав 23 російських дипломатів, включаючи співробітників Россотруднічества. Це призвело до закриття Російського центру науки і культури в Лондоні, який був основним представництвом Россотруднічества у Великій Британії. Відтоді офіційна діяльність агентства в країні не відновлювалася. Однак воно і надалі поширює свій вплив через широку мережу культурних центрів і партнерських організацій та сприяє підтримці російських цінностей і поглядів у Великій Британії.

Одне із чільних місць серед таких організацій посідає "Пушкін Хаус" (Pushkin House), незалежний та найстаріший російський культурний центр у Лондоні, який популяризує російську культуру, літературу, мистецтво та мовну спадщину. Він проводить лекції, кінопокази, виставки та інші культурні заходи, спрямовані на ознайомлення британської аудиторії з російською культурою. Центр організував низку заходів, щоб зібрати кошти для України й біженців, проте у своїй антивоєнній риториці він більше переймався долею "хороших руских", які виступили проти війни й зазнають "гноблення" в Європі [*Бактерії "Русского мира"*, 2022].

Інститут російської мови імені Олександра Пушкіна – освітня установа, яка діє як міжнародна філія державного Інституту російської мови імені О. С. Пушкіна, заснованого в Москві [*Pushkin State Russian Language Institute*, 2024]. Інститут популяризує російську мову на міжнародному рівні. Ця установа не лише виконує освітню функцію, пропонуючи курси російської мови та підготовку до міжнародних іспитів, але також активно поширює культурний та ідеологічний вплив Росії через організацію культурних заходів, конференцій та літературних читань. Інститут підтримує мережу культурних і мовних ініціатив, які прагнуть зміцнити позиції російської культури у Великій Британії та сприяти формуванню позитивного іміджу Росії як освітньої держави. Таким чином, Інститут Пушкіна є частиною ширшої мережі російських установ, що реалізують "м'яку силу", намагаючись впливати на міжнародну громадську думку через культурну та мовну дипломатію.

Існує локальна мережа російських церков, пов'язаних переважно з двома домінуючими групами: Московським патріархатом і

Російською православною церквою за кордоном. Хоча остання історично розвивалася власною траєкторією і обслуговувала нащадків "білої еміграції", останнім часом фактично потрапила під вплив РПЦ. У Великій Британії ці церкви мають значний вплив на російськомовну громаду та активно взаємодіють із вірянами, забезпечуючи не лише релігійні потреби, а й культурне та соціальне середовище. При цьому, з урахуванням сучасної політичної ситуації та агресивної зовнішньої політики Росії, присутність церков, пов'язаних з Московським патріархатом, сприймається неоднозначно. Вони часто виступають як інструмент "м'якої сили", підтримуючи офіційну позицію Кремля та сприяючи поширенню проросійських наративів, що може впливати на сприйняття Росії у Великій Британії та інших країнах Західної Європи.

Численним "російськоорієнтованим" організаціям у Великій Британії притаманна стійка "дихотомія". Наприклад, на початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну російський Центр княгині Дашкової при Единбурзькому університеті провів заходи для підтримки українських сиріт і студентів. Водночас посаду почесного члена наглядової ради центру і далі обіймає близький соратник В. Путіна та глава Рахункової палати Росії О. Кудрін [*Princess Dashkova Russian Centre*, 2024].

Фактично жодної реакції на початок повномасштабного вторгнення не було у представників Кембриджського й Оксфордського російських товариств у Великій Британії. Попри запрошення на події та лекції опозиційних експертів і політиків, на офіційних сторінках кембриджської спільноти про війну немає жодної згадки, а в Оксфорді під час святкування Масляної оголошували збір коштів, щоб передати їх "Червоному Хресту" й "порівну розділити між українськими та російськими партнерами "Червоного Хреста" через гуманітарну кризу, що триває в Україні" [*Бактерії "Русского мира"*, 2022].

Для покращення сприйняття Росії російські та проросійські організації активно працюють над створенням наративу про так званих "хороших роскіх", що має на меті поділити російське суспільство на дві категорії: "поганих" (тих, хто підтримує

агресивну політику Кремля) і "хороших" (тих, хто начебто відмежовується від політики російського уряду, виступає за мир і свободу), але насправді ці "хороші" водночас приховано підтримують інтереси Росії. Гарною ілюстрацією цього є "Пушкін Хаус", який, з одного боку, організував низку заходів, спрямованих на збір коштів для України та її біженців, а з іншого боку, переважно підкреслює тяжке становище вже згаданих "хороших руських", які виступають проти конфлікту та стикаються з "гнобленням" у Європі.

Практично усі проросійські організації та осередки працювали над формуванням негативного образу України як нестабільної, корумпованої держави з неефективним управлінням.

Отже, зміна ставлення Великої Британії до України за останні десятиліття демонструє суттєві трансформації, зумовлені ключовими політичними та військовими подіями. До 2014 р. Україна не мала стратегічного значення для Британії, а їхня взаємодія обмежувалася переважно економічними та дипломатичними питаннями. Однак Революція гідності та окупація Криму стали переломними моментами, після яких Велика Британія посилила підтримку України, засуджуючи російську агресію.

Після повномасштабного вторгнення Росії у 2022 р. Британія стала одним із ключових союзників України, забезпечуючи військову, фінансову та дипломатичну допомогу. Змінилося й суспільне сприйняття: українців почали асоціювати з борцями за демократичні цінності та свободу, що зміцнило їхній позитивний образ у британському суспільстві.

Важливу роль у формуванні іміджу України відіграли британські неурядові організації, які після 2014 р. активізували інформаційні кампанії, а з 2022 р. – гуманітарну допомогу. Після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 р. підтримка з боку британських неурядових організацій набула безпрецедентного характеру. Організації (в переважній більшості йдеться про благодійні та релігійні організації) активно залучали британське суспільство до гуманітарної допомоги, поширення правдивої інформації про події в Україні та збору коштів на підтримку постраждалих від війни. Це сприяло не лише

широкій міжнародній підтримці України, а й формуванню стійкого позитивного іміджу країни як захисника демократичних цінностей.

Окрему та досить важливу нішу в контексті об'єктивного сприйняття України серед британського суспільства та політикуму країни зайняли британські аналітичні центри. Зокрема, діяльність Королівського інституту міжнародних відносин (Чатем Хаус), Королівського об'єднаного інституту оборонних досліджень та Центру зовнішньої політики сприяло формуванню реалістичного сприйняття України у Великій Британії. Завдяки поширенню достовірної інформації про культурні, політичні та економічні аспекти України вони зміцнюють її міжнародний імідж і підтримку з боку британської громадськості та політичної еліти. Важливою залишається їхня роль у протидії дезінформації, що посприяло зміцненню довіри до України як до надійного партнера в питаннях безпеки та європейської інтеграції.

Організації української діаспори у Великій Британії, хоча й нечисленні, однак відіграли свою вагому роль у формуванні позитивного сприйняття України. Вони активно ознайомлювали британців із культурою, історією та традиціями України, демонструючи її автентичність та унікальність. Їхня діяльність охоплювали поширення достовірної інформації про події в Україні, боротьбу з дезінформацією, організацію культурних і освітніх заходів, а також гуманітарну підтримку.

Після початку повномасштабного вторгнення Росії у 2022 р. ці організації значно активізувалися, враховуючи зростання міжнародного інтересу до України. Зокрема, Союз українців у Великій Британії зміцнив партнерства з міжнародними організаціями та посилив вплив на політичні кола країни. Зрештою, діяльність української діаспори сприяла не лише мобілізації гуманітарної допомоги, але й формуванню стійкої громадської підтримки України, що позначилося на більш активній політичній позиції британського уряду.

Водночас імідж України у Великій Британії зазнає перманентних ударів через діяльність російських і проросійських організацій. Ще до 2022 р. вони поширювали дезінформацію через пропагандистські платформи, медіа та лобістські групи, підриваючи довіру до України, ставлячи під сумнів її незалежність та стабільність.

Організації, пов'язані з "Россотрудничеством", а також церковні структури "руського міра", зосереджувалися на дискредитації українського уряду та зменшенні підтримки України серед британців.

У цьому контексті надзвичайно важливо посилити зусилля організацій української діаспори, аналітичних центрів, британського громадянського суспільства в боротьбі з дезінформацією та популяризації правдивого образу України. Це сприятиме зміцненню її міжнародного іміджу та довгостроковій підтримці з боку британського суспільства й уряду.

Рекомендації та пропозиції:

Формування позитивного іміджу України є вкрай важливим завданням, особливо в умовах російської агресії, що триває, та інформаційної війни, яка супроводжується масштабними дезінформаційними кампаніями. Україна потребує ефективних стратегій для посилення своєї міжнародної репутації. Покращення сприйняття України за кордоном, зокрема в досліджуваних країнах, є не лише ключовим для подальшої політичної, економічної та гуманітарної підтримки, але й важливим для зміцнення зв'язків із місцевими громадами, громадськими організаціями та урядовими структурами. Наші рекомендації спрямовані на те, щоб показати Україну як сучасну, відкриту та надійну країну-партнера, що поділяє європейські цінності та робить значний внесок у міжнародну стабільність і безпеку.

На основі проведеного аналізу запропоновано низку кроків для покращення міжнародного іміджу України:

1. Інформаційна стратегія та протидія дезінформації

• Розширення присутності у медіа:

○ Розробити багатомовні онлайн-платформи або бази даних з актуальною інформацією про Україну, її історію, культуру, економіку та сучасні досягнення.

○ Регулярно публікувати історії вдячності громадянам Польщі, Франції та Великої Британії за підтримку України, організовуючи подячні акції, медіа-виступи та соціальні кампанії.

○ Поширювати контент про волонтерську діяльність, підтримку біженців та відновлення України через соціальні мережі та традиційні ЗМІ.

- *Розробка антикризових стратегій:*
 - Впровадити системи моніторингу проросійської дезінформації в медіапросторі досліджуваних країн.
 - Співпрацювати з фактчекінговими організаціями для оперативного викриття фейкових новин.
 - Налагодити запуск спільних інформаційних кампаній із місцевими медіа для спростування російської пропаганди.

- *Освітні заходи:*
 - Проводити семінари та лекції для місцевого населення про методи протидії дезінформації.
 - Висвітлювати історичні події та сучасну ситуацію в Україні через доступні та зрозумілі для аудиторії формати.

2. Розширення участі у спільних ініціативах

- *Сприяння гуманітарній підтримці:*
 - Розширити спільні програми для допомоги біженцям та постраждалим від війни.
 - Організовувати проєкти з відновлення зруйнованої інфраструктури України за участю місцевих громадських організацій.

- *Інтеграція місцевого населення:*
 - Заохочувати польську, французьку та британську молодь до участі у волонтерських ініціативах, спрямованих на допомогу Україні.
 - Організовувати обміни волонтерами між Україною, Польщею, Францією та Великою Британією.

3. Співпраця з аналітичними центрами

- *Спільні заходи:*
 - Проводити конференції, семінари та круглі столи за участю українських експертів і представників провідних think tanks (Chatham House у Великій Британії, IFRI у Франції тощо).

- Обговорювати питання безпеки, економіки, культури та геополітики, підкреслюючи роль України як стратегічного партнера Європи.

- *Навчальні програми:*
 - Розробляти спільні навчальні програми для молодих дослідників з України.
 - Організовувати стажування українців у провідних польських, французьких і британських аналітичних центрах.

- *Підготовка аналітичних матеріалів:*

- Співпрацювати з think tanks для публікації досліджень про стратегічну важливість України в європейській безпеці.

4. Підтримка української діаспори

- *Зміцнення зв'язків:*

- Залучати українську діаспору до обговорення та реалізації міжнародних проєктів.

- Організувати фандрейзингові кампанії для підтримки українських культурних, освітніх та гуманітарних ініціатив у країнах перебування.

5. Реалізація стратегій ненасильницького впливу

- *Культурна дипломатія:*

- Залучати відомих британських, польських і французьких діячів культури, науки та політики до інформаційних кампаній, які представляють Україну у позитивному ключі.

- Просувати українську культуру через мистецтво, кіно, музику, гастрономію та фестивалі.

- Проводити спільні культурні ініціативи, що зближують народи та сприяють взаєморозумінню.

РОЗДІЛ 7

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У США

Діяльність громадських організацій у Сполучених Штатах Америки має спільні риси з суспільствами інших демократичних країн Заходу. Водночас існують і власні, суто американські особливості діяльності громадських інституцій та об'єднань, викликані специфікою історичного розвитку та масштабами США як країни.

Політична культура громадської активності в США. Два основоположні тексти про громадянське суспільство – Алексіса де Токвіля "Демократія в Америці" (1835) і Роберта Патнема "Змусити демократію працювати" (1993) – вичерпно характеризують роль громадських організацій у США. Ретельно розглядаючи специфіку громадсько-політичної активності в США, бачимо, що деякі з цих зауважень лишаються актуальними досі.

Токвіль писав про Америку XIX століття, де державне управління було надзвичайно слабким і навіть відсутнім: "У будь-якому разі, на чолі будь-якої нової справи, де у Франції ви знайшли б уряд або в Англії якогось територіального магната, у Сполучених Штатах ви обов'язково знайдете асоціацію" [Tocqueville, 1835]. На його думку, такий масштаб участі залучення громадськості дозволив американському патріотизму поширитися в нових штатах Заходу.

Патнем слідом за Токвілем стверджує, що чим вищий ступінь громадянської активності в суспільстві, тим вищою буде ефективність держави [Putnam, 1993].

Для ілюстрації своєї ідеї Патнем наводив промовистий приклад відмінностей між Північною і Південною Італією впродовж кількох століть, який, на його думку, був зумовлений саме різним рівнем громадянської активності в цих регіонах, різним рівнем горизонтальних відносин довіри та взаємозалежності, що розвиваються через членство в різних типах асоціацій. Мовляв, таким чином громадяни наполягають на ефективному наданні послуг і тиснуть на своїх політиків.

Загалом, такий погляд на роль громадських організацій спричинив формування сучасної нормативної системи у США, що

в цілому сприяє діяльності громадських організацій. У США громадські організації досить слабо регульовані державою. За рахунок сприяння легальній діяльності громадських організацій держава "каналізує" громадську активність, яка в іншому разі могла б бути деструктивною для держави, виливатися в змови та заколоти тощо.

США мають тривалу історію зростання потужності держави в умовах демократії та значний позитивний досвід успішної реалізації різноманітних громадських ініціатив у країнах. Зрештою, можна згадати, що сама поява США відбулася внаслідок низки громадських ініціатив. Серед них Континентальний конгрес 1774–1781 рр. – прообраз американського парламенту й уряду, що фінансово повністю залежав від окремих колоній і їхніх громад. Організація "Сини свободи", що була створена в 1766 році для захисту прав колоній, брала участь у Бостонському чаюванні та ін. Під час боротьби з рабством у США ключову роль у русі аболіціонізму відіграли щотижневик "Ліберејтор" (1831–1865) та засноване в 1833 році "Американське товариство боротьби з рабством". Зрештою, навіть опір аболіціонізму після поразки конфедератів у громадянській війні в США в 1861–1865 рр. був організаційно реалізований у рамках неурядової організації "Ку-клукс-клан". Крім того, вся еволюція виборчої системи у США відбувалася під потужним впливом різних неурядових рухів. Діяльність таких громадських організацій, як Національної жіноча асоціація виборчого права (NWSA), заснована у США 1869 року, зрештою, призвела до ухвалення дев'ятнадцятої поправки до Конституції США в 1920 р., що запровадила виборче право для жінок на території всіх штатах. Рух за громадянські права афроамериканців у США в 1960-х рр. на чолі з Мартіном Лютером Кінгом починався як союз церковних організацій за громадянські права "Конференція керівництва християн Півдня".

Особливістю США є те, що громадські рухи і об'єднання тут конкурентоздатні і численні. Більшість із них перебувають у перманентному процесі зародження або затухання. Більшість членів цих об'єднань упродовж активного політичного життя пересуваються від одних об'єднань до інших. У США тривалий час не було домінування якоїсь ідеології, існувала ринкова економіка як

основа плюралізму, а крім того, існувала велика кількість релігійних деномінацій і сект. Усе це призвело до ситуації, за якої навіть найбільші організації представляють меншину виборців і, відповідно, змушені діяти як меншина. Також у США розвинулася розгалужена система представлення інтересів різноманітних меншин, покликана репрезентувати їхні інтереси й не допустити їхнього ущемлення в умовах, коли в США існує тривала практика надто більшого втручання держави силою державного апарату в приватні сфери, ніж у європейських державах класичної ліберальної демократії, як-от у Великій Британії чи Франції.

У Європі, яка лишалася переважно монархічною аж до початку ХХ століття, традиції залученості до політичної активності через громадські об'єднання та організації, як правило, менш глибокі, ніж у США. Аби розвинути власні громадські інституції, у деяких передових європейських демократичних державах створена система заохочення конструктивної громадської діяльності, яку держава розглядає як ресурс економічної та соціального взаємодії та розвитку громадян. Зокрема, у Швеції з 2001 р. поширена практика фінансової підтримки державою організаційних витрат громадських структур та організацій. Як наслідок, 9 із 10 шведів є членами якоїсь громадської організації, і кількість членів громадських організацій майже в чотири рази перевищує чисельність населення країни. У Швеції громадські організації звертаються із заявами до уряду про виділення фінансування, і вона надається, якщо вони відповідають критеріям, заздалегідь визначеним урядом.

Таким чином для США властива активістська політична культура, натомість підданська властива для авторитарних держав. За активістської політичної культури у США громадяни відіграють більшу роль у політиці, намагаються впливати на політичний процес, зокрема на етапі розробки та затвердження рішень, артикулюють свої інтереси та впливають на політику через лобізм і вибори.

Правові умови діяльності громадських організацій у США.
Нині у США будь-яка група осіб може створити громадську організацію без участі чи схвалення влади. Якщо група прагне мати певні юридичні переваги, такі як звільнення від федерального

оподаткування та оподаткування штату, вона може вибрати офіційне об'єднання та реєстрацію як громадську організацію відповідно до законодавства будь-якого з 50 штатів США. Фізичним особам не обов'язково бути громадянами США, щоб створити нову громадську організацію. Більшість штатів мають дуже схожий статут про реєстрацію неурядових організацій, таким чином їхнє створення не підлягає затвердженню будь-яким державним службовцем.

Водночас, усі громадські організації на регулярній основі подають урядові інформаційні звіти про свою діяльність, фінансування та керівництво. Влада їх ніяк не затверджує, а лише бере до уваги.

Станом на початок 2025 р. у США діє приблизно 1,5 млн неурядових організацій. Ці громадські організації працюють у таких сферах, як зовнішня політика, вибори, довілля, охорона здоров'я, права жінок, економічний розвиток тощо [*U.S. Department of State, 2025*].

Члени громадських організацій відповідають перед законом як фізичні особи, а розпуск громадських організацій судом у США відбувається дуже рідко.

Водночас, законодавство США загалом не передбачає спеціальних прав чи процедур впливу для окремих громадських організацій. Вдаватися чи не вдаватися до консультацій з представниками громадського сектору з конкретних питань у кожному випадку віддано на розсуд державних органів та їхніх чиновників.

Діяльність громадських організацій у США та їхня співпраця з державними інституціями, з одного боку, підсилюють інституційну спроможність держави. Існує багато сфер, де держава фактично наймає громадські організації. З іншого боку, існує ризик зняття з себе державними службовцями відповідальності за конкретне здійснення державної політики [Brass, 2016]. Тобто державні службовці в окремих випадках фактично лише збирають відгуки про програми, здійснені громадськими організаціями, та організують чергові конкурси на отримання грантів.

Фінансування громадських організацій. Громадські організації у США можуть отримувати державне фінансування на рівні

федерального уряду або місцевої влади, а також приватне фінансування – національне, та, з визначеними обмеженнями, з-за кордону.

У США діє система реєстрації грантоотримувачів, яка забезпечує інституційну пам'ять у відносинах держави з громадськими організаціями – отримувачами грантів. Грантоотримувачі, що отримують гранти від державних установ, як і будь-які постачальники, що надають товари чи послуги державі, мають зареєструватися в єдиній централізованій системі електронних закупівель System for Award Management (SAM.gov). Тобто ті, хто веде справи з федеральним урядом, можуть увійти в одну систему, щоб керувати інформацією про свою юридичну особу в одному записі з одним терміном дії. Реєстрація SAM є передумовою для подання заявок на гранти. Для цієї послуги немає плати за реєстрацію. Це зроблено задля спрощення контролю, розуміння історії постачальників та громадських організацій і оптимізації баз даних [U.S. Department of State, 2025].

Крім того, у США діє єдина система для отримувачів грантів від державних установ – grants.gov, в якій громадським організаціям можна подавати заявки на гранти у визначених державою сферах та надано рекомендації для отримувачів грантів. Стандартно на цій платформі є сотні, а іноді тисячі грантів у різних сферах. Заявки на гранти досить детальні, включають плани моніторингу та оцінки наслідків діяльності громадських організацій, графіки для відстеження прогресу програми, періодичність вимірювань, деталізований бюджет, перелік інструментів моніторингу та оцінки грантових програм тощо. З одного боку, це спрощує контроль за використанням грантових коштів з боку держави за формальними ознаками, з іншого – створює супутні ризики, зокрема формування касти фахівців, що професійно готує звітні документи, що мало співвідноситься з реальною суспільною ефективністю грантових програм. Для грантодавців з-поміж державних органів найважливішим стає домогтися, щоб не було негативного суспільного розголосу внаслідок реалізації проєктів, у той час як реальні реформи та зміни часто стимулюють гострі дискусії.

Задля реклами державної участі у підтримці громадських ініціатив одержувач гранту у США повинен визнавати

фінансування урядом Сполучених Штатів. Зокрема, правилами передбачено, що на зображенні прапора США повідомляється, якщо грант повністю фінансується грантом уряду: "подарунок уряду Сполучених Штатів". Якщо частково фінансується урядом, то вказується: "фінансування надано урядом Сполучених Штатів".

Цікаво, що в правилах отримання грантів у США дуже чітко вказується неможливість для грантоотримувача будь-якої спільної діяльності з особами та інституціями, що підпали під санкції США: "запобігання втручанню чи впливу збоку, транзакціям або надання переваг групам і особам, щодо яких накладено санкції урядом США, протягом усіх етапів реалізації програми, включаючи, але не обмежуючись, наступним: яким чином заявник запобігатиме прямим чи непрямим вигодам для груп та осіб, які потрапили під санкції, через комерційну діяльність, яка призводить до сплати податків, зборів тощо групі чи особі, що потрапили під санкції; плани зменшення ризиків... аби група, яка потрапила під санкції, потенційно не отримала вигоду від зборів або податків, сплачених на будь-якому етапі реалізації програми, від обладнання чи матеріалів,... заходи з пом'якшення ризику того, що група, яка потрапила під санкції, отримує репутаційну вигоду від запропонованої програми". Очевидно, що такого роду застереження змушують грантоотримувачів триматися подалі від будь-якої співпраці з особами та інституціями, що потрапили під американські санкції.

Деякі громадські організації у США можуть отримувати від федерального уряду США звільнення від податку на прибуток. Існує кілька типів неурядових організацій, перелічених у спеціальному документі, що мають право на статус звільнених від податків. Особливістю статусу громадської організації, звільненої від оподаткування, є те, що внески в деякі з цих організацій можуть не оподатковуватися для донора. Це є стимулом для громадян і корпорацій жертвувати кошти та майно таким організаціям.

Натомість громадські організації, створені з політичними цілями, отримують обмежені податкові пільги лише для доходів, отриманих від внесків, які збираються від громадськості, членських внесків або заходів зі збору коштів, на решту їхньої діяльності ця пільга не поширюється.

Деякі громадські організації не прагнуть бути ідентифікованими чи пов'язаними з урядом і уникають фінансування від уряду, національних чи міжнародних урядових організацій. Наприклад, екологічна неурядова організація Greenpeace не отримує фінансування від уряду чи корпорацій, оскільки ця організація декларує заборону брати участь у політиці, тому що вона зареєстрована як благодійна організація.

Лобізм у США. Помітною особливістю політичної системи у США є активне поширення легального лобізму. США була першою країною, що офіційно почала регулювати лобізм. У 1876 р. у США була запроваджена обов'язкова офіційна реєстрація лобістів та їхніх організацій. До 1995 р. у США порушення лобістської діяльності каралося лише накладанням фінансових штрафів і призупиненням діяльності, а відтоді стало теоретично можливим і ув'язнення. Після скандалу з лобістом Джеком Абрамоффим, якого у 2006 році засудили до ув'язнення, і багатомільйонних штрафів за хабарі конгресменам за уникнення податків та шахрайство з організацією казино у США було запроваджено зміни до лобістського законодавства.

З 2007 р. кожні три місяці лобістські компанії повинні звітувати про клієнтів, питання, що лобіювалися, та кошти, що були отримані від цих клієнтів [Baumgartner, Berry, Hojnacki, Kimballand, & Leech., 2009, р. 3]. Всі члени Конгресу зобов'язані звітувати про лобістів, які протягом 6 місяців шляхом невеликих внесків перевели на рахунки структур, що контролюються законодавцями (благодійні фонди, виборчі комітети тощо), понад 15 тисяч доларів США. Передбачено, що законодавцям, винним у порушеннях лобістського законодавства, буде відмовлено у виплаті пенсій після їхнього виходу у відставку. Закон також забороняє сенаторам, що вийшли у відставку, протягом наступних двох років займатися лобістською діяльністю. Для колишніх членів Палати представників встановлено однорічний термін такої заборони. Також з'явилися законодавчі обмеження щодо найму на роботу лобістами дружин законодавців. Водночас, у США дозволено отримувати послуги лобістів навіть іноземним державам та їхнім представникам і громадянам. Окремою категорією лобістів у США є "друзі суду" ("amicus curiae") – офіційні суб'єкти, що можуть залучатися до обґрунтування судових

рішень. Враховуючи вплив судової системи у США, такий статус різко підвищує роль організацій, що їх отримують.

І хоча в деяких штатах норми лобістського законодавства значно суворіші, а подекуди навіть взагалі забороняють лобістську діяльність у цих штатах, назагал легалізація лобізму у США призвела до збільшення кількості організацій і груп впливу та певного унормування лобістської діяльності, яку, щоправда, в багатьох випадках важко відділити від корупції. Проте можливість офіційного лобізму додає ваги багатьом впливовим громадським організаціям.

У США закон (The Foreign Agents Registration Act) вимагає від будь-якої особи чи організації, яка діє в інтересах іноземців, зареєструватися в Міністерстві юстиції, якщо вона бере участь у певній визначеній діяльності в США, і розкрити іноземну установу чи громадянина, в інтересах якого працює така організація, повідомити про проведені заходи, а також надходження та виплати на підтримку цих заходів [*U.S. Department of Justice, 2023*].

Як і інші американські організації та компанії, американські громадські організації повинні утримуватися від співпраці з урядами чи окремими особами, які перебувають під санкціями США, а також із групами, визнаними іноземними терористичними організаціями, а в іншому можуть вільно співпрацювати з іноземними урядами. Водночас, вплив цього закону швидше інформаційний. Станом на 2024 р., з 1938 року, коли був впроваджений цей закон, існують лічені випадки його практичного застосування і реального покарання за його порушення. Станом на 2025 р. порушення вказаних умов тягне за собою штраф до 250 тисяч доларів США або тюремне ув'язнення на строк до 5 років. У липні 2020 року генеральний прокурор В. Барр попередив американські компанії та керівників, що захист інтересів китайського уряду може порушувати вимоги закону.

Роль громадських організацій у просуванні американського порядку денного у світі. Просування демократії вже давно є одним із аспектів зовнішньої політики США. Уряд США має кілька каналів сприяння демократії, зокрема Агентство США з міжнародного розвитку (USAID); Бюро з питань демократії, прав людини та праці (DRL) тощо, які надають кошти країнам та іноземним організаціям. Для цієї мети в США також існує чимало неурядових організацій,

які мають різний ступінь фінансової залежності від уряду. За останні роки їхні бюджети різко зросли. Їхня діяльність включає моніторинг виборів, навчання громадян їхнім правам та роботу з законодавцями, суддями та ЗМІ.

Сполучені Штати, особливо внаслідок діяльності адміністрації президента Р. Рейгана на початку 1980-х років, почали надавати більше допомоги іноземним громадським організаціям. Тоді уряд США розчарувався через невдачу великомасштабних проєктів допомоги США протягом 1960-х років і, як наслідок, скоротив допомогу країнам, що розвиваються, протягом 1970-х років на користь більшого заохочення громадського сектору. Адміністрація Рейгана прагнула спрямувати допомогу консервативним громадським організаціям, щоб протистояти зростанню лівих та прокомуністичних рухів. У 2010-х рр. близько третини американської допомоги надходили через громадські організації, порівняно з 10-20 відсотків щорічно протягом 1980-х років і між 20 і 30 відсотками протягом 1990-х років. [Сох, 2016].

Основні організації, що діють для підтримки американських цілей зовнішньої політики:

- The Atlantic Council – сприяє лідерству США в міжнародних справах на основі ролі Атлантичного співтовариства.
- Brookings Institution.
- Center for Strategic and International Studies – займається переважно обороною та безпекою.
- Council on Foreign Relations – видавець Foreign Affairs.
- Harvard Center for International Development – проводить дослідження в галузі міжнародного розвитку.
- RAND Corporation – проводить безпекові дослідження від імені державних і приватних грантодавців і клієнтів.
- Wilson Center – зв'язаний з Конгресом США, зосереджується головним чином на міжнародних справах і безпеці.

Національний фонд підтримки демократії – National Endowment for Democracy (NED) – засновано в 1983 році за адміністрації Рейгана та фінансований Конгресом, керується незалежною двопартійною радою директорів. NED, найбільша американська неурядова організація, що опікується просуванням демократії, розподіляє

кошти між чотирма афілійованими інститутами: Національним демократичним інститутом міжнародних відносин (NDI), Міжнародним республіканським інститутом (IRI), Центром незалежного приватного підприємництва (CIPE) та Американським центром міжнародної трудової солідарності ("Центр солідарності").

NDI та IRI технічно не пов'язані з жодною політичною партією в юридичній чи фінансовій сферах. Спочатку голови національних комітетів Демократичної та Республіканської партій очолювали ці інститути, але згодом ця практика припинилася через побоювання, що державні кошти будуть використані не за призначенням. Сенатор Джон Маккейн очолював IRI, а колишній державний секретар адміністрації Клінтона Мадлен Олбрайт очолювала NDI.

Заснована в 1987 році, IFES (Міжнародна фундація виборчих систем) отримує приблизно 80 відсотків свого фінансування від USAID та Державного департаменту, також фінансується ООН, іншими двосторонніми та багатосторонніми організаціями та приватними донорами.

Freedom House є однією з найстаріших організацій у Сполучених Штатах, цю організацію засновано в 1941 році. Вона відома своїм щорічним опитуванням "Свобода у світі", яке класифікує держави за рівнем демократії. Фінансування надходить від USAID, Державного департаменту та приватних донорів.

Eurasia Foundation фінансується передусім USAID. Eurasia Foundation було засновано в 1992 році задля демократизації країн колишнього СРСР.

Human Rights Watch – досліджує та захищає права людини і публікує регулярні звіти, які часто є аргументом для політиків у США і світі.

Open Society Foundations – мережа фондів мільярдера Дж. Сороса – повністю приватна установа, заснована родиною Сороса, що завдяки своєму фінансуванню має певну автономію в діях від уряду.

Оцінювати ефективність міжнародної діяльності американських громадських організацій слід з розумінням, що практично всі вони діють у руслі політики уряду США. У 2006 р. Росія повідомила про викриття британської шпигунської мережі, яка надала фінансову допомогу правозахисним організаціям, що працюють у Росії, в

тому числі американському фонду "Євразія". Водночас, фонд "Євразія" в Москві мав офіційні відносини з Британським посольством і не приховував їх [Corwin, 2006].

Хоча трапляються й нюанси в такій політиці. Зокрема, у 2006 р. газета New York Times звинуватила Міжнародний республіканський інститут (IRI) у підриві політики уряду США на Гаїті, ставши на бік опозиції до поваленого президента цієї країни [Bogdanich & Nordberg, 2016].

Соціальні, благодійні та релігійні громадські організації.

Особливістю політичної діяльності в США є поширення впливу благодійних та релігійних організацій та заданого ними контексту політичних дискусій, зокрема в питанні захисту довкілля, абортів тощо. Це, вочевидь, зумовлено історією США як місця переселення членів численних і впливових християнських деномінацій. Політики активно використовують ці питання, адже вони змушують мобілізуватися виборців на моральних та ідеологічних засадах навколо політиків, які в іншому менше відрізняються один від одного. Причому зазвичай ці питання можуть не вирішуватися десятиліттями, залишаючись зручним гаслом для мобілізації виборців на чергову кампанію.

Кількість і вплив благодійних організацій у США дуже суттєві і так чи інакше охоплює десятки мільйонів людей. При цьому держава у США заохочує благодійність, забезпечуючи благодійникам певні податкові пільги. У США діє закон, який дозволяє наприкінці року, заповнюючи декларації про податки, віднімати суму, яка була витрачена на благодійність, не більше 30% або 50% від валового доходу, при чому максимальний відсоток встановлюється залежно від типу організації, куди спрямовано допомогу [*The Internal Revenue Service, 2025*]. Такі законодавчі норми стимулюють благодійність, адже великим компаніям та підприємцям доцільніше віддати гроші на благодійність, оскільки це дає їм соціальне визнання і популярність. Також цей закон дозволяє звільнити від подвійного оподаткування частину доходу, яка була протягом року витрачена на благодійність. Передати на благодійність із подальшим вирахуванням із податків можна не лише гроші, а й речі, при чому закон детально оцінює вартість речей.

Для прикладу, організація Feeding America декларує, що обслуговує 1 із 7 американців, постачаючи харчі для бідних. Згідно з рейтингом 100 найбільших благодійних організацій США Forbes 2022, загальний дохід Feeding America становить близько 4,2 мільярда доларів.

Організація United Way Worldwide декларує, що працює на створення справедливих громад, покращення освіти тощо. Організація декларує мільйони волонтерів і донорів. У рейтингу Forbes дохід United Way Worldwide становив близько 3,8 мільярда доларів.

Штаб-квартира Армії порятунку (The Salvation Army) базується в Англії, але при цьому організація має значну присутність у Сполучених Штатах. Організація керує благодійними магазинами, притулками для бездомних, програмами обслуговування людей похилого віку, програмами допомоги постраждалим від стихійних лих і харчевнями. У рейтингу Forbes 2022 її загальний дохід становив 5,8 мільярда доларів.

Direct Relief – це гуманітарна організація, яка декларує, що її некомерційні медичні центри та клініки надають послуги понад 30 мільйонам жителів США. Згідно з рейтингом Forbes 2022, загальний дохід Direct Relief становив 2,2 мільярда доларів.

Організація YMCA працює у сфері здорового способу життя. У 2022 році загальний дохід YMCA становив \$7,4 млрд, згідно з рейтингом Forbes.

Організація Habitat for Humanity ремонтує будинки літніх людей. Згідно з рейтингом Forbes 2022, її загальний дохід становив 2,1 мільярда доларів.

Американська асоціація пенсіонерів (AARP) – допомагає літнім людям, надаючи освіту та інформацію. AARP отримує певні гранти від федерального уряду на боротьбу з бідністю літніх громадян. Організація отримує переважну більшість свого фінансування через членські внески, пожертвування та доходи від реклами своїх публікацій. AARP також отримує дохід від роялті, дозволяючи стороннім компаніям, таким як фінансові установи, використовувати назву бренду AARP.

"Лікарі без кордонів" – неурядова організація, яка надає медичну допомогу та доступ до ліків у всьому світі.

Ці організації та їхні працівники залучаються для надання рекомендацій уряду або задля участі в разових благодійних акціях.

Громадські організації політичної спрямованості. Світовий банк класифікує діяльність НУО на дві загальні категорії:

- операційні НУО, основною функцією яких є розробка та реалізація проєктів, пов'язаних із розвитком,

- адвокаційні неурядові організації, основною функцією яких є захист або сприяння певній справі та які прагнуть впливати на політику. Власне, такі громадські організації домінують серед організацій політичного впливу у США.

Характерно описав ставлення до ідеології в американській політиці сенатор Юджин Маккарті: "Політик має бути схожим на тренера з американського футболу: він має бути достатньо розумним, аби розуміти гру, і досить тупим, щоб приймати її всерйоз".

Упродовж свого існування Демократична і Республіканська партії фактично "помінялися" виборцями, кардинально переглядаючи свою політику. Республіканська партія починалася у 1850-х роках як партія, що протистояла рабству, а Демократична партія об'єднувала впливових плантаторів, а також бідних фермерів Півдня. Ключовий обмін виборцями відбувся у 1950-1960-х рр., коли Демократична партія почала просувати ідею емансипації чорношкірого населення Америки. Коли президент-демократ Ліндон Джонсон підтримав Закон про громадянські права 1964 року, багато консервативно налаштованих членів Демократичної партії на Півдні країни перейшли до республіканців [Levendusky, 2009, p. 9–15].

Зараз демократів підтримують переважно великі міста США, густонаселені приморські штати з високорозвиненою економікою на Східному і Західному узбережжі.

Більшість афроамериканців з 1960-х рр. традиційно підтримують демократів, а більшість білих чоловіків – республіканців [Fauntroy, 2007]. Республіканська партія починалася як партія дрібних фермерів і найманих працівників. З початку 1930-х років Демократична партія почала виступати за збільшення соціальних витрат, орієнтуватися на бідніші верстви населення. Водночас, бізнес-крило Демократичної партії так само зберігає потужний вплив в

партії, значна частина його об'єднана в так звану Blue Dog Coalition. Минулі десятиліття Республіканська партія виступала за зменшення податків для великого бізнесу [Ehrman, 2005, р. 57]. Якщо до 1950-х років "білі комірці" – спеціалісти з вищою освітою – переважно голосували за Республіканську партію, то тепер вони становлять важливу частину виборців Демократичної партії.

Орієнтація політиків на партійних лідерів зберігається у США з часів Токвіля. Загроза випадіння з кар'єрних сходів виявляється достатньою для більшості політиків, щоб стишити або й припинити внутрішні дискусії. Досі у США в уряд приходять переважно добре знайомі люди, пов'язані зв'язками. За таких умов втратити підтримку лідера як правило означає втратити кар'єру.

Меншою мірою така залежність стосується якраз громадських об'єднань і організацій, крім дочірніх партійних.

Нині Демократична партія США виступає за:

- збільшення соціальних витрат,
- підвищення податків для багатіїв,
- розвиток високотехнологічних галузей економіки,
- боротьбу із забрудненням навколишнього середовища,
- права меншин, зокрема расових та сексуальних,
- виступає проти заборони абортів,
- виступає за заборону смертної кари,
- виступає за обмеження вільної торгівлі вогнепальною зброєю [*The Democratic Party Platform, 2024*].

Натомість, Республіканська партія підтримує:

- зменшення податків для бізнесу,
- розвиток енергетичного сектору,
- не підтримує екологічні обмеження для діяльності бізнесу,
- виступає за обмеження імміграції до США і видворення незаконних мігрантів,
 - виступає з критикою медичної системи, запровадженої в часи президента Обами, що поширила страхову медицину майже на все населення США,
 - виступає за заборону абортів,
 - виступає за збереження смертної кари,
 - виступає за повне збереження права на володіння і носіння вогнепальної зброї [*GOP Platform Make America Great Again!, 2024*].

Як бачимо, питання, що розділяють ці партії, не надто глибокі. Водночас, дискусія навколо цих питань пов'язана насамперед з тим, що ці питання використовуються швидше як тригери групами кар'єрних політиків. У цю дискусію з обох боків включилися й громадські об'єднання та організації, більшість з яких зазвичай ніяк організаційно не пов'язані з партіями, проте часто мають неформальні зв'язки.

Політична позиція найбільш потужних громадських об'єднань та організацій у США.

Підтримують демократів	Підтримують республіканців
Більшість організацій афроамериканців та латиноамериканців, зокрема учасники децентралізованої кампанії за права чорношкірих Black Lives Matter (BLM).	Організації, що представляють компанії-розробників корисних копалин, зокрема нафти і газу.
Більшість рухів за захист навколишнього середовища, на кшталт Communities for a Better Environment (CBE) та ін.	Одна з наймасштабніших лобістських груп у США пов'язана із компанією Koch Industries – Americans for Prosperity, AFP [Hertel-Fernandez, Tervo, & Skocpol, 2018].
Більшість задіяних у політиці громадських організацій з охорони здоров'я, зокрема American Medical Association.	Організації, що виступають за заборону або обмеження абортів, такі як Students for Life of America, Susan B. Anthony Pro-Life America та ін.
Більшість жіночих організацій США, серед них International Women's Forum, The National Federation of Democratic Women та ін.	Більшість ангажованих у політику християнських протестантських релігійних організацій, на кшталт Focus on the Family та ін.
Більшість організацій, створених для захисту прав сексуальних меншин.	Організація America PAC, фінансована великими бізнесменами, зокрема Ілоном Маском [Ulmer & Levy, 2024].
Організації, створені з метою обмеження використання вогнепальної зброї	Національна стрілецька асоціація (National Rifle Association) – найбільша у США організація власників вогнепальної зброї.
Більшість профспілок, зокрема Американська федерація праці (American Federation of Labour and Congress of Industrial Organisations) – найбільше в США об'єднання профспілок.	Лобістські організації тютюнових компаній.

Джерело: з архіву автора.

"Малі партії" всередині великих. Здавна в США існує дві великі партії, в яких періодично відбувається поява нових течій. "Малі партії" в складі великих традиційних партій як правило ніяк не формалізують своє існування, а борються за владу всередині старих партій. Таким чином, малі партії є засобом оновлення старих партій, формування контреліт та підвищення їхньої конкурентоздатності.

Поява нових течій в партіях, як видно з праці Токвіля, спостерігалася й 200 років тому: "Партії, що їх я називаю великими, відзначаються прихильністю до принципів більшою мірою. Малі партії, навпаки, звичайно не мають політичних переконань. Ними не рухають великі поривання, і їхньою відмітною рисою є егоїзм, який відверто виказує себе в будь-якій їхній дії. За їхніми полум'яними промовамі приховується холодний розрахунок; вони висловлюються досить різко, однак діють похливно й невпевнено. Й мета, яку вони ставлять перед собою, й засоби, якими вони послугуються для її досягнення, мізерні. В загальному підсумку, коли на зміну бурхливій революції приходить спокій, створюється враження, буцімто великі люди раптом зникають, а людські душі замикаються в собі... Малі партії розбещують народ, вони без очевидної користі сіють розбрат. Свого часу в Америці були великі партії; нині їх уже немає: ця країна стала щасливішою, але не стала більш моральною..." [Tocqueville, 1835].

В умовах, коли великі партії у США активізуються лише перед виборами (між виборами партії зменшуються до кадрової партійної бюрократії і оточення сенаторів та конгресменів), а належність до партії переважно визначають голосуванням за кандидатів на виборах, періодично в США відбувається різкий перерозподіл політичного впливу через боротьбу всередині самих партій.

Приміром, у США перед електоральним успіхом руху Дональда Трампа були спроби організувати "Рух чаювання". Рух виник як реакція тих прихильників республіканської партії, які були розчаровані істеблїшментом та своїми лідерами. "Рух чаювання" набув широкої популярності після заклику одного з репортерів у 2009 року влаштувати "чаювання" у Чиказькій товарній біржі. Назва руху відсилала до Бостонського чаювання 16 грудня 1773 – події на початку Американської революції. "Рух чаювання"

фокусувався на значному скороченні обсягу втручення уряду в економіку й соціальне життя загалом. Основною силою, що стояла за рухом, була організація "Американці за процвітання" – консервативна група, заснована впливовим бізнесменом та політичним активістом Девідом Кохом. Програмний маніфест цього руху стверджував: "Дух, завдяки якому народилася наша велика країна, і досі живий в Америці. Він знову доводить, що американський народ захищатиме свою свободу від будь-яких загроз, як зовнішніх, так і внутрішніх, як від Демократичної (партії), так і від Республіканської. Нова зоря займається в Америці. Сподіваємося, що наші політичні діячі починають бачити це світло". Проте до 2016 року "Рух чаювання" занепав, і його місце зайняв рух в Республіканській партії, що підтримував Дональда Трампа.

Критика громадських організацій у США. З огляду на політичні розподіли в США й традиційну антиелітну політичну культуру громадські організації так само піддаються серйозній критиці. Найчастіше їх звинувачують у лобіюванні приватних інтересів, марнотратстві та корупції, якщо мовиться про державне фінансування. Приміром, виборча кампанія 2024 року в США велася значною мірою навколо питань міграції. В цей час у провідних ЗМІ США з'явилося розслідування щодо державного Управління з питань переселення біженців, яке допомагає інтегрувати іммігрантів в Америку. Державне фінансування іноді становить переважну більшість загального фінансування громадських організацій, що опікуються такою адаптацією, наприклад, Global Refuge отримав 180 мільйонів доларів зі свого бюджету у 207 мільйонів доларів з федерального фінансування. За останні роки державні контракти з некомерційними організаціями різко зросли як за кількістю, так і за розміром. Бюджет Управління з питань розселення біженців збільшився з 1,8 мільярда в 2018 році до 7,3 мільярда в 2024 році. Критики вказували на мільйонні зарплати чиновників та використання коштів на "музичну терапію" та "терапію домашніми тваринами".

Згідно зі звітом за травень 2024 р., благодійні організації, що працюють у кризових ситуаціях на кордоні, отримували державні гранти та витрачали їх на сеанси музичної терапії та "взаємодії між людьми та рослинами" для мігрантів і зарплату в розмірі 1 мільйона

доларів для персоналу [Palin, 2024]. За цими даними декілька громадських організацій, які керують притулками в прикордонних штатах Техас, Арізона та Каліфорнія, фінансувалися федеральним урядом за рахунок Програми для переселення неповнолітніх мігрантів, які в'їжджають до США самостійно. За даними розслідування The Free Press, сукупний дохід трьох ключових громадських організацій, що працюють у цій сфері – Global Refuge, Southwest Key Programs і Endeavors, Inc, – зріс з 597 мільйонів доларів у 2019 році до 2 мільярдів доларів до 2022 року. Майже 400 000 дітей без супроводу перетнули південний кордон США з 2021 по травень 2024 року. У звіті стверджувалося, що організація Endeavors використовує кошти платників податків, щоб пропонувати дітям мігрантів "домашню терапію", "терапію садівництвом" і музичну терапію. Наводиться інформація, що в 2021 році Endeavors заплатила "музичному терапевту" 533 000 доларів. Внутрішнє дослідження PowerPoint Endeavors, проведене America First Legal, заснованою колишнім помічником Дональда Трампа Стівеном Міллером, показало, що некомерційна організація провела 1656 "взаємодій між людьми та рослинами" та 287 сеансів лікування з домашніми тваринами у період з квітня 2021 року по березень 2023 року.

Варто зазначити, що сфера благодійності у США регулярно зіштовхується зі скандалами, що свідчить про складність ефективного нагляду за цією сферою. Так, у 2016 році було засуджено до 6 років ув'язнення колишню конгресменку Корін Браун за те, що вона витратила на свої мандрівки, відвідання концерту співачки Бейонсе та перевела на свої рахунки загалом 800 тисяч доларів благодійних коштів, зібраних для бідних студентів [Ruiter, 2019].

Висновки

Отже, громадські рухи та громадські організації в США є численними, розвиненими і реально впливають на питання внутрішньої політики. Залучення громадян до громадських організацій мобілізує людей, сприяє більшому обміну інформацією, підтримує плюралізм та розширює можливості для суспільної дискусії.

Громадські організації у США можуть отримувати державне фінансування в обмін на виконання певних робіт в інтересах держави.

Громадські організації США за кордоном є інструментом державної політики у веденні зовнішньої політики США.

Реєстрація громадських організацій у США є легкою, а звітність уніфікованою. У США питання розвитку громадських організацій і об'єднань практично не регулювалося державою з погляду визначення їхніх цілей. Діяльність громадських організацій мінімально контролюється державою переважно за заявочним методом і через контроль звітності витрат.

Порівняно велику роль у США виконують благодійні та релігійні організації, що пов'язано зі специфічною історією цієї країни. Релігійні організації навіть причетні до формування політичного порядку денного країни.

У США існує унікальний досвід легалізації лобізму. Під впливом великої кількості скандалів сфера лобізму у США дедалі більше регулюється державою. Досвід легального лобізму в США для України та інших країн Європи є неприйнятним, оскільки створює багато корупційних ризиків та, вірогідно, викликав би суспільне невдоволення, оскільки малосумісний з уявленнями європейців про співвідношення загальнонаціонального і партикулярного інтересів.

Найбільш ефективними з погляду публічного лобіювання рішень у США є мережі організацій, не пов'язані з постійною підтримкою тих чи інших політичних сил, а ті, що ухвалюють рішення ситуативно. Особливо впливові такі організації, якщо вони діють у "хитких" штатах (battleground states), що пов'язано з особливістю виборчої системи у США. На виборах 2024 року такими штатами були Пенсильванія, Джордія, Північна Кароліна, Мічиган, Віскосін, Арізона і Невада. Наприклад, в Арізоні на виборах 2024 року важливими були організації виборців латиноамериканського походження та індіанців, які становлять, відповідно, 30 і 5 відсотків населення штату. Організації виборців латиноамериканського походження привернули велику увагу політиків. Зрештою, у Мічигані не білі виборці значно збільшили результат республіканців, так само як і в Пенсильванії. Також велику увагу політиків під час виборчої кампанії 2024 року привернули організації поляків у Пенсильванії, яких там налічується 800 тисяч. Зокрема, Дональд Трамп відвідував національну святиню Ченстоховської Богоматері –

католицького центру на північ від Філадельфії, шанованого польськими американцями.

Республіканська і Демократична партії порівняно незначно відрізняються одна від одної в питаннях декларованого вибору шляхів розвитку країни, однак систематично порушують одні й ті самі питання упродовж багатьох кампаній задля консолідації підтримки виборців. Таким чином, політичне напруження зумовлене насамперед конкуренцією команд, які часто штучно роздмухують ідеологічне протистояння. За таких умов авторитетний голос неупереджених громадських організацій може бути вагомим на загальнонаціональному рівні та рівні штатів, як це було під час доленосних кампаній у США, пов'язаних зі здобуттям прав афроамериканців у 1960-х рр., утвердженням загального виборчого права тощо.

Держава традиційно покладається на саме суспільство, на якість його членів і їхню самосвідомість. Однак в умовах ускладнення етнічної та соціальної структури суспільства у США, зростання кількості людей з авторитарною психологією, поглиблення дистанції між елітою і рештою суспільства та зміною економічної моделі на більш монополістичну такий підхід може викликати суттєві проблеми для функціонування демократії.

Водночас, політична система США не встигає з розвитком соціальної структури американського суспільства, збільшенням його складності. Дедалі більше проблем виникає з виробленням консенсусних рішень у суспільстві. Усе це створює підстави для формування деструктивного впливу окремих громадських організацій, створених за авторитарними зразками. Великий історичний досвід діяльності релігійних сект у США сприяє формуванню ізольованості окремих громадських рухів та організацій, відірваності їх від загальнонаціонального контексту та інтересів. Особливого значення це набуває в умовах подальшої монополізації американської економіки і домінування в ній великих корпорацій, що об'єктивно працює проти традиційної демократії як влади свідомих і відповідальних громадян та їхніх асоціацій. Попри значний патріотизм багатьох американців та силу державної пропаганди в американському суспільстві наявна фундаментальна слабкість

гуманітарної освіти і просвіти населення. За межами власних інтересів люди часто втрачають бачення загальнонаціональних.

Унаслідок ерозії демократії, викликаной, серед іншого, й фундаментальними економічними змінами, відбувається виродження окремих громадських організацій та об'єднань, їхнє перетворення на імітаційні або суто лобістські утворення. Про це свідчить наростання кількості гучних корупційних скандалів у США, значна частина яких пов'язана з офіційними лобістами.

Для України співпраця з американськими громадськими організаціями є важливою з огляду на схожість національних інтересів обох країн та з огляду на можливості й вплив громадських організацій США. Приміром, нещодавно фонд Євразія в Україні підтримав проєкт "Підтримка цифрової трансформації" (DTA) – п'ятирічну програму із бюджетом у 150 мільйонів доларів від USAID. Щоправда, адміністрація президента США Д. Трампа почала ревізію закордонних витрат і станом на лютий 2025 р. обговорювала пряме перепідпорядкування USAID Державному департаментові США.

Діяльність громадських організацій в Україні в умовах воєнного стану щодо забезпечення потреб цивільного населення дає людям знати, що хтось піклується про них, що підвищує їхній соціальний оптимізм щодо майбутнього.

Для України впродовж 1990–2010 років спостерігалася небезпечна тенденція, коли фінансовані з-за кордону громадські організації могли виплачувати вищі зарплати, ніж чиновникам у державному секторі, вимиваючи більш компетентних і амбітних працівників із державного сектору, що, зрештою, підривало мотивацію персоналу, що залишався в ньому.

Для України, вочевидь, корисним є досвід створення реєстру громадських організацій, що отримують гранти від держави, за зразком американського, який давав би державі та суспільству розуміння рівня ефективності співпраці держави та конкретних громадських організацій та забезпечував інституційну пам'ять про таку співпрацю, задля успішного досягнення цілей державної політики. Вочевидь, задля повноти інформації аналогічний реєстр має діяти і щодо фізичних осіб, які діючи в межах громадських організацій, отримували б фінансування від держави.

РОЗДІЛ 8

ІНТЕГРАЦІЯ МІГРАНТІВ У МІСТІ КАССЕЛЬ: СПІВПРАЦЯ МІСТА ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розвиток міст у постіндустріальній Німеччині відбувається в інтелектуальному контексті культури співпраці між собою всіх соціально-політичних кіл. Винятками з цієї співпраці є лише групи, що мають антисоціальне й антидемократичне спрямування [Стойко та Мироненко, 2024]. У зазначеному ключі англо-американський соціолог Річард Сеннетт розробив і запровадив у соціологію термін "urban civility," який у німецькомовний дискурс про проблеми міста вводить німецький дослідник проблем міста Мацда Адлі терміном "Zivilität" [Adli, 2017, s. 297]. У вільному перекладі українською цей термін можна передати як "цивільність."

Цивільність, за Адлі та Сеннеттом, означає відповідальне та зацікавлене ставлення мешканців до свого міста та один до одного. Це також означає фундаментальний консенсус мешканців міста щодо осмисленого та мирного спільного життя у місті, взаємопорозуміння, що не базується на законодавчих чи інших нормах.

Сеннетт, спираючись на Джейн Якобс, розвинув концепцію "відкритого міста" [Sennet, 2006, p. 2]. За Сеннеттом, цивільність розвивається у "відкритих містах". Такі міста дають можливість своїм мешканцям жити в умовах різноманітності. Умовою такого життя у відкритому місті є наявність для мешканців можливості розвинути у собі відчуття прив'язаності до міста та належності до нього. Якщо мешканці відчувають причетність до розвитку міста і не відчувають себе у ньому "меншиною", то цивільність у місті присутня на високому рівні. Справою громадян є створення, підтримання та розвиток цивільності в місті. Політики, стверджує Адлі, можуть підтримувати і заохочувати цей процес та не повинні в жодному разі йому перешкоджати [Adli, 2017, s. 300]. Отже, за теоретичними викладками Адлі, Сеннетта та Якобс, відповідальність за створення відкритих міст, що є сприятливими для

життя громадян, значною мірою лежить на цих самих громадянах та на їх об'єднаннях, читай – на громадянському суспільстві.

Нинішній Кассель, як зазначив мер міста у 2017–2023 роках Крістіан Гезелле у вступному слові до "Інтеграційної концепції міста Кассель", усвідомлює себе "відкритим світу містом та таким, що сторіччями зазнавало впливу вдалої інтеграції новоприбулих мешканців". Концепція, яку він представляв, була розроблена та оприлюднена у 2019 році за принципом та під девізом "Потрібні всі та всі приналежні" [*Integrationskonzept der Stadt Kassel*, 2019].

У місті 40% населення мають міграційний досвід. При цьому, що підкреслив обербургомістр (мер) Гезелле, серед великих міст Німеччини Кассель має найнижчу частку мігрантів серед населення. Гезелле також визначив мету, засади та відповідальність міста щодо інтеграції мігрантів: "Найвищою метою міста є досягнути сильного почуття суспільної єдності за умов зростання різноманіття серед населення. Для цього необхідними є взаємна повага, порозуміння, толерантність та врахування інтересів один одного. Адже інтеграція є успішною лише тоді, коли приймаються наші засади свободи та демократії. Також інтеграція є загальносуспільним завданням усіх мешканців та мешканок Касселя" [*Integrationskonzept der Stadt Kassel*, 2019, s. 1].

В останньому реченні наведеної вище цитати мер міста наділяє як виконавчі органи міста, так і громаду й усіх містян, читай громадянське суспільство, відповідальністю за інтеграцію новоприбулих мешканців. Про значну роль громадянського суспільства у розробці концепції свідчить подяка мера у вступі: "Це було б немислимо (досягнути – *авт.*) без взаємодії акторів з галузей управління містом та громадянського суспільства. Тому я хочу подякувати численним громадянкам і громадянам Касселя, що в рамках своєї основної роботи чи громадянської діяльності роблять значний внесок у розвиток нашого міста як найкращої домівки для всіх" [*Integrationskonzept der Stadt Kassel*, 2019, s. 1].

Преамбула концепції чітко визначає принципи інтеграції новоприбулих містян у суспільство міста: "Всі потрібні та всі приналежні. Люди у нашому місті зустрічаються на рівних та прагнуть порозуміння один з одним. Представники різних культур,

національностей, релігій та поколінь живуть разом на підставі нашого правопорядку. Вони всі отримують справедливий шанс на створення свого життя. Саме тому люди в Касселі пишаються своїм рідним містом" [*Integrationskonzept der Stadt Kassel*, 2019].

Громадянське суспільство в місті Кассель було активно долучене до розробки засадничих документів для роботи з інтеграції мігрантів у місті, а отже, і до вироблення стратегії міста в цій галузі. В розробці концепції взяли участь 34 організації громадянського суспільства з різними напрямками діяльності – культурні, гендерні, молодіжні, освітнянські, соціальні, волонтерські, спортивні, професійні тощо. Які ж саме це організації громадянського суспільства, можна дізнатись у самій концепції: в ній зазначені всі учасники процесу написання (творення) документа, а організації громадянського суспільства названі "представниками і представницями організацій, що діють у Касселі в галузі сприяння інтеграції мігрантів, організацій мігрантів" [*Integrationskonzept der Stadt Kassel*, 2019, s. 50]. Також до представників громадянського суспільства можна віднести й дорадчі ради при мерії міста, зокрема дорадчу раду іноземців (нім. *Ausländerbeirat*).

Місто Кассель залучає якомога ширшу кількість учасників для роботи з мігрантами задля їх кращого залучення до суспільного життя. Крім того, місто розглядає інтеграцію як наскрізне завдання (*Querschnittsaufgabe*) для всіх дотичних до інтеграції організацій та установ [*Integrationskonzept der Stadt Kassel*, 2019, s. 6].

Робота з інтеграції мігрантів у місті Кассель є укоріненою у міграційну політику Європейського Союзу, Федеративної Республіки Німеччини та Федеральної Землі Гессен, а також у традиції та практики цих політичних систем. Так, в урядовому, науковому, освітньому та суспільно-політичному дискурсах Німеччині стало традицією замість загальнопоширеного терміна "мігрант / мігрантка" використовувати термін "людина з міграційним досвідом" (*Menschen / Person mit Migrationshintergrund*). Ця практика поширюється й на Гессен.

Федеральна служба статистики ФРН визначає вищенаведений термін таким чином: "Людина має міграційний досвід, якщо вона сама або принаймні одна сторона з батьківської пари набула німецького громадянства не через народження. Це визначення

поширюється на 1) іноземців, що прибули чи були народжені в країні (Німеччина), 2) укорінених громадян, що прибули чи були народжені в країні, 3) пізніх переселенців, 4) осіб, які набули німецького громадянства в результаті усиновлення одним з батьківської пари з німецьким громадянством, а також на 5) народжених німцями нащадків цих груп" [*Migrationsbericht 2022, 2023*, s. 184]. Автор вирішив для зручності використати термін "мігрант", фактично маючи на увазі "особу з міграційним досвідом".

Також укоріненість роботи з мігрантами в місті в міграційну політику ЄС, ФРН та Гессену підтверджується і джерелами її фінансування. Мерія міста сприяє залученню коштів для здійснення проєктів у галузі інтеграції мігрантів з бюджетів Федеральної Землі Гессен, ФРН та Європейського Союзу [*Integrationskonzept der Stadt Kassel*, 2019, s. 9].

З історичної перспективи, першу організацію громадянського суспільства, що опікується підтримкою переселенців (а отже, і мігрантів), в Касселі було зареєстровано у 1955 році. Регіональна (кассельська) група Земляцтва німців з Росії (Ortsgruppe der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland) з того часу опікується в місті та навколишньому регіоні допомогою в інтеграції у суспільство переселенцям та пізнім переселенцям з Росії, а згодом також з інших регіонів світу. В інших регіонах Німеччини Земляцтво німців з Росії розпочало свою діяльність на п'ять років раніше, ніж у Касселі, тобто у 1950 році [Kampen J., & Kampen H., 2000, s. 50]. Близькою до нього є й Спілка Поволзьких Німців (Bund der Wolgadeutschen).

З 1970-х років робота з допомоги в інтеграції мігрантів була розподілена за двома критеріями: допомога німецьким переселенцям, з одного боку та допомога іноземцям, з іншого боку. Також розподіл пройшов стосовно країн походження мігрантів.

Уже в той час у Касселі значну кількість роботи проводили організації громадянського суспільства. Так, благодійна спілка католицької церкви Карітас (Caritas) взяла на себе відповідальність за консультування мігрантів з Італії. Діаконічна спілка (Diakonie), що як благодійник представляє протестантську церкву, стала допомагати в інтеграції переселенцям з Греції, а Спілка сприяння

добробуту робітників (Arbeiterwohlfahrt) консультувала працівників, що прибули до Німеччини з Туреччини.

Такий вид розподілу допомоги за країною походження мігрантів діяв у Касселі до 2005 року. Від того часу, за загальнонімецьким зразком, зазначені вище та інші організації надають консультаційну допомогу мігрантам без зважання на країну їх походження. Молодим людям у віці 12–27 років консультативну допомогу в місті Касселі надають Міжнародний союз соціальної роботи та роботи з молоддю (der Internationale Bund) та Спілка Карітас у Північному Гессені-Касселі.

Від 31 травня 1981 року в Касселі функціонує Дорадча рада іноземців при мерії міста. Рада відстежує політичні процеси у місті та представляє під час здійснення цих процесів інтереси мігрантів на законних підставах. Крім цього, Рада активно співпрацює з громадськими організаціями, створеними мігрантами, а також безпосередньо консультує мігрантів.

Згодом у структурі міського самоуправління було засновано посади відповідального за роботу з переселенцями (Aussiedlerbeauftragte) та відповідального за інтеграцію (Integrationbeauftragter). Остання посада заснована у 2008 році.

До завдань відповідального за інтеграцію входить, зокрема, залучення у суспільне життя міста організацій мігрантів, які працюють у Касселі. Також відповідальний за інтеграцію супроводжує діяльність спілок та ініціатив, що намагаються отримати фінансування, проекти, а також допомагає знаходити нові контакти. Відповідальний за інтеграцію влаштовує заходи, наприклад, міжкультурний тиждень, під час яких населення міста отримує позитивні імпульси щодо співіснування представників різних культур у місті.

Мерія міста усвідомлює, що багатокультурність та мультинаціональність створюватимуть життя Касселя в майбутньому. Тому посада відповідального за інтеграцію була інтегрована у Бюро майбутнього (нім.: Zukunftsbüro) в 2010 році. Бюро майбутнього відповідає в місті за довгострокове прогнозування, планування й вплив на майбутнє через стратегічні ініціативи та дії в сьогоденні.

У Німеччині комуни, тобто громади міст та інших поселень, є активним виконавцем національної політики з інтеграції мігрантів. Місто Кассель також, як й інші міста в Німеччині, наполегливо працює в цьому напрямі. Цієї відданості від міста вимагає Основний закон ФРН, тобто Конституція країни.

Відповідальність німецького суспільства за участь у суспільному житті всіх мешканців, включно з мігрантами, переселенцями й біженцями, закріплена на конституційному рівні в Основному законі (ОЗ) Німеччини [*Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, 1949]. Так Основний закон гарантує рівний доступ всім мешканцям до організацій та можливостей:

"Ніхто не може бути дискримінованим чи отримувати перевагу через свою стать, рід, расову приналежність, мову, батьківщину та походження, віру, релігійні чи політичні погляди. Ніхто не може зазнати кривди внаслідок інвалідності".

Комунам у цьому процесі відводиться значна роль. Комуна міста Кассель свідомо і проактивно ставиться до цієї своєї відповідальності. Так, уже у 2004 році збори міських депутатів (*Stadtverordnetenversammlung*) схвалили Комунальну програму міста Кассель з інтеграції, у якій було вперше зазначено солідарну відповідальність усіх мешканців міста за інтеграцію новоприбулих містян:

"Це передбачає не лише готовність переселенців до інтеграції в наше суспільство, але й вимагає також і від суспільства, яке приймає, відкритись інтеграції. ... Інтеграція передбачає, щоб були зняті бар'єри доступу (до участі в суспільному житті). Вони можуть бути юридичного характеру або вони існують лише в головах місцевого населення" [*Kommunales Integrationsprogramm Zuwanderung*, 2003, s. 5].

Місто Кассель уже значний час усвідомлює, що посилені міграційні процеси занурюють його у демографічний перехід. Від 2006 року місто веде значну роботу над тим, щоб з цим переходом справитись.

Місто доклало значних зусиль у цьому напрямі і досягло відповідних результатів. Так, "між 2006 та 2008 роками були проведені три Конференції майбутнього з учасниками зі всіх сфер

міського суспільства" [*Integrationskonzept der Stadt Kassel*, 2019, s. 10]. На цих конференціях були вироблені перша Програма майбутнього та план її здійснення.

Завдяки співпраці з загальногессенською програмою "Регіону-моделі в сфері інтеграції" (Modellregion Integration) протягом 2009–2012 років місто навчилось інтегрувати чинні програми, виробляти та ставити цілі та розуміти потреби людей. Також місто Кассель у рамках зазначеної програми навчилось проводити моніторинг інтеграції та постійно заносити результати такого моніторингу в свої звіти, плани й повсякденну роботу [*Landesprogramm Modellregionen Integration: Ergebnisse der wissenschaftlichen Begleitung und Handlungsempfehlungen*, 2013, s. 166].

Програма "Регіону-моделі в сфері інтеграції" проводилася в містах-учасниках з різних куточків Гессену, включно з Касселем, у семи наступних сферах: політика та управління, праця та доступ до ринку праці, освіта, культура, залучення до співпраці громадян і громадянського суспільства та мігрантів, спорт і здоров'я, стратегічна комунікація в регіонах. У сфері співпраці громадян і громадянського суспільства та мігрантів за підсумками програми дійшли висновку про важливість діяльності різноманітних клубів для інтеграції новоприбулих мігрантів у життя комун. Ці клуби можуть бути спортивними, етнічно-культурними або іншими клубами за інтересами: *"міжкультурне відкриття та професіоналізація клубної роботи справляє позитивний вплив на контакти між людьми з різними культурними коріннями і може одночасно сприяти підтримці клубів у залученні нових учасників. Окрім цього, (міжкультурне відкриття) може сприяти кращому пізнанню регіону новоприбулими та місцевими"* [Reiter & Pohl, 2014, s. 25]. Важливо, щоб клуби вміли залучати та утримувати в своїх лавах мігрантів, надавали їм можливості саморозвитку та залучення до активної діяльності, а також співпрацювали на рівні клубів щодо обміну досвідом роботи з мігрантами: *"один з підходів, що обіцяє успіх, полягає також у тому, щоб залучати до співпраці різноманітні клуби з близького соціального середовища – як клуби суспільства, що приймає, так і організації мігрантів, – щоб разом долати шляхи в напрямі створення привабливих пропозицій задля*

залучення цільових груп або використання ресурсів" [Reiter & Pohl, 2014, s. 25].

Унаслідок участі в цій програмі Кассель не лише підготувався до викликів майбутнього, він також став містом – носієм знань у галузі інтеграції мігрантів. Одна з цілей програми полягала в тому, щоб комуни – як міські, так і сільські – по завершенні участі в програмі ділилися знаннями з іншими комунами Федеральної Землі Гессен. У цьому відношенні робота міста Касселя за програмою "Регіону-моделі в сфері інтеграції" триває: "Процеси мережування на рівні, вищому за регіональний, включно з рівнями Федеральної Землі та Федерації, також сприяють тому, щоб відбувалося навчання між регіонами і комунами та передача власного досвіду" [Reiter & Pohl, 2014, s. 25].

Моніторинг, планування та корегування роботи з інтеграції мігрантів у суспільство міста постійно проводяться офісом відповідального за інтеграцію. Робоча група "Сприяння інтеграції" виступає майданчиком для накопичення та обміну інформацією між усіма службами міста. Також ця робоча група координує роботу з виконання Інтеграційної концепції міста. Крім того, робоча група запрошує до діяльності зовнішніх акторів та забезпечує ефективну роботу всіх залучених установ.

Цікавим фактом щодо залучення ОГС до роботи комун є також і те, що комуни можуть утворювати свої спілки. А це означає, що через власні спілки комуни самі можуть брати участь у діяльності громадянського суспільства. Однією з таких спілок є Федеральне об'єднання комун (нім.: "Bundesvereinigung der kommunalen Spitzenverbände"). Воно розробило поради окремим комунам з виконання Національного плану інтеграції мігрантів у Німеччині. До таких порад належить "посилена увага залученості (мігрантів) та участі громадян". Тим самим громадська організація, створена комунами, залучає до діяльності інші ОГС і така діяльність "містить створення місцевих мереж, сприяння у вивченні мови та освіті, а також професійній та соціально-географічній інтеграції. Одним з самостійно взятих на себе комунами зобов'язань є розробка загальних концепцій інтеграції" [*Der Nationale Integrationsplan. Neue Wege Neue Chancen*, 2008, s. 61].

Місто Кассель тісно співпрацює з однойменним регіоном навколо себе зі статусом Земельний район Кассель / Landkreis Kassel у багатьох аспектах інтеграції мігрантів. Дві адміністративні одиниці створили Робочу групу з інтеграції в місті та регіоні Касселя (Arbeitskreis Integration Stadt und Landkreis Kassel) [*Integrationskonzept der Stadt Kassel*, 2019, s. 9]. Починаючи з 2000-х років ця робоча група являє собою мережу, до роботи якої залучені консультативні служби, мовні курси, школи, ради іноземців та інші актори і організації, що сприяють інтеграції іноземців у суспільство, включно з ініціативами самих мігрантів. Робоча група опрацьовує складні виклики, що постають перед суспільством міста та регіону, а також служить майданчиком для обміну досвідом.

Група уможливорює проведення спільних заходів, розробку спільних документів і відповідей на виклики та спільну роботу зі здійснення різноманітних програм з підтримки інтеграції мігрантів у суспільство. Оскільки робота групи триває два десятиліття, то й співпраця міста та регіону базується на рівні взаємної довіри. Одним з таких спільних заходів є щорічний круглий стіл з інтеграції [*Runder Tisch Integration*, 2024], до роботи якого залучені, окрім робочої групи, політики, дорадча рада іноземців, а також управлінський рівень міста та регіону. Завдання круглого столу полягає в оцінці здійснення інтеграційної концепції, аналізу викликів, що стоять перед містом та регіоном, та розробці рекомендацій на майбутнє.

Круглий стіл, проведення якого забезпечує відповідальна особа за інтеграцію в місті, характеризується міждисциплінарністю. Основними сферами уваги на засіданнях круглого столу є освіта та вивчення мови, культура та міжкультурний діалог, спорт та здоров'я, доступ до ринку праці, умови життя та проживання на рівні мікрорайону, а також внесення питання інтеграції іноземців до всіх аспектів управління комуною.

Головна мета круглого столу полягає у створенні різноманітного міського суспільства та надання можливості участі в суспільному житті міста та регіону всім мешканцям. Інтеграція в роботі круглого столу розуміється як тривалий процес, що

досягається шляхом рівноправної участі всіх мешканців у житті міста й належності до міста. Рекомендації та напрацювання круглого столу документуються і подаються до всіх органів міського самоврядування. Таким чином забезпечується конкретне виконання прийнятих під час засідань круглого столу рішень.

Аби краще збагнути відданість міста та громадянського суспільства справі підтримки новоприбулих мешканців, варто також звернути увагу на міський простір. Адже Кассель лідирує в Німеччині в роботі щодо залучення громадянського суспільства до творення міського простору. Місто вже декілька десятиліть плекає традицію кооперативного (спільного) підходу до розвитку міського простору, коли політики, управлінці, архітектори та громадянське суспільство разом розробляють концепції створення та перетворення міських ареалів [Lübke, 2010, s. 8–15]. Тим самим міський простір формується як сума всіх процесів, що відбуваються в суспільстві Касселя, включно з процесами прийому й інтеграції мігрантів.

Дві визначні пам'ятки у Касселі присвячені темі інтеграції новоприбулих мігрантів. Так, на Треппенштрассе, пішохідній вулиці у центрі міста, стоїть Обеліск – пам'ятник чужинцям та біженцям. Монумент був встановлений у місті у 2017 році і був перенесений у центральне місце в 2019 році. Пам'ятник являє собою бетонну стелу з написом слів Ісуса Христа з Євангелія від Матвія англійською, арабською, німецькою та турецькою мовами: "I WAS A STRANGER AND YOU TOOK ME IN / كنت غريبا / فأخذتني / ICH WAR EIN FREMDLING UND IHR HABT MICH VENERBERGT / YABACIYDIM BENI KONUK ETTINIZ (укр.: Я був чужинцем, а ви мене прихистили)" [Das Fremdinge und Flüchtlinge Monument, 2019]. Створив монумент нігерійсько-американський митець Олу Огуїбе (Olu Oguibe) як позачасовий пам'ятник проблемам міжнародної міграції та заклик до прийняття біженців. Місто набуло права на пам'ятник унаслідок проведення виставки мистецтва documenta 14 у 2017 році під лозунгом "Вчитись у Афін".

Другий пам'ятник – "Чужинці" [Die Fremden, 2019] – дивиться на найбільшу з центральних площ міста – Фрідріхсплац – з порталу

колони одного з центральних універмагів міста. Встановлений у 1992 році твір Томаса Шютте за понад три десятиріччя свого існування набуває дедалі більшої актуальності. Автор привертає увагу до фігур мігрантів різного етнічного та соціального походження через їх наївне зображення та простий крам, що супроводжував їх у подорожі. Просторова й емоційна відстороненість новоприбулих мігрантів від подій на центральній площі Касселя закликає містян до активної інтеграції мігрантів у життя громади. Місто набуло права на пам'ятник унаслідок проведення виставки *documenta 9* у 1992 році, яка проходила без лейтмотиву. Це означає, що тематику своїх робіт визначали самі митці, користуючись власною інтуїцією. Організатори виставки 1992 року та її куратор Ян Гут (Jan Hoet) зробили вибір на користь творчого хаосу та наголошеної суб'єктивності. Єдиним спрямуванням було відповідати девізу виставки "Від тіла до тіла та до тіл" (нім.: "Vom Körper zum Körper zu den Körpern").

З прибуттям до міста мігрантів пов'язані деякі топоніми. Так, у центрі міста пролягає Гугенотенштрассе (Hugenottenstrasse), названа на честь прибуття з Франції релігійної меншини гугенотів та їх внеску до розвитку міста. Ще одна центральна вулиця Дю Рю (Du Ry Strasse) присвячена династії архітекторів-гугенотів дю Рю, що значним чином вплинули на розвиток міста Кассель й регіону та їх архітектури. Поль дю Рю (1640 – 1714) спроектував та керував будівництвом у місті нового кварталу для біженців-гугенотів під назвою Обернойштадт (Oberneustadt), а також ще трьох поселень гугенотів поблизу міста. Його син Шарль дю Рю (1692 – 1757) будував у місті церкви та адміністративні споруди. Син Шарля Симон Луї дю Рю (1726 – 1799) спланував, серед іншого, дві центральні площі міста (Кьонігсплатц та Фрідріхсплатц), а також палац на пагорбі Вільгельма й музей Фрідеріціанум. Він став головним архітектором міста та вважається визначною фігурою епохи класицизму.

Від червня 2021 року в Касселі один з велопішохідних мостів [Pflüger-Scherb, 2021] названо ім'ям Вальтера Любке – політика, вбитого за прихильну до мігрантів діяльність. Пропозиції про надання мосту імені Любке надходили до мерії міста як від колег

Любке, так і від громадян. Тогочасний мер міста Крістіан Гезелле підтримав ідею про надання мосту імені Любке від моменту її виникнення. Надання мосту імені Любке служить прикладом збігу поглядів та співпраці представників як громадянського суспільства, так і політики й міського самоврядування.

Вальтер Любке (1953–2019) від 2003 року до своєї смерті був депутатом парламенту Гессену, де також працював заступником голови комітету зі справ вигнанців, переселенців, біженців та примирення. У Касселі він очолював адміністрацію урядового регіону Кассель.

Любке підтримував мігрантів та міграційну політику уряду Ангели Меркель. Під час заходів спілкування з громадськістю він вступав у полеміку з правими силами Гессену, які відкрили проти нього кампанію цькування та ненависті. 2 червня 2019 року Любке загинув на терасі власного будинку від пострілу впритул, зробленого праворадикальним екстремістом. "Злочинець, Стефан Е., згодом сказав, що його мотивом було покарання політика з правоцентристської партії Християнсько-Демократичний Союз (ХСС) за його прихильну до біженців позицію" [Thurau, 2024].

Зображена вище у статті співпраця між органами міського самоврядування, політичною сферою та громадянським суспільством у місті Касселі є ефективною та продуктивною. Цю думку підтверджує й представниця міського самоврядування пані Пеггі Ніринг (Frau Peggy Niering), яка у 2009–2013 роках відповідала в Касселі за здійснення програми "Регіон-модель у сфері інтеграції" [*Landesprogramm Modellregionen Integration*, 2013, s. 47], а нині очолює департамент соціального планування в мерії міста, у безпосередньому спілкуванні з автором: *"За останні 10-15 років ми все більш і більш добре співпрацюємо і ведемо стратегічне партнерство. А місто чи управлінські органи міста більше не сприймаються як противники, і ми все більше наближаємось до стану стратегічного партнерства, та не лише формально, але й стосовно імпульсів та змісту і наповнення. Й, врешті-решт, (ми робимо це для того, щоб) разом допомогти місту Кассель розвиватися, з усіма його питаннями, потребами і темами"*.

При цьому усі дотичні до міграційних справ усвідомлюють конфліктний потенціал масових міграцій і намагаються запобігти виникненню конфліктів шляхом, з одного боку, пошуку синергетичних рішень, коли актори шукають спільну вигоду замість одноосібної перемоги. Також мерія міста намагається пояснювати контрагентам межі своїх можливостей задля запобігання виникненню в них уявлень, що не відповідають дійсності: *"Багато конфліктів можна розв'язати в конкретних ситуаціях таким чином, щоб просто роз'яснити наші можливості приймати рішення як управлінського органу в місті та вказати, де починаються рівні відповідальності та можливості приймати рішення інших органів. Ми розповідаємо про наші можливості бути гнучкими в рамках переговорів, а також і про межі, в яких ми можемо діяти"*.

Досвід міста Кассель підтверджує важливість наскрізної роботи з мігрантами на засадах міжкультурного відкриття одна одною автохтонною та прибулою суспільними групами. Наскрізна робота вимагає від усіх акторів з кіл політики, міського самоврядування та громадянського суспільства вбачати своїм завданням покращення інтеграції мігрантів. Міжкультурне відкриття вимагає від суспільства, що приймає, дбати про свою відкритість новим культурам і усвідомлення, розуміти, що фактична чи юридична закритість установ суспільства, що приймає, можуть заблокувати шлях інтеграції до нього новоприбулим мешканцям. Відповідно, і новоприбулі мешканці повинні дбати про свою відкритість по відношенню до суспільства, яке їх приймає.

Загалом робота з інтеграції мігрантів у Касселі відповідає ідеї цивільності та теоретичним поглядам щодо функціонування відкритих міст, висловлених Адлі, Сеннеттом та Якобс. Адже новоприбулі мешканці дістають нагоду долучитися до розвитку міста. А політики не просто не заважають цьому процесу, але й сприяють йому. Місто Кассель може вважатися зразком з інтеграції мігрантів для інших комун у Гессені й поза його межами завдяки відданості своїй багатовіковій традиції гостинності до мігрантів, співпраці з громадянським суспільством, іншими комунами, а також застосуванню політики фінансування проєктів інтеграції з власного бюджету й сприяння організаціям громадянського суспільства в отриманні фінансування із земельного, федерального і євросоюзівського бюджетів.

РОЗДІЛ 9

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ВЛАДА НА АФРИКАНСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ

Припинення "холодної війни" внаслідок розпаду соціалістичної системи викликало масштабні процеси демократизації в усьому світі, які не обминули і африканський континент. Тут посилюється прагнення до політичної лібералізації, активізувалося утворення різноманітних груп, націлених на політичні і соціальні реформи, на подолання авторитаризму у державному правлінні, на утвердження в ньому прозорості і підзвітності. За словами директора нідерландського фонду сім'ї для Африканського континенту Кристини Боудевс, "Цей політичний перехід до демократизації часто називається другим визволенням Африки" [Bodewes, 2013]. Дослідниця Інституту інтегративного транзиту (Іспанія) Жасміна Бранкович зазначає, що в той час гаслом епохи стало "Громадянське суспільство", тому що його почали розглядати "як досі відсутній ключ до стійких політичних реформ, легітимних держав і урядів, кращого управління, прозорих відносин між державою і суспільством та державою і економікою, а також запобігання політичному розпаду" [Brankovic, 2018, p. 3.]

Вивчення африканського громадянського суспільства (ГС), у т. ч. у відносинах його організацій (ОГС) із владою, важливе і цікаве для України вже і тому, що його стан і розвиток відбуваються у обставинах пост-колоніального життя, аналогічних тим, у яких перебуває Україна. Вивільнення з-під політичного домінування метрополій відкрило і для африканських, і для пострадянських країн можливості для вільного виявлення енергії мас у визначенні своїх інтересів і пошуку інструментів їх реалізації, у т. ч. власною ініціативою і власними силами, не відмовляючись від ресурсів державного управління. Разом з тим, громадянське суспільство в Україні і Африці має і суттєві відмінності. ГС в Україні у своєму становленні орієнтується на досвід країн традиційної демократії, тобто країн євроатлантичного простору. В цьому сенсі ГС на Африканському континенті має явно виражені особливості, на які вказують практично усі науковці, які зверталися до цієї теми.

В українському суспільствознавстві не склався, з огляду на політико-ідеологічні обставини його розвитку у квазі-державних умовах, напрям африканістики як послідовного комплексного вивчення африканських країн у всіх аспектах їхнього життя. Хронічно кризовий стан вітчизняної економіки в умовах незалежності і національно-державницькі пріоритети у визначенні суспільствознавчої проблематики також поставили африканські студії на маргінес наукової проблематики, внаслідок чого навіть ініціатива самих науковців з вивчення африканських країн у польових умовах навряд чи могла знайти підтримку відповідними ресурсами. Автору розділу серед масиву вітчизняної наукової періодики довелося віднайти з порушеної теми тільки статтю викладачки Запорізького державного медичного університету Світлани Сидоренко [Сидоренко, 2013]. Унаслідок цього українському вченому не залишається нічого іншого, як спиратися на результати досліджень, проведених в інших країнах.

Специфіка громадського руху в Африці. Ознайомлення з корпусом наукової літератури з проблематики африканського ГС дає можливість загалом набути уявлення про найбільш відомі погляди на його генезис і особливу специфіку. Один з порівняно недавніх оглядів концепцій, які стосуються порушеної теми, належить нігерійсько-американському досліднику з проблематики громадянського суспільства, релігії та політики – професору Канзаського університету Ебенезеру Обадаре. Оцінюючи загальний стан вивчення проблеми, Обадаре зазначає: "Академічний дискурс про громадянське суспільство в Африці, можливо, все ще розвивається, але, незважаючи на це, його не припиняють переслідувати постійні сумніви щодо природності цієї концепції, а отже, її застосовності до африканських соціальних і політичних обставин" [Obadare, 2004, p. 5.]

Сумніви щодо "природності" концепції ГС для африканських умов породжені виразними принциповими відмінностями цього явища у класичному (західному) і африканському варіантах. На основі цих відмінностей у наукових дослідженнях виникли три концептуальні лінії, на які вказує Обадаре. Перша лінія ("скептики"), представниками якої Обадаре називає Ебоє Хатчфула [Hutchful, 1998] і Томаса Каллагі [Callaghy, 1994], полягає у тому, що

застосовані у науці підходи до аналізу ГС сформувалися під час вивчення західного досвіду, а під час аналізу африканських реалій вони втрачають свою корисність. Друга лінія ("ентузіасти"), до яких належать Девід Люїс [Lewis, 2002] і Стівен Чен [Chan, 2002], навпаки, вважають традиційні підходи до ГС прийнятними і для Африки. Нарешті, третя лінія, представниками якої є Ніра Чендхок [Chandhoke, 2001] і Френк Трентман [Trentmann, 1999], полягає, з одного боку, в необхідності дотримуватися обережності під час використання традиційних поглядів в аналізі ГС африканських країн, але при цьому у визнанні відносних переваг двох попередніх думок. У будь-якому разі, аналізуючи, а особливо оцінюючи ГС на африканському континенті, якщо відштовхуватися при цьому від усталених "західних" критеріїв, Обадаре закликає враховувати і думку, яка має багатьох прихильників серед дослідників цієї проблеми, що громадянське суспільство, яким воно сформувалося на Заході, є результатом тамтешніх специфічних процесів і є невідтворюваним поза тим самим геополітичним середовищем [Obadare, 2004, p. 5].

Для згладжування протилежних думок стосовно корисності чи не корисності західних поглядів на ГС для аналізу африканських реалій, як вважає Обадаре, може допомогти альтернативна генеалогія його виникнення і розвитку на континенті. Її філософські основи Обадаре бачить у працях таких дослідників, як Роберт Гефнер [Hefner, 2000], Джуді Хауел і Дженні Пірс [Howell & Pearce, 2001], Масуд Камалі [Kamali, 1998] та інші. Суть філософських основ того, що пропонується вважати "альтернативною генеалогією", можна підсумувати таким чином: по-перше, що в усіх суспільствах є цінності та практики, які існують на масовому рівні й таять у собі приховані можливості, деякі з яких можуть мати егалітарний та демократичний потенціал; по-друге, що цінності взаємної підтримки та солідарності здавна існують в людській історії; по-третє, що громадянське суспільство завжди існувало в різних формах в інших суспільствах поза Заходом і в ісламських суспільствах фактично було на самому початку створення ісламського простору [Obadare, 2004, p. 12]. Крім того, С. Сидоренко слушно нагадує про геополітичну і цивілізаційну специфіку Афри-

канського континенту, яка проявляється виразними відмінностями між її субсахарською і північною частинами [Сидоренко, 2013, с. 142.]

Специфічність африканського ГС уже давно впадала в око і науковцям, і тим, хто виконував у його середовищі практичну роботу, як це показала публікація працівника Міжнародної служби Американського Червоного Хреста Скота Чеплоу і працівника громадської організації African Action on AIDS Рут Бамела-Енго-Тжега, які, посилаючись на думку дослідників питання, нагадали, що існують важливі обмеження щодо традиційних визначень громадянського суспільства, особливо в контексті Африки, що громадянське суспільство – це концепція, імпортована із західних демократичних традицій, які виразно відрізняються від африканських, і застосування її за західними критеріями обмежує пояснення соціальних змін і навіть реформ. Особливо це стосується етнічних або меценатських організацій та їхніх відповідних форм, які є частиною африканського громадянського суспільства, як і профспілки, професійні асоціації чи церкви. Автори застерегли, що ставлення до таких організацій як до "не громадянських" може суттєво зашкодити, наприклад, миротворчим зусиллям громадянського суспільства або віддати пріоритетність у розв'язанні суспільних проблем організаціям, які за зовнішніми ознаками більше відповідають західним стандартам, але мало обізнані з місцевою специфікою [Charlow & Vamela Engo-Tjega, 2007, p. 260]

На значення традиціоналізму у функціонуванні ОГС в Африці, особливо у її ісламському просторі, звертає увагу і професор Каїрського університету Хамді Хасан. Він нагадав, що на Африканській Півночі громадянське суспільство веде свою генеалогію від тієї рівноваги, що колись встановилася між державними установами, корпораціями купців, ремісників і духовенством. Як аргумент, він послався на думку професора Гамільтон Коледжу (США) Стівена Орвіса, що етнічні групи та мережі покровителів / клієнтів можуть становити основний компонент африканського громадянського суспільства. Незважаючи на те, що вони не відповідають демократичним стандартам у західному розумінні, вони користуються певним ступенем незалежності від держави і забезпечують засоби для політичної участі та підзвітності, і це дає змогу

мобілізувати багатьох прихильників для досягнення певних політичних цілей [Hassan, 2008]

Аналогічним є погляд на специфіку африканського ГС професора Лейпцизького університету Хейдрун Зайнекер, за спостереженнями якої в Африці (як і у Середній Азії або Латинській Америці), можна побачити, як родини, клани і племінні групи займаються політикою, навіть замінюючи держави на муніципальному рівні. І навіть клієнтелізм, особливо в його ритуальній формі, походить від великої родини і поширюється на громадянське суспільство та державу. Звідси і вникають вимоги включати кланові та племінні структури в громадянське суспільство. В ідеальному випадку, вважає Зайнекер, держава, сім'я, економіка і громадянське суспільство мусять не вести гру з нульовою сумою, а взаємно підтримувати одне одного [Zinecker, 2011, p. 12].

Значно критичніше налаштовані до рудиментів традиціоналізму, особливо клієнтелізму, дослідники зі Світового банку Шантаян Девараджан і Штуті Кемані разом із викладачем Гарвардської школи управління імені Кеннеді Майклом Волтоном. За їхньою оцінкою, хай клієнтелізм, розподіляючи суспільний продукт, дещо пом'якшує несправедливий його розподіл, який здійснюється самими елітами, але в африканському контексті обидва канали розподілу часто пов'язані з групами, заснованими на етнічній, релігійній чи регіональній ідентичності. Нарешті, з обома формами розподілу тісно пов'язана корупція: вона на високому рівні у великих бізнес-угодах і значно поширена у дрібному форматі у повсякденному житті. Це також пов'язано з моделями нерівності, оскільки це зазвичай приносить користь політичним і бізнес-елітам у розподілі ренти [Devarajan, Khemani & Walton, 2011, p. 10–12]. Аналогічних поглядів дотримується фахівець Африканського центру економічної трансформації Йоганніс Тессема: хоча традиційна основа багатьох таких організацій надає їм легітимності, але часто вона означає, що вони не є внутрішньо демократичними, оскільки перебувають під домінуванням традиційних лідерів, що вони часто не виступають рупором бідних у політичних дебатах [Tessema, 2019, p. 12].

Посилання на присутність в африканських ОГС і взагалі в неурядових організаціях (НУО) ознак непомитизму, етнічності, місництва, корумпованості постійно присутні у наукових публікаціях, де відзначається, що хоча такі організації сприяють взаємній допомозі своїх членів, однак вони часто потрапляють під контроль місцевих племінних або релігійних вождів. Наприклад, якщо кенійське громадянське суспільство зробило лише скромний внесок у демократизацію, зауважує з цього приводу дослідник Інституту вивчення безпеки Якобус (Джекі) Кільєрс, то тільки через свою слабкість і роздробленість за етнічними ознаками, а крім іншого, через погане керівництво НУО: структура та керівництво більшості з них схожі на керівництво авторитарною державою. Багатьох лідерів НУО мотивують особисті ліфти та особисте накопичення; деякі навіть керують своїми НУО як сімейним підприємством [Cilliers, 2024, p. 17–18].

Наслідком є те, що африканським ГС притаманні такі вади, як неопатримоніалізм, авторитаризм, невідповідність керівництва, чим суттєво знижується їхній авторитет серед населення. Не можна не брати до уваги і слабкість соціальної бази розвитку ГС – низький відсоток середнього класу африканських суспільств. Ідея розвитку ГС за західним зразком просувається місцевою інтелігенцією, але у процесі реалізації вона однаково наповнюється традиційними формами обцинної самоорганізації зі збереженням звичних ментальних зв'язків і систем цінностей [Суфіянова, 2015, с. 187].

Специфічність африканського ГС, його несхожість на європейський аналог спричинили серед низки науковців сумніви у взагалі правомірності застосування концепту "громадянське суспільство" до африканських реалій. Професор Бейрутського університету Дітер Нойберт вважає, що велика кількість ОГС в африканських країнах не може бути переконливим аргументом на підтвердження присутності там ГС як такого. Цей скептицизм впливає із особливості політичної ситуації: в мовах авторитарного правління в багатьох африканських країнах громадські організації мають дуже обмежені можливості для діяльності, а там, де вони формально необмежені, їхнє існування залежить від міжнародної підтримки, а відтак від зовнішнього впливу. Крім того, деякі форми соціальної

самоорганізації взагалі не підпадають під поняття громадянського суспільства. Крім того, цивілізаційні відмінності існують не лише між Північню і Півднем Африки, а й між країнами на південь від Сахари, і далеко не всі неурядові організації там відповідають визначенням, які для Нойберта є загальноприйнятними. Крім того, під питанням залишається відданість африканських ОГС "типовим" цінностям громадянського суспільства [Neubert, 2014, р. 4–6].

Позиції критичної лінії в оцінюванні африканського ГС у загальному вигляді були переказані Ж. Бранкович у вступі до колективної монографії, присвяченій проблемам африканської юстиції. Вона нагадала, що загальноприйняте розуміння громадянського суспільства, притаманне епосі підйому антиабсолютистського ліберального капіталізму в Європі та супутніх теорій соціального порядку та легітимних форм об'єднання і яке наприкінці двадцятого століття стало "метафізичною істиною" в аналізі колоніальних і постколоніальних країн, передбачає розшарування суспільства на ідеалізовані, автономні та зазвичай вертикально орієнтовані сфери сім'ї, громадянського суспільства і держави, часто з ринком як додатковою сферою. Відповідно, існує відмінність між "сучасними" та "досучасними" формами асоціацій, і ті з них, що базуються на родинних, етнічних та інших "споконвічних" або "традиційних" зв'язках, із аналізу вилучаються. Крім того, належність організації до громадянського суспільства передбачає її правову "цивілізованість", з якою несумісні безладні та неформальні соціальні дії. Що ж стосується Африки, то з 1990-х років основний підхід до громадянського суспільства на її території зазнав серйозної критики. Зокрема, було поставлено під сумнів автономність ідеалізованих суспільних сфер, оскільки тим самим приховується взаємопроникнення цих сфер і плюралістичних асоціацій життя, присутнє в Африці з доколоніальних часів. Крім того, заперечення "громадянськості" колективних дій, що випливають із родинних та етнічних зв'язків, є ігноруванням місцевих реалій. Ж. Бранкович звертає увагу на те, що в Африці, як і всюди, міжнародні донори, політики та експерти разом із їхніми колегами всередині країни не припиняли підтримувати (нео)ліберальний підхід до громадянського суспільства, спрямувавши фінансування

саме на нього, у т. ч. на користь місцевих організацій, щоб зробити їх більш самостійними. Але найбільш легітимованою формою асоціаційного життя в Африці залишається професійна НУО, яка дотримується "правил" (мається на увазі взаємовідносин з владою), що і дає критикам вважати африканське ГС нормативним проектом невеликого аналітичного або описового значення [Brankovic, 2018, p. 4–7].

На специфіку африканських ОГС, зумовлену низьким рівнем соціально-економічного розвитку континенту, вказує дослідниця із Німецького інституту розвитку і стабільності Лена Гутхейл. Ідеться про такі їхні особливості, як вищий середній рівень членства в громадських групах у сільській місцевості, ніж у містах, значно менша участь у них жінок та молоді, однак більша участь молоді в агітаційних мітингах і протестах, більший рівень участі майже у половині з обстежених 34 країн людей із бідніших верств суспільства, пріоритетність у донорському фінансуванні професійних організацій, які мають необхідний рівень адміністративних навичок для написання грантових пропозицій і їх виконання за вимогами звітності, чим особливо утруднюється доступ до фінансів для невеликих ОГС [Gutheil, 2022].

Скепсис, присутній серед науковців стосовно громадянського суспільства на Африканському континенті, звісно, не може претендувати на те, щоб повністю заперечити реальну присутність громадського життя в африканських країнах. Так само специфіка африканського ГС не може вважатися радикальною протилежністю глобальному громадському руху. На підтвердження цьому можна навести реальні факти із діяльності африканських ОГС і з їхньої взаємодії з інституціями влади.

Політичні умови громадянської діяльності. Специфіка генеалогії африканського громадянського суспільства (його родові ознаки) є помітним фактором, що впливає на сутнісний зміст, але фактором не визначальним. Значно більшу роль відіграють обставини політичного життя, які у країнах континенту, особливо на південь від Сахари, постійно відрізнялися і хронологічно (залежно від змін правлячих режимів від демократичних до авторитарних і навпаки), і територіально (залежно від регіональної належності до

тієї або іншої країни. Під час обговорення стану африканського ГС, яке відбулося у 2012 р. на інформаційній платформі JSTOR, було відзначено, що, приміром, політична спадщина в англійських і французьких володіннях у Західній Африці прищепила там більші громадянські і демократичні принципи, ніж в інших частинах континенту, де правила бельгійці, португальці або іспанці. Характер громадянського суспільства у різних країнах також частково визначався формулою здобуття незалежності – договірною або конфліктною. Вплив політичної атмосфери на ГС різних країн, з одного боку, визначається силою державних інституцій: чим вони сильніші, тим сильніше і розгалуженіше й громадянське суспільство. З іншого боку, сильні державні інституції більш успішні у суперництві з ОГС за суспільний вплив, зокрема можливістю створювати "власні" організації, так звані GONGO (Government Organized Non-Government Organizations). Крім того, брак державних ресурсів для підтримки ОГС змушує останніх звертатися до зовнішніх джерел фінансування, що створює навколо них атмосферу підозріливості і подекуди підриває їхній авторитет в очах населення, репутацію їх як провідників іноземних інтересів. Як поділився один із учасників дискусії, між жителями Західної Африки існують стосунки любові й ненависті суспільства до їхніх ОГС та НУО: їх люблять, коли вони надають послуги, які держава не може або не хоче надавати (наприклад, медичне обслуговування, житло та освіту), і ненавидять, коли вважають їх агентами іноземних урядів [Roundtable ..., 2012].

У 2023 р. група спостерігачів від міжнародної мережі громадських організацій та активістів CIVICUS відзначила, що умови для громадянського простору в Африці на південь від Сахари залишаються дуже обмеженими: більшість країн і територій оцінені як такі, де існують обмеження у реалізації політичних і громадянських свобод. На підтвердження наводилися конкретні приклади – розгін силами безпеки організованого політичною опозицією мітингу у Демократичній республіці Конго, заборона запланованого політичною партією Революційний рух за демократію та мир протесту у Чаді під приводом нібито його загрози громадському порядку, смертельна розправа над опозиційним активістом Громадянської коаліції за

зміни Тінаше Чіцунге в Зімбабве, не говорячи про безліч менш кричущих фактів політичного тиску.

Аналогічна ситуація притаманна й іншим регіонам. У Західній Африці зросла кількість порушень свободи преси і репресій проти інакомислячих після військових переворотів у Буркіна-Фасо, Гвінеї, Малі, Нігері. У Центральній Африці громадянський простір залишається під впливом збройних конфліктів, слабого верховенства права, безкарності і авторитаризму. У Камеруні посилили репресії проти критично налаштованих журналістів, зокрема, відбулося вбивство популярного радіожурналіста Мартінеса Зоґо. Випадки погроз, залякування, переслідування, публічного паплюження представників опозиції, преси і громадських організацій були зафіксовані у Центральноафриканській Республіці, в Сомалі, Ефіопії, Кенії [Barreto et al., 2023].

Для нормального функціонування громадянського суспільства необхідна демократична політична атмосфера, яка може утворитися за підсумками вільних демократичних виборів. Спостереження міжнародної організації Human Rights Watch тільки у 2023 р. дають безліч фактів про обмеження громадянських свобод під час виборчого процесу у багатьох країнах Африки. У Мозамбіку сили безпеки застосували надмірні заходи, включаючи бойові патрони, гумові кулі та сльозогінний газ, проти переважно мирних протестувальників, які посилалися на порушення під час місцевих виборів (за даними центральної лікарні міста Нампули, від пострілів отримали поранення кілька людей, у т. ч 12-річний хлопчик) [Mozambique: Police Fire..., 2023].

Насильством, залякуваннями, переслідуваннями та репресіями проти активістів громадянського суспільства, обмеженням громадянського і політичного простору відзначалася підготовка до загальних виборів у Зімбабве. Влада активно використовувала проти опозиції судові органи, заборони на ведення пропагандистських кампаній, проведення мітингів, викрадення, свавільні арешти як діячів політичної опозиції, так і критиків уряду. 14 липня 2023 року президент країни підписав законопроект про кодифікацію та реформу кримінального законодавства 2022 року, який уповноважує Національну прокуратуру переслідувати будь-кого, хто, на її

думку, підриває державу або використовує неправдиві заяви, щоб змалювати негативний образ країни для іноземних урядів. Керівництво Центральною виборчою комісією було надано людям, яких багато хто вважає прихильниками правлячої партії [“*Crush Them Like Lice*”, 2023].

Протести проти результатів парламентських виборів у Кенії у серпні 2022 року були придушені силами спецназу і поліції, дії яких полягали у вбивствах, незаконних арештах, побиттях, руйнуванні цивільного майна, невідповідному та невідповідному масштабам протесту використанні сльозогінного газу та водометів, в інших порушеннях прав людини [Kenya: *End Abusive...*, 2023].

Напередодні президентської кампанії 2023 року у ДРК влада вдалася до переслідування лідерів опозиційних політичних партій, обмеження їхніх основних прав і свобод, до арештів партійних функціонерів. 23 травня поліція, застосувавши насильство і посиляючись на міркування безпеки, завадила колоні опозиційної партії Разом за республіку увійти до центральної провінції Конго, де планувалося проведення кількох політичних зустрічей і мітингів [DR Congo: *Crackdown...*, 2023]. Вибори у грудні 2023 року, на яких переіміг правлячий президент Фелікс Тшісекеді, за висновком дослідників із Йоганнесбурзького інституту вивчення безпеки Ремаджі Хойнесі та Нірвалі Мулу, продемонстрували мінімальний прогрес порівняно з ключовими виборами 2018 року, які стали першим шансом ДРК на демократичну передачу влади. Обидва вибори були заплямовані подібними звинуваченнями і в результаті підірвали довіру суспільства до виборчого процесу та до демократичних інститутів країни [Hoinathy & Mooloo, 2024].

Жахливою склалася політична атмосфера у регіоні Дарфур у Судані. Там починаючи з 2003 року арабські загони Джандевід (з арабської мови – Вершники на конях), які формально є неурядовою організацією, за потурання тодішнього президента Омара аль-Башира почали масовий терор і звірства, у т. ч. вбивства, сексуальне насильство та катування мирних жителів, переважно негроїдів-масалітів. Коаліція правозахисних організацій мобілізувалася у відповідь, звинувативши Омара аль-Башира та Джандевід, яке фактично перетворилося на його полчення, у геноциді. Хоча

Організація Об'єднаних Націй, зрештою, направила війська для захисту суданських мирних жителів, відповідь була надто повільною. Усунення Башира внаслідок масових протестів і силами військових не покращило політичних умов у Дарфурі. Вже через шість тижнів після зміни влади бійці Джандевіду, який став називатися Силами швидкого реагування, за наказом військових розігнали протестувальників, убивши понад 100 осіб. У 2023 р. терор продовжувався у не менших масштабах [Waal, 2023; Bader, 2024].

У Танзанії після старту кампанії виборів до Національних зборів поліція безпідставно заарештувала та затримала десятки лідерів і прихильників опозиційних партій, в одній з місцевостей застосувала вогнепальну зброю, напередодні виборів влада призупинила роботу теле- та радіостанцій, запровадила цензуру мобільного зв'язку та заблокувала соціальні мережі [Tanzania: Repression..., 2020].

Подібними випадками був позначений не тільки 2023 рік. Ще у квітні 2021 року Перехідна військова рада Чаду згорнула громадську діяльність, наклала заборону на демонстрації, а прояви протесту придушила силою, вбивши кілька і заарештувавши до 700 людей, піддавши багатьох з них катуванням [Chad: Violent Repression..., 2021].

Загальна ситуація на континенті, як зазначає Кільєрс, на перший погляд спонукає до висновку, що демократія "підвела" Африку. Насправді африканці все ще вірять у перспективи демократії, очікують, коли вибори будуть вільними і чесними, розраховують у цьому на допомогу з боку Африканського Союзу і регіональних економічних співтовариств. Але ті відводять погляди від того, як чинні президенти продовжують своє перебування при владі, маніпулюючи конституцією та фальсифікуючи вибори, аби тільки отримати право знущатися зі своїх громадян, не побоюючися санкцій із зовнішнього боку. Щоб змінити ці тенденції, потрібен час [Cilliers, 2024].

При цьому останнім часом проявилася і негативна тенденція у політичних настроях субсахарського населення, на яку звернули увагу президент та генеральний директор неурядової організації International Crisis Group Комфор Еро разом з директором африканської програми цієї організації Муріті Мутігою: якщо у минулі

роки державні перевороти в Африці часто сприймалися населенням негативно і розглядалися як жадібні спроби людей у формі заволодіти державними ресурсами, то сьогодні, особливо в Сахелі, вони користуються підтримкою населення. Тобто, є симптоми розчарування у демократії і розрахунків на авторитарне правління як на єдиний засіб розв'язання національних проблем [Ero & Mutiga, 2023].

Напрями діяльності. Родові ознаки африканського ГС, як зазначалося вище, не мають визначального значення для його стосунків з політичним оточенням, яке здебільшого не відзначалося для них комфортністю. Однак ці ознаки суттєво вплинули на спрямованість діяльності ОГС в африканських країнах. У просторі традиційної демократії громадські організації поставали як неполітичні суб'єкти, віддалені, наскільки це можливо, від держави, тобто були неурядовими у чистому вигляді, справжніми NGO, і лише з часом отримали свого антипода у вигляді GONGO. На африканському континенті неурядові організації у більшості своїй від моменту становлення включалися у загальний антиколоніальний рух, у процес утворення своїх національних держав і втілення національних та людських прав. Захист прав людини тим самим органічно продовжився в діяльності африканських ОГС і в постколоніальний час.

З іншого боку, самоорганізація африканців у громадські об'єднання мотивувалася у колоніальний час насамперед намірами взаємної соціальної та економічної допомоги. Взаємна допомога найкраще розумілася простим африканцем як допомога у колі своїх етнічних родичів або своєї сільської громади чи навіть своєї великої сім'ї. Боудевс [Bodewes, 2013, р. 18] нагадує підтверджені низкою дослідників висновки, що багатьох лідерів НУО мотивують їхній особистий розвиток та особисте накопичення. Як наслідок, багато НУО стали своєрідними "олігархіями", чий курс визначається тим, як потреби громади розуміються їхніми засновниками, тому численні НУО є способом самореалізації людей, які їх започатковують. Професор Дар-ес Саламського університету Ернест Маллія [Mallya, 2009, р. 102–103] визначає організації громадянського суспільства як простір між окремими особами та урядом, як групи, створені для допомоги членам громадянського суспільства різними

способами, в тому числі політичними, соціальними та економічними. Відповідно, ОГС загалом можна розділити, на його думку, на офіційні та неофіційні. До першої групи належать, наприклад, професійні об'єднання, які дотримуються кодифікованих правил і вимагають урядового санкціонування для своєї діяльності. Другі являють собою групи осіб, які співпрацюють різними способами на користь власних громад, пропонуючи колективні дії, фінансування та надання послуг. Прикладами цього є сусідські групи, групи користувачів і неформальні групи підтримки, такі як, приміром, похоронні товариства. Деякі організації громадянського суспільства виступають посередниками у взаємодії між державою і суспільством, інші функціонують на основі громади. Основні відмінності між НУО полягають у тому, що одні займаються адвокуванням, впливом на державну політику, а інші наданням соціальних послуг. Останні, як правило, більш постійні.

Малліа наводить класифікацію Джона Кларка [Clark, 1991, р. 40-41], який виділяє п'ять типів НУО, що надають соціальні послуги: агенції соціального забезпечення, такі як Католицькі агенції допомоги (CARITAS); інноваційні організації технічної спрямованості; організації, що опікуються державними контрактами на надання послуг; організації, які фінансуються розвиненими країнами світу; популярні агентства розвитку; організації, створені на основі місцевих громад [Mallya, 2009, р. 103].

Загальна бідність африканських країн зумовила те, що соціально-економічний напрям у діяльності їхніх ОГС в умовах національної державності продовжився як один з пріоритетних. Цей напрям заохочується і зовнішніми спонсорами, і за останні два десятиліття ХХ ст. кількість ОГС, залучених до проєктів Світового банку в Африці, суттєво зросла [Charlow & Vamela Engo-Tjega, 2007].

Досвід функціонування ГС на Африканському континенті після припинення "холодної війни" дозволив підвести певні підсумки в питанні, на що переважно спрямована діяльність там ОГС. У вузькому сенсі вона спрямована на надання соціальних послуг на некомерційній основі, невідкладної допомоги, захист прав переслідуваних або досягнення загальних суспільно важливих цілей – екологічних і т. п. Такі НУО набули в Африці високого

авторитету, розглядаються як репрезентація економічно ефективних ініціатив розвитку, користуються високим рівнем міжнародної підтримки та фінансування. Вони значно розширили свою діяльність від надання соціальних послуг до сприяння малому бізнесу, розвитку аграрного сектору, гендерної проблеми, екологічних проєктів, управління та реконструкції. Після закінчення "холодної війни" ОГС були політичним голосом народу щодо проблеми розвитку, а потім на передній план їхньої діяльності вийшов захист людських та громадянських прав.

Треба мати на увазі, що, відповідно до західних уявлень, НУО мають спиратися на соціальну базу, що складається з їхніх членів і прихильників. Оскільки африканські НУО часто не мають постійної соціальної бази і, відповідно, достатніх коштів за рахунок членських внесків, а тому можуть функціонувати тільки за умови зовнішньої підтримки, то в таких ситуаціях вони поведуться як некомерційні консалтингові фірми, які залежать від отримання замовлень із розвинутих країн, що іноді суспільним оточенням розцінюється як нова форма імперіалізму. Робота таких НУО тісно пов'язана з діяльністю ООГ (організацій на основі громади, або Community-based Organizations – СВО). Вони у формах самопомоги, малих інфраструктурних проєктів, обігових фондів або місцевих об'єднань торговців і ремісників, навіть будучи продовженням корінних традиційних громад, можуть вважатися успішним утіленням ідеї громадської організації.

В Африці існують також альтернативні форми самоорганізації, орієнтовані на неконвенціональну діяльність. Ідеться про місцеві політизовані організації, такі як вождівства, оборонні громади, групи пильності або міліції, войовничі соціальні рухи (як уже згадуваний Джандевід), молодіжні організації екстремістського штибу і т. п. Приміром, спільноти молодих воїнів у колоніальний період часто були агентами опору колоніальній системі та її порядкам. Сьогодні вони захищають власну худобу, але при цьому ладні красти худобу сусідніх груп. Такі оборонні спільноти можуть також брати участь у регіональних і національних конфліктах, часто як етнічні ополчення, як це трапилося у конголезькій війні 1996–2002 років або в Кенії після парламентських виборів 2008 року.

Якщо комбатанти вкорінені в місцеве середовище, неотрадиційні лідери можуть спонукати їх до миру, як у випадку конфлікту між туарегами і урядом Малі та між різними групами туарегів. Але і в такому випадку важко провести різницю між повстанцями і мародерами.

Воєнізовані об'єднання інколи беруть на себе правоохоронні функції, як це трапилося на півночі Кот-д'Івуару, де воїни таємного товариства Сенуфо (або товариства мисливців) стали діяти як місцева поліція. Аналогічний випадок мав місце у нігерійському містечку Аба, де самоорганізована група переслідувала злочинців і практикуючих чаклунів, здійснювала правосуддя у своєму власному розумінні та запровадила жорстокий режим відповідно до місцевих концепцій справедливості, поза межами державної юрисдикції. У кінці списку мародерські групи, як-от горезвісна Інтерахамбе в Руанда, яка брала активну участь у геноциді народу тутсі, або "Армія опору Бога" в Уганді.

Такі неотрадиційні форми політичної організації, як вождизм, ради старійшин, місцеві оборонні громади з погляду сучасного лібералізму знаменують незавершеність держави чи її розпад, загрозу демократії. Але попри ці очевидні відмінності такі форми самоорганізації в оцінках Нойберта близькі до поняття громадянського суспільства: усі згадані вище типи організацій можна розуміти як форми колективних дій, спрямовані на спільні інтереси, цілі й цінності або на вираження бажання людей самим вирішувати свої справи [Neubert, 2014, p. 8–11].

Однак цим навряд чи можна прикрити те, що називають темною стороною ГС. Існують, зокрема, НУО з програмами, які є політично підливними, економічно і соціально руйнівними. До них належать всесвітні злочинні групи з відмивання грошей, торгівлі наркотиками і людьми тощо. Інший темний бік ГС пов'язаний з відсутністю у його організаціях підзвітності, прозорості і репрезентативності. В усьому світі НУО/ОГС звинувачуються у тенденції до бюрократизації, в неекономному дублюванні функцій, у прийнятті рішень без участі низів, у патерналістських установах, у присутності в них осіб з корисною мотивацією тощо. Існують "неурядові організації в портфелі" – зареєстровані, але неіснуючі [Mallya, 2009, p. 117–118].

Поки що, за критеріями стадіального зростання, для африканських країн одним із найбільш актуальних залишається питання "сприятливого" розвитку сільського господарства, який, за зауваженням Тессема, не відбудеться сам по собі чи навіть за доброї волі політиків та сільськогосподарських підприємців, але за спільної участі усіх, від кого це залежить – не тільки від урядів і політичних партій, а також від міжнародних агенцій розвитку, донорів, неурядових НУО та релігійних організацій. У такому форматі аграрна політика не обмежується "державною публічністю", а є також формою реалізації впливу усіх недержавних акторів [Tessema, 2019].

Загальна картина цільових інтересів африканського ГС деталізується національними ситуаціями, сповненими драматичних поворотів у діях громадських активістів. Приміром, загально відомо, що звичайне життя ангольських НУО у середині нульових років ХХ ст. полягала у щоденній боротьбі за виживання. Дефіцит фінансування позбавляв їх можливості виконувати роботу, яка диктувалася їхньою власною оцінкою суспільних потреб. Інший гальмівний фактор – постійна загроза насильства внаслідок перманентного внутрішнього конфлікту. Все ж таки ангольське ГС зуміло вийти з ініціативами, які мали потенціал миротворення. Принаймні серед цих ініціатив особливе значення мала боротьба з подолання бідності, яка сама по собі була одним із чинників внутрішнього конфлікту в країні. Для НУО відкривалася можливість долучитися своїми ініціативами до урядових програм скорочення бідності та стратегії відновлення міст у частині допомоги громадам НУО організувати і поважати основні внутрішні демократичні цінності, включаючи вирішення суперечок мирним шляхом, формулювати свої потреби уряду та домагатися підзвітності, розвивати конструктивне партнерство з урядом та спілкуватися з іншими організаціями громадянського суспільства [Angola's Upcoming Elections, 2012].

З падінням авторитаризму у Центрально-Африканській Республіці НУО взяли на себе надання соціальних послуг і програм розвитку в громадах там, де центральний уряд виявився неспроможним. Зокрема, ГС розпочало роботу з молоддю у християнських та мусульманських громадах, взяло участь у підготовці до національних консультацій моніторингом суспільних настроїв,

створювало комітети для обговорення місцевих проблем, для допомоги біженцям у налагоджуванні зв'язку один з одним, організовувало адвокатські групи, які борються з безкарністю злочинів, а також навчальні заклади, які надають молодим людям навички та знання, щоб розпочати власний бізнес і уникнути участі у суспільно-політичних конфліктах [Ekomo-Soignet, 2015].

Прикметною особливістю в житті африканського ГС є прагнення його організацій розширити географічні межі своєї діяльності, вийти за національні кордони, надати усьому громадянському рухові міжнародного характеру, скористатися для цього можливостям, що їх відкриває міждержавне співробітництво. В цьому відношенні ОГС Північної Африки використовують Арабську мережу підтримки розвитку неурядових організацій, яка діє з 1999 р. в 11 арабських країнах в напрямі підвищення ролі громадянського суспільства, цінностей демократії і поваги до прав людини в регіоні, розвитку науки та освіти [Сидоренко, 2013, с. 144].

На початку 2020-х рр. розпочався перегляд угоди між Європейським Союзом, державами Африки, Карибського басейну та Тихого океану, укладеної ще у 2002 р. з метою викорінення бідності у країнах АКТ та інтеграції їх у світову економіку. Проект нової угоди передбачав не тільки набагато ширшу сферу спільної діяльності, а й активну роль громадянського суспільства, у т. ч. участь його організацій у регулярних партнерських діалогах, необхідних для визначення пріоритетів і напрямів дій, у реалізації регіональних протоколів, які надавали б можливість для більш цілеспрямованого втручання громадянського суспільства. Внаслідок заперечень, висловлених Угорщиною і Польщею, заплановане підписання нової редакції угоди було відкладено [Keijzer, 2023]

Важлива арена громадянської участі – міжнародна боротьба з наркоторгівлею. На 11 конференції учасників Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2022 року НУО отримали статус спостерігача, а на самих засіданнях було порушене питання про участь ОГС у національних стратегіях, у т. ч. у планах протидії торгівлі людьми [*The 11th Conference...*, 2022].

Актуальною транснаціональною проблемою, до розв'язання якої залучаються багато африканських ОГС, є протидія кліматичним

змінам. Одна з таких організацій – найбільша молодіжна організація Нігерії Nigerian Youth Climate Coalition, яка шукає напрями виходу з кліматичної кризи шляхом інвестицій у наукові проекти та креативну молодь [Сидоренко, 2013, с. 145.]

Інтернаціоналізується також і традиційна для африканських ОГС діяльність з розвитку інтелектуального і творчого потенціалів молодого покоління, щоб забезпечити вразливу та незахищену молодь освітніми ресурсами та підтримкою, які їй потрібні для досягнення успіху у навчанні і в житті. У регіоні Східної Африки роботу такого напрямку веде неприбуткова організація Asante Africa Foundation зі штаб-квартирою в Окленді (Каліфорнія) і з філіалами в Кенії і Танзанії. Організація зосереджена на таких напрямках, як Програма підвищення кваліфікації дівчат, Програма Інкубатор лідерства та підприємництва. Програма прискороного навчання, Програма стипендій [*Asante Africa foundation*, n.d.].

Виникнення неурядових організацій негативної спрямованості не може закреслити того факту, що домінуюча більшість африканських ОГС підпорядковують свою активність цілям національного розвитку і утвердження демократичних і гуманістичних засад суспільного життя.

Механізми інклюзії ОГС у вирішення суспільних проблем.
Успіхи і невдачі ГС у його діяльності на користь спільного блага визначальною мірою залежать від того, як складаються його відносини з державною владою. На початку XXI ст. була оприлюднена праця Ендрю Кюндю, на яку посилається Малліа, де були виділені три сценарії відносин між державою та ОГС. Перший – це ставлення держави до ОГС як до партнерів у розвитку. Здебільшого таке ставлення стосується питань соціального забезпечення та інших форм захисту громадян. Другий сценарій – це коли держава відчуває загрозу своїм інтересам з боку ОГС як реальних чи уявних опонентів уряду. Третій сценарій – коли з боку держави виникає відчуття, що діяльність ОГС і всіх НУО загалом ставлять під загрозу національну безпеку. При цьому чіткої різниці між трьома категоріями відносин не існує [Mallia, 2009, р. 102–122]. Пропонується і двочленна типологізація державної стратегії щодо ОГС – або підтримка та кооптація їх, або їх придушення та заборона [Roundtable, 2012].

Існує різноманітність сценаріїв участі ОГС у врядуванні залежно від відносної сили та природи і урядів, і самих організацій. У загальному вигляді участь ОГС у вирішенні суспільних проблем полягає у тому, щоб у ситуаціях відсутності у людей власних можливостей впливати на владу, заповнювати прогалину у взаємодії між нею і суспільством. Посилення активності ОГС в Африці в 1980-х і 1990-х роках Малліа пов'язує з двома основними факторами. По-перше, із втратою державною дієздатності, коли люди залишаються сам на сам зі своїми проблемами. По-друге, із невдоволенням населення моделями економічного розвитку, які не покращують їхнього життя. Як наслідок, у деяких країнах ситуація була настільки поганою, що громадяни не бачили жодних мотивів для взаємодії з державою, яка ставала для них неактуальною. Одночасно у процесі лібералізації відбулося послаблення деяких організацій громадянського суспільства, включаючи кооперативи та профспілки, які колись були посередниками між суспільством і державою. У багатьох африканських країнах влада підпорядкувала ОГС собі під приводом потреби у стабільності. Як наслідок, фактично підпорядковані державі, ці установи діяли від імені своїх членів, користуючись державною підтримкою. Крім того, формально позбавлені права займатися політикою, ОГС фактично можуть виступати помічниками партій, коли цілі і програми обох збігаються. Незважаючи на проблему політизації ОГС, вони мають потенціал допомоги уряду для кращого виконання ним своїх обов'язків під час визначення цільових груп та полегшення їх доступу до пропонованих послуг.

Сценарій партнерської взаємодії можна було спостерігати, зокрема, у Танзанії, де багато релігійних ОГС та НУО відіграли важливу роль у сфері охорони здоров'я та освіти ще до здобуття незалежності, підсумком чого у Танзанії стала конверсія лікарень релігійних організацій у районні лікарні. Організації громадянського суспільства у цій країні надали своїм членам та інших людям знання про їхні права і про шляхи, якими їх можна вимагати від державних органів. У країні були випадки, коли держава консультувалася з ОГС щодо політики з різних питань. Так було, коли влада готувала до розгляду гендерні питання. Такі ОГС, як

головна Танзанійська асоціація неурядових організації Naki Elimu, Гендерна мережа Танзанії, Центр прав людини, Асоціація Tanzania Media Women очолили кампанію громадських слухань у парламентських комітетах і взяли участь у розробці відповідних законопроектів. Іншими організаціями громадянського суспільства, допомогою яких користувалася Танзанійська держава, були торговельні об'єднання, над якими відразу по здобутті незалежності уряд встановив контроль як засіб зміцнення своєї влади та просування її філософії розвитку соціально-економічної сфери.

Малліа звертає увагу на те, що в оцінках відносин між ОГС і державою слід враховувати наявність чи відсутність взаємної готовності до взаємодії. В одних випадках вигода може бути взаємною, в інших односторонньою. Треба враховувати також проблеми підзвітності. По-перше, підзвітності НУО / ОГС своїм членам і відповідності початковим цілям. По-друге, відповідальності уряду перед населенням та донорами за використані кошти. Коли у звітності щось не так, в уряді можуть виникнути сумніви щодо врахування позиції НУО / ОГС стосовно своїх рішень [Mallya, 2009, р. 109, 111, 112, 115, 116].

Уже згадуваний аналіз, проведений дослідницькою групою Світового банку, наводить цікавий досвід взаємної звітності ОГС і органів державної влади. Зокрема, це модель "Відкритого бюджету" – надання інформації про державні бюджети, що було в центрі багатьох підтримуваних донорами громадянського суспільства ініціатив. Дії громадян і тиск донорів на уряди сприяли прийняттю в деяких країнах законів про право на інформацію, що полегшувало можливості громадян у контролі за державними бюджетами та за розподілом державних ресурсів. Автори аналізу класифікували ці ініціативи як спрямовані на "політичну" відповідальність між громадянами та політичним керівництвом держав. Конкретним прикладом бюджетного інформування було обстеження в Уганді державних асигнувань на школи у зіставленні з коштами, які насправді дійшли до них. З'ясувалося, що більша частина призначених коштів надійшла до шкіл після проведеної інформаційної кампанії, яка дала можливість батькам краще реалізувати свої повноваження клієнта стосовно районних органів влади, відповідальних за переказ коштів.

Інший механізм – навчання громадян з протидії практиці клієнтелізму під час виборів, щоб краще координувати їхній попит на якісні державні послуги. У Беніні група громадянського суспільства організувала зустрічі в мерії з політичними кандидатами у першому турі президентських виборів 2006 року для обговорення конкретних політичних пропозицій. Там, де проводилися такі зібрання, виборча явка була вищою, а підтримка клієнтелістських політичних платформ – нижчою. У Сан-Томе і Прінсіпі та у Мозамбіку навчання виборців були спрямовані на те, щоб утримати їх від продажу своїх голосів. В Нігерії громадські кампанії заохочували виборців протистояти політичному залякуванню та насильству.

Одним з механізмів посилення підзвітності влади була запозичена в Індії кампанія зі створення баз інформації про виконання політиками своїх обов'язків перед виборцями. Однак подібний експеримент в Уганді показав, що інформація про законодавчу діяльність депутатів та їхню діяльність зі спрямування коштів в інтересах своїх виборців мало вплинули на електоральну поведінку. Ще менш результативним було застосування такого механізму, як організація передач громадського радіо на теми демократичних цінностей, прав людини, охорони здоров'я, освіти. Аналіз посиляється на велику кількість ініціатив урядів та донорів з об'єднання громадян у місцеві комітети з управління екологічними ресурсами, подолання бідності, просування інфраструктурних проєктів, поліпшення охорони здоров'я та освіти. Уряди і ОГС взаємодіяли зі зміцнення соціальної згуртованості у пост-конфліктних умовах шляхом надання пріоритетної уваги бідним та колишнім комбатантам, залучення громадян до протидії насильникам. Хоча не можна говорити про вирішення за допомогою такого механізму конфлікту як такого, оскільки він зазвичай відбувається на вищих рівнях, ніж місцева "спільнота", тим не менше були відзначені певні позитивні результати, зокрема у Ліберії. Все ж таки, як відзначили автори аналізу, навіть коли уряди залучають громадянське суспільство до виконання своїх проєктів, вони можуть і надалі дозволяти своїм бюрократам не обтяжувати себе зусиллями з обслуговування громадян, особливо бідних. Тим більше, що було небагато можливостей для перевірки спроможності громадянського

суспільства впливати на підзвітність урядовців за межами вузької сфери конкретних проєктів.

Проведений дослідницькою групою огляд конкретних прикладів інклюзії громадянського суспільства засвідчив, що її наслідки були невизначеними та умовними. Існує велика кількість потенційно цінних ініціатив, але з них реалізувалося порівняно небагато і зі змішаними результатами, що спричинило скепсис стосовно можливості відшукати на основі узагальнення цих ініціатив "найкращої практики" залучення громадянського суспільства [Devarajan, Khemani & Walton, 2011, р. 19, 20, 21, 23, 24, 27–29, 34].

Дослідження Нойберта містить факти про те, як у таких країнах, як Кенія, Південна Африка, Зімбабве громадські організації, що опікувалися проблемами зростання національного добробуту та захисту людей, попри свою обмежену кількість здобували достатню соціальну підтримку, щоб мати політичний вплив і бути залученими до процесу трансформаційного переходу, хай цей політичний вплив і не повинен бути переоціненим. Нойберт звертає увагу на те, що, з одного боку, соціальні послуги та послуги розвитку, які надають релігійні та світські НУО зі створення соціальних інфраструктур, ініціювання процесів медіації в конфліктних ситуаціях або організації таборів для біженців, звільняють уряд від відповідальності. Але, з іншого боку, є ризик, що тим самим уряд може бути поступово делегітимованим, оскільки формально саме він має відповідати за результати своєї діяльності. У кризових ситуаціях НУО можуть відігравати важливу роль надання допомоги постраждалому населенню. Так було під час громадянської війни у Мозамбіку, коли представництво міжнародної добродійної організації CARE International відповідало за управління всією продовольчою допомогою і таким чином було спроможним диктувати уряду такі умови, виконання яких вело до руйнування соціалістичних засад. ОГС фактично управляли таборами для біженців, що вело до їх автономізації від уряду і створення там окремого правового простору. Особливістю африканського профспілкового руху було те, що він був частиною антиколоніальної визвольної боротьби. Після здобуття незалежності профспілки були інтегровані в політичні системи своїх країн і були тісно пов'язані з

урядом або єдиною правлячою партією. Починаючи з 1980-х років деякі профспілки набували самостійності і почали організовувати страйки, коли внаслідок програм структурної перебудови державні підприємства були приватизовані і умови життя населення погіршилися. Профспілки відігравали важливу роль у демократизації деяких країн. Вони були запрошені взяти участь у національних конференціях, як це було в Зімбабве. Однак платою за більшу свободу дій було зменшення або втрата державної підтримки, і профспілкам довелося боротися за збереження членства, у деяких випадках переходити до нових напрямів діяльності, таких як боротьба з бідністю або підтримка малого бізнесу [Neubert, 2014, р. 7–8].

Ситуація в Анголі на початку XXI століття, тобто після спалаху у 1998 році громадянської війни показала зростання впливу громадянського суспільства на довготривалі політичні процеси. ОГС ставали більш активними учасниками дебатів про майбутнє своєї країни, стимулюючи обговорення таких гострих питань, як необхідність припинення вогню, умови для тривалого миру, про причини конфлікту, про розподіл політичної влади, формування культури миру, подолання корупції та поганого управління, захист прав людини, свободу слова, розподіл серед народу прибутків від видобувних галузей. Найбільш легітимною та організованою мережею для миру та змін у роздробленій Анголі виявилися християнські церкви, організовані ними конференції католицьких єпископів та екуменічна ініціатива. До діяльності з розбудови миру була залучена і невелика кількість неурядових організацій, особливо миротворчих (зокрема, коаліція організацій у рамках Програми розбудови миру в Анголі), освітніх, а також зосереджених на захисті прав людини, на реабілітаційній роботі. ОГС Анголи намагалися відчинити двері для національних дебатів, пропонували свій досвід у багатьох сферах гуманітарної діяльності та роботи в галузі розвитку, демонструючи уряду готовність бути його конструктивними партнерами [Howen, 2001].

Тессема привернув увагу до окремого аспекту інклюзії громадянського суспільства – до його участі у розв'язанні проблем аграрного сектору, де ОГС намагаються захопити сільську бідноту до більшої активності, посилити їхню впевненість у власні сили в

умовах дисбалансу між міським і сільським середовищем, поліпшити ситуацію у гендерних відносинах в ситуації, коли домінування патрон-клієнтських стосунків у стратегіях виживання бідняків блокує їхню активність. Починаючи з 1990-х років організації громадянського суспільства на мезорівні стали інструментами підвищення голосу бідних у аграрних питаннях. НУО показали, що вони краще здатні долати розриви між ними та сільської біднотою, можуть сприяти процесам участі селян та направляти хід вирішення їхніх проблем. Вони часто відігравали важливу роль у інформуванні про аграрну політику на міжнародному, національному та регіональному рівні, виступали консультантами для міжнародних організацій і, навпаки, часто консультувалися з ними щодо політики з розв'язання тієї або іншої проблеми [Tessema, 2019]

У Намібії, наприклад, було проведено спільні консультації з НУО та кооперативами щодо розробки нового законодавства для фермерів. Це призвело до прийняття законів, які послаблювали обмеження на реєстрацію таких місцевих об'єднань, як кооперативи. Дослідження виявило випадки, коли працівники державного сектору допомагали створювати та консолідувати сільські організації або проектували свої проблеми в політичних дебатах, а ОГС залучалися до більш формалізованих державно-суспільних форумів. У Намібії, наприклад, Відділ сільського розвитку Міністерства водного та сільського господарства має у своєму складі комітет сільського розвитку, до якого входять члени НУО, міжнародні агентства та державні службовці. Вони регулярно зустрічаються для обговорення політики та програмних питань. ОГС беруть активну участь у реалізації Стратегії скорочення бідності (PRSP – Poverty Reduction Strategy Paper), взаємодіючи з урядами та сприяючи тому, щоб голос сільської бідноти міг впливати на аграрну політику. Досвід участі громадянського суспільства у розробці PRSP в Африці на південь від Сахари показав, що на першому етапі вона викликала розчарування, оскільки обмежувалося в основному консультаціями. Але згодом процес реалізації PRSP створив більш відкритий діалог між громадянським суспільством і урядом. Мережі прихильників політики не тільки виникали, а й зміцнювалися чисельністю, потенціалом, довірою, контактами та впливом. Щоправда, сільські НУО були

набагато менш активними. Важливий факт для оцінки участі громадянського суспільства в PRSP – це керівництво урядом процесів кредитування, легітимації, представництва, прозорості та його довіри до внеску, що його ОГС вносять у діалог з владою. У деяких випадках представництво ОГС обмежене відсутністю дієздатної інформаційно-пропагандистської роботи та консультації зі своїми прихильниками, в інших через те, що в ОГС переважають міські професіонали, які погано спілкуються з бідними громадами або групами за інтересом, зацікавленими у заснуванні власної справи. Тиск обставин та брак часу часто не дозволяли урядам, міжнародним фінансовим організаціям, донорам та організаціям громадянського суспільства повністю вивчити рівень представництва ключових учасників та їхню здатність висловлювати проблеми бідних [Tessema, 2019]

НУО, організації виробників, громадські рухи та більшість форм нетрадиційних ОГС часто відчувають труднощі з фінансуванням своєї діяльності. У багатьох випадках ці установи залежать від субсидії та грантів з боку третьої сторони. НУО відчувають великі труднощі у пошуках ресурсів всередині країни, за винятком випадків, коли вони можуть забезпечити державні контракти. Короткостроковий характер і попередні умови цих контрактів не сприяють розвитку потенціалу, який має бути середньо- чи довгостроковим і адаптивним. Також важко використовувати урядові ресурси для підтримки груп, які лобіюють спротив урядової політики. Що ж до неурядового фінансування, то його перспективи найчастіше є невизначеними, оскільки залежать від тривалості донорської спроможності. Ощадно-кредитні, членські організації бідних людей мають великі труднощі генерування ресурсів від своїх членів. Частою проблемою є те, що потреби населення у більш якісних продуктах, у необхідності забезпечення відшкодування кредитів тощо заохочують організацію зосереджувати свою діяльність на менш бідних групах, але з часом організація може відвернути свою увагу від них. Це рідше трапляється, коли господарська діяльність організації вимагає участі дрібних товаровиробників як постачальників великих обсягів сировини [Tessema, 2019].

Результати вивчення практики залучення НУО показали, що співпраця між національними та зарубіжними організаціями громадянського суспільства стала найпоширенішою формою роботи. У більшості випадків у створенні організацій помітну роль відігравали зовнішні актори, пропонуючи інтенсивну "програмну підтримку", якою вони протягом тривалого періоду супроводжують процес становлення організації, здійснюють консультації, не втручаючись у підготовку їхніх рішень. Така співпраця може допомогти існуючим організаціям стати більш почутими. Багатооб'єктивним механізмом розширення і посилення впливу ГС на політику національних держав має стати його підтримка з боку африканських міждержавних об'єднань. Приклад цьому дає Східно-Африканське співтовариство (East African Community – EAC), договором про утворення якого громадянське суспільство визнається одним із ключових його учасників, а від держав вимагається сприяння неурядовим організаціям у їхній діяльності. В організаційній структурі EAC засновано спеціальний департамент, одна з функцій якого полягає у розвитку зв'язків з громадянським суспільством. Крім того, EAC розробив проект Стратегії мобілізації ОГС, спрямованої на створення рамок для діалогу з ним з питань участі ОГС у програмах соціальної підтримки, залучення до співпраці з ними приватного сектору і загального зростання впливу ГС. Відповідно до стратегії, потенціал громадянського суспільства має спрямовуватися на участь у формуванні державної політики та її аналізі, на інформування населення про хід її здійснення, на створення інституціоналізованої структури діалогу з владою, на сприяння співпраці між організаціями громадянського суспільства та на розбудову їх мережі, на розвиток і зміцнення партнерства ОГС з Секретаріатом EAC, державами-партнерами, приватним сектором та групами за інтересом [The Civil Society Guide..., 2016].

Зростає кількість програм, спрямованих на підвищення обізнаності та залучення громадянського суспільства в рамках Економічного співтовариства держав Західної Африки (Economic Community of West African States – ECOWAS), де утворено Західно-африканський форум громадянського суспільства (WACSOF) як платформу для офіційної участі ОГС / НУО із функціями сполучної

ланки між асоціаціями, визнаними співтовариством, забезпечення умов для регулярного обміну точками зору та досвідом між ними і владою, координації розробок колективних рекомендацій Раді Міністрів ECOWAS.

Один із основних способів легітимації ОГС / НУО у структурі інституцій ECOWAS є надання їм статусу спостерігача у співтоваристві. Однак цей статус не можуть отримувати національні НУО, тобто він надається їхнім міждержавним організаціям, які мають відповідати доволі жорстким умовам – опікуватися питаннями, що належать до компетенції ECOWAS, мати когерентний з ECOWAS статутний документ, мати директивний орган, бути неурядовою та не підконтрольною жодному уряду, бути некомерційною, мати штаб-квартиру, обов'язково розташовану в Африці, і мати принаймні не менше двох філій у різних африканських державах, її керівництво повинно складатися з громадян африканських держав, а її основними ресурсами повинні бути внески її членів, національних філій або інших легальних установ. При цьому адміністрація ECOWAS може відкликати спостерігача будь-якої організації, яка визнається такою, що надала у своїй заявці неправдиву інформацію або якщо її діяльність вважається такою, що суперечить цілям і завданням співтовариства. Крім того, ОГС / НУО в рамках ECOWAS залучаються більше до сфери реалізації, ніж до сфери формулювання політики. Їхня участь відбувається у форматі тристоронніх зустрічей за участю представників країн-членів співтовариства, асоціацій роботодавців і профспілкових організацій. У 2009 році, наприклад, в ході такої зустрічі розглядалося питання реалізації політики та плану дій щодо зайнятості. У річницю регіональної політики ECOWAS у сфері захисту і допомоги жертвам торгівлі людьми передбачається практичне залучення ОГС/НУО на різних етапах репатріації та переселення людей [The Civil Society Guide..., 2016].

Договором про заснування Південноафриканської комісії з розвитку (Southern African Development Community – SADC) передбачено, що серед сторін, з якими співпрацюватиме Комісія, передбачаються і НУО, відповідно, їхня участь також має полягати у зустрічах з розробки політики, консультаціях, проведенні

міжнародних конференцій, переговорах щодо зони вільної торгівлі, розробці документів, які стосуються гендерних питань тощо. Крім того, Секретаріат SADC підписав Меморандум про взаєморозуміння з деякими регіональними мережами громадянського суспільства, зокрема з Координаційною радою профспілок Південної Африки, Асоціацією палат SADC з торгівлі та промисловості, з Радою неурядових організацій SADC та Форумом колишніх глав держав і урядів [The Civil Society Guide..., 2016.]

Дедалі більше ускладнення ситуації у транснаціональних сферах також стимулює активізацію транснаціональної взаємодії між ОГС і урядами. Зокрема, дводенний форум громадянського суспільства, проведений у 2022 р. в економічній столиці Кот-д'Івуару Абіджані, мав своєю темою "Залучення громадянського суспільства до кліматичної стійкості та справедливого енергетичного переходу". Він сприяв відкритому діалогу представників громадянського суспільства з владою і діловими колами, дозволяючи їм обмінюватися своїми поглядами та пропозиціями з цього глобального питання [*Civil societies are key...*, 2022].

За два перших десятиліття ХХІ ст. посилилася участь ОГС у розвитку місцевого самоврядування. Гутхейл наводить приклад, як у Кенії після конституційних реформ 2010 року держава висловила більшу схильність щодо залучення громадян до міського планування. Приміром, уряд округу Найробі оголосив район Мукуру зоною особливого планування, що передбачало спільну з ОГС розробку розрахованого на 2017–2022 рр. комплексного плану його розвитку. Одночасно Кенійська федерація мешканців нетрів *Muungano wa Wanavijiji* разом з організацією *Slum Dwellers International Kenya* мобілізували громаду Мукуру навколо схеми заощаджень та асоціацій мешканців. Схема заощаджень базується на невеликих заощаджувальних групах із середньою кількістю 16 осіб, члени яких регулярно збираються для збору заощаджень. Модель об'єднань мешканців передбачає делегування від десяти домогосподарств ("десяти клітин") представника до субкластеру (*baraza*) також у складі 10 "десяти клітин", а той, у свою чергу, делегує представника у сегмент з 80 підкластерів, де урядовці, технічні експерти, науковці і представники громадянського

суспільства проводять тематичні громадські консультації, результати яких передаються до органів управління. Висновок Гутхейл полягає у тому, що важливою перешкодою для інклюзії ОГС є не так відсутність належної законодавчої бази, як її незастосування – реально вона застосовується, за висновками спостерігачів, лише у Гані, Південній Африці і Танзанії. До того ж, як показує ганський досвід, часто у символічній формі так званого токенізму, коли рішення у групі залежить від пропорційного складу представників від різних верств і тому ухвалюється в інтересах верств заможних і впливових, хоча, як показує приклад Кейптауну, самі обговорення розвивають у мешканців бідних районів громадянське почуття, яке часом спонукає їх до активності. Іншою проблемою інклюзії, яка привернула увагу дослідниці, є відсутність автономії місцевих органів влади, що не дає їм можливості надавати належну фінансову підтримку ОГС, відсутність чіткого розмежування компетенції та відповідальності між національним і місцевим рівнями, що заважає прийняттю ефективних рішень і наданню послуг на місцевому рівні через брак ресурсів або їх затримку. Приміром, у Кампалі міська рада була повністю замінена адміністрацією міста, яка є відповідальною перед центральним урядом, у Руанді мери районів обираються не населенням, але опосередковано радниками, в Кенії є муніципалітети, які керувалися колегіями, призначеними повітовою управою [Gutheil, 2022].

Одна з гострих соціальних хвороб Африканського континенту – корупція. Тривала її присутність після деколонізації була гальмом для розвитку практично у всіх державах. Зі зростанням громадянської свідомості населення і посиленням протестів проти цього явища правлячі режими були змушені не тільки активізувати свою боротьбу проти нього, а й залучати для цього громадськість. З середини 2012 р. Управління з боротьби з наркотиками і злочинністю Організації Об'єднаних Націй запровадило схему малих грантів для африканських ОГС задля розробки і реалізації антикорупційних проєктів. У Демократичній Республіці Конго, наприклад, дії за грантом, призначеним для огляду боротьби з корупцією, допомогли профспілці мото-таксистів, з одного боку поліпшити їхню роботу, а з другого боку, захистити їх від хабарництва. У

Тунісі спостережницька організація Ай-Вотч посприяла формуванню комплексної національної мережі організацій громадянського суспільства. Організація Роздуми і конкретні дії в цілях розвитку Африки у Камеруні провела освітню кампанію для роз'яснення Конвенції ООН проти корупції і розробила кодекс поведінки для приватного сектору відповідно до її положень. У Сьєрра-Леоне Трансперенсі Інтернешенел використала грант для фінансування проекту, орієнтованого на середні та малі підприємства задля підвищення взаємодії між різними суб'єктами громадянського суспільства у боротьбі з корупцією, що мало результатом налагодження постійного діалогу ОГС з членами Національної бізнес-асоціації корінних народів із профспілкою підрядників для сприяння справедливій торгівлі і конкуренції. У Мозамбіку Асоціація з розвитку і демократії організувала круглий стіл за участі представників громадянського суспільства, приватного сектору і місцевих властей. Радіообговорення і створення національної мережі організацій громадянського суспільства допомогли привернути увагу до цієї проблеми також у Мозамбіку [*В Африці громадянське суспільство...*, 2013].

Аналітики і спостерігачі попереджають про небезпеку надмірної романтизації інклюзивної участі африканських ОГС, яка може применшувати нерівність і відносини влади всередині них та між ними, що потенційно перешкоджає їхньому внеску в розвиток. У контексті обмежених ресурсів, у надзвичайних ситуаціях або конфліктів навколо обмеженої зовнішньої допомоги конкуренція та дублювання послуг між ОГС стають більш звичним явищем. Так було, приміром, у Судані між Голосом суданських жінок за мир (SWVP) і Асоціацією суданських жінок у Найробі (SWAN). Боротьба за донорські кошти сприяла напрузі та суперництву між ними, а не синергії та співпраці. У деяких випадках ОГС є просто опортуністичними у своїй орієнтації, без будь-якої глибокої занепокоєності щодо соціально-політичних змін, не кажучи вже про значущу співпрацю з іншими ОГС.

На залучення ОГС до державного управління впливає та обставина, що вони за умовчанням виступають альтернативою державі, яка залишається останнім арбітром і визначальним

фактором загального політичного клімату у країні. Тому нерідко держави утримуються від залучення ОГС до своїх справ. Наприклад, у районі Ваджір у Кенії держава відмовилася від миротворчих послуг ГС. У багатьох африканських країнах останні зміни в бік політичного плюралізму та децентралізації ускладнили цей політичний клімат. Демократизація та децентралізація призвели в ряді країн до фрагментації інтересів, а це генерує поляризацію і насильство. Урядові бюрократи і політики у побоюванні політичного хаосу можуть протистояти передаванню влади та ресурсів місцевим структурам, які підтримують ОГС. Урядові чиновники часто з підозрою ставляться до соціальних елементів поза їхнім патронатом і контролем, таких як ОГС, які отримують зовнішні джерела фінансування. Часто на поведінку влади, на її кроки з виключення ОГС з політичних дебатів впливають такі чинники, як упевненість уряду у своїй здатності діяти без громадської допомоги, його незгода з пріоритетами ГС. Як наслідок, ОГС часто не бажають брати участь у будь-якій діяльності, яка може викликати підозри в уряду [Chaplow & Vamela Engo-Tjega, 2007, p. 263–265].

Ще одним фактором, на який звертає увагу професор Бірмінгемського університету Нік Чізмен у поясненнях готовності влади до співпраці з ОГС, є залежність більшості з них від зовнішньої допомоги. У період "холодної війни" Африка була театром, в якому зовнішні сили змагалися за політичний вплив і економічний контроль. Основним реципієнтом фінансової допомоги з боку або Заходу, або СРСР була держава. Із завершенням "холодної війни" міжнародні донори вирішили спрямовувати більшу частку коштів не через держави, яких вони вважали корумпованими, а через неурядові організації, що привело до різкого зростання кількості груп громадянського суспільства, особливо орієнтованих на вибори та права людини. Як наслідок, в академічних колах утвердився один із найпоширеніших аргументів, що африканські лідери та уряди виживають, маніпулюючи своїм контролем над "воротами" між своїми країнами та зовнішнім світом. У цій картині ігнорується те, що всередині громадянського суспільства багато принципових і вмотивованих осіб, багато з яких вірять у демократію та права людини через власний особистий досвід. Вони невіддільні

зовнішньому впливу, що ілюструється тим фактом, що міжнародні донори часто не отримують саме того, чого вони хочуть від своєї взаємодії з НУО та ОГС. Однак укорінене уявлення, що ОГС діють за іноземними програмами, сприяє їх політичній вразливості [Cheeseman, 2022].

Незважаючи на несприятливі умови, громадянському суспільству вдалося досягти певних успіхів на континенті у таких сферах, як правовий захист самих правозахисників, скасування заборони ЗМІ та заборона мови ненависті у суспільному просторі. Так, у 2023 р. президентка Танзанії Самія Сулуху за підсумками зустрічі з лідерами політичних партій скасувала заборону на політичні мітинги, яка діяла протягом шести років, наголосила на важливості створення сприятливої атмосфери для опозиційної критики влади. Хоча громадянський простір Танзанії усе ще зазнає репресій, цей крок був частиною цього ряду позитивних зрушень у сприянні більш сприятливого громадянському простору з тих пір, як Сулуху прийшла до влади. Вона також закликала скасувати заборону ЗМІ, нав'язану колишнім президентом, та зобов'язалася співпрацювати зі ЗМІ для підвищення свободи преси [Barreto et al., 2023]

Рівень громадянської інклюзії в кожній країні залежить від її політичної традиції і конкретних історичних умов. Глибина і сила традиції, у свою чергу, залежать від тривалості самостійного суспільно політичного життя. Такими факторами можна пояснити, наприклад, слабке залучення ГС до політичних процесів в Анголі на початку ХХІ століття. Мало того, що країна пізніше за інших здобула незалежність, але відразу занурилась у вир громадянської війни, у просторі якої було мало місця для громадянської дії. Країна зробила крок у напрямі демократизації у 1990-ті роки, але, незважаючи на ці досягнення, зберегла авторитарний президентський стиль правління. За спостереженням міжнародного правозахисника Ніколаса Хауена, на той момент ключові стримування та противаги, такі як опозиційні партії, профспілки та деякі члени громадянського суспільства та ЗМІ, були кооптовані до влади, послаблені або замовчвані. Ангольці уникають політичної та громадянської активності, причинами чому є страх насильства, страшенна бідність, вимушені переміщення третини населення, систематичні

зловживання сторонами конфлікту, недієздатність поліції та системи правосуддя, відсутність у влади зацікавленості у заохоченні політики участі, система патронажу, яка надає перевагу міській, і особливо луандській, еліті над сільськими та провінційними громадами, непідзвітність губернаторів провінцій населенню, яким вони керують, взаємна недовіра між групами населення, які симпатизують тій або іншій стороні конфлікту. Все ж таки загальний інтерес у інклюзивній національній дискусії про конституційне, політичне, економічне та соціальне майбутнє країни; у підзвітності уряду, який реагує на потреби людей і має спроможність надавати основні послуги; у практичній та позитивній співпраці з ним громадянського суспільств; у залученні на місцевому, провінційному та національному рівнях маргінальних груп; у справедливому розподілі національного багатства; у зміцненні свободи слова та доступі людей до надійної та альтернативної інформації; у правовому захисті; у розбудові миру спонукає слабке громадянське суспільство до самоорганізації та активізації, а сам тиск на уряд змушує його терпіти більш відкриті та публічні політичні дебати, що, у свою чергу, може вплинути на його політику [Howen, 2001].

Фактором обмеження політичної інклюзії ОГС в африканських країнах є нестача у них власних фінансових ресурсів, що змушує їх звертатися до державної підтримки. А це стримує їх у домаганнях їхньої більшої участі у підготовці і реалізації державної політики. ОГС залишається розраховувати на міжнародну донорську підтримку, яка породжує сумніви у їхній самостійності, або на національну донорську підтримку. Але, як показав підготовлений у 2021 р. Африканським форумом філантропії разом з організацією The Bridgespan Group аналітичний звіт, африканські філантропи спрямовують більше грошей на власні приватні фонди, що дає їм можливість щільнішого контролю за витрачанням коштів, а не на місцеві неурядові організації. З іншого боку, неафриканські спонсори також продемонстрували небажання надавати кошти групам ГС. Більшість коштів надійшла до міжнародних організацій зі штаб-квартирами за межами континенту, причому міжнародні організації рідше мають представників місцевих громад серед свого

керівництва. Причому гранти, які отримують африканські НУО, часто невеликі і короткострокові, що не дає організаціям упевненості у майбутній стабільності [Beasley, 2021].

В останні два десятиліття у системі механізмів взаємодії влади і громадянського суспільства на континенті набуває популярності така інновація, як молодіжний парламентаризм. Початок йому поклало заснування у Кенії Африканського молодіжного парламенту у вигляді мережі з молодих громадських активістів з п'ятидесяти країн. Після його поступового зникнення, у 2014 р. виник Союз молодих африканських парламентаріїв і уже наступного року він нараховував понад 200 депутатів із 15 країн. Мета організації – ухвалення законів, які полегшують обрання молоді до органів влади, підтримка молодіжних секцій у середині політичних партій. У колі дослідників молодіжного парламентаризму вважається, що цю консультативно-дорадчу структуру можна розглядати як організацію громадянського суспільства, яка реалізує молодіжну політику і сприяє участі цієї групи населення у суспільно-політичному житті своєї країни. На національному рівні цілі організації реалізуються зусиллями молодіжних парламентів у Того, Кот-д'Івуарі, Габоні, Беніні, Демократичній Республіці Конго та інших країнах. У Буркіна-Фасо з метою припинення політичного хаосу, який виник унаслідок акцій протесту учасників руху "Громадська мітла", у 2018 було засновано розрахований на 2 роки проєкт "Альянс молоді і парламентаріїв", спрямований на те, щоб допомогти у вирішенні соціально-економічних і політичних проблем молоді [Садовская, 2019, с. 104–105, 110–113].

У тих національних ситуаціях, коли державна влада виявляла готовність до залучення ГС до розв'язання суспільно-політичних проблем, відбувалися помітні зрушення у таких аспектах суспільного життя, як захист прав людини, зниження рівня бідності, поліпшення соціальних послуг, освіти тощо. Однак такого роду зрушення забезпечувалися за умов демократичного правління, а в африканських країнах усталеність демократії як суспільно-політичного ладу досі не є гарантованою, що позначається і на періодичних змінах у характері відносин між владою і громадянським суспільством.

Африканські ОГС під політичним тиском. Загальний стан відносин між владою і ГС на африканському континенті на середину другого десятиліття ХХІ ст. вважається позначеним тим, що держава та її інститути залишалися головною перешкодою на шляху розвитку його елементів, оскільки домінуюча роль держави в економічній і соціальній сферах стає основою її загального панування у своїх країнах. Усі постколоніальні роки збільшення обсягу влади державних інститутів, посилення ролі виконавчих структур, надмірна централізація стримували розвиток громадянської активності населення. Держава стала якщо не єдиним, то основним агентом розвитку, а тому стримує розвиток ГС як потенційного опонента. Крім того, і загальний низький рівень соціально-економічного розвитку континенту не сприяє утворенню умов для громадянської активності [Суфиянова, 2015, с. 188].

Держава здебільшого підозріливо ставиться до ОГС і з цієї причини часто виявляє до нього не лише байдужість, не бажаючи надавати йому фінансову підтримку, а й відверту ворожість, яка часто переходить у тактику політичного тиску, яка застосовується переважно з двох мотивів. Перший – це коли держава відчуває загрозу своїм інтересам з боку ОГС, які виступають платформою підтримки політичних опонентів уряду, у ситуаціях, наприклад, коли ОГС стають реальною чи уявною політичною платформою для опонентів влади. Другий, коли вона вважає, що діяльність ОГС ставить під загрозу національну безпеку, найчастіше у випадку, коли отримувана ними зовнішня фінансова допомога стає в очах уряду надто великою. Класичним прикладом першого сценарію була історія у Танзанії з організацією Baraza la Wanawake Tanzania (Wawata), метою якої було об'єднання усіх танзанійських жінок у рамках плюралістичної політики, заохочення політичних партій до того, щоб мати у своїй структурі жіноче крило. Під час парламентських виборів 1995 року організація була звинувачена у тому, що діяла як політична партія і, крім того, не подавала річну звітність. Хоча друге звинувачення було спростоване посольством Норвегії в Дар-ес-Саламі, яке частково фінансувало діяльність організації і стежило за її звітністю, тим не менше, двома роками пізніше її реєстрацію було скасовано [Mallya, 2009, p. 113–114].

Дослідники відзначають, що масштаби обмежень громадянської діяльності не однакові по всьому континенту. На середину другого десятиліття XXI ст. вони частіше фіксувалися у таких державах, як Бурунді, Еритрея, Ефіопія, Кенія, Руанда, Судан, Уганда [Smidt, 2018]. Найбільш поширеним заходом було використання органами державної влади юридичних норм. Цю тактику відчували на собі усі види ОГС і по всьому континенту. Приміром, у Єгипті між державою і профспілками встановилися патрон-клієнтські відносини через те, що всезагальна профспілка фактично являє собою державну організацію. Такий характер відносин полегшив державі протидію ісламістській течії, яка певний час посилювалася у профспілках інженерів, лікарів та адвокатів. Зростання активності ісламістів у профспілках як громадських об'єднань було зумовлено тим, що законом ісламістам, які використовують релігійні емоції і мають у своєму розпорядженні великі фінансові ресурси, заборонено займатися політичною діяльністю [Hassan, 2008].

Правові інструменти використовуються державою насамперед для того, щоб запобігти політизації НУО і перетворенню їх на політичні трампліни. Ці стратегії були ефективними навіть там, де є офіційне визнання громадянських свобод, як це було у Кенії після періоду однопартійного правління 1978–1997 років непопулярного президента Данієля арапа Мої, якому знову вдалося виграти вибори, незважаючи на значну громадську опозицію, протести якої були нейтралізовані застосуванням правових норм, що допомогло йому залишатися на президентській посаді до 2002 року [Neubert, 2014, p. 14].

За допомогою юридичних норм уряди багатьох африканських країн намагаються запобігти розвитку незалежного громадянського суспільства, яке могло б критикувати її політику та потенційно підтримувати її політичних конкурентів. Наприклад, у 2009 році уряд Ефіопії ухвалив закон, який забороняє ОГС отримувати понад 10 відсотків свого загального фінансування від іноземних донорів. Як наслідок, за два роки закон про іноземне фінансування пережили 1701 із 2275 ефіопських ОГС, і лише 12 із 125 правозахисних. У 2014 році аналогічний закон було прийнято у Кенії, який обмежив іноземне фінансування ОГС до 15 відсотків від їх загального доходу. У тому і наступному році понад 1000 ОГС були змушені

скасувати реєстрацію, включаючи відому Кенійську комісію з прав людини (Kenya Human Rights Commission – KHRC).

Політику обмеження іноземного фінансування ОГС починаючи з 1999 року почали проводити Ангола, Бенін, Бурунді, Еритрея, Руанда, Сьєрра-Леоне, Сомалі, Судан, Уганда та Зімбабве. При цьому уряди тим сильніше придушують критичні виступи з боку ОГС, чим більше є підстав для цієї критики, адже урядам з репутаційних мотивів треба не допустити оприлюднення незручних для них фактів перед міжнародними правозахисними організаціями, які моніторять виконання міжнародних пактів, таких як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права або Конвенція проти тортур [Smidt, 2018].

Навіть залучення ГС до діяльності міжнародних африканських об'єднань, що в цілому має відкривати для них більший простір діяльності, однаково супроводжується помітними обмеженнями. Так, уже згадувані правила надання громадським організаціям статусу спостерігача у Східно-Африканському співтоваристві справедливо критикувалися за їх обмежувальні пункти, такі як, наприклад, вимоги до організації мати регіональний вимір і при цьому бути зареєстрованою у кожній з держав-членів ЕАС, або мати трирічний досвід регіональної діяльності [The Civil Society Guide..., 2016].

Велику кількість випадків політичного тиску на ОГС дає практика державного правління у багатьох африканських країнах. Правлячий Народний рух за визволення Анголи (MPLA) після здобуття країною незалежності у 1975 р. став єдиною правлячою силою у країні і зберіг свою владу і за підсумками завершеної у 2002 році громадянської війни. Спочатку уряд доклав певних зусиль для сприяння прозорості, зокрема спільно зі Світовим банком запровадив програму моніторингу більшості державних витрат, Міністерство фінансів публікувало на своєму вебсайті детальну інформацію про бюджети, про доходи від нафти та зовнішні фінансові надходження. Проте ці зусилля не звільнили Анголу від репутації "простору хаотичної корупції". Підставою для такої репутації були нешира реакція влади на звинувачення у поблажливості до корупції, поєднання нею відвертості із запереченнями та ухиленнями від

відповідей, відмова від обмеження повноважень президента, закриття у липні 2008 року урядом Radio Despertar, яке було одним із небагатьох ангольських ЗМІ, що надавало ефірний час опозиційним політичним поглядам, та загальні низькі оцінки країни за індексами прав людини, забезпечення демократії та верховенства права [Hanson, 2008].

Після здобуття перемоги на чергових парламентських виборах у вересні 2008 року влада почала ще більше зміцнювати свій контроль над політичним простором країни, обмежувати гарантовані конституцією права на свободу вираження поглядів, мирних зібрань і свободу ЗМІ шляхом поєднання обмежувального законодавства із одночасним зволіканням з ухваленням законодавчого дозволу на роботу в середині країни приватним і громадським радіостанціям, а також посиленням цензури у державних і приватних ЗМІ, більшість з яких контролюються правлячою партією, політично вмотивованими переслідуваннями та залякуваннями незалежних журналістів і громадських активістів, а також розгоном мирних антиурядових демонстрацій. Відповіддю з боку громадськості став початок у 2011 році організованого через соціальні мережі позапартійного молодіжного руху у вигляді серії протестів проти неприборканої корупції, широко поширеної бідності, відсутності доступу до соціальних послуг і дедалі більшого обмеження свободи слова [Angola's Upcoming Elections. 2012].

У Бурунді майже через рік після інавгурації президента Еваріста Ндайшіміє (2020 рік) влада зняла деякі обмеження, накладені на громадянське суспільство, але при цьому вдвічі посилила тиск на правозахисників і журналістів, які вважаються критиками уряду, у т. ч. у формі ув'язнення декого з них, призупинила діяльність антикорупційної організації PARCEM (Parole et Action pour le Réveil des Consciences et l'Évolution des Mentalités – Слово і дія для пробудження свідомості та еволюції менталітетів) і місцевої радіостанції Bonasha FM. Уряд також продовжив використання законів, які регулюють діяльність вітчизняних та іноземних неурядових організацій, у т. ч. закон про ЗМІ 2018 року, який змушує журналістів та співробітників вітчизняних і міжнародних організацій звертатися за дозволом до провінційних і

місцевих органів влади для виконання своєї роботи. Була призупинена діяльність Британської телерадіомовної корпорації (BBC) і Голосу Америки (VOA). Тільки небезпека втрати прямої бюджетної підтримки від ЄС примусила уряд розпочати 8 грудня 2020 року політичний діалог у країні, спрямований на розробку "дорожньої карти" реформ [*Burundi: Entrenched Repression...*, 2021].

У Замбії ще 2009 року був ухвалений закон №16, відомий як закон про неурядові організації. Згідно з ним Реєстраційна рада неурядових організацій, у якій домінує уряд, наділена повноваженнями здійснювати повний та беззастережний контроль і втручатися у роботу ОГС. Замбійські організації протестували проти цього закону у рік його ухвалення. Вони були стурбовані свавільними процедурами реєстрації ОГС, нав'язуванням їм кодексу поведінки та вимогою подавати щорічну інформацію про їхню діяльність, про спонсорів, рахунки та особисті статки її працівників. Закон передбачає за недотримання цих вимог покарання, які варіюються від призупинення до анулювання реєстрації організації. Напередодні президентських виборів 2021 року лідер опозиції і один з кандидатів цю посаду президент Хакаінде Хічілема називав закон "драконівським і репресивним" і пообіцяв підтримати його скасування. Але і через два роки після його обрання президентська адміністрація не вжила заходів, щоб виконати передвиборчу обіцянку, хоча закон суперечить кільком міжнародним угодам із прав людини, ратифікованим Замбією, зокрема Міжнародному пакту про громадянські та політичні права, Африканській хартії прав людини та народів, Керівним принципам Африканського Союзу щодо свободи асоціації та зборів. Прийняття аналогічного закону про внесення змін до закону про приватні волонтерські організації, який суттєво обмежить громадянський простір і діяльність неурядових організацій, очікується також у Зімбабве. Ухвалені зміни дозволять уряду Зімбабве скасовувати реєстрацію організацій, які вважаються такими, що мають "політичну належність", практично не вдаючись до судового перегляду. Влада вже скористалася чинним законом про приватні волонтерські організації, щоб скасувати реєстрацію сотень організацій громадянського суспільства [*Zambia: Repeal Law...*, 2023; Smidt, 2018].

Найбільш резонансними з погляду політичного тиску влади на ОГС є випадки залякування його активістів і поліцейських репресій. Уже згадувана доповідь дослідницької групи в рамках платформи CIVICUS містить висновок, що тільки у 2022 році у всьому світі (наводилася цифра про повідомлення із 107 країн) відбувалося залякування ОГС та їх активістів у різних формах, включаючи виклики в поліцію на допит, погрози арештами та судовим переслідуванням, публічна огула, обшуки будинків та офісів. При цьому залякування частіше використовується державними структурами, зокрема поліцією та силами безпеки. Для обмеження свободи слова також часто використовується цензура, що було зафіксовано у 86 країнах. Встановлено понад 200 випадків у 85 країнах світу, коли акцій протесту були зірвані владою, причому у 69 випадках із неадекватним застосуванням фізичної сили. Усі подібні випадки були зафіксовані і в Африці на південь від Сахари. Найпоширенішою формою репресивного тиску було затримання журналістів, що було задокументовано щонайменше у 24 країнах цієї частини континенту, у 18 країнах траплялися фізичні напади на них. У Гвінеї солдати зупинили двох журналістів – Аліу Масі Діалло із інформаційної агенції Guinée Info та Мамаду Мака Діалло із інформаційної агенції Guinée 114, яких було піддано образам і погрозам. У Тунісі поліція провела рейд і обшук будинку керівника радіостанції Mosaïque FM Нуреддіна Бутара та заарештувала його. 17 серпня 2023 року поліція в Ефіопії заарештувала засновника та редактора каналу Negari TV на YouTube Йіднекачева Кебеде, якому у суді було висунуто звинувачення в допомозі "елементам, що виступають проти миру", і створенні контенту "з наміром спровокувати насильство". Двома днями раніше у Сомаліленді (невизнаному квазідержавному утворенні на території Сомалі) було засуджено журналіста Бушаро Алі Мохамеда до одного року позбавлення волі попри відсутність переконливих доказів того, що він активно висвітлював занепад демократії в Сомаліленді та називав нинішнього лідера "автократичним". 8 вересня 2023 року у столиці Демократичної Республіки Конго Кіншасі поліцейські затримали відомого журналіста Станіса Буджакера Тшіамалу за звинуваченням у "поширенні неправдивих чуток" і "неправдивої"

інформації", що було відповіддю силовиків на появу анонімної статті в журналі *Jeune Afrique*, в якій стверджувалося, що офіцери військової розвідки причетні до викрадення та вбивства опозиційного депутата Черубіна Окенде Сенги. Арешти журналістів відбувалися у 2022 році в Ефіопії, Сенегалі, Південному Судані, Гвінеї, Кенії, Південній Африці, Есватіні* [Barreto et al, 2023].

У грудні 2022 року група сомалійських ОГС з питань захисту прав людини і свободи преси була змушена звернутися зі спільним листом до генерального прокурора країни на підтримку затриманого поліцією генерального секретаря Синдикату журналістів Сомалі Абдалле Ахмеда Муміна і з вимогою до уряду Сомалі припинити всі погрози, переслідування, залякування та свавільні арешти та затримання журналістів і активістів громадянського суспільства країни [Joint CSO Letter..., 2022].

Наступного року рішенням міністра внутрішніх справ Нігеру було призупинено діяльність Будинку преси (Maison de la Presse) у ситуації, коли країна оголосила про свій вихід із західноафриканського регіонального блоку ECOWAS і тому особливо потребувала свободи слова [Allegrozzi, 2024].

Ще відвертішим засобом репресій проти громадських організацій є застосування сили для припинення організованих ними або за їхньої участі акцій протесту. Таке відбувалося, зокрема, у Кенії. 20 березня 2023 року під час першої тижневої серії протестів проти стрімкого зростання вартості життя. Тоді поліція застосувала сльозогінний газ і заарештувала десятки людей, серед них двох лідерів опозиції. У місті Кісуму поліція застосувала бойові патрони для розгону протестувальників, убивши студента університету. 30 квітня 2023 р. у Найробі командувач поліції заборонив протести, посилаючись на публічну заяву президента Вільяма, що протести були незаконними.

Продемократичні протести були зірвані в Гвінеї та Судані, де правили військові хунти. У Судані у квітні 2023 року спалахнули протести проти військового перевороту, які були розігнані силовиками. Напередодні виборів президента Мадагаскару в

* Колишня Лесото

листопаді 2023 року було розігнано за допомогою сльозогінного газу опозиційний протест проти того, що протестувальники назвали "інституційним переворотом". У Сенегалі було придушено кілька протестів у березні 2021 року на захист лідера опозиції Усмана Сонко*, проти якого тривало судове переслідування. Силове придушення протестів супроводжувалось обмеженням мобільного Інтернету і доступу до соціальних мереж. Жорстокому розгону піддавалися протести у Демократичній Республіці Конго, спрямовані проти відсутності безпеки та зловживань, спричинених збройним конфліктом. 30 серпня 2023 року було розстріляно понад 50 осіб під час протесту у місті Гома.

Придушувалися також виступи на захист навколишнього середовища. 23 травня 2023 Сили оборони Лесото насильно конфіскували пропагандистські плакати під час протестів проти негативних наслідків проєкту постачання води з гір, який загрожував погіршенням якості води. В Уганді відновилося судове переслідування дев'ятох студентів-активістів за протест проти запланованого будівництва Східноафриканського нафтопроводу (EACOP) і заклики відмовитися від цього проєкту [Barreto et al., 2023; Horne, 2023].

Залякування і придушення протестів застосовувалися не тільки до ЗМІ та політичних протестувальників, а й проти громадянського суспільства загалом. Так, у Беніні попри деяке зменшення урядового тиску правозахисники зізнаються, що вони дотримуються самоцензури через побоювання розправи. У Південній Африці залишається важким становище правозахисників і розслідувачів, які стикаються з погрозами, залякуванням і вбивствами. В Есватіні відверто антигромадською акцією стало вбивство у січні 2023 року відомого юриста-правозахисника Тулані Масеко на очах його дружини та дітей [Barreto et al., 2023]. У Буркіна-Фасо 1 грудня 2023 року невідомими було викрадено Дауду Діалло, генерального секретаря організації "Колектив проти безкарності та стигматизації спільнот" (Collectif contre l'Impunité et la Stigmatisation des Communautés – CISC) [Burkina Faso: Prominent Rights..., 2023].

* Після президентських виборів 2024 року новообраний глава держав Бассіру Діомаре Фрай призначив Сонко прем'єр-міністром країни.

Остання президентська каденція П'єра Нкурунзизи у Бурунді супроводжувалася постійними нападами на організації громадянського суспільства та на їх активістів, які зазнавали вбивств, зникнення безвісти, ув'язнень, і в кращому випадку, тільки погроз. У 2016 р. було закрито Християнську акцію за скасування тортур (ACAT-Burundi) та Асоціацію захисту прав людини та затриманих осіб (APRODH) разом з кількома іншими правозахисними групами, звинуваченими у "паплюженні іміджу країни" та "сіянні ненависті й розколу". Роком раніше керівник APRODH пережив замах на нього, під час якого загинули його син і зять. Реформи, запроваджені новим президентом Ндайшміє, лише обмежено вплинули на стан свободи висловлювань. Серйозні порушення прав людини, включаючи позасудові вбивства, насильницькі зникнення та свавільні арешти, хоча й меншою мірою, але не припинились і після його інавгурації в червні 2020 року [*Burundi: Entrenched Repression, 2021*].

Обмеження, яких зазнало ГС Кенії під час президентства Ухуру Кеніати (2013–2022 роки), оцінюються як найсуворіші за всю історію країни. Посилилися переслідування правозахисників, свавільні арешти громадських активістів, обшуків у їхніх офісах і будинках. Для придушення активності громадянського суспільства уряд використав як привід необхідність антитерористичних заходів. Було застосовано тактику дифамації правозахисників у вигляді наклепницької кампанії з дискредитації їхньої діяльності, для чого використовувалися факти отримання ними зовнішньої донорської підтримки [*Smidt, 2018*].

Урядова тактика політичного тиску на громадянські рухи, зокрема застосування поліцейських репресій і збройної сили, має наслідком не тільки зниження громадської активності, на що розраховує влада, а й дзеркальне силове реагування, особливо з боку молодого покоління. Одним з найбільш відомих прикладів такого реагування є протестний рух в Ефіопії за назвою "Кеерроо", який об'єднав молодь народу оромо. Причиною виникнення руху у 1991 році була соціальна невлаштованість молоді оромо, але наявність такої самої проблеми по всій країні спричинила розгортання масових протестів національного масштабу. Причому протести

часто супроводжувалися руйнівними і насильницькими діями, а крім того, подекуди переростали у міжетнічні зіткнення. Хвиля протестів почала вщухати тільки у 2018 році, коли уряд вжив заходів із забезпечення молоді робочими місцями і можливостями започаткування власного бізнесу [Исмаилова, 2029, с. 86–96].

Перспективи ГС на Африканському континенті. Механізми і характер відносини між владою і громадянським суспільством на Африканському континенті безумовно видозмінюватимуться відповідно до того, як будуть змінюватися обидві сторони цих відносин. У цьому відношенні першочерговий інтерес становить подальший розвиток ГС та його організацій. У міркуваннях стосовно цього дослідників проблеми особливо цікавить відповідь на досі відкрите питання – чи буде експорт західних моделей успішним для африканських умов у довгостроковій перспективі, беручи до уваги, що соціально-політичні структури в Африці дуже складні, а простір між державою, сім'єю і ринком характеризується надзвичайно великою різноманітністю форм організації. Але, як зауважує Нойберт, не можна пропустити більш важливе і більш фундаментальне питання – як Африка відповідатиме на виклики глобалізованої сучасності, як змінюватимуться не тільки влада, а й форми соціальної самоорганізації. На думку Нойберта, поняття громадянського суспільства з його жорсткими нормативними стандартами є занадто вузьким для цієї мети і дозволяє описати лише частину цих процесів. Судячи з усього, доведеться зіткнутися з викликом конкуруючих концепцій соціальної самоорганізації. З одного боку, було б наївно припускати, що організації громадянського суспільства витискатимуть альтернативні форми суспільної самоорганізації. З іншого боку, підтримка місцевих форм самоорганізації буде означати перехід на бік певної нової соціальної моделі [Neubert, 2014, p. 17–18]

На перший погляд, ОГС не повинні автоматично сприймати державу та її апарат загрозою для їхньої незалежності. Домовленість між обома сторонами має полягати у досягненні балансу між цілями ОГС і можливими наслідками їх відносин з владою для всіх учасників або бенефіціарів. Тобто, з одного боку, кожна ОГС не повинна втрачати свою ідентичність або змінювати свої цілі, з іншого боку, вона повинна переконати усіх, що є підзвітною і

прозорою. Відносини по лінії уряд / держава – ОГС, на думку Малліа, повинні бути відкритими для їх перегляду, щоб залишалося відкритим вікно для їх взаємного коригування. Уряд повинен знайти способи дозволити ОГС залишатися самими собою, одержуючи від цього вигоду, і необхідно дотримуватися дистанції, яка передбачена правилами, в межах яких вони діють. Тому одним зі способів покращити ситуацію для ОГС є проведення ними кампаній за кращі правила, якими регулюються відносини між владою і ними [Mallya, 2009, p. 119–120]

Говорячи про перспективи відносин між ОГС та владою, Чізмен звертає увагу на репутаційну проблему, яка полягає у тому, що легальні організації брали участь у широкому спектрі заходів для просування демократії та прав людини у партнерстві з міжнародними спонсорами. Але це зробило їх вразливими до звинувачень у тому, що вони є агентами західних держав. Проблема є важко вирішуваною, оскільки відкрита підтримка Заходом груп громадянського суспільства, його фінансові ін'єкції, як частина спроби відродити демократію в усьому світі, після війни в Україні (тобто за результатами зіткнення демократичної і авторитарної цивілізацій – *авт.*) можуть легко призвести до негативних наслідків і надихнути подальші репресії. Крім того, у контексті зростання геополітичної конкуренції постане питання і про те, чи можуть обмеження західного фінансування та можливе припинення участі Заходу через економічні проблеми, з якими зараз стикаються багато європейських і північноамериканських держав, створити вакуум, який може бути заповненим авторитарною владою [Cheeseman, 2022].

Певне занепокоєння майбутнім громадянського суспільства в Африці висловлює Шмідт, привертаючи увагу до того, що ситуація з громадськими організаціями помітно покращилася лише в деяких західно- та південно-африканських країнах, у той час як уряди країн Африки на південь від Сахари знайшли нові способи контролю та обмеження громадянського суспільства, внаслідок чого його простір у цій частині континенту звужується, хоча його організації вміло пристосовуються до нових обмежень і знаходять нові способи висловлення критики на адресу уряду. Шмідт наголошує на важливій ролі міжнародних партнерів африканських країн, які, на її

думку, не повинні грати на руку риториці авторитарних урядів, які дискредитують ОГС як агентів західного світу через те, що вони отримують від нього фінансову допомогу. У ситуаціях, коли ОГС та уряди змагаються за донорське фінансування, виділення більших довгострокових ресурсів першим може пом'якшити певний скептицизм урядів щодо груп громадянського суспільства, що фінансуються з-за кордону, а також допомогти довгостроковому плануванню в середині ОГС. Нарешті, особливу роль можуть відіграти приватні інвестиції в африканські країни. Вони можуть сприяти загальному економічному зростанню і таким чином створити основу для незалежності громадянського суспільства в африканських країнах як від урядів, так і від іноземних донорів [Smidt, 2018].

Останніми роками на тлі звуження простору для ГС на континенті все ж таки з'явилися певні підстави для оптимізму щодо його майбутнього. Вони нав'язані, зокрема, результатами проведеного 9 лютого 2022 року спільного засідання Економічної, соціальної та культурної ради Африканського Союзу (AU-ECOSOCC) і Міжнародного комітету з питань допомоги жінкам (Oxford Committee for Famine Relief – OXFAM International). Серед інших питань учасники зустрічі розглянули проблеми, з якими стикаються ОГС, і закликали АС та його відповідні органи розглянути питання про інтеграцію ОГС на всіх рівнях розробки та впровадження політики в рамках Партнерства Африка–ЄС, включаючи впровадження попередньо узгоджених протоколів і запропонованих проєктів у рамках Партнерства. Зокрема, на зустрічі було наголошено на необхідності відновити існуючі механізми залучення громадянського суспільства в Партнерстві Африка–ЄС, включаючи Керівну групу африканського громадянського суспільства [*Civil Society Communique...*, 2022].

Певними позитивними моментами був позначений і 2023 рік, протягом якого у низці африканських країн було помічено послаблення репресій. У березні–квітні в Чаді були звільнені за президентським помилюванням понад 300 в'язнів, засуджених за участь у протестах. У Бурунді були виправдані та звільнені правозахисниці, які брали участь в Асоціації жінок-юристів Бурунді та Асоціації за мир і просування прав людини. У Руанді був

звільнений відомий критик уряду, раніше засуджений до 25 років ув'язнення за звинуваченнями в тероризмі [Barreto et al., 2023].

З одного боку, на шляху розвитку як держави, так і громадянського суспільства в Африці стоять серйозні перешкоди. Хасан, торкаючись Північної Африки, називає такі, як персоналізація режиму, мілітаризація політики, бюрократичні та економічні обмеження [Hassan, 2008]. Можна впевнено віднести ці перешкоди, хай і з різним ступенем їх інтенсивності, до всіх частин континенту. З іншого боку, як відзначали аналітики, ОГС, на противагу перешкодам, самі повинні створювати передумови залучення громадян до участі у розробці урядової політики – вони самі повинні бути відкритими та доступними для населення, особливо для бідних і маргіналізованих; самі відчувати необхідність своєї участі у політичних дебатах; вони повинні мати уявлення про потенційну користь від своєї діяльності та про свою заявлену мету [Tessema, 2019].

Загальна перспектива для африканського громадянського суспільства буде, швидше за все, визначатися результатами нинішнього міжцивілізаційного протистояння, одним із ключових питань якого є питання перемоги або поразки авторитарного і демократичного способу суспільно-політичної організації. Перемога авторитаризму над демократією скоріше за все заохотить перейти на його бік більшу частину африканського й азійського світів, що поставить під сумнів перспективи незалежності там громадянського суспільства від правлячих режимів. Тоді воно якщо й існуватиме, то переважно не у формі NGO, а у формі GONGO – спотвореного симулякра громадської участі.

РОЗДІЛ 10

ВЗАЄМОДІЯ ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

Взаємодія держави та громадянського суспільства (ГС) є ключовим елементом політичного та соціального розвитку будь-якої країни. В країнах Східної та Південно-Східної Азії ця взаємодія набуває особливої важливості через складну політичну, економічну та культурну динаміку регіону. Дослідження цієї теми дозволяє зрозуміти, як різні уряди та громадянські організації співпрацюють або конфліктують, впливаючи на процеси демократизації, економічного розвитку та соціальної стабільності.

Історичний контекст. Історичний розвиток країн Східної та Південно-Східної Азії значно вплинув на формування сучасної взаємодії між державою та громадянським суспільством. Колоніальне минуле, різні форми правління, включаючи авторитарні режими та військові диктатури, а також вплив зовнішніх сил створили специфічні умови для розвитку громадянських інститутів. До прикладу, Індонезія була колонією Нідерландів до 1949 року. Колоніальна влада суворо контролювала політичне життя та придушувала будь-які спроби створення незалежних громадських організацій. Після здобуття незалежності країна пережила період авторитарного правління Сухарто (1967–1998), що також негативно вплинуло на розвиток громадянського суспільства. Лише після падіння режиму Сухарто Індонезія розпочала демократичні реформи, що дозволило громадянському суспільству активно розвиватися [Aspinall & Fealy, 2010]. Так само й Малайзія була колонією Великобританії до 1957 року. Колоніальне правління залишило значний вплив на політичну систему країни, включаючи збереження деяких авторитарних елементів. Незважаючи на демократичні реформи, уряд Малайзії зберіг значний контроль над громадянським суспільством через закони про внутрішню безпеку та обмеження свободи зібрань і слова [Case, 2009].

Китай після громадянської війни 1949 року став народною республікою під керівництвом Комуністичної партії Китаю (КПК).

Авторитарне правління КПК, включаючи період "культурної революції" (1966–1976), суттєво обмежувало свободи громадян та розвиток незалежних громадянських інститутів. Після реформ Ден Сяопіна у 1980-х роках економічні свободи зросли, але політичний контроль залишився суворим [Shambaugh, 2008]. Зі свого боку, після Другої світової війни Корея була розділена на Північну та Південну зони окупації, що призвело до утворення двох окремих держав. Південна Корея пережила кілька військових переворотів та періодів авторитарного правління до демократизації у 1987 році. Міжнародна підтримка, зокрема з боку США, відіграла важливу роль у розвитку тут демократичних інститутів та громадянського суспільства [Kim, 2021]. Філіппіни пережили тривалий період колоніального правління з боку Іспанії та США, що суттєво вплинуло на їх політичну систему. Після здобуття незалежності країна пережила періоди авторитарного правління, зокрема під час режиму Фердинанда Маркоса (1965–1986). Після повалення Маркоса під впливом "народної сили" (People Power) Філіппіни розпочали демократичні реформи, які підтримуються міжнародною спільнотою [Hedman, 2006].

Загальний історичний розвиток країн Східної та Південно-Східної Азії створив специфічні умови для формування сучасного громадянського суспільства. Колоніальне минуле, авторитарні режими та військові диктатури значно обмежували розвиток громадянських інститутів, створюючи атмосферу контролю та репресій. Водночас вплив зовнішніх сил, зокрема міжнародної підтримки та глобалізації, сприяв розвитку громадянського суспільства та демократичних інститутів у багатьох країнах регіону. Сучасні тенденції взаємодії між державою та громадянським суспільством у цій частині світу значною мірою залежать від історичного контексту. Демократичні країни, такі як Японія, Республіка Корея та Тайвань, мають розвинуті громадянські інститути та активне громадянське суспільство. В авторитарних країнах, таких як Китай, В'єтнам та М'янма, НУО діють в умовах суворого контролю та постійних репресій. Перехідні країни, такі як Індонезія та Філіппіни, демонструють складний баланс між демократичними реформами та обмеженнями з боку держави.

Політична система та громадянське суспільство. Країни Східної та Південно-Східної Азії демонструють широкий спектр політичних систем – від демократичних режимів (Японія, Південна Корея / Республіка Корея, Тайвань) до авторитарних (Китай включно з Гонконгом після 2019 року, В'єтнам, М'янма, Лаос, Північна Корея / КНДР). Крім того, існує велика кількість різноманітних перехідних варіантів (Індонезія, Малайзія, Камбоджа, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни, Бруней, Східний Тимор), що коливаються між цими двома полюсами. Ця різноманітність впливає на характер та інтенсивність взаємодії між державою та громадянським суспільством. Неможливість охопити в одній публікації весь великий обсяг емпіричного матеріалу змушує зосередитися лише на найбільш значущих кейсах відповідних форм взаємодії між державою та громадянським суспільством у регіоні.

Ліберально-демократичні режими

Республіка Корея. Політичний розвиток країни є прикладом успішної демократизації в регіоні Східної Азії. Перехід від авторитарного правління до ліберальної демократії розпочався у 1987 році після масових протестів, що змусили уряд піти на поступки та провести демократичні реформи [Shin, 2006]. Ці протести, відомі як Червневий демократичний рух, стали поворотним моментом в історії країни, що привів до прийняття нової конституції та проведення перших демократичних виборів [Kim, 2006]. Після переходу до ліберальної демократії громадянське суспільство стало відігравати важливу роль у політичному житті країни. Одним з найважливіших прикладів громадянської активності стали Свічкові протести 2016–2017 років. Мільйони людей вийшли на вулиці, протестуючи проти корупції та зловживань владою з боку президента Пак Чон Хе. Ці протести призвели до імпічменту та усунення президента з посади [Doucette, 2017].

Урядові установи в Республіці Корея активно співпрацюють з організаціями громадянського суспільства (ОГС) у різних сферах, включаючи захист прав людини, охорону навколишнього середовища та соціальне забезпечення. За даними Міністерства внутрішніх справ та безпеки Республіки Корея, станом на 2020 рік у країні зареєстровано понад 18 тисяч неурядових організацій. Серед них

близько 35% організацій опікуються соціальними послугами, 25% – охороною здоров'я та екологією, 15% - освітою та наукою [Supporting Growth of Civil Society..., 2021]. Участь громадян у волонтерських ініціативах також є значною. За даними Корейської агенції волонтерської служби (Korean Volunteer Agency, KVA), у 2019 році понад 12% населення Республіки Корея брали участь у різних формах волонтерської діяльності, що свідчить про високу соціальну активність громадян. Зокрема, однією з найбільших екологічних організацій у країні є "Чанйон Гіхве Мінджун" (Корейська Федерація за екологічний рух – КФЕР). Організація активно співпрацює з урядом у питаннях сталого розвитку та збереження природних ресурсів. КФЕР бере участь у розробці політики, проводить екологічні кампанії та моніторить виконання екологічних законів [Lee, 2015].

За результатами демократизації ОГС та громадські рухи стали активними учасниками політичного життя, впливаючи на процеси прийняття рішень та забезпечуючи дотримання демократичних норм. Наприклад, "Кукмін Гьонгдже Джонгі Хьопхве" (Громадянська коаліція за соціальну справедливість – ГКСС) активно виступає за економічні реформи та соціальну справедливість. Організація проводить дослідження, видає звіти та бере участь у громадських слуханнях, надаючи рекомендації уряду щодо економічної політики [Kang, 2021]. Іншим прикладом є феміністичний рух, який набув значної популярності в останні роки та вплинув на ухвалення нових законів, спрямованих на захист прав жінок [Kim, 2019]. У цьому зв'язку "Кьоль'юм Чосон Хваедам" (Об'єднана асоціація жінок Кореї – Korean Women's Association Unite, KWAU), заснована у 1987 році, відіграє ключову роль у боротьбі за права жінок та гендерну рівність. Наприклад, у 2018 році парламент Республіки Корея ухвалив закон, що посилив покарання за сексуальне насильство та домагання на робочому місці. Цей закон був значною мірою результатом кампаній та лобістської діяльності феміністичних організацій, включаючи "Кьоль'юм Чосон Хваедам" [Kim, 2019]. За її даними, кількість звернень до організації по допомогу у захисті від сексуального насильства збільшилася у період з 2016 по 2019 роки на 25% [2019 International Women's Day..., 2019].

Дослідження, проведене організацією у 2020 році, показало, що понад 70% жінок у Республіці Корея вважають гендерну ситуацію важливою проблемою, що потребує вирішення на державному рівні. Ці дані свідчать про високий рівень підтримки феміністичних ініціатив серед населення.

Японія є однією з найбільш розвинених демократій у Східній Азії, де громадянське суспільство відіграє важливу роль у політичному житті. За даними Міністерства внутрішніх справ та комунікацій Японії, станом на 2020 рік у країні зареєстровано понад 50 тисяч неурядових організацій, які активно беруть участь у різних сферах суспільного життя. Серед них понад 30% організацій зайняті соціальними послугами, 20% – охороною здоров'я та екологією, 15% – освітою та наукою [*Japan Statistical Yearbook...*, 2020]. Значною є участь громадян у волонтерських ініціативах. За даними Японського агентства з міжнародного співробітництва (JICA), у 2019 році понад 10% населення Японії брали участь у різних формах волонтерської діяльності [*Annual Report...*, 2019]. Участь громадянського суспільства у політичних процесах часто зосереджується на конкретних питаннях, таких як екологія, права людини та соціальна справедливість. Наприклад, організація "Генпатку Гіджюцу" (Громадянський центр інформації з питань ядерної енергії) активно виступає за закриття ядерних електростанцій та розвиток альтернативних джерел енергії. Після аварії на АЕС "Фукусіма" у 2011 році, ця організація стала однією з головних рушійних сил руху проти ядерної енергетики у країні [Kingston, 2012].

Японія має тривалу історію екологічних рухів, які відіграють важливу роль у формуванні державної політики у відповідній сфері. Організація "Ніхон Кьорюку" (Екологічна рада Японії) є однією з найбільших екологічних ОГС в країні, яка працює над захистом довкілля та збереженням природних ресурсів. Ця організація активно співпрацює з урядом, науковими установами та міжнародними організаціями, розробляючи та впроваджуючи екологічні програми та ініціативи [Imura, 2005]. Після аварії на АЕС "Фукусіма" громадські організації значно активізували свою діяльність. Опитування, проведене у 2016 році, показало, що понад 60% японців підтримують закриття всіх ядерних електростанцій у країні

[Pekkanen, 2016]. Це свідчить про високий рівень суспільної підтримки екологічних ініціатив та активну участь громадян у формуванні екологічної політики.

Японія також має активні організації, що опікуються захистом прав людини. Однією з них є "Японська асоціація з прав людини", яка працює над питаннями дискримінації, прав меншин та гендерної рівності. Ця організація проводить освітні програми, адвокацію та надає правову допомогу особам, чий права були порушені [Yamamoto, 2017]. Однією з ключових ініціатив є "Проект з боротьби з дискримінацією в школах", який спрямований на створення безпечного та інклюзивного середовища для всіх учнів. Асоціація підтримує права етнічних меншин, таких як айни та японські корейці, надаючи їм юридичну допомогу та сприяючи їхній інтеграції у суспільство. Організація також активно працює з правами іноземних робітників, забезпечуючи їм доступ до правової допомоги та захисту від експлуатації. В рамках програми "Жінки у політиці" організація підтримує жінок, які бажають взяти участь у політичному житті країни [Yamamoto, 2017]. За даними звіту за 2020 рік, організація надала правову допомогу понад 5 000 осіб, чий права були порушені. Крім того, завдяки освітнім програмам та кампаніям, організації вдалося підвищити обізнаність про права людини серед більш ніж 20 000 громадян.

Однією з найбільш відомих організацій також є "Ніхон Сейдзі Гаккай" (Японська асоціація політичних досліджень, Japanese Political Science Association – JPSA), яка досліджує політичні процеси та сприяє підвищенню політичної обізнаності громадян. Заснована у 1948 році, асоціація об'єднує науковців, дослідників та викладачів, які працюють у сфері політичних наук. JPSA проводить широко-масштабні дослідження з різних аспектів політичної системи Японії, включаючи виборчі процеси, партійні системи, урядові інституції та міжнародні відносини. Зокрема, спеціалізована дослідницька група JPSA "Політична освіта" вивчає зв'язок між освітою та політикою у контексті зниження вікового порогу для голосування до 18 років. У 2019 році було представлено дослідження "Забезпечення якості дошкільної освіти на рівні муніципалітетів та політичні й адміністративні чинники цього процесу", яке розглядало взаємозв'язок

між освітньою політикою та політичним управлінням [*Education and Politics Research Society*, 2019]. Організація також випускає щоквартальний журнал "Огляд японських досліджень з політичних наук" ("Japanese Political Science Review"), який висвітлює останні дослідження та події у сфері політичних наук [JPSA, 2025] та є важливим джерелом аналітичної інформації для уряду та громадськості. Незважаючи на високий рівень активності громадянського суспільства, в Японії його організації та структури стикаються з певними перешкодами та обмеженнями. Одним з основних є фінансування. Багато НУО стикаються з труднощами у забезпеченні стабільного фінансування своєї діяльності. За даними дослідження, проведеного Японською асоціацією нової громадськості (Japan Association of New Public; JANP), понад 40% організацій вказали на недостатність фінансування як основну перешкоду для своєї діяльності [*Japan Association of New Public*, 2019].

Тайвань. Подібно до Республіки Корея, перехід до ліберальної демократії у Тайвані розпочався у 1987 році зі скасування воєнного стану, що тривав з 1949 року. Цей процес дозволив громадянським організаціям вільніше діяти та сприяти розвитку демократичних інституцій. Важливу роль у цьому відіграла Тайванська асоціація за права людини (Taiwan Association for Human Rights – TAHN), яка була заснована у 1984 році і активно працювала над захистом прав людини та просуванням демократичних реформ. І сьогодні TAHN є провідною організацією, що захищає права людини у Тайвані. Її діяльність охоплює широкий спектр питань, включаючи права мігрантів, свободу слова, права ЛГБТ+ спільноти та гендерну рівність. TAHN захищає свободу слова та право на інформацію, працюючи над забезпеченням прозорості уряду та медіа. Організація часто виступає з критикою урядових обмежень на свободу преси та інтернету, а також підтримує журналістів та активістів, які зазнають переслідувань за свою діяльність. Наприклад, TAHN активно підтримувала кампанії проти законодавчих ініціатив, що могли обмежити свободу слова, та виступала за впровадження законів, що захищають права журналістів [TAHN, 2008]. У сфері гендерної рівності TAHN проводить дослідження та освітні програми, спрямовані на підвищення обізнаності про гендерну дискримінацію та

просування рівних прав для жінок. Організація також активно адвокатує за впровадження законодавчих змін, спрямованих на боротьбу з гендерною дискримінацією та насильством [*Human Rights Get Mixed Report Card*, 2000].

За даними Міністерства внутрішніх справ Тайваню, станом на 2020 рік у країні зареєстровано понад 20 тисяч НУО, що активно діють у різних сферах, включаючи права людини, охорону здоров'я, екологію та соціальні послуги [Shawn, 2023]. Ця динаміка багато в чому відповідає аналогічним кейсам Японії та Республіки Корея, що були представлені вище. У ширшому контексті громадянського суспільства Тайваню такі організації, як Тайванський селянський фронт (Taiwan Rural Front), відіграли важливу роль у захисті прав фермерів та протидії несправедливій експропріації земель. Наприклад, Фріда Цай, активна учасниця та представниця Taiwan Rural Front, очолювала численні протести проти політики, яку сприймали як таку, що надає перевагу забудовникам над місцевими фермерами. У 2013 році вона мобілізувала сотні людей для захоплення будівлі Виконавчого Юаня (кабінету міністрів) у відповідь на рішення уряду повіту Мяолі щодо перепрофілювання земель [Loa, 2013]. У більшому масштабі студентський рух "Соняшників" 2014 року став визначною подією в демократичній історії Тайваню, продемонструвавши силу громадянського суспільства у формуванні політичного дискурсу та державної політики. Він виник як пряма реакція на Угоду про торгівлю послугами між берегами Тайванської протоки (CSSTA), яка була частиною ширшої Рамкової угоди про економічне співробітництво (ECFA), підписаної між Тайванем і Китайською Народною Республікою у 2010 році [Mo, 2013]. Метою угоди була лібералізація ринку послуг, що дозволяло компаніям з обох сторін працювати у таких секторах, як фінанси, телекомунікації та охорона здоров'я. Уряд стверджував, що це сприятиме економічному зростанню Тайваню, однак критики побоювалися, що угода призведе до посилення китайського впливу на економіку та медіа-індустрію Тайваню, що може загрожувати його автономії [Mo, 2013]. Додаткове занепокоєння викликала відсутність прозорості в процесі переговорів.

18 березня 2014 року студентські протестувальники захопили будівлю Законодавчого Юаня у Тайбеї, розпочавши 24-денну

окупацію парламенту. Їхній протест був викликаний тим, що правляча партія Гоміньдан (КМТ) намагалася ратифікувати угоду без детального обговорення окремих її положень, що багато хто сприймав як підрив демократичних процедур [Cole, 2014]. Протестувальники вимагали, щоб угода пройшла ретельний розгляд у парламенті та щоб громадськість брала активнішу участь у формуванні політики щодо відносин з Китаєм. Протистояння загострилося 23 березня, коли протестувальники спробували захопити будівлю Виконавчого Юаня [Brown & Li, 2014]. Поліція жорстко відреагувала, застосувавши кийки та водомети, що призвело до численних травм і викликало широкий резонанс та критику уряду. Незважаючи на насильницький розгін, громадська підтримка руху тільки зростає. 30 березня близько 500 000 осіб вийшли на проспект Кетагалан перед Президентським палацом, що стало однією з найбільших масових демонстрацій в історії Тайваню [Wang, Lee & Kan, 2014].

Рух досяг часткової перемоги 6 квітня, коли спікер Законодавчого Юаня Ван Цзіньпін оголосив, що угода CSSTA не буде ратифікована, поки не буде прийнято закон про контроль за укладенням угод між Тайванем і Китаєм. Після цієї заяви протестувальники 10 квітня мирно залишили будівлю парламенту, офіційно завершивши окупацію. Наслідки руху "Соняшників" суттєво змінили політичний ландшафт Тайваню. Він послабив позиції Гоміньдану, що стало однією з причин їхньої поразки на місцевих виборах 2014 року та президентських виборах 2016 року, які виграла Демократична прогресивна партія (DPP) на чолі з Цай Інвєнь [Li, 2020]. Багато активістів, які брали участь у протестах, згодом заснували нові політичні партії та громадські організації, включаючи "Нову силу" (New Power Party, NPP) [Ho, 2018].

Авторитарні режими

Китайська Народна Республіка (КНР) має складну та специфічну ситуацію у сфері взаємодії між НУО та державною владою. Уряд країни, підпорядкований керівництву Комуністичної партії Китаю (КПК), суворо контролює діяльність ГС через законодавчі та регуляторні механізми. У 2017 році був ухвалений

Закон "Про управління діяльністю іноземних неурядових організацій на території КНР". Цей Закон зобов'язує всі іноземні ОГС, що діють у Китаї, реєструватися в Міністерстві громадської безпеки та отримувати офіційного китайського партнера. Це положення надає уряду значний контроль над діяльністю іноземних ОГС, обмежуючи їх автономію та можливості впливати на політичні та соціальні процеси в країні [Shieh, 2018]. Водночас у країні діє велика кількість "офіційних" ОГС з "китайською специфікою", що фактично виступають у ролі "приводних пасів" контролю КПК над громадянським суспільством.

За даними Міністерства громадських справ Китаю, станом на 2019 рік у країні було зареєстровано понад 866 000 "соціальних організацій", включаючи громадські об'єднання, фонди та некомерційні установи [*The Ministry of Civil Affairs Releases...*, 2020]. Однак більшість з цих організацій працюють під суворим контролем уряду і мають обмежену автономію. Зокрема, Китайська федерація жінок (All-China Women's Federation – ACWF) є офіційною масовою організацією, що підтримується урядом та контролюється КПК. Вона працює над питаннями гендерної рівності, захисту прав жінок та дітей, а також сприяє участі жінок у політичному житті. ACWF проводить освітні програми, спрямовані на підвищення обізнаності про права жінок та гендерну рівність. Організація також підтримує жінок-підприємців та надає їм доступ до ресурсів та навчальних програм. Водночас ACWF часто виступає як канал для реалізації урядової політики, що обмежує її автономність та незалежність [Zhou, 2019].

Подібним чином Китайська асоціація охорони природи (China Environmental Protection Foundation – CEPF) є однією з найбільших екологічних організацій у країні. Вона співпрацює з урядом у питаннях збереження навколишнього середовища та сталого розвитку. Організація проводить численні кампанії з висадки дерев, збереження водних ресурсів та боротьби з забрудненням повітря. У 2015 році в рамках спільної ініціативи між урядом Китаю та CEPF була запущена масштабна кампанія з очищення річки Янцзи. Ця ініціатива включала залучення місцевих громад, освітні програми та моніторинг якості води. Незважаючи на успішну реалізацію

проекту, він також став прикладом того, як уряд використовує ОГС для досягнення своїх екологічних цілей без надання їм реальної автономії. CEPF активно бере участь у розробці та впровадженні екологічної політики, працюючи разом з урядовими установами. Однак, як і інші офіційні ОГС, вона діє в рамках, встановлених урядом, і часто використовується для реалізації державних програм [Hildebrandt, 2013].

Нарешті, Китайська фундація прав людини (China Human Rights Foundation – CHRf) є проурядовою організацією, що опікується питаннями прав людини в рамках політики КПК. Її часто критикують за те, що вона не є незалежною та виконує функції пропаганди урядової позиції. CHRf проводить освітні програми та семінари, однією з основних цілей яких є пропагування так званої "китайської моделі прав людини", яка підкреслює пріоритет економічних і соціальних прав над політичними та громадянськими правами. Організація часто проводить заходи у співпраці з урядовими установами та іншими проурядовими організаціями, що дозволяє їй досягати ширшої аудиторії [Stern & Hassid, 2012]. Один з найвідоміших прикладів критики CHRf стосується її реакції на протести в Гонконзі у 2019 році. Під час цих протестів організація підтримала позицію уряду Китаю та звинуватила протестувальників у насильстві та підриві стабільності. Це викликало обурення серед міжнародної спільноти та правозахисних організацій, які розглядали дії уряду КНР як порушення прав людини на свободу слова та зібрань [Hong Kong: Crackdown Amid Covid-19, 2020].

Державний контроль значно обмежує діяльність ГС в Китаї. Законодавчі обмеження, бюрократичні процедури та ризик репресій створюють складні умови для роботи незалежних громадських організацій. Багато організацій змушені діяти в умовах самоцензури та обмежувати свою діяльність відповідно до офіційної лінії правлячої партії. Крім того, вони зобов'язані регулярно подавати звіти про свою діяльність та фінансовий стан до відповідних державних органів. Недотримання цих вимог може призвести до анулювання реєстрації та припинення діяльності організації. Такий підхід дозволяє уряду зберігати контроль над діяльністю НУО та обмежувати їхні можливості для незалежної діяльності [Hildebrandt,

2013]. Ризик репресій є постійною загрозою для ОГС в Китаї. Організації, які відкрито критикують уряд або виступають за права людини, часто стають об'єктами репресій. Це може включати арешти їх лідерів, закриття офісів, вилучення документів та обладнання, а також блокування банківських рахунків. Наприклад, у 2015 році китайська влада провела масштабну операцію проти НУО, що працювали в сфері трудових прав, арештувавши 21 адвокатів та активістів у провінції Гуандун [*Chinese Labor Activists...*, 2015].

В'єтнам є однією із соціалістичних республік Південно-Східної Азії, де держава відіграє ключову роль у всіх аспектах суспільного життя, включаючи діяльність неурядових організацій. Після економічних реформ "Đổi Mới", запущених у 1986 році, які відкрили країну для ринкової економіки, кількість ОГС у В'єтнамі значно зростає. В'єтнамський уряд визнав важливість громадянського суспільства у сприянні соціально-економічному розвитку, але водночас зберіг суворий контроль над діяльністю його організацій. Основні законодавчі акти, що регулюють діяльність ОГС, включають Декрет № 45/2010/ND-CP та Декрет № 93/2009/ND-CP, які визначають правила їх реєстрації, управління та фінансової звітності.

Однією з найбільших "парасолькових" організацій, що об'єднує понад 140 наукових та технічних асоціацій, є В'єтнамський союз наукових та технічних асоціацій (Liên hiệp các Hội Khoa học và Kỹ thuật Việt Nam – VUSTA). Союз працює над розвитком у країні науки та техніки, сприяючи реалізації державних програм та проєктів. Організація співпрацює з урядом у розробці наукових та технічних політик, проводячи дослідження та надаючи експертні висновки. VUSTA також проводить освітню діяльність, організовуючи конференції, семінари та тренінги для науковців та інженерів [*The eighth National Congress...*, 2023]. Зі свого боку, Дослідницько-навчальний центр підтримки розвитку громад (Research and Training Centre for Community Development – RTCCD) є однією з провідних ОГС, що працює у сфері соціального розвитку. Організація займається проєктами з покращення умов життя у сільських районах, розвитку освіти та охорони здоров'я. CCD активно співпрацює з місцевими урядами та громадами, реалізуючи проєкти, що

сприяють сталому розвитку та покращенню якості життя населення. Організація також займається адвокацією, підвищуючи обізнаність про соціальні проблеми та пропонуючи рішення на рівні політики [*Policy Advocacy*, 2025]. Нарешті, В'єтнамська асоціація захисту прав споживачів (*Hội Tiêu chuẩn và Bảo vệ người tiêu dùng Việt Nam – VINASTAS*) зайнята сприянням формуванню споживчої культури та забезпеченню дотримання стандартів якості товарів та послуг. Організація проводить освітні кампанії, дослідження ринку та адвокаційні заходи, спрямовані на підвищення обізнаності споживачів про їхні права. VINASTAS також активно співпрацює з урядом у розробці законодавства та політики, що забезпечують захист прав споживачів [*Thông điệp Ngày...*, 2024]. Державний контроль у В'єтнамі значно обмежує діяльність НУО. Всі організації зобов'язані реєструватися в Міністерстві внутрішніх справ та підлягають суворому нагляду. НУО повинні подавати докладні звіти про свою діяльність та фінансовий стан, що дозволяє уряду ретельно контролювати їхню діяльність. Крім того, НУО змушені діяти в умовах самоцензури, уникаючи чутливих тем, таких як права людини, політичні реформи та свобода слова. Організації, що намагаються займатися цими питаннями, часто наражаються на репресії з боку держави [*Vasavakul*, 2003].

М'янма (раніше відома як Бірма) є країною, де взаємодія між неурядовими організаціями та державою відзначається високим рівнем складності та напруженості. Особливо драматичні зміни сталися після військового перевороту в лютому 2021 року. До цього часу М'янма переживала період обмеженої демократизації, який розпочався після виборів 2010 року та подальших реформ. Організації громадянського суспільства, хоча і під суворим контролем, мали деякий простір для діяльності, зокрема у сферах розвитку, охорони здоров'я, освіти та захисту прав людини. Військовий переворот, організований командувачем збройних сил Мін Аун Хлайном, призвів до масових протестів, які були жорстоко придушені. Військовий режим відразу почав проводити репресії проти лідерів громадянського суспільства та його організацій, що спричинило серйозні травмуючі наслідки для демократії в цілому.

Організація "88 Generation Peace and Open Society" є однією з найвідоміших груп у М'янмі, яка працює над питаннями прав людини. Вона була заснована колишніми студентськими активістами, які брали участь у масових протестах 1988 року. Після військового перевороту 2021 року ця організація стала одним із головних об'єктів репресій. Багато її лідерів були заарештовані, включаючи Кхун Кау Су, який був засуджений до тривалого тюремного ув'язнення за свою активну позицію проти військового режиму [*Myanmar: Junta Escalates...*, 2021]. Національна ліга за демократію (NLD), політична партія, що очолюється лауреаткою Нобелівської премії миру Аун Сан Су Чжі, працювала в тісній співпраці з багатьма ОГС у сфері демократичних реформ та розвитку. Після перевороту військові арештували багатьох лідерів NLD та їхніх союзників, а партія була оголошена поза законом [*Myanmar: Junta Escalates...*, 2021]. Організації, що підтримували NLD, зазнали значних репресій. Військовий режим чинив арешти, обшуки та закриття офісів багатьох організацій, що працювали над питаннями прав людини та демократичних реформ.

Організації, які опікувалися гуманітарною допомогою та розвитком, такі як "International Rescue Committee" (IRC) та "Save the Children", також зіткнулися з великими перешкодами. Після перевороту доступ до багатьох районів країни був обмежений, а гуманітарні місії часто зупинялися через військові дії та адміністративні перешкоди, створені режимом. Репресії проти ОГС у М'янмі після перевороту 2021 року були масштабними та систематичними. Військовий режим запровадив численні обмеження на діяльність НУО, включаючи нові законодавчі акти, які значно зменшили можливості для реєстрації та фінансування організацій. Наприклад, закон про реєстрацію організацій вимагає суворої перевірки та надання детальних звітів про джерела фінансування, що дозволяє уряду контролювати діяльність ОГС та зупиняти їхню роботу за найменшої підозри [*Responding to the Myanmar Coup*, 2021]. ОГС змушені діяти в умовах суворої самоцензури. Будь-яка діяльність, яка може бути сприйнята як опозиційна або критична до військового режиму, негайно карається. Це призвело до того, що багато організацій згорнули свою діяльність або перейшли у підпілля, працюючи через неофіційні мережі та використовуючи анонімні канали для комунікації та координації.

ОГС, які все ще намагаються працювати у М'янмі, стикаються з численними викликами. Наприклад, організація "Free Burma Rangers" (FBR), яка опікується гуманітарною допомогою та документуванням порушень прав людини у конфліктних зонах, регулярно стикається з арештами своїх членів, блокуванням діяльності та нападами з боку військових. Незважаючи на це, FBR продовжує свою діяльність, забезпечуючи допомогу постраждалим громадам та поширюючи інформацію про порушення прав людини в М'янмі на міжнародному рівні [*Annual Report 2021, 2022*]. Інший приклад – організація "Women's League of Burma" (WLB), яка працює над захистом прав жінок та гендерною рівністю. Після перевороту WLB зазнала значних утисків, включаючи арешти лідерів та закриття офісів. Однак організація продовжує свою діяльність через неофіційні канали, організовуючи тренінги та освітні програми для жінок у підпільних умовах [*Humanitarian Aid Crisis Report 2021 – 2024, 2024*].

"Перехідні" кейси

Сінгапур має репутацію країни з авторитарним режимом, з високим рівнем контролю з боку держави та обмеженням політичних свобод. Однак економічна стабільність і високий рівень життя дозволяють владі підтримувати порівняно мирне співіснування з громадянським суспільством, хоча й під суворим наглядом. Уряд Сінгапуру контролює діяльність ОГС через численні законодавчі та регуляторні механізми. Закон "Про громадянські асоціації" (Societies Act) вимагає, щоб усі організації реєструвалися та отримували дозволи на свою діяльність. Водночас уряд має широкі повноваження для відкликання реєстрації організацій, які він вважає небезпечними для національної безпеки або громадського порядку [Chua, 2012].

Незважаючи на суворий контроль з боку держави, НУО у Сінгапурі відіграють важливу роль у соціально-економічному розвитку країни. Вони опікуються питаннями захисту прав людини, гендерної рівності, захисту прав мігрантів, охорони здоров'я та екології. Однак їхня діяльність часто обмежується рамками, встановленими урядом, що знижує їх автономію та впливовість. Однією з провідних ОГС у Сінгапурі є Humanitarian Organization for Migration Economics (HOME). Ця організація захищає права мігрантів,

зокрема домашніх працівників, які часто зазнають зловживань та експлуатації. НОМЕ надає юридичну підтримку, медичну допомогу та притулок для жертв насильства та експлуатації. Організація також проводить освітні кампанії, спрямовані на підвищення обізнаності про права мігрантів та необхідність їх захисту [Lyons & Gomez, 2005]. Проте діяльність НОМЕ часто стикається з обмеженнями з боку уряду. Наприклад, організація змушена дотримуватися суворих правил щодо фінансової звітності та діяльності, що створює додаткові труднощі для її роботи. Крім того, будь-яка критика урядової політики щодо мігрантів може призвести до репресій або закриття організації.

Association of Women for Action and Research (AWARE) є ще однією важливою організацією, яка працює у сфері гендерної рівності та захисту прав жінок. AWARE проводить дослідження, освітні програми та адвокаційні кампанії, спрямовані на боротьбу з гендерною дискримінацією та насильством проти жінок. Організація також надає підтримку жінкам, які зазнали насильства, включаючи юридичну допомогу та психологічну підтримку [AWARE, 2025]. Попри значні досягнення, AWARE також стикається з обмеженнями у своїй діяльності. У 2009 році організація пережила внутрішню кризу, коли група консервативних членів спробувала захопити контроль над AWARE, що призвело до публічного скандалу та втручання уряду [Lyons, 2010]. Цей випадок показав, наскільки вразливою до внутрішнього та зовнішнього тиску може бути діяльність громадської організації у цій країні.

Нарешті, Function 8 є неурядовою організацією, заснованою у 2011 році групою активістів, які прагнули сприяти правам людини та свободі слова. Назва організації походить від ідеї "функції" у суспільстві – діяти на користь загального блага, а також "8" як символу безкінечності та відродження. Місія Function 8 полягає в тому, щоб підвищити обізнаність громадськості про права людини, сприяти демократичним реформам і підтримувати активну громадянську участь. Одним з ключових проєктів Function 8 є серія публічних лекцій, де виступають місцеві та міжнародні експерти з прав людини. Ці лекції надають платформу для обговорення важливих питань, що стосуються прав людини та демократії, а

також сприяють формуванню активного та обізнаного громадянського суспільства [Function 8, n.d.]. Члени Function 8 регулярно зазнають тиску та переслідувань. Деякі з них були арештовані або піддані судовим переслідуванням за участь у мирних протестах та інших формах громадянської активності. Наприклад, у 2012 році кілька членів Function 8 були заарештовані під час проведення мирного мітингу, присвяченого річниці введення закону про внутрішню безпеку (Internal Security Act, ISA), який дозволяє уряду затримувати осіб без суду на невизначений термін, і Function 8 активно виступає проти нього. Арешти та переслідування активістів під час цього заходу стали яскравим прикладом репресій, з якими стикається організація [*Saying No to Arbitrary Detention...*, 2012].

Таїланд має політичну історію, сповнену епізодів нестабільності, які значною мірою відображають характер взаємодії між державою та громадянським суспільством. Після військового перевороту 2014 року, коли владу захопила Національна рада з підтримки миру та порядку (NCPO), уряд запровадив жорсткі обмеження на діяльність громадських організацій. Ці закони були спрямовані на придушення політичної опозиції та активності ОГС, які критикували військовий режим. Багато лідерів ГС та активістів були арештовані або зазнали переслідувань за свою діяльність [*Thailand: Events of 2019*, 2020]. Наприклад, у 2016 році група активістів, які організували кампанію проти референдуму про нову конституцію, була заарештована за порушення закону про зібрання [*Thailand 2016/2017*, 2017]. На початку 2020-х років Таїланд став свідком нової хвилі протестів, спрямованих проти військового уряду та монархії. Протести, що почалися у 2020 році, були організовані студентськими рухами та підтримані широким колом громадянського суспільства. Вони вимагали реформ, включаючи зменшення впливу військових на політику та реформу монархії. Відповідь уряду на ці протести була жорсткою: було запроваджено нові закони, що обмежують свободу зібрань та вираження думок, а також посилено репресії проти лідерів протестів та ОГС в цілому [*Thailand: Events of 2019*, 2020].

Thai Lawyers for Human Rights (TLHR) є однією з найвідоміших організацій у Таїланді, що надає юридичну допомогу активістам та захисникам прав людини, які зазнають переслідувань з боку

держави. Після перевороту 2014 року TLHR стала ключовим гравцем у захисті прав людини, документуючи випадки порушень та надаючи юридичну підтримку жертвам репресій. Організація часто стикається з тиском та обмеженнями з боку уряду, включаючи спроби закрити їхній офіс та арешти членів організації. Незважаючи на це, TLHR продовжує свою діяльність завдяки міжнародній підтримці та співпраці з іншими правозахисними організаціями [Statement / Legal Opinion, 2025]. Foundation for Women (FFW) займається питаннями захисту прав жінок та гендерної рівності. Організація працює над запобіганням насильства проти жінок та наданням допомоги жертвам насильства. Після військового перевороту 2014 року FFW зіткнулася з суворим контролем з боку уряду, що обмежувало її здатність до проведення протестів та громадських кампаній. Однак FFW продовжує свою діяльність через освітні програми, підтримку жертв насильства та адвокаційні кампанії, спрямовані на зміну законодавства та підвищення обізнаності про гендерну рівність [Baker & Phongpaichit, 2014]. Загалом, громадянське суспільство в Таїланді демонструє стійкість та здатність до адаптації. Організації знаходять нові способи для залучення громадськості та міжнародної підтримки. Використання соціальних мереж та онлайн-платформ стає ключовим інструментом для мобілізації та поширення інформації. Крім того, співпраця з міжнародними організаціями та донорами допомагає НУО продовжувати свою діяльність у складних умовах [Freedom in the World 2021: Thailand, 2021].

Індонезія, найбільша країна Південно-Східної Азії, пережила значні політичні зміни з кінця 1990-х років. Після падіння авторитарного режиму Сухарто у 1998 році Індонезія вступила в період демократичних реформ, що значно змінило характер взаємодії між державою та громадянським суспільством. Однак, незважаючи на ці позитивні зміни, уряд Індонезії зберіг деякі інструменти контролю над громадянським суспільством. Закон № 17/2013 "Про громадські організації" (Law on Mass Organizations) встановлює для них правила реєстрації та діяльності, за якими вони зобов'язані реєструватися в Міністерстві внутрішніх справ та регулярно звітувати про свою діяльність. Цей закон також надає

уряду повноваження призупиняти або розпускати організації, якщо їхня діяльність вважається загрозою національній безпеці, суспільному порядку або моралі. Komisi untuk Orang Hilang dan Korban Tindak Kekerasan (KontraS) – Комісія з розслідування насильства та зниклих осіб є однією з провідних правозахисних організацій в Індонезії. Вона документує випадки насильства та зникнення людей, особливо під час правління Сухарто, та активно працює над просуванням правосуддя для жертв. KontraS також займається адвокацією за реформи в секторі безпеки та забезпеченням відповідальності за порушення прав людини. Незважаючи на значний тиск з боку уряду та радикальних груп, KontraS продовжує свою діяльність завдяки підтримці міжнародної спільноти [*Indonesia: Submission for Universal Periodic Review...*, 2018]. Аналогічно до своїх еквівалентів в таких країнах регіону, як Японія та Республіка Корея, Wahana Lingkungan Hidup Indonesia – WALHI (Форум з охорони довкілля Індонезії) є найбільшою екологічною НУО в країні. Організація працює над питаннями збереження навколишнього середовища, захисту прав місцевих громад та боротьби зі зміною клімату. WALHI активно виступає проти великомасштабних інфраструктурних проєктів та видобувних галузей, які загрожують довкіллю та правам місцевих громад. WALHI регулярно стикається з погрозами та переслідуваннями з боку корпорацій та урядових структур, але продовжує свою діяльність завдяки широкій громадській підтримці та міжнародним партнерствам [Hadiz & Robison, 2013].

Сучасні виклики для НУО в Індонезії включають посилення державного контролю, зростання релігійного екстремізму та корупцію [Butt, 2011]. Уряд Джоко Відодо, обраного президентом Індонезії у 2014 році, продовжує політику контролю над ОГС, зокрема через законодавчі зміни та адміністративні бар'єри. У 2017 році уряд прийняв нові поправки до закону про громадські організації, які посилили контроль над іноземними організаціями та їх фінансуванням. Ці зміни були мотивовані необхідністю гарантувати національну безпеку та запобігти екстремізму, але вони також створили додаткові перешкоди для діяльності незалежних ОГС [*Indonesia: Newly Amended Anti-Terror Law...*, 2018]. Релігійний екстремізм також став серйозним викликом для громадянського

суспільства в Індонезії. Радикальні ісламістські групи часто використовують насильницькі методи для придушення діяльності НУО, що опікуються питаннями прав людини, гендерної рівності та релігійної свободи. Це створює атмосферу страху та самоцензури серед активістів і стримує їхню активність [Fealy, 2016].

Загалом, взаємодія між НУО та урядом в Індонезії є складною та часто суперечливою. Незважаючи на значні досягнення у сфері демократизації після падіння режиму Сухарто, уряд зберігає контроль над діяльністю громадянського суспільства через законодавчі та адміністративні механізми. Посилення контролю, зростання релігійного екстремізму та корупція створюють значні виклики для ОГС. Тим не менше багато з них продовжують свою діяльність, досягаючи значних успіхів у сфері захисту прав людини, охорони довкілля та боротьби з корупцією, завдяки підтримці громадськості та міжнародних організацій. Взаємодія держави та громадянського суспільства в країнах Східної та Південно-Східної Азії є складним та багатогранним процесом, який залежить від історичних, політичних, економічних та соціальних факторів. Різноманітність політичних систем у регіоні створює різні умови для розвитку громадянського суспільства, яке відіграє важливу роль у сприянні демократичним процесам, соціальній справедливості та економічному розвитку.

ВИСНОВКИ

Практика взаємодії влади й організацій громадянського суспільства дає певні уявлення про масштаби її присутності у майбутньому, як і взагалі про перспективи "четвертої хвилі демократизації", з приводу піднесення якої періодично лунають оптимістичні прогнози. Формування і зміцнення громадянського суспільства в середині тієї або іншої країни є одним із виразних симптомів її демократичності. Пострадянський простір після розпаду тоталітарної системи, яка домінувала на ньому, попервах бачився як фактор пролонгації "третьої хвилі демократизації", і очікувалося, що вона, зі свого боку, викликатиме подальший ланцюг переходів від авторитарного до демократичного правління в інших частинах світу. Однак у цьому регіоні, із країн, що були об'єктом вивчення, демократичний транзит зберіг свою інерцію лише у країнах Балтії, в Україні і, зі суттєвими застереженнями, у Грузії. Найбільша за розмірами частина цього простору – Росія разом з Білоруссю (країни, які були об'єктом вивчення) після короткого періоду вагань погодилися на правління авторитарного (зі створеним йому іміджем авторитетного) лідера, який спирається на вузьке коло наблизених. Відповідний характер мають і відносини правлячих там режимів з громадськими асоціаціями. В Росії і Білорусі вони зазнають жорсткого контролю, адміністративного і правового переслідування, організованих владою кампаній з їх дискредитації, що викликає деморалізацію демократично налаштованого населення пострадянського простору, особливо молоді, яка у перспективі має стати рушієм "четвертої хвилі демократизації". Небезпека посилюється і тим, що деякі авторитарні практики в окремих країнах запозичуються владою, яка декларує свою відданість демократичному вибору, як це ілюструється ухваленням "закону про іноагентів" у Грузії.

З іншого боку, інерція "третьої хвилі демократизації" потужно вплинула на характер відносин між владою і громадянським суспільством і у пострадянських країнах Балтії, і у постсоціалістичних країнах Центрально-Східної Європи. Приклад цих країн показує, що характер відносин між владою і громадськими організаціями перебуває у безпосередній залежності від характеру

правлячих режимів. Там органи політичної влади не тільки відмовилися від практики тиску на ОГС або їх підпорядкування своїй волі, а й погодилися з їхнім правом справляти вплив на організацію державного правління, на розробку політичного курсу у різних сферах і навіть на визначення загальної національної стратегії. Крім того, ОГС у цьому регіоні набувають помітних ознак самостійних учасників у світовій політиці – і організуючи різного роду міжнародні кампанії з наданням різного роду допомоги країнам, які опинилися у кризовій ситуації, і пропонуючи свої послуги як посередників у складних міжнародних ситуаціях. У цьому сенсі вони повторюють діяльність ОГС західноєвропейських країн традиційної демократії й усталеного громадянського суспільства – Великої Британії, Франції, Німеччини. Практика взаємовідносин влади і громадянського суспільства у європейських країнах дає підстави вважати, що лідерська роль держави у сполученні з ініціативною роллю неурядових організацій може вважатися перспективною тенденцією у розвитку громадської участі для розв'язання національних проблем, насамперед у кризових умовах. Принаймні практика спільноті громадських організацій і уряду у воюючій Україні це наочно підтверджує.

Перспектива піднесення "четвертої хвилі демократизації" великою мірою залежатиме від рівня громадської активності у регіонах, де зосереджена більшість населення світу. Огляд ситуації, зокрема на Африканському континенті і у Східній та Південно-Східній Африці, дає картину різновекторних тенденцій у відносинах влади і громадських організацій. Шахове, мозаїчне розташування там демократичних і авторитарних режимів сполучене з наявністю протилежних національних практик взаємовідносин влади і громадянського суспільства у країнах цих регіонів. Авторитарний стиль правління там міцно пов'язаний з національними політичними традиціями, які мають примордіальні, домодерні витоки, і відмова від цих традицій залежатиме від темпів змін у соціальних структурах, а отже – від темпів економічного розвитку. З іншого боку, сам економічний розвиток визначається політичним курсом, і у багатьох країнах посилюються вимоги громадян більшої політичної і економічної свободи – ключової ідеї демократичного устрою. Зростання хвилі цих вимог може дати поштовх "четвертій хвилі демократизації" планети.

Зараз не теренах України відбувається вирішальний бій між демократією і авторитаризмом. Перемога фашизоїдної Росії, навіть отримання нею вигідних для себе умов миру, може стати деморалізуючим фактором для тих, хто перебуває перед вибором, якій політичній моделі розв'язання соціальних проблем віддати свої симпатії. Вагомим аргументом на користь ідеї демократії може стати досвід успішного розв'язання суспільних проблем спільними діями демократичних урядів і неурядових організацій. Такого роду позитивні приклади, як і приклади негативних наслідків антидемократичних дій влади, представлені авторським колективом цієї книги.

Бібліографічні посилання

- 2019 International Women's Day in South Korea. #MeToo_We_change_the_world. (2019, May 27). KWAU. https://women21.or.kr/index.php?mid=policy&document_srl=13467&listStyle=viewer&ckattempt=1
- 77% громадських організацій допомагають ЗСУ, але прагнуть поступово повертатися до основних напрямів діяльності – результати дослідження. (2023, Лютий 21). ЗМІ для змін. <https://cs.detector.media/community/texts/185203/2023-02-21-77-gromadskykh-organizatsiy-dopomagayut-zsu-ale-pragnut-postupovo-povertatysya-do-osnovnykh-napryamiv-diyalnosti-rezultaty-doslidzhennya/>
- Андрійчук, Т. (2020). Державна підтримка розвитку громадянського суспільства в Україні у 2007–2020 роках: стратегічні завдання та механізми реалізації. *Політологія. Соціологія. Право*, 48, 36–42.
- Армія SOS. (2024). Офіційний сайт організації. <https://armysos.com.ua/uk>
- Бактерії "Русского мира". (2022, Листопад 30). Texty.org.ua. <https://texty.org.ua/projects/108282/bakteriyi-russkohomyrhto-pidtrymuje-rosiyu-v-yevropi/>
- Балет на минном поле. Как власти Беларуси разрушили гражданское общество, и кто теперь помогает уязвимым группам. (2023, Апрель 26). BBC NEWS Русская служба. <https://www.bbc.com/russian/features-65353178>
- Балух, Н. (2023, Грудень 2). "Виснажене військо не здатне захистити країну": у Києві родичі військових мітингували на підтримку демобілізації. *Суспільне Київ*. <https://suspilne.media/kyiv/630530-visnazene-vijsko-ne-zdatne-zahistiti-krainu-u-kievi-rodici-vijskovih-mitingovali-na-pidtrimku-demobilizacii/>
- Банахевич, Ю. (2019, Липень 4). "Українська міграція до Польщі з 2014 року зростає у п'ять разів". Інтерв'ю керівника консульського відділу Посольства Світлани Криси для УКРІНФОРМ. Посольство України в Республіці Польща.

- <https://poland.mfa.gov.ua/news/6894-intervju-kerivnika-konsulysykogo-viddilu-posolystva-svitlani-krisi-dlya-ukrinform-svitlana-krisa-kerivnik-konsulysykogo-viddilu-posolystva-ukrajini-v-polyshhi-ukrajinsyuka-migracija-do-po>
- Банахевич, Ю. (2020). Польська "Солідарність": 40 років початку кінця комунізму в Європі. Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3091738-polska-solidarnist-40-rokiv-pocatku-kinca-komunizmu-v-evropi.html>
- Барсукова, О. (2021, Вересень 19). У пошуках успіху. Український тиждень. <https://tyzhden.ua/u-poshukakh-uspikhu/>
- Безкоштовний курс білоруської мови організували для українців. (2015, Червень 10). Волинські новини. <https://www.volynnews.com/news/society/bezkoshtovnyu-kurs-biloruskoj-movy-zapustyly-dlia-ukrayintsiv/>
- Белоус, С. Коллективная молитва в стенах "Чижовка-Арены". Репортаж с собрания евангелистов. (2015, Май 31). TUT.by. <http://news.tut.by/society/449984.html>
- Білецький може бути агентом впливу Авакова – Фесенко. (2020, Травень 14). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/30610528.html>
- Білорусь: Лукашенко підписав закон про позбавлення громадянства за екстремізм. (2023, Січень 5). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-bilorus-hromadyanstvo/32211332.html>
- Білорусь: проти засудженого політв'язня Сергія Тихановського порушили нову справу. (2023, Січень 16). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-tykhanovskiy-bilorus-sprava/32225751.html>
- Блог Коаліції "Україна. П'ята ранку". (2022). LB.ua. https://lb.ua/blog/koalitsiia_ua5am
- Бобрицький, Є. (2024, Травень 15). Британське медіа The Quietus запустило проєкт про незалежну українську музику за участі 20ft Radio та Neformat. DTF. <https://donttakefake.com/brytanske-media-the-quietus-zapustylo-proyekt-pro-nezaleznu-ukrayinsku-muzyku-za-uchasti-20ft-radio-ta-neformat/>

- Богданович, І. (2012). Практика громадських ініціатив у Республіці Білорусь. Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи: збірник наукових праць. Державна установа "Інститут всесвітньої історії НАН України" (с. 417–438). Київ: Фоліант.
- Бойчук, М. (2007). Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії: Монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова.
- Болотна площа: чергова "точка біфуркації" для Росії. (2012, Травень 6). День. <https://day.kyiv.ua/article/den-planety/bolotna-ploshcha-cherhova-tochka-bifurkatsiyi-dlya-rosiyi>
- Британська розвідка з'ясувала, скільки росіян підтримують війну проти України. (2022, Грудень 4). Еспресо. <https://espresso.tv/britanska-rozvidka-zyasuvala-skilki-rosiyan-naspravdi-pidtrimuyut-viynu-proti-ukraini>
- Буняк, В. (2024, Січень 13). Україна та Велика Британія співпрацюватимуть у сфері інформаційної безпеки та боротьби з маніпуляціями і пропагандою. Detector.media. <https://detector.media/infospace/article/221694/2024-01-13-ukraina-ta-velyka-brytaniya-spivpratsyuvatymut-u-sferi-informatsiynoi-bezpeky-ta-borotby-z-manipulyatsiyamy-i-propagandyu/>
- Буняк, В. У Грузії понад 100 неурядових організацій оскаржують закон про "іноагентів" в Конституційному суді. (2024, липень 17). Детектор медіа. <https://detector.media/infospace/article/229691/2024-07-17-u-gruzii-ponad-100-neuryadovykh-organizatsiy-oskarzhat-zakon-pro-inoagentiv-v-konstytutsiynomu-sudi/>
- В Африці громадянське суспільство поєднує зусилля з приватним сектором для боротьби з корупцією. (2013, Вересень 18). Організація Об'єднаних Націй. Управління ООН з наркотиків та злочинності. <https://www.unodc.org/unodc/ru/frontpage/2013/September/civil-society-join-forces-with-private-sector-in-africa-to-tackle-corruption.html?ref=fs6>
- В Беларусі в першому читанні прийнято новий закон "О свободе совести", который упростит ликвидацию церквей и

- религиозных общин. (2023, Октябрь 11). Радио Свобода. <https://www.svaboda.org/a/32632707.html>
- В Беларуси обязательное распределение для платников введут уже в следующем году. А за свободный диплом придется платить больше. (2010, Октябрь 10). Zerkalo.io. <https://news.zerkalo.io/life/51136.html>
- В Україні зареєстровано 160 тисяч організацій громадянського суспільства. (2021, Листопад 22). ZMINA. <https://zmina.info/news/v-ukrayini-zareyestrovano-160-tysyach-organizacij-gromadyanskogo-suspilstva/>
- Васильева, А. (2022, Май 5). У правозащитников ищут следы оправдания терроризма. В офисах "Мемориала" и "Гражданского содействия" вчера прошли обыски. Коммерсант. <https://www.kommersant.ru/doc/5249100>
- Вахович, І., & Смолич, Д. (2022). Неурядові організації: сутність поняття, ознаки, цілі та функції. Економіка та суспільство. 46. [file:///C:/Users/Oleg/Downloads/2045-Текст%20статті-1969-1-10-20230207%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Oleg/Downloads/2045-Текст%20статті-1969-1-10-20230207%20(1).pdf)
- Вашук, О. М. (2004). Конституційно-правовий статус громадських організацій України. (Автореф. дис. ... канд. юрид. наук). НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ.
- Верховный суд окончательно запретил межджис крымских татар. (2016, Сентябрь 29). Interfax. <http://www.interfax.ru/russia/530493>
- Виктору Андреевичу подарили стеклянный кирпич. (2005, Октябрь 19). Комсомольская правда.
- Віднині у Білорусі заборонена діяльність незареєстрованих громадських організацій і громадянських ініціатив. (2005, Вересень 21). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/934930.html>
- Владимир Рыжков: Раскрытие убийства Анны Политковской – дело чести. (2006, Октябрь 7). Пресс-Атташе.ру. <https://web.archive.org/web/20080505013206/http://www.press-attache.ru/Article.aspx/news/2960>

- Внесено изменение в закон о собраниях, митингах, демонстрациях, шествиях и пикетированиях. (2014, Октябрь 6). Kremlin.ru. <http://kremlin.ru/acts/46738>
- Внесены изменения в отдельные законодательные акты. (2015, Май 23). Kremlin.ru. <http://kremlin.ru/acts/news/49511>
- Волківський, М. (2023). Громадянське суспільство в Україні: особливості формування і роль у становленні держави. *Політичне життя*, 4, 12–20.
- Восприятие войны протестными беларусами: чувствуют ответственность и надеются на победу Украины. (2022, Март). Центр новых ідей. <https://newbelarus.vision/wp-content/uploads/2022/03/%D0%92%D0%BE%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B8%D0%B5-%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%8B-21.03.pdf>
- Враги России. (2018, Январь 10). Левада-центр. <https://www.levada.ru/2018/01/10/vragi-rossii/>
- Генпрокуратура насчитала более 16 тысяч преступлений "экстремистского характера" с 2020 года. (2023). Zerkalo.io. <https://news.zerkalo.io/life/53418.html>
- Герасименко, П. (2010, Листопад 10). Як Саакашвілі подолав корупцію. https://zaxid.net/yak_saakashvili_podolav_koruptsiyu_n1115755
- Глинкин, М., Костенко, М., & Сергеева, Л. (2011). Протест без партии. *Ведомости*. http://www.vedomosti.ru/newspaper/article/273496/protest_bez_partii
- Горінов, П., & Драпушко, Р. (2022). Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження. Київ: Державний інститут сімейної та молодіжної політики.
- Гражданское общество в Беларуси: доверие и участие населения, особенности взаимодействия с государством (социологическое исследование). (2018). <https://pdfs.semanticscholar.org/fb50/004b608c88b0a6b5cc771cfc6b1b009fc808.pdf>
- Гражданское общество в Беларуси: доверие и участие населения, особенности взаимодействия с государством (результаты социологического исследования). (2018). https://dev.sympany.eu/picture/library/brief_final_0.pdf

- Грачевська, Т., & Ахмаджанова, Д. (2023). Роль української діаспори в підтримці України в умовах російської агресії. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*, 15 (1), 108–119.
- Гринько, О. (2022, Червень 17). Грузія не відповідає вимогам для держави-кандидата на вступ до ЄС, – Єврокомісія. Єврокомісія надала свій висновок щодо Грузії. https://zaxid.net/gruziya_ne_vidpovidaye_vimogam_dlya_derzhavi_kandidata_na_vstup_do_yes_yevrokomisiya_n1544711
- Громадянське суспільство України в умовах війни. Звіт за результатами дослідження. (2023). Київ.
- Громадянське суспільство України в умовах війни: звіт з комплексного соціологічного дослідження. (2024). https://ednannia.ua/images/Procurements/Громадянське_суспільство_України_в_умовах_війни_звіт_з_комплексного_соціологічного_дослідження.pdf
- Данилов, В. (2009). Особливості формування політичного іміджу держави. *Політичний менеджмент*, 2, 67–72. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/danylov_osoblyvosti.pdf
- Дарден, К. (2017, Декабрь 11). Россия берет реванш: внешние угрозы и реакции режима. *Inosmi*. <https://inosmi.ru/longread/20171112/240740431.html>
- Движение "Весна" внесли в реестр экстремистов и террористов РФ. (2022, Октябрь 11). Сибирь. <https://www.sibreal.org/a/spring-extremist/32075575.html>
- Деменко, О. Ф., Зубов, О. Я., & Калениченко, Р. А. (2010). *Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії*. Київ: Національний університет оборони України.
- День солідарності з політв'язнями. (2006, Травень 1). УНІАН. <https://www.unian.ua/world/3739-den-solidarnosti-z-politvyaznyami.html>
- Дмитренко, О. (2020). Інституційна спроможність неурядових організацій України: фінансовий аспект. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 28, 48–55.

Дмитренко, О. (2023). Роль громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи України. У *Політична система України: конституційна модель та політичні практики: монографія* (с. 266–307). Київ: ППЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Дополнен перечень оснований для проведения внеплановой проверки некоммерческих организаций. (2014, Июнь 4). Kremlin.ru. <http://kremlin.ru/acts/45840>

Дорожная карта взаимодействия ЕС с гражданским обществом Беларуси. (2018, Сентябрь 11). Europa.ua. https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/dorozhnaya_karta_vzaimodeystviya_es_s_grazhdanskim_obshchestvom_bielarusi_1.pdf

Дробович відповів на україномовний твір Путіна "Про єдність українців і росіян" статтею "Про історичну єдність в тюрмі народів" татарською мовою. (2022, Серпень 2). Еспресо. <https://espresso.tv/golova-institutu-natspamyati-ukraini-drobovich-vidpoviv-na-stattyu-putina-pro-ednist-ukraintsiv-ta-rosiyan-vikoristav-tatarsku>

Друзья и враги, версия ВЦИОМ. (2022, Август 31). Полит.Ру Новости. https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:ZAjsMlXr2w0J:https://m.polit.ru/news/2022/08/31/vtsyom/&cd=7&hl=ru&ct=clnk&gl=ua&client=firefox-b-d&google_abuse=GOOGLE_ABUSE_EXEMPTION%3DID%3Dbef6556810e4271d:TM%3D1678373231:C%3Dr:IP%3D31.128.77.120-:S%3DfUYlzkFx7OULWiytsQM0D68%3B+path%3D/%3B+domain%3Dgoogle.com%3B+expires%3DThu,+09-Mar-2023+17:47:11+GMT

Ерофеев, С. (2023, июля 10). Андриус Кубилюс: "Мы на пороге четвертой волны демократизации стран, это внушает мне научный оптимизм". T-Invariant. <https://t-invariant.org/2023/07/andryus-kubilyus-my-na-poroge-chetvertoj-volny-demokratizatsii-stran-eto-vnushaet-mne-nauchnyj-optimizm>

Жерновська, Л. (2023, Березень 13). Як жителі Великої Британії ставляться до українських біженців: опитування. УНІАН. <https://www.unian.ua/world/yak-zhiteli-velikoji-britaniji-stavlyatsya-do-ukrajinskih-bizhenciv-opituvannya-12177054.html>

- За прізвищами. Хто роздуває в Польщі антиукраїнську істерію. (2017, Квітень 22). "Тільки Разом" Фонд Ігоря Палиці. <https://www.volynnews.com/news/policy/za-prizvyshchamy-khto-rozduvaye-v-polshchi-antyukrayinsku-isteriiu/>
- Забіяка, Ю. (2022). У Гданську відбулось Свято свободи та громадянських прав. Наше слово. <https://nasze-slowo.pl/ugdansku-vidbulos-svyato-svobody-ta-gromadyanskyh-prav/>
- Зайонц, А. (2024, Лютий 28). Як РФ поширює дезінформацію в Польщі. Розслідування. Соцпортал. <https://socportal.info/ua/news/yak-rf-poshiriue-dezinformaciiu-v-polshchi-rozsliduvannya/>
- "Закон діє тільки один день після набрання чинності і втрачає чинність наступного дня" – яку статтю додала Саломе Зурабішвілі до законопроекту "Про прозорість іноземного впливу"? (2024, Травень 19). <https://kvirispalitra.ge/article/117756-kanoni-amokmedebidan-mxolod-erti-dgis-ganmavlobashi-mokmedebs-da-meore-dgesve-zalas-kargavs-ra-muxli-chaamata-salome-zurabishvilma-ucxouri-gavlenis-gamchvirvalobis-shexeb-kanonproektshi/>
- Запорожець, О. (2023). Інтернет-тролінг як інструмент інформаційної війни. *Acta de Historia & Politica: Saeculum*, 21(6), 66–74.
- Запороженко, О. (2024, Березень 25). Володимир Когутяк розповів про діяльність та основні засади Об'єднання українців Франції. Стожари. Сайт української діаспори. <https://svitua.org/2024/03/25/volodymyr-kogutyak-rozpoviv-pro-diyalnist-ta-osnovni-zasady-obyednannya-ukrayincziv-francziyi/>
- Заявление организаций гражданского общества Беларуси в связи с преследованием правозащитного центра "Вясна" и его активистов. (2021, Март 5). Белорусский хельсинский комитет. 2021. <https://belhelcom.org/ru/news/zayavlenie-organizaciy-grazhdanskogo-obshchestva-belarusi-v-svyazi-s-presledovaniem>
- Звіт про сприйняття України в світі (2022). BRAND UKRAINE. https://brandukraine.org.ua/documents/27/UA_Ukraines_Global_Perception_Report_2022_WEB_28_02_2023.pdf

- Зеленько, Г. І. (2006). Громадянське суспільство в країнах Центрально-Східної Європи. У Ф. М. Рудич (Ред.). Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку (с. 284–318). Київ: Парламентське видавництво.
- Зеленько, Г. І. (2007). Політична "Матриця" громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України. Київ: Знання України.
- Зеленько, Г. І. (2007). Політична "матриця" громадянського суспільства. Досвід країн Вишеградської групи та України. Київ: Знання України.
- Исмагилова, Р. (2019). "Кеерроо" (молодежь оромо) – инициатор и активный участник протестных движений (Эфиопия). Ученые записки Института Африки РАН, 3(48), 86–96.
- Історія виборів: третього Президента в 2004 році Україна обирала у "три тури". (2021, Квітень 21). Опора. <https://www.oporua.org/vybory/istoriia-viboriv-tretogo-prezidenta-v-2004-rotsi-ukrayina-obirala-u-tri-turi-23049>
- Кабанцева, І. А. (2018). Третій сектор Чехії як актор антикорупційної політики. Політичне життя, 3. http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=pollife_2018_3_6
- Карловський, Д. (2022, Березень 30). 83% росіян підтримують Путіна – Левада-Центр. Українська Правда. <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/30/7335868/>
- Кармазіна, М. С. (Ред.). (2011). Держава, влада і громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 р.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Кіш, Є. Б. (2013). Особливості формування громадянського суспільства Угорщини у ХХ столітті). Науковий вісник Ужгородського університету серія "Історія", 1. (с. 99–103)
- Кіш, Є. Б. (2014). Політичні цінності громадянського суспільства Угорщини. Наукові записки Інституту політичних і

- етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 4–5, 362–376. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2014_4-5_25
- Ключкович, А. (2018). Роль третього сектора в демократизації Словаччини. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії, 19, 138–144.
- Коваль, Н., Ірисова, М., Титюк, С., & Терещенко, Д. (2022). Росспівробітництво: нестерпна жорсткість "м'якої сили". Український інститут. <https://ui.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/case-study-rossotrudnichestvo-ukr.pdf>
- Коен, Дж. Л., & Арато, Е. (2003). Гражданское общество и политическая теория /пер. с англ. Москва: Издательство "Весь мир".
- Кононенко, Н. В. (2021). Організації громадянського суспільства VS політичні режими: специфіка взаємин, або Чому українці виходять на майдани. У Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні: монографія (с. 190–243). Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Константинова, С. (2002). Аудит общественных организаций (Автореф. дис. ... канд. экон. наук.). Финансовая академия при Правительстве РФ. Москва. <https://economy-lib.com/audit-obschestvennyh-organizatsiy>
- Конституционный закон Грузии. О внесении изменений в Конституцию Грузии. (2017, Октябрь 13). Законодательный Вестник Грузии. Парламент Грузии. <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/3811818?publication=1>
- Конституція Республіки Польща. (1997). <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>
- Корнієвський, О. А. (Ред.). (2014). Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, 12 грудня 2013 р., м. Київ. Київ: НІСД.
- Коршунаў, Г. (2022, Чэрвень 28). Как изменилось беларусское гражданское общество после начала российско-украинской войны. Цэнтр новых ідэй. <https://newbelarus.vision/grazhdanskoe-obshhestvo-posle-nachala-vojny/>
- Коршунаў, Г. (2024, Жніўень 14). Што кажуць даследаванні пра маштабы і адчуванне рэпрэсіўнага ціску. Цэнтр новых ідэй.

<https://newbelarus.vision/shto-kazhuc-dasledavanni-pramashtabu-i-adchuvanne-rjerpjesi-naga-cisku>

- Кост, І. (2017). Російська пропаганда в Україні як інформаційна складова конфлікту. Міжнародні відносини. Серія "Політичні науки", 17. <file:///C:/Users/Oleg/Downloads/3332-12249-1-PB.pdf>
- Кот, О. О., Гриняк, А. Б., Купін, Л. Ф., & Шакур, В. І. (Ред.). (2021). Громадянське суспільство і держава: правові проблеми взаємодії в умовах модернізації та євроінтеграції України. Громадянське суспільство в Україні сучасний стан, виклики, стратегії модернізації. Монографія. Друкарня "Папуга".
- Котенко, Т. (2018, Березень 23). Історик проаналізувала, як змінювався імідж України за роки незалежності. Главком. <https://glavcom.ua/news/istorik-proanalizuvala-yak-zminyuvavsya-imidzh-ukrajini-za-roki-nezalezhnosti-483614.html>
- Кравченко, О. (2021, Жовтень 7). Сьогодні 15-ті роковини вбивства Ганни Політковської. Чим запам'яталася російська правозахисниця. Главком. <https://glavcom.ua/country/society/sogodni-15-ti-rokovini-vbivstva-ganni-politkovskoji-789089.html>
- Крисаченко, В. (2021). Консолідаційний потенціал громадянського суспільства в Україні: синергія самоорганізації. Політологічний вісник: збірник наукових праць. КНУ імені Тараса Шевченка, 87, 162–179.
- Круглий стіл та політична трансформація в Польщі – 30-та річниця. (2019). U.P.M.P. <https://upmp.news/ua-in-polish/kruglij-stil-ta-politichna-transformatsiya-v-polshhi-30-ta-richnitsya/>
- Кудряченко, А. І. (Ред.). Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія. Київ: НІСД, 2007.
- Кузьменко Ю. (2023, Грудень 7). Австралія запровадила санкції проти 13 росіян, причетних до отруєння та ув'язнення Кара-Мурзи. Суспільне Новини. <https://suspilne.media/634290-avstralia-zaprovadila-sankcii-proti-13-rosian-pricetnih-do-otruenna-ta-uvaznenna-kara-murzi/>

- Кулініч, І. (2022, Вересень 2). Стало відомо, скільки росіян підтримують війну проти України через пів року після її початку. Obozrevatel. <https://news.obozrevatel.com/ukr/russia/stalo-vidomo-skilki-rosiyan-pidtrimuyut-vijnu-proti-ukraini-cherez-pivroku-pislya-ii-pochatku.htm>
- Лаб'як, І. (2022, Грудень 24). Більшість росіян надалі підтримують війну проти України: деталі соціопитування. ТСН. Світ. <https://tsn.ua/svit/bilshist-rosiyan-nadali-pidtrimuyut-viynu-proti-ukrayini-detali-socopituvannya-2229895.html>
- Левицька, К. (2024, Березень 08). Водомети, піротехніка та газ. У Тбілісі протестувальники штурмують парламент. <https://www.rbc.ua/rus/news/vodometi-pirotehnika-ta-gaz-tbilisi-protestuvalniki-1678304609.html>
- Левін, О., & Поплавський, О. (2022). Специфіка демократичного транзиту в новостворених країнах Балтії після розпаду СРСР. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, 1(116), 189–195. <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/10101/1/29.pdf>
- Лисак, В. Ф., & Саєнко, Я. В. (2015). Позиція Великобританії щодо України після "Революції гідності". Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія, 12, 217–226. <https://repository.mu.edu.ua/jspui/handle/123456789/1087>
- Лоза, П. (2023, Серпень 20). Моніторинг мови ненависті. Наше слово, 33. <https://ukraincy.org.pl/моніторинг-мови-ненависті/>
- Луканов, Ю. (2024, Грудень 19). Чому в Грузії проросійські рухи мають вплив: політолог розповів, як "Грузинська мрія" йшла від гасел демократії до авторитаризму. ZMINA. <https://zmina.info/articles/chomu-v-gruziyi-prorosijsky-ruhy-mayut-vplyv-politolog-rozpoviv-yak-gruzynska-mriya-jshla-vid-deklaruvannya-demokratiyi-do-avtorytaryzmu/>
- Лукашенко посилює репресії в Білорусі. (2011, Жовтень 17). BBC NEWS Україна. https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2011/10/111017_lukashenko_belarus_it

- Магун, С. (Ред.). (2006). Гражданские, этнические, и религиозные идентичности в современной России. Москва: Изд-во Ин-та социологии РАН.
- Мазярський, В. (2013, Серпень 6). Кому допомагає ксьондз Залеський. Кресов'яки і зовнішня політика. Історична правда. <https://www.istpravda.com.ua/columns/2013/08/6/133258/>
- Майборода, О. М. (2013с). Держава і суспільство в Україні: історія і сучасність. Київ: ППіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Майборода, О. М. (Ред.). (2013а). Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці: аналітична доповідь. Київ: ППіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Майборода, О. М. (Ред.). (2013б). Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні. Аналітична доповідь. Київ: ППіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Манжола, П. Г., & Михальченко, М. І. (2007). Засади зміцнення інституцій громадянського суспільства. У Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії. Монографія (с. 341–364). Київ: НІСД.
- Мачуський, В. (2014). Опозиція і влада в Україні та Грузії: порівняльний аналіз. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2 (70), 167–194. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/machuskyi_orozytsia.pdf
- Мороз, Н. (2011). Формування інституту неурядових організацій в контексті становлення громадянського суспільства України. Гуманітарний журнал, 3–4, 241–246.
- Мотиль, О. (2015, Лютий 20). Страх Путіна перед Майданом був раціональним. Zbruc̆. <http://zbruc.eu/node/32988>
- Мусаві, Н. (2023, Березень 08). Закон Грузії "про іноагентів": як протестували проти нього. <https://www.dw.com/uk/gruzinskij-zakon-pro-inoagentiv-ak-u-tbilisi-protestuvali-proti-nogo/a-64921472>
- НАЗК роз'яснило, які учасники ГО вільні від е-декларацій. (2018, Березень 29). Українська Правда. <https://www.pravda.com.ua/news/2018/03/29/7176186/>

- Настрій росіян: тривога до кінця. (2022, Грудень 1).
Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3625787-nastrij-rosian-trivoga-do-kinca.html>
- Національна Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. (2021, Вересень 7).
Верховна Рада України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#n23>
- Низові практики громадянського суспільства України у відповідь на широкомасштабну агресію Російської Федерації на території України. (2022, Червень). Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД). <https://ucipr.org.ua/ua/publikatsii/doslidzhennia/nizovi-praktiki-gromadyanskogo-suspilstva-ukrajini-u-vidpovid-na-shirokomasshtabnu-agresiyu-rosijskoji-federatsiji-na-teritoriji-ukrajini>
- О внесении изменений в некоторые законодательные акты Российской Федерации. Федеральный закон № 18-ФЗ (2006) (Российская Федерация). http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_57689/30b3f8c55ff65557c253227a65b908cc075ce114a/#dst100106
- О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части регулирования деятельности некоммерческих организаций, выполняющих функции иностранного агента. Федеральный закон № 121-ФЗ (2012) (Российская Федерация). http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_132900
- О внесении изменений в статью 8 Федерального закона об "Общественных объединениях" и статью 2 Федерального закона "О некоммерческих организациях". Федеральный закон №179-ФЗ (2016) (Российская Федерация). <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201606020008>
- О грантах Президента Российской Федерации, предоставляемых на развитие гражданского общества. Указ Президента РФ №30 (2019) (Российская Федерация). <https://base.garant.ru/72160894/>

- О деятельности некоммерческих организаций. Постановление Министерства юстиции РФ №252 (2010) (Российская Федерация). <http://unro.minjust.ru/NKOForeignAgent.aspx>
- О контроле за деятельностью лиц, находящихся под иностранным влиянием. Федеральный закон №255–ФЗ (2022) (Российская Федерация). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_421788/
- О мерах воздействия на лиц, причастных к нарушениям основополагающих прав и свобод человека, прав и свобод граждан Российской Федерации. Федеральный закон № 272-ФЗ (2012) (Российская Федерация). https://ru.wikisource.org/wiki/Федеральный_закон_от_28.12.2012_№_272-ФЗ
- О некоммерческих организациях. Федеральный закон № 7-ФЗ (1996) (Российская Федерация). http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_8824/
- О предоставлении поддержки социально ориентированным некоммерческим организациям (вместе с "Правилами предоставления субсидий из федерального бюджета бюджетам субъектов Российской Федерации на реализацию программ поддержки социально ориентированных некоммерческих организаций", "Правилами предоставления субсидий из федерального бюджета на государственную поддержку социально ориентированных некоммерческих организаций"). Постановление Правительства РФ № 713 (2011) (ред. 2016) (Российская Федерация). http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_118686/
- Об общественных объединениях. Федеральный закон № 82-ФЗ (1995) (Российская Федерация). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_6693
- Об основах гражданского общества. Анализ проекта закона. (2022, Декабрь 12) Law Trend. <https://www.lawtrend.org/freedom-of-association/analiz-proekta-zakona-ob-osnovah-grazhdanskogo-obshhestva>.
- Об'єднання українців у Польщі представило свій новий сайт та логотип (2021, Січень 18). Укрінформ. <https://www.ukrinform>.

- ua/rubric-diaspora/3173391-obednanna-ukrainciv-u-polsi-predstavilo-svij-novij-sajt-ta-logotip.html#:~:text=""ОУП"%20-%20це%20громадська,сайт%20ukraincy.org.pl.
- Об'єднання українців Франції (ОУФ). (2024, Липень 12). Global Ukraine. <https://global-ukraine.gbhs.fr/communities/obiednannia-ukraintsiv-frantsii-ouf>
- Общероссийский народный фронт. (2023). Википедия. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%B1%D1%89%D0%B5%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%82.
- Общественные объединения. (2023). Президент Республики Беларусь. Официальный сайт. <https://president.gov.by/ru/belarus/society/obedineniya>
- Олексюк, Б. (2023, Лютий 2). Як змінилося сприйняття України у світі в 2022 році. Експедиція XXI. <https://expedicia.org/yak-zminilosya-spriynyattya-ukraini-u-svi/>
- Орлова, Д. (2005). Імідж України після Помаранчевої революції. Молодіжна альтернатива. <http://www.ya.org.ua/old/brochure/2005/05.html#11>
- Оценка реформ в Грузии: анализ 12 условий Евросоюза. (2023, Апрель 21). <https://civil.ge/ru/archives/538456>
- Пантелейчук, І. В. (2011). Формування позитивного іміджу органів державної влади: теорія, методологія, практика. *Al'terpres*.
- Парламент подолав вето президента на закон про прозорість іноземного впливу. (2024, Травень 28). *Imedinews*. <https://imedineews.ge/ge/politika/339732/parlamentma-prezidentis-veto-utskhourigavlenis-gamchvirvalobisshesakheb-kanontan-dakavshirebit-dadzlia>
- "Пароль: паляниця": Docudays UA на Sheffield DocFest. (2022, Травень 19). Громадський простір. <https://www.prostir.ua/?news=parol-palyanitsya-docudays-ua-na-sheffield-docfest>
- Паска, О. В. (2016). Становлення та розвиток інституту президентства у посткомуністичній Грузії. Ефективність державного управління, 3 (48), Частина 1, 95–101. <https://epa.nltu.edu.ua/index.php/journal/article/view/420/414>

- Пашаєва, К. (2018). Внутрішньополітична трансформація Грузії на початку ХХІ століття. Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії, 21, 139–147. http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/21_2018/23.pdf
- Перечень иностранных и международных неправительственных организаций, деятельность которых признана нежелательной на территории Российской Федерации. (2023). <http://minjust.ru/ru/activity/nko/unwanted>
- Петренко, К. (2016). Взаємодія громадських об'єднань та держави в Україні (Авториреф. дис. ... канд. політ. наук). КНУ імені Тараса Шевченка. Київ.
- Печенюк, А. (2022, Січень 17). Рівень підтримки війни у РФ знову підскочив, росіяни стерплять ще одне коло мобілізації – WSJ. УНІАН. <https://www.unian.ua/russianworld/riven-pidtrimki-viyni-v-rf-znovu-pidstribnuv-rosiyani-sterplyat-shche-odne-kolo-mobilizaciji-wsj-12112110.html>
- Пилипчук, Р. (2019). Московська Гельсинська група. Енциклопедія Сучасної України (І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк, Ред.). НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. <https://esu.com.ua/article-68685>
- Піча, В. М., & Хома, Н. М. (Уклад). (2000). Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці: Навч. словник-довідник для студентів. Київ, Львів.
- Повернись живим. Офіційна сторінка організації у ФВ. (2022). <https://www.facebook.com/backandalive>
- Подписан закон, усиливающий ответственность за экстремизм. (2014, Лютий 4). Kremlin.ru. <http://www.kremlin.ru/acts/20155>
- Пожидаєв, Є. (2007). Неурядові організації у суспільно-політичному житті України: межі участі та пріоритети діяльності. Стратегічні пріоритети, 4(5), 19–26.
- Порошенко передав Раді законопроект про національну безпеку. (2018, Лютий 28). Українська Правда. <https://www.pravda.com.ua/news/2018/02/28/7173076/>
- Потапенко, В., Тищенко, Ю., Каплан, Ю., Пеліванова, Н., Корнієвський, О., & Лозовий, В. (2022). Про стан розвитку

- громадянського суспільства України в 2021 році та його зміни на початку 2022 року. Матеріали щорічної доповіді. Київ: НІСД. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-11/stan_rozvytku_igs_na_site_22_11_22.pdf
- Поя, А. (2023, Травень 12). Яким благодійним фондам найбільше довіряють українці і на що готові донатити – опитування. Українська правда. Життя. <https://life.pravda.com.ua/society/2023/05/12/254264/>
- Права чалавека ў Беларусі: агляд падзеяў тыдня. (2010, Жніўень 13). Deutsche Welle. <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,5908045,00.html>
- Представительство Россотрудничества в Соединенном Королевстве Великобритании и Северной Ирландии. (2024). Русский мир в Англии. <https://london.russian-albion.com/ru/rossotrudnichestvo/>
- Президент продовжує проводити зустрічі для досягнення національного консенсусу. (2022, Січень 24). <https://www.radiotavisupleba.ge/a/31668475.html>
- Президентские гранты получили 970 НКО из 79 регионов России. (2017, Август 1). Interfax. <http://www.interfax.ru/russia/572957>
- Про громадські об'єднання. Закон України № 4572-VI (2012, Березень 22) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>
- Про громадські організації. Проект Закону України від № 3371 (2008) (Україна). <http://static.rada.gov.ua/pls>
- Про допомогу громадянам України у зв'язку із збройним конфліктом на території цієї держави. Закон Республіки Польща (2022). (Польща). <https://www.gov.pl/web/udsc-ua/-----2>
- Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики. Указ Президента України №1276 (2005) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1276/2005#Text>
- Процюк, М. (2022). У Н. Коваль (Ред.). Польща. Українські та кримськотатарські студії за кордоном: дослідження стану та потреб. Український Інститут, (64–69). https://ui.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/ukrainian-and-crimean-tatar-studies-in-the-world_ukr.pdf

- Путин утвердил запрет на создание нежелательными иностранными НКО юридических лиц в РФ. (2018, Март 28). Политика. <http://tass.ru/politika/4132175>
- Путін підписав закон, що посилює заборону на проведення протестів у громадських місцях. (2022, Грудень 5). Межа. <https://mezha.net/ua/bukvy/putin-pidpysav-zakon-shcho-posyliuie-zaboronu-na-provedennia-protestiv-u-hromadskykh-mistsiakh/>
- Рада федерації санкціонувала використання військ Росії в Сирії. (2015, Серпень 30). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27278835.html>
- Роль общественности в реализации нацпроектов обсудят на форуме "Сообщество" в Москве. (2016). ТАСС. <https://tass.ru/obschestvo/7064616>.
- Російська дезінформація у Польщі. (2023, Березень 20). Аналітична записка проєкту Kremlin Watchers Movement. Вокс Україна. <https://voxukraine.org/rosijska-dezinformatsiya-u-polshhi-analitychna-zapyska-proyektu-kremlin-watchers-movement>
- Російського правозахисника допитали через позов президента Чечні. (2009, Листопад 13). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/1877713.html>
- Российские НКО за год получили из-за рубежа 72 млрд рублей. (2017, Апрель 28). BBC Russia. <http://www.bbc.com/russian/news-39748105>
- Руденко, Є. Насильство на парламентських виборах у Грузії. (2008). Бі-Бі-Сі, Тбілісі. https://www.bbc.com/ukrainian/world/story/2008/05/080521_georgia_rudenko_oh
- Рудич, Ф. М. (Ред.). (2006). Громадянське суспільство в сучасній Україні: Специфіка становлення, тенденції розвитку. Київ: Парламентське видавництво.
- Рудич, Ф. М. (Ред.). (2008). Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навчальний посібник. Київ: Либідь.
- Савицький, Ю. (2016, Червень 16). У Польщі триває полювання на шпигунів Кремля. Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/27801649.html>

- Савицький, Ю. (2020). 1989: Чому польській "Солідарності" вдалося повалити комунізм? Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/chomu-polskij-solidarnosti-vdalosia-rovalyty-komunizm/30163237.html>
- Сагалаева, С. С. (2020). Имидж государства: сущность и подходы к определению. Вестник МГЛУ. Общественные науки, 2(839), 43–54.
- Садовская, Л. (2019). Становление молодежного парламентаризма в Африке. Ученые записки Института Африки РАН, 4(49), 103–117.
- Саломе Зурабішвілі ветує закон про "прозорість іноземного впливу". (2024, Травень 18). Rustavi2. <https://rustavi2.ge/ka/news/282762>
- Сведения реестра НКО, выполняющих функции иностранного агента. Постановление Министерства юстиции РФ (2016) (Российская Федерация). <http://unro.minjust.ru/NKOforeignAgent.aspx>
- Светлова, З. (2017, Июнь 11). Дело Юрия Дмитриева и дракон Большого террора. Открытая Россия. <https://openrussia.org/notes/710011/>
- Свидетели Иеговы признаны слишком опасными для россиян. (2017, Сентябрь 20). Vesti.Ru. <https://www.vesti.ru/doc.html?id=2880003>
- Сводка антивоенных репрессий. Восемь месяцев войны. (2022, Октябрь 24). ОВД-Инфо. <https://data.ovd.info/svodka-antivoennuu-repressiy-vosem-mesyacev-voynu>
- Серед росіян зростає підтримка війни в Україні – "Левада-центр". (2023, Лютий 2). ZN,UA. <https://zn.ua/ukr/WORLD/sered-rosijan-zrostaje-pidtrimka-vijni-v-ukrajini-levada-tsentr.html>
- Сивограков, О. (2007). Думаем глобально, действуем локально. Стратегии устойчивого развития – местные повестки на XXI век в Беларуси. Минск: Пропилеи.
- Сидоренко, С. (2013). Політичне протистояння стратегії "зміцнення громадянського суспільства" в країнах Африки. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії, 55, 142–149.
- Скаврон, Б. (2024, Вересень 4). Білорусь підсилила кордон новими військами – "Гаюн". ТСН. <https://tsn.ua/svit/bilorus-pidsilila-kordon-novimi-viyskami-gayun-2653581.html>

- Скрипнюк, О. В. (Ред.). (2010а). Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави: у 2 т. Т. I. Громадянське суспільство в політичній системі: теоретико-методологічний і конституційно правовий аспекти дослідження. Київ: Логос..
- Скрипнюк, О. В. (Ред.). (2010b). Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави: у 2 т. Т. II. Правова, демократична держава в політичній системі: стан, тенденції та перспективи розвитку. Київ: Логос.
- Смаглій, К. (2018, Листопад 29). Пропаганда на експорт: Москва – Берлін, Москва – Париж. Як російські аналітичні центри купують і окупувають Захід. День. <https://day.kyiv.ua/article/ekonomika/propahanda-na-eksport-moskva-berlin-moskva-paryzh>
- Созар Собари: Имущество телекомпании "Имеди" практически полностью уничтожено или разграблено. (2007, Декабрь 07). - <https://web.archive.org/web/20071208091844/http://www.svobodanews.ru/Transcript/2007/12/07/20071207192444170.html>
- Создано международное евразийское движение. (2003, Ноябрь 20). Евразия. <http://evrazia.org/modules.php?name=News&file=article&sid=1545>
- Солов'ян, В. (2014, Лютий 28). Четверта хвиля демократизації. Полтавщина. <https://blog.poltava.to/solovyuan/2679/>
- Співпраця неурядового сектору та держави – це дорога з двостороннім рухом. (2023, Лютий 6). LB.ua. https://lb.ua/blog/koalitsiia_ua5am/544923_spivpratsya_neuryadovogo_sektora.html.
- Спікер парламенту Грузії підписав закон про "іноагентів", незважаючи на протести: що це означає. (2024, Червень 03). <https://uainfo.org/blognews/1717401036-spiker-parlamentu-gruziyi-pidpisav-zakon-pro-inoagentiv-.html>
- Спільно з Британською Радою запустили нову програму для розвитку британсько-українських культурних зв'язків. (2024). Ukrainian Institute. <https://ui.org.ua/news/ointly-with-the-british-council-we-launched-a-new-programme-to-develop-british-ukrainian-cultural-ties/>

- Ставка Великої Британії. Як розвиваються відносини між Києвом і Лондоном. (2017, Липень 5). Главком. <https://glavcom.ua/publications/stavka-velikoji-britaniji-yak-rozvivayutsya-vidnosini-mizh-kijevom-i-londonom-424108.html>
- Стельмах, В. О. (2019). Громадянське суспільство країн пострадянського простору: проблеми становлення. У А. Бульвінський (Ред.). Досвід та перспективи трансформації пострадянського простору в контексті інтеграційних та глобалізаційних процесів (с. 49–58). <https://elibrary.ivinas.gov.ua/4603/1/Hromadianske%20suspilstvo%20krain%20postradianskoho.pdf>
- Стойко, О., & Мироненко, П. (2024). Конституціоналізація концепції войовничої демократії. Політичні дослідження, 1, 7–18. <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-1-1>
- Суд у Москві заборонив правозахисний центр "Меморіал". (2021, грудень 29). Deutsche Welle. <https://www.dw.com/uk/sud-u-moskvi-zaboronyv-pravozakhysnyi-tsentri-memorial/a-60286547>
- Сурніна-Далекорей, О. (2019). Особливості політичної участі громадян Словачької республіки. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. Студії, 22, 208–215
- Суфиянова, Г. (2015). Проблемы становления гражданского общества в странах Тропической Африки: в 3-х ч. Ч. II. Грамота (Тамбов), 3(53), 186–188. www.gramota.net/materials/3/2015/3-2/50.html
- Сухенко, В. (2015). Взаємовідносини держави та громадянського суспільства в Польщі: досвід для України. У Державне управління та місцеве самоврядування, 3, 82–90. http://nbuv.gov.ua/UJRN/dums_2015_3_11
- Так – Європі, ні – російському закону! (2024, Квітень 08). <https://csf.ge/ki-evropas-ara-rusul-kanons/>
- Тейзе, С. (2013, Листопад 29). Імідж Януковича на Заході. DW. <https://www.dw.com/uk/імідж-януковича-на-заході-падає-до-рівня-лукашенка/a-17262497>
- Ткаченко, І. В. (2015). Особливості функціонування громадянського суспільства в Чеській Республіці. У "Третя хвиля" демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та

- виклики сучасності (с. 277–284). Інститут всесвітньої історії НАН України. Київ.
- Толкачов, О. (2010, Червень 30). Аморальний імідж України. Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/2086937.html>
- Требін, М. (2013). Політичні та соціально-правові проблеми розвитку громадянського суспільства на теренах СНД: особливості демократичного транзиту. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія (с. 171–202). Харків: Право.
- Трухан, А. (2011, Февраль 1). Четвертая волна. Радио Свобода. <https://www.svoboda.org/a/2294410.html>
- У Білорусі відбувається масова ліквідація громадських організацій. (2021, Липень 23). Детектор медіа. <https://detector.media/community/article/190453/2021-07-23-u-bilorusi-vidbuvaetsya-masova-likvidatsiya-gromadskykh-organizatsiy/>
- У Білорусі затримали керівника правозахисного центру "Вясна". (2021, Липень 14). Deutsche Welle. <https://www.dw.com/uk/u-bilorusi-zatrymaly-kerivnyka-pravozakhysnoho-tsentru-viasna/a-58268970>.
- У Білорусі ліквідували понад 40 громадських організацій. (2021, Липень 23). Deutsche Welle. <https://www.dw.com/uk/u-bilorusi-likviduvaly-ponad-40-hromadskykh-orhanizatsii/a-58610213>
- У Грузії набув чинності антидискримінаційний закон. (2014, Травень 08). <https://ua.korrespondent.net/world/3360021-u-hruzii-nabuv-chynnosti-antydyskryminatsiinyi-zakon>
- У Києві відбувся масштабний волонтерський форум. (2022, Липень 15). Вечірній Київ. <https://vechirniy.kyiv.ua/news/69052/>
- У Польщі ухвалено закон про Національний інститут свободи. (2017). Monitor Info. <https://monitor-press.info/uk/news/3505-ukhvaleno-zakon-pro-natsionalnyi-institut-svobody>
- У Росії набрав чинності закон, що дозволяє масово оголошувати людей "іноагентами". (2022, Грудень 1). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosia-inoahenty/32157473.html>.

- У Росії остаточно заборонили Facebook та Instagram – за "екстремізм". (2022, Березень 21). Слово і Діло. <https://www.slovoidilo.ua/2022/03/21/novyna/suspilstvo/rosiyi-ostatochno-zaboronyly-facebook-ta-instagram-ekstremizm>
- У Росії слідство попросило суд про заочний арешт опозиційного депутата Держдуми. (2015, Липень 15). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27129391.html>
- У Тбілісі проходить протест за зняття COVID-обмежень. (2021, Січень 24). <https://www.rbc.ua/ukr/news/tbilisi-prohodit-protest-snyatie-covid-ogranicheniy-1611491521.html>
- У Франції закритися російський пропагандистський канал RT France. (2023, Січень 21). Zmina. <https://zmina.info/news/u-frantsiyi-zakryvsya-rosiys'kuu-propahandyst's'kuu-kanal-rt-france/>
- Українська Гельсінська спілка з прав людини. Річний звіт. (2009). <https://www.helsinki.org.ua/files/docs/1268648367.pdf>
- Українська діаспора та тимчасово переміщені особи за кордоном після повномасштабного вторгнення. (2023). Alda. <https://www.alda-europe.eu/wp-content/uploads/2023/03/Українська-діаспора-та-тимчасово-переміщені-особи-за-кордоном-після-повномасштабного-вторгнення.pdf>
- Українське волонтерство – явище унікальне. Йому завдячуємо суверенітетом. (2017, Жовтень 4). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html>
- Українці у Франції. (2019, Лютий 9). Вподобанка. <https://www.vpodobanka.com/українці-у-франції/>
- Українці у Франції. (2022, Червень 16). Посольство України у Французькій Республіці. <https://france.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/4770-ukrajinci-u-franciji>
- Улика из бутылки. Что известно о новой версии отравления Навального? (2020, Сентябрь 17). BBC. <https://www.bbc.com/russian/news-54187534>
- Филипенко, А. (2020, Октябрь 6). В России Создали Фонд Защиты Детей. RBK. <https://www.rbc.ru/politics/06/10/2020/5f7c754e9a794785dcd15452>
- Філатова, Л. С. (2011). Нові підходи вивчення дефініції іміджу як наукова проблема. Засоби навчальної та науково-дослідної

- роботи, 36, 161–168. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=znpkhnpu_zntndr_2011_36_26
- Фонд президентских грантов. (2022). Википедия. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%BE%D0%BD%D0%B4_%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%B2
- Франція продасть Росії один "Містраль", а щодо другого вирішить згодом. (2014, Липень 22). BBC New Україна. https://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2014/07/140722_hk_france_mistral
- Фридман, Дж. (2015, Март 18). Уцелеет ли В. Путин. Inosmi. <http://inosmi.ru/russia/20150318/226940320.html>
- Харпен, М. (2015) Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків: Віват.
- Хроника политических преследований в апреле 2023 года: главное. (2023, Май 4). ОВД-Инфо. <https://reports.ovd.info/hronika-politicheskikh-presledovaniy-v-aprele-2023-goda-glavnoe#1>
- Частные детские сады стали опорными точками для цветной революции – Карпенко. (2021, Октябрь 8). Reform.by. <https://reform.by/252148-chastnye-detskie-sady-stali-opornymi-tochkami-dlja-cvetnoj-revoljucii-karpenko>
- Чекаленко, Л. Д. (2012). Специфіка формування громадянського суспільства в Республіці Польща. Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи (с. 261–272). Інститут всесвітньої історії НАН України. Київ: Фоліант.
- Черінько, І. П. (2009). Відносини України з Великою Британією в контексті європейської інтеграції. Політика, 2(29), 154–160. <https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/no-2-29-2009/vidnosini-ukraini-z-velikoju-britaniieju-v-konteksti-ievropejskoi-integracii/>
- Что меняется в Законодательстве об Иноагентах? (2020, Декабрь 23). Государственная Дума. <http://duma.gov.ru/news/50387/>

- Шандро, В. (2021, Травень 18). Британія фактично крок за кроком визнає себе повноправним союзником України і підтримує збільшення нашої обороноздатності – Краєв. [Audio]. Громадське радіо. <https://hromadske.radio/podcasts/hromadska-hvylya/brytaniia-faktychno-krok-za-krokom-vyznaie-sebe-povnopravnym-soiuznykom-ukrainy-i-pidtrymuie-zbil-shennia-nashoi-oboronzdatnosti-kraiev?fbclid=IwAR1tSJGIDzTDEMIrAhZr2fIvicARBE-tUPF3Ke-h3ToYrHmWDiFKjWEIoc>
- Шевко Д. (2021, Січень). Місце України у стратегічних наративах Росії. https://www.researchgate.net/profile/Demian-Shevko/publication/359125811_UKRAINE%27S_ROLE_IN_RUSSIAN_STRATEGIC_NARRATIVES/links/62a6d7536886635d5cd4c6d0/UKRAINES-ROLE-IN-RUSSIAN-STRATEGIC-NARRATIVES.pdf
- Шевко, Д. (2022). Російська ідентичність як дискурс та джерело російської агресії проти України. Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобалізованому світі. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 11–12 лютого 2022 року. Київ: Вид-во ТНУ імені В. І. Вернадського.
- Шевцова, Л. (2014, Ноябрь 17) Три главных цели Путина в Украине. New Voice. <https://nv.ua/opinion/tri-glavnyh-celi-putina-v-ukraine-20803.html>.
- Шерр, Дж. (2013). Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом. Киев: Заповіт.
- Як влада підтримує громадські організації в Білорусі. (2009, Березень 10). Гурт. <https://gurt.org.ua/news/recent/1866/>.
- Якименко, Ю., Биченко, А, Замятін, В. & Маркевич, К. Україна: 30 років на європейському шляху. (2021). Київ: Заповіт.
- Яковенко, Н. Л. (2003). Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. Київ: Наук. світ. <https://ips.ligazakon.net/document/JF2LN00A?an=3>
- Ямшанов, Б. (2007, Май 25). Новый глава Росрегистрации – о дачной амнистии, очередях, адвокатах и НКО. Российская газета. <https://rg.ru/2007/05/25/vasiliev.html>

- À propos de nous. (2024). Elukraine. <https://www.elukraine.org/association-elu>
- About the AUGB. (2024). The Association of Ukrainians in Great Britain. <https://www.augb.co.uk/about-us-and-our-community/about-the-augb>
- About the Foreign Policy Centre. (2024). The Foreign Policy Centre. <https://fpc.org.uk/about/>
- About Us. (2024). The Refugee Council. <https://www.refugeecouncil.org.uk/about-us/>
- Adli, M. (2017). Stress and the City, München: C. Bertelsmann.
- Agarin, T., & Nakai, R. (2021). Political Dejection in a Divided Society: A Challenge for Latvia's Democracy? *Journal of Baltic Studies*, 52(4), 521–546. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01629778.2021.1968917>
- Ahmed, S., & David Potter, D. (2006). *NGOs in International Politics*. Kumarian Press.
- Akmentina, L. (2022). E-Participation and Engagement in Urban Planning: Experiences from the Baltic Cities. *Urban Research & Practice*, 5(34). https://www.researchgate.net/publication/360479596_E-participation_and_engagement_in_urban_planning_experiences_from_the_baltic_cities
- Alfabet Buntu. (2018). Weronika Czyżewska-Wagłowska. *Archiwum Osiatyńskiego*. <https://archiwumosiatyńskiego.pl/alfabet-buntu/weronika-czyżewska-wagłowska/>
- Alieva, L. (2024, May 16). Soft power lessons from Russia's war: How to overcome polarisation and strengthen liberal democracy. The Foreign Policy Centre. <https://fpc.org.uk/soft-power-lessons-from-russias-war-how-to-overcome-polarisation-and-strengthen-liberal-democracy/>
- Alimova, S. (2024, November 28). PM Kobakhidze: No EU Accession negotiations until 2028, rejecting grants to avoid blackmail. <https://1tv.ge/lang/en/news/pm-kobakhidze-no-eu-accession-negotiations-until-2028-rejecting-grants-to-avoid-blackmail/>
- Allegrozzi, I. (2024, February 2). Another Niger Media Organization Suspended. Authorities Should End Attacks on Press Freedom, Free Expression. Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/news/2024/02/02/another-niger-media-organization-suspended>
- Ambroziak, A. (2021). *Z Ordo Iuris*, od Kaczyńskiego, brat senatora PiS – oto nowa rada Narodowego Instytutu Wolności. OKO.press. <https://oko.press/glinski-powolal-rade-narodowego-instytutu-wolnosci>
- Amid Controversy, Georgian Student Protest Movement Grows. (2003, June 10). <https://eurasianet.org/amid-controversy-georgian-student-protest-movement-grows>
- Angola's Upcoming Elections. Attacks on the Media, Expression, and Assembly. (2012, August 1). Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/report/2012/08/01/angolas-upcoming-elections/attacks-media-expression-and-assembly>
- Annual Report 2019. (2019). Japan International Cooperation Agency. <https://www.jica.go.jp/english/about/disc/report/2019/index.html>
- Annual Report 2021. (2022). Free Burma Rangers. <https://www.freeburmarangers.org/wp-content/uploads/2022/09/FBR-Annual-Report-2021.pdf>
- Aprasidze, D. (2016). 25 Years of Georgia's Democratization: Still Work in Progress. 25 Years of Independent Georgia: Achievements and Unfinished Projects. Tbilisi: Konrad Adenauer Stiftung & Ilia State University Press. P. 91–130. <https://library.iliauni.edu.ge/wp-content/uploads/2017/04/Georgia-2-5.pdf>
- Asante Africa foundation. (n.d.). https://asanteafrica.org/about-us/?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_campaign=impact-foundation&utm_id=google&utm_term=foundation&utm_content=foundation&googleads
- Ashoka Fellow Katarzyna Batko-Toluc. (2024). Ashoka. <https://www.ashoka.org/en-us/fellow/katarzyna-batko-toluc>
- Aspinall, E., & Fealy, G. (2010). *Soeharto's New Order and its legacy: Essays in honour of Harold Crouch*. Canberra: ANU Pres.

- Association Lyon Ukraine. (2024). Association Lyon Ukraine. <https://lyonukraine.org>
- AWARE. (2025). <https://www.aware.org.sg/about/>
- Bader, L. (2024, February 6). UN Security Council Should Act Against Abusers in Sudan. Darfur Panel of Experts Report Clearly Points to Individual Responsibility for Atrocities. Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/news/2024/02/06/un-security-council-should-act-against-abusers-sudan>
- Baker, C., & Phongpaichit, P. (2014). *A history of Thailand*. Cambridge: University Press.
- Barreto, M.-B., Benedict, J., Litvin, D., Mbataru, S., Briceño, A.-M.-P., Petrović, T., Van Severen, I., & Zurbrigg, J. (2023, December 6). People power under attack 2023. A report based on data from the CIVICUS monitor. Reliefweb. https://reliefweb.int/report/world/people-power-under-attack-2023-report-based-data-civicus-monitor?gad_source=1&gclid=EAlaIqobChMI4u-vseeWhAMVoGxBah11_ApoEAAYASAAEgLahvD_BwE
- Barreto, M.-B., Benedict, J., Litvin, D., Mbataru, S., Briceño, A.-M.-P., Petrović, T., Van Severen, I., & Zurbrigg, J. (2023, December 6). People power under attack 2023. A report based on data from the CIVICUS monitor. Reliefweb. https://reliefweb.int/report/world/people-power-under-attack-2023-report-based-data-civicus-monitor?gad_source=1&gclid=EAlaIqobChMI4u-vseeWhAMVoGxBah11_ApoEAAYASAAEgLahvD_BwE
- Batko-Tołuć, K. (2024). Ukraina walcząca - Sieć Obywatelska Watchdog. Sieć Obywatelska Watchdog. <https://siecobywatelska.pl/ukraina-walczaca/>
- Baumgartner, F., Berry, J., Hojnacki, M., Kimballand, D., & Leech, B. (2009). *Lobbying and Policy Change: Who Wins, Who Loses, and Why*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Beasley, S. Even African philanthropists underfund African NGOs, report says. The research finds that both African and non-African philanthropies underfunded nonprofits based in Africa for a variety of reasons, including a "pervasive" bias against local organizations. Devex. August 13, 2021. <https://www.devex.com/news/even-african-philanthropists-underfund-african-ngos-report-says-100584>
- Bel group and its foundation stand with Ukraine. (2022, Mars 30). Bel Group. <https://www.groupe-bel.com/en/newsroom/news/bel-group-and-its-foundation-stand-with-ukraine/>
- Belarus Opposition Rallies in Scattered Protests. (2020, December 20). The Moscow Times. <https://www.themoscowtimes.com/2020/12/06/belarus-opposition-rallies-in-latest-protest-a72250>
- Belarus restores criminal penalties for the unregistered CSOs under "article 193-1". (2022, January 4). Belarus Human Right House. <https://belhumanrights.house/en/news/belarus-vyartae-kryminalnae-pakaranne-dlya-nezaregistravanyh-organizacyj-partykule-193-1>
- Bengtsson, Å. (2013). Citizens' Perceptions of Political Processes: A Critical Evaluation of Preference Consistency and Survey Items. *Revista Internacional de Sociología*, 70(2), 45–64. https://www.researchgate.net/publication/269494509_Citizens'_Perceptions_of_Political_Processes_A_Critical_Evaluation_of_Preference_Consistency_and_Survey_Items
- Bertsou, E. (2022). Bring in the Experts? Citizen Preferences for Independent Experts in Political Decision-Making Processes. *European Journal of Political Research*, 61, 255–267. <https://ejpr.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1475-6765.12448>
- Bieliszczuk, B. (2018, Sierpień 14). Negocjacje w sprawie utrzymania tranzytu gazu przez Ukrainę. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. https://www.pism.pl/publikacje/Negocjacje_w_sprawie_utrzymania_tranzytu_gazu_przez_Ukrain

- Bite, D., Kruzmetra, Z., & Kuis, J. (2019). Collaboration Practices between NGOs and Local Governments in Rural Areas in Latvia International Journal of Economics and Management Systems. [https://www.iasas.org/iasas/filedownloads/ijems/2019/007-0003\(2019\).pdf](https://www.iasas.org/iasas/filedownloads/ijems/2019/007-0003(2019).pdf)
- Bodewes, C. (2013). *Civil Society in Africa: The Role of a Catholic Parish in a Kenyan Slum*. Cambridge Scholars Publishing. <https://www.cambridgescholars.com/resources/pdfs/978-1-4438-5234-0-sample.pdf>
- Bogdanich, W., & Nordberg, J. (2016, January 29). Mixed U.S. Signals Helped Tilt Haiti Toward Chaos. The New York Times. <https://www.nytimes.com/2006/01/29/world/americas/mixed-us-signals-helped-tilt-haiti-toward-chaos.html>
- Boorstin, D. J. (1962). *The Image: Or, What Happened to the American Dream*. Atheneum. <https://www.abebooks.co.uk/Image-What-Happened-American-Dream-Pelican/31456473120/bd>
- Bourdillon, Y. (2024, Janvier 4). Pourquoi la France accueille relativement peu de réfugiés ukrainiens. Les Echos. <https://www.lesechos.fr/monde/europe/pourquoi-la-france-accueille-relativement-peu-de-refugies-ukrainiens-2044253>
- Boyarchuk, D. (2023). *Economic priorities in post-war Ukraine*. Warsaw: Center for Social and Economic Research.
- Brankovic, J. (2018). Chapter 1. Introduction: Civil Society in African Transitional Justice – Comparing Theory and Practice. In Brankovic., J. & Van der Merwe, H. (Eds.), *Advocating Transitional Justice in Africa: The Role of Civil Society* (p. 1–16). Springer Press. https://www.researchgate.net/publication/322825195_Civil_Society_in_African_Transitional_Justice_Comparing_Theory_and_Practice
- Brass, J. N. (2016, August 05). Theorizing NGOs and the state. Territoriality, governance, capacity, legitimacy. Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/core/books/allies-or-adversaries/theorizing-ngos-and-the-state/2FF93A50E3E4E24D542AE8944F28E0FB?fbclid=IwY2xjawHx97dleHRuA2FlbQIxMAABHdI7990-FHILdwqXn6lv9WZq7CXYJwlgwCnepYIUeANzArY1dkUO-b1dWQ_aem_XahbL4qYMw_CJX81JHtI2w
- BREAKING: US Announces Visa Restrictions and Review of All US-Georgia Cooperation. (2024, May 24). <https://civil.ge/archives/609123>
- Brown, S., & Li, Z. (2014, March 24). Taiwan police clash with students in protests over trade deal. CNN. https://web.archive.org/web/20160305194321/http://www.cnn.com/2014/03/24/world/asia/taiwan-trade-student-protest/index.html?hpt=wo_c2
- Burkina Faso: Prominent Rights Activist Abducted. Investigate Possible Politic ally Motivated Conspiracy of Daouda Diallo. (2023, December 4). Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/news/2023/12/04/burkina-faso-prominent-rights-activist-abducted>
- Burleigh, B. Gardner, & Sidney J. Levy. (1955). The Product and the Brand. Harvard business review, March-April, 33–39. https://static.squarespace.com/static/52f06caee4b0c058f6084354/t/539070a1e4b0b4380bb48719/1401974945820/Levy_ProductandBrand.pdf
- Burundi: Entrenched Repression of Civil Society, Media. End Abusive Prosecutions; Lift Restrictions on Free Speech. (2021, May 26). Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/news/2021/05/26/burundi-entrenched-repression-civil-society-media>
- Butkeviciene, E., Vaidelyte, E., & Rasa, S. (2010). Role of civil society organizations in local governance: theoretical approaches and empirical challenges in Lithuania (p. 35–44). *Viešoji politika ir administravimas*.
- Butt, S. (2011). Anti-corruption reform in Indonesia: An obituary? *Bulletin of Indonesian Economic Studies*, 47(3), 381–394.

- Callaghy, Th. (1994). Civil Society, Democracy, and Economic Change in Africa: A Dissenting Opinion About Resurgent Societies. In J. Harbeson, D. Donald Rothchild, & N. Chazan, (Eds.), *Civil Society and the State in Africa* (pp. 231–254). Lynne Rienner.
- Cappa, F., Franco, S., & Rosso, F. (2022). Citizens and cities: Leveraging citizen science and big data for sustainable urban development. *Business Strategy and the Environment*, 31. https://www.researchgate.net/publication/356496135_Citizens_and_cities_Leveraging_citizen_science_and_big_data_for_sustainable_urban_development
- Case, W. (2009). Electoral authoritarianism in Malaysia: Trajectory shift. *The Pacific Review*, 22(3), 311–333.
- Cassandra by Lesia Ukrainka. (2023, March 30). Ukrainian Institute London. <https://ukrainianinstitute.org.uk/cassandra/>
- Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych. (n.d.). <https://case-research.eu/pl/o-nas/>
- Chad: Violent Repression of Opposition Protest. Open Civic Space, Ensure Accountability for Excessive Force. (2021, October 29). Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/news/2021/10/29/chad-violent-repression-opposition-protest>
- Chaïeb, I. (2024, Mars 31). Guerre en Ukraine: pourquoi la Russie mise à nouveau sur les frappes de centrales électriques et énergétiques. *Le Parisien*. <https://www.leparisien.fr/international/guerre-en-ukraine-pourquoi-la-russie-mise-a-nouveau-sur-les-frappes-de-centrales-electriques-et-energetiques-31-03-2024-RTBLVXS7ARH2DBS6GOCAP66QAE.php>
- Chan, S. (2002). Composing Africa: Civil Society and Its Discontents. *Tampere Peace Research Institute Occasional Papers*, 86, 1–82.
- Chandhoke, N. (2001) The "Civil" and the "Political" in Civil Society. *Democratization*, 8 (2), 1–24.
- Chaplow, S., & Bamela Engo-Tjega, R. (2007). Civil Society Organizations and Evaluation Lessons from Africa. *Evaluation*, 13(2), April, 257–274. https://www.researchgate.net/publication/258136694_Civil_Society_Organizations_and_Evaluation_Lessons_from_Africa
- Chaplow, S., & Bamela Engo-Tjega, R. (2007). Civil Society Organizations and Evaluation Lessons from Africa. *Evaluation*, 13(2), 257–274. https://www.researchgate.net/publication/258136694_Civil_Society_Organizations_and_Evaluation_Lessons_from_Africa
- Charity fund Dharma. (2024). <https://dharma.ee/?lang=en>
- Charles du Ry. (n. d.) Wikipedia – Die freie Enzyklopädie.
- Charycka, B., Gumkowska, M., & Bednarek, J. (2022). The Capacity of NGOs in Poland Key Facts (the Capacity of NGOs Survey). Klon/Jawor Association. <https://api.ngo.pl/media/get/184365>
- Cheeseman, N. (2022, November 30). African Civil Society and the External Influences That Shape It. *Carnegie Europe*. <https://carnegieeurope.eu/2022/11/30/african-civil-society-and-external-influences-that-shape-it-pub-88481>
- Chinese Labor Activists Detained En Masse. (2015, December 9). *Labor Notes*. <https://labornotes.org/blogs/2015/12/chinese-labor-activists-detained-en-masse>
- Chivers, C. J. (2007). Thousands Rally in Capital Against Georgia President. *The New York Times*. https://www.nytimes.com/2007/11/03/world/europe/03tbilisi.html?_r=1&oref=slogin
- Chua, B. H. (2012). *Structure, audience and soft power in East Asian pop culture*. Hong Kong: University Press.
- Chulitskaya, T. (2024, May 15). Belarusian Civil Society Inside and Outside of the Country. *SCEEUS*. <https://sceeu.se/en/publications/belarusian-civil-society-inside-and-outside-of-the-country/>

- Cigane, L. (2022). Political Finance in the Digital Age: A Case Study of Latvia. *International Idea*, 6. <https://www.idea.int/sites/default/files/political-finance-in-the-digital-age-case-study-latvia.pdf>
- Cilliers, J. (2024, January 18). Flawed elections and poor governance underlie Africa's backsliding. With nearly 20 polls this year, can a floundering AU give elections the attention they desperately need? *Institute for security studies*. <https://issafrica.org/iss-today/flawed-elections-and-poor-governance-underlie-africas-backsliding>
- Civic Empowerment Index. (2022). Pilietinės visuomenės institutas. Vilnius, Lithuania Ministry of Social Security and Labour of the Republic of Lithuania. <http://www.civitas.lt/wp-content/uploads/2023/01/CIVIC-EMPOWERMENT-INDEX-2022.pdf>
- Civic Resilience Institute. (n.d.). <https://cri.lt/#/about>
- Civic space report 2024. Czech Republic. (2024). European civic forum. <https://civic-forum.eu/wp-content/uploads/2024/05/CIVIC-SPACE-REPORT-2024-CZECH-REPUBLIC.pdf>
- Civil societies are key to Africa's climate change resilience, says Dr Adesina. (2022, October 7). African Development Bank Group. <https://www.afdb.org/en/news-and-events/civil-societies-are-key-africas-climate-change-resilience-says-dr-adesina-55350>
- Civil Society Communique on Engaging Civil Society for an Effective Africa-EU Partnership. (2022, February 9). OXFAM. <https://panafrica.oxfam.org/latest/press-release/civil-society-communique-engaging-civil-society-effective-africa-eu-partnership>
- Civil society organization sustainability index for Lithuania, 2020. (2021). Atviros Lietuvos Fondas. <https://olft.lt/wp-content/uploads/2021/09/2020-CSO-SI-Lithuania-Report.pdf>
- Civil Society Organizations in Belarus at the Beginning of 2023: their Condition, Relationships, and Needs: Research Report. (2023, May). Center for New Ideas. https://newideas.center/wp-content/uploads/2023/07/Civil-society-organizations-in-Belarus-at-the-beginning-of-2023_their-condition_relationships_and-needs.pdf
- Clark, J. (1991). *Democratizing Development: The Role of Voluntary Organisations*. A Kumarian Press Book.
- Coglianesi, C., & Ben Dor, L. (2021). AI in Adjudication and Administration. *All Faculty Scholarship*, 86(3), 791–838. https://scholarship.law.upenn.edu/faculty_scholarship/2118/
- Cole, J. M. (2014, March 20). Taiwanese occupy legislature over China pact. *The Diplomat*. <https://web.archive.org/web/20190425181337/https://thediplomat.com/2014/03/taiwanese-occupy-legislature-over-china-pact/>
- College of Eastern Europe. (2025). <https://www.kew.org.pl/en/>
- Committee to Protect Journalists (CPJ). (б.д.). https://en.wikipedia.org/wiki/Committee_to_Protect_Journalists
- Copland, A. (2024, May 9). Expert Briefing: Priorities for international support to Ukraine, as Russia's war rages into its third year. *The Foreign Policy Centre*. <https://fpc.org.uk/expert-briefing-priorities-for-international-support-to-ukraine-as-russias-war-rages-into-its-third-year/>
- Corruption Perceptions Index. *Transparency International*. (2012). <https://www.transparency.org/en/cpi/2012>
- Corwin, J. (2006, January 24). Russia: 'Spy-Rock' Scandal Has NGOs Worried. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. <https://www.rferl.org/a/1065018.html>
- Country Report. Estonia. (2023). https://economy-finance.ec.europa.eu/system/files/2023-06/ip230_en.pdf
- Country Report. Lithuania. (2023). https://economy-finance.ec.europa.eu/system/files/2023-06/ip239_en.pdf

- Cox, R. (2016). US Foreign Policy, Business NGOs and Low-Intensity Democracy. Business NGOs and Low-Intensity Democracy. Class, Race and Corporate Power: Vol. 4: Iss. 2. Article 1. Miami: Florida International University. <https://digitalcommons.fiu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1079&context=classracecorporatepower>
- Crossing the Line. Georgia's Violent Dispersal of Protestors and Raid on Imedi Television. (2007, December 19). Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/report/2007/12/19/crossing-line/georgias-violent-dispersal-protestors-and-raid-imerdi-television>
- "Crush Them Like Lice". Repression of Civil and Political Rights Ahead of Zimbabwe's August 2023 Election. (2023, August 3). Human Rights Watch <https://www.hrw.org/africa/zimbabwe>
- Dahlgren, W. (2014, February 22). Ukraine: Where do British public sympathies lie? Yougov. <https://yougov.co.uk/news/2014/02/22/ukraine-public-sympathies/>
- Das Fremdlinge und Flüchtlinge Monument. (2019). Kassel. https://www.kassel.de/buerger/kunst_und_kultur/obelisk.php
- De Montbrial, T. (2024, Septembre 27). Conférence plénière "Reprendre la maîtrise du monde". Ifri. <https://www.ifri.org/fr/video/conference-pleniere-reprendre-la-maitrise-du-monde-avec-thierry-de-montbrial>
- Death penalty threats: review of the fight against extremism in Belarus in April-June 2022. (2022, July 22). Human Constanta. <https://humanconstanta.org/en/death-penalty-threats/>
- Delegation of the European Union to Belarus, "European dialogue on modernisation with Belarusian society": news release. (2012). http://eeas.europa.eu/delegations/belarus/press_corner/all_news/news/2012/european_dialogue_modernisation_en.htm
- Der Nationale Integrationsplan. Neue Wege. Neue Chancen. (2008). Berlin. <http://doku.iab.de/externe/2008/k080108f12.pdf>
- Devarajan, S., Khemani, S., & Walton, M. (2011). Civil Society, Public Action and Accountability in Africa. The World Bank Development Research Group. Human Development and Public Services Team. Policy Research Working Paper. 5733 (July), 1-42.
- Diamond, L. (2021, July 2). A World Without American Democracy? The Global Consequences of the United States' Democratic Backsliding. Foreign Affairs. <https://www.foreignaffairs.com/articles/americas/2021-07-02/world-without-american-democracy>
- Die Fremden. (2019). Kassel. https://www.kassel.de/buerger/kunst_und_kultur/die-fremden.php
- Disinformation and Civil Society. Mapping Report, Baltic Region. (2023, September). Civic Resilience Initiative. https://www.techsoupeurope.org/wp-content/uploads/2023/09/TechSoup_Disinformation-and-Civil-Society-Regional-Mapping-Report_Baltic_Region.pdf
- Dobordjginidze, E. (2024, April 05). Seven opposition parties release joint statement on GD-initiated Foreign Financing Transparency Bill. <https://1tv.ge/lang/en/news/seven-opposition-parties-release-joint-statement-on-gd-initiated-foreign-financing-transparency-bill/>
- Domivka Maison de l'Ukraine. (2024). Domivka Maison de l'Ukraine. <https://domivka.fr/>
- Doucette, J. (2017). The occult of personality: Korea's candlelight protests and the impeachment of Park Geun-hye. The Journal of Asian Studies, 76(4), 851-860.
- DR Congo: Crackdown on Opposition Ahead of Elections. Authorities Severely Restrict Fundamental Liberties, Arrest Party Officials. (2023, August 22). Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/news/2023/08/22/dr-congo-crackdown-opposition-ahead-elections>
- Dudkiewicz, I. (2020). Karolina Dreszer-Smalec: "Działam w EKES-ie dla wszystkich organizacji. I dla przyszłości moich córek". Ngo.pl. <https://publicystyka.ngo.pl/karolina-dreszer-smalec-dzialam-w-ekes-ie-dla-wszystkich-organizacji-i-dla-przyszlosci-moich-corek>

- ECF: Raport o sytuacji społeczeństwa obywatelskiego. (2024). Ogólnopolska Federacja Organizacji Pozarządowych. <https://ofop.eu/ecf-raport-o-sytuacji-spoleczenstwa-obywatelskiego/>.
- Education and Politics Research Society. (2019). JPSA. <https://www.jp-sa-web.org/society/information/bunyabetsu/research-list/bunya-14>
- Eesti Inimõiguste Keskus. (2024). <https://humanrights.ee/en/>
- Eesti Kommunikatsioonijuhitide Liit. (2024). <https://ep-ra.ee/>
- Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus. (2024). <https://enut.ee/>
- Ehrman, John. (2005). *The Eighties: America in the Age of Reagan*. NY: Yale University Press. https://books.google.com.ua/books?id=2uTLNa_U13wC&printsec=copyright&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
- Ekomo-Soignet, M.-K. (2015, January 15). *Civil society peacebuilding: central to Central Africa*. OSCH Services. https://reliefweb.int/report/central-african-republic/civil-society-peacebuilding-central-central-africa?gad_source=1&gclid=EAIaI QobChMIyoPHxMv1ggMV0ItoCR0bTgm5EAMYASAAEgJSKfD_BwE
- Ero, C., & Mutiga, M. (2023, December 12). *The Crisis of African Democracy. Coups Area Symptom – Not the Cause of Political Dysfunction*. Foreign Affairs. <https://www.foreignaffairs.com/africa/crisis-african-democracy>
- Hanson, S. (2008, July 17). *Angola's Political and Economic Development*. Foreign Affairs. <https://www.cfr.org/background/angolas-political-and-economic-development>
- Estonian Civil society Development Concept (2002, December 12). Decision of Estonian Parliament. https://www.icnl.org/wp-content/uploads/Estonia_Estonian-Civil-society-Development-Concept.pdf
- European civic forum. (2024). *Civic space report 2024. Estonia*. <https://civic-forum.eu/wp-content/uploads/2024/05/CIVIC-SPACE-REPORT-2024-ESTONIA.pdf>
- EU's Borrell condemns Georgia foreign influence law. (2023, May 08). <https://www.reuters.com/world/europe/eus-borrell-condemns-georgia-foreign-influence-law-2023-03-07/>
- Evans, A. (2005). *Vladimir Putin's Monocentric Design*. Paper presented at the Annual Conference of the Western Social Science Association, April 13–16, 2005. Albuquerque (NM). 279–280. https://www.wssaweb.com/media/attachments/2022/08/05/2005_conference_abstracts.pdf
- Fair Play – integracja przez sport. (2023, Wrzesień 1). Fundacja Wolność i Demokracja. <https://wid.org.pl/co-robimy/fair-play/>
- Fairbanks, Ch. (2004). *Georgia's Rose Revolution*. *Journal of Democracy*, 15 (2), 110–124. https://www.researchgate.net/publication/236723081_Georgia's_Rose_Revolution
- Fakty o NGO. (n.d.). <https://fakty.ngo.pl/>
- Fauntroy, Michael K. (2007). *Republicans and the Black Vote*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers. <https://go.gale.com/ps/i.do?id=GALE%7CA175180592&sid=googleScholar&v=2.1&it=r&linkaccess=abs&issn=02782308&p=AONE&sw=w&userGroupName=anon%7E6cd4aae2&aty=open-web-entry>
- Fealy, G. (2016). *Indonesian politics in 2016: Jokowi and the new developmentalism*. *Bulletin of Indonesian Economic Studies*, 52(3), 1–23.
- Fedrowanie sieci watchdog klauzula RODO (2024). <https://fedrowanie.siecobywatelska.pl/o-stronie/>
- Foreign Agents Registration Act. (n.d.). U.S. Department of Justice. (<https://www.justice.gov/nsd-fara>)
- Former Defense Minister Detained in Georgia. (2007, September 27). Radio Free Europe. Radio Liberty. <https://www.rferl.org/a/1078816.html>

- Forum Społeczeństwa Obywatelskiego UE. (2015). Rosja w Budapeszcie z udziałem CSM. Centrum Stosunków Międzynarodowych. <https://csm.org.pl/forum-spoleczenstwa-obywatelskiego-ue-rosja-w-budapeszcie-z-udzialem-csm/>
- Freedom House: Nation in Transit 2003 – Belarus. (2003). <https://www.refworld.org/reference/annualreport/freehou/2003/en/50704>
- Freedom House: Nation in Transit 2004 – Belarus. (2004). <https://www.refworld.org/reference/annualreport/freehou/2004/en/50794>
- Freedom House: Nation in Transit 2005 – Belarus. (2005). <https://www.refworld.org/reference/annualreport/freehou/2005/en/50768>
- Freedom House: Nation in Transit 2005 – Russia. (2005). <https://www.refworld.org/reference/annualreport/freehou/2005/en/50779>
- Freedom House: Nation in Transit 2006 – Belarus. (2006). <https://www.refworld.org/reference/annualreport/freehou/2006/en/50835>
- Freedom House: Nation in Transit 2012 – Belarus. (2012). <https://www.refworld.org/reference/annualreport/freehou/2012/en/86877>
- Freedom House: Nation in Transit 2018 – Russia. (2018). <https://freedomhouse.org/country/russia/nations-transit/2018>
- Freedom House: Nation in Transit 2020 – Belarus. (2020). <https://freedomhouse.org/country/belarus/nations-transit/2020>
- Freedom House: Nation in Transit 2020 – Russia. (2020). <https://freedomhouse.org/country/russia/nations-transit/2020>
- Freedom House: Nation in Transit 2022 – Russia. (2022). <https://freedomhouse.org/country/russia/nations-transit/2022>
- Freedom House: Nation in Transit 2023 – Russia. (2023). <https://freedomhouse.org/country/russia/nations-transit/2023>
- Freedom House: Nation in Transit 2024 – Belarus. (2024). <https://freedomhouse.org/country/belarus/nations-transit/2024>
- Freedom House: Nations in Transit 2003 – Ukraine. (2003). <https://www.refworld.org/docid/473aff2d46.html>
- Freedom House: Nations in Transit 2013 – Ukraine. (2013). <https://www.refworld.org/docid/51c1680d27.html>
- Freedom House: Nations in Transit 2016 – Ukraine. (2016). <https://www.ecoi.net/de/dokument/1011468.html>
- Freedom House: Nations in Transit 2018 – Ukraine. (2018). <https://www.refworld.org/docid/5b3cc262a.html>
- Freedom House: Nations in Transit 2020 – Ukraine. (2020). <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2020>
- Freedom House: Nations in Transit 2021 – Ukraine. (2021). https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/nations-transit/2021#footnoteref123_6ind9ur
- Freedom House: Nations in Transit 2022 – Ukraine. (2022). <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2022>
- Freedom House: Nations in Transit 2023 – Ukraine. (2023). <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2023>
- Freedom House: Nations in Transit 2024 – Ukraine. (2024). <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2024>
- Freedom in the World 2019 – Ukraine. <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2019>
- Freedom in the World 2021: Thailand. (2021). Freedom House. <https://freedomhouse.org/country/thailand/freedom-world/2021>

- Freedom of the Press Foundation. (n.d.). <https://freedom.press/>
- French civil society. (2024). Vaia. <https://www.vaia.com/en-us/explanations/french/french-social-issues/french-civil-society/#:~:text=French%20civil%20society%20plays%20a,in%20the%20creation%20of%20policies.>
- Fuller, L. (2018, January 16). Georgian President Vetoes Controversial Amendments to Law On Public Broadcaster. <https://www.rferl.org/a/georgia-public-broadcaster-bill-vetoed-margvelashvili/28978727.html>
- Function 8. (n. d.). <https://fn8org.wordpress.com/about/>
- Fundacja Otwarty Dialog. (n.d.). <https://odfoundation.eu/fundacja/kim-jestesmy/>
- Fundacja Polskie Centrum Pomocy Międzynarodowej. (n.d.). <https://pcpm.org.pl/pomoc-rozwojowa-i-humanitarna/>
- Fundacja Polskie Centrum Pomocy Międzynarodowej (2022, Grudzień 28). Niemal 750 tys. Ukraińców w Polsce znalazło pracę – PCPM pomogło przy zatrudnieniu ponad 1200. <https://pcpm.org.pl/polskie-centrum-pomocy-miedzynarodowej/tak-fundacja-pcpm-pomaga-ukrainie/>
- Fundacja Polskie Centrum Pomocy Międzynarodowej (2022, Lipiec 25). Jedyne takie miejsce dla uchodźców [Wideo]. <https://pcpm.org.pl/jedne-takie-miejsce-dla-uchodzcow-wideo/>
- Fundacja Polskie Centrum Pomocy Międzynarodowej (2022a, Styczeń 11). Centrum Edukacji. To jedyne takie miejsce w Polsce dla ukraińskich dzieci. <https://pcpm.org.pl/centrum-edukacji-to-jedne-takie-miejsce-w-polsce-dla-ukrainskich-dzieci/>
- Fundacja Polskie Centrum Pomocy Międzynarodowej. (2022b). Ośrodek ewakuacji PCPM pod Krzemieńczukiem [Galeria]. <https://pcpm.org.pl/osrodek-ewakuacji-pcpm-pod-krzemienczukiem-galeria/>
- Fundacja Wolność i Demokracja. (n.d.). <https://wid.org.pl/o-fundacji/>
- Future Search: Working Meeting Reform. (2015, June 4–6). Vilnius. Belarusdigest. Com. http://belarusdigest.com/sites/default/files/pactfuturesearchreport_eng_0.pdf
- Gabritchidze, N. (2024, October 27). Official Results of 2024 Vote: What They Show. Civil Georgia. <https://civil.ge/archives/631386>
- Gadeikiene, M. (2021). The Political Role of the NGOs in the East and Central Europe: the Lithuanian Case. https://www.researchgate.net/publication/352689925_The_Political_Role_of_the_NGOs_in_the_East_and_Central_Europe_the_Lithuanian_Case
- Gadeikienė, M. (2022). When do Lithuanian NGOs Succeed in Influencing Foreign Policy? *Politologija*, 105(1), 53–92. <https://www.redalyc.org/journal/6948/694873901002/html/>
- Gaidytė, T., & Mui, J. (2019). Examining Political Participation in Lithuania: The Direct and Mediated Effects of Social Trust. *Baltic Journal of Political Science*, 9-10, 41–71. https://www.researchgate.net/publication/351562210_Examining_political_participation_in_Lithuania_The_direct_and_mediated_effects_of_social_trust
- Genys, D. (2018). The Power of Lithuanian Civil Society and Its Boundaries (223–242). Chapter 12 in Smith, D. H., Moldavanova, A. V. & Krasynska, S. (Eds.) *The Nonprofit Sector in Eastern Europe, Russia and Central Asia: Civil Society Advances and Challenges*. Leiden, Netherlands, and Boston, MA: Brill Publishers.
- George Soros' Pro-democracy Charity Banned in Russia for Being a Threat to State. (2015, November 30). Telegraph. <http://www.telegraph.co.uk/finance/globalbusiness/12026144/George-Soros>
- Georgia Local Elections 21 October and 12 November 2017. (2018). Office for Democratic Institutions and Human Rights. OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report. Warsaw. <https://www.osce.org/files/f/documents/b/b/373600.pdf>
- Georgia. Events of 2018. (2019). World Report 2019. Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/world-report/2019/country-chapters/georgia>

- Georgia: Amnesty International urges the Georgian government to implement recommendations of the UN Committee against Torture. (2006, May 21). Amnesty International. <https://www.amnesty.org/en/documents/eur56/008/2006/en/>
- Georgia: Authorities must promptly investigate police actions in dispersing demonstrators. (2007, November 08). Public Statement. Amnesty International. <https://www.amnesty.org/en/documents/eur56/011/2007/en/>
- Georgia: Government Used Excessive Force on Protesters. Government's Reputation as Human Rights Champion Damaged. (2007, December 17). Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/news/2007/12/17/georgia-government-used-excessive-force-protesters>
- Georgia: Protesters face arrests, abuse, and denial of fair trial rights. (2024, December 02). <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2024/12/georgia-protesters-face-arrests-abuse-and-denial-of-fair-trial-rights/>
- Georgia: Repressive 'foreign agents' bill withdrawn after protesters brutally dispersed. (2023, March 09). <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2023/03/georgia-repressive-foreign-agents-bill-withdrawn-after-protesters-brutally-dispersed/>
- Georgia: Torture and ill-treatment Still a concern after the "Rose Revolution" Summary. (2006, February 02). Amnesty International. <https://www.amnesty.org/en/documents/eur56/001/2006/en/>
- Georgia's 2018 Presidential Election. (2018, November 30). Press Statement. U.S. Department of State. An official website of the United States government. <https://2017-2021.state.gov/georgias-2018-presidential-election/>
- Georgian Government's Stalled Anti-Corruption Policy. (2021, December 14). Transparency International Georgia. <https://transparency.ge/en/post/georgian-governments-stalled-anti-corruption-policy>
- Georgian Institute of Public Affairs. (n.d.). <https://gipa.ge/geo/static/219/istoria>
- Georgian President Won't Recognize Vote Results, Calls For Protests, Alleges Russian Interference. (2024, October 28). <https://www.rferl.org/a/georgia-parliamentary-vote-violence-intimidation-russia-west/33175194.html>
- Georgian protests, TV building attacked. (2011, May 21). <https://web.archive.org/web/20110625100945/http://af.reuters.com/article/worldNews/idAFTRE74K1Z620110521>
- Georgian Young Lawyers' Association. (n.d.). <https://gyla.ge/en/ge>
- Georgia's President slams her successor's appointment as 'a mockery of democracy'. (2024, December 15). <https://www.euronews.com/my-europe/2024/12/15/georgias-president-slams-her-successors-appointment-as-a-mockery-of-democracy>
- Gherghina, S., & Geisse, B. (2019). An Alternative to Representation: Explaining Preferences for Citizens as Political Decision-Makers. *Political Studies Review*, 17(3), 224–238. <https://www.researchgate.net/publication/328515145>
- Giuliani, J. D. (2022, November 21). Protecting Europe. ALBANIA DAILY NEWS. <https://albaniadailynews.com/news/protecting-europe>
- Glin'ski, P. (2006). The Self-governing Republic in the Third Republic. *Polish Sociological Review* (p. 56–60). https://polish-sociological-review.eu/pdf-127757-55240?filename=The%20Self_governing.pdf
- Glin'ski, P. (2011). *Polish Sociological Review*. 175(3), 271–300. <https://polish-sociological-review.eu/Issue-3-2011,9061>
- Glin'ski, P. (2011). Twenty Years of Civil Society in Poland. *Polish Sociological Review*, 175(3), 271–300, University of Białystok. https://elibrary.ivinas.gov.ua/233/1/Chekalenko%20_%20Istorychnyy%20dosvid%20stanovlennya%20instytutu.pdf

- GOP Platform Make America Great Again! (2024). The American Presidency Project. <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/2024-republican-party-platform>
- Gordanić, J. (2022). Non-Governmental Organizations (NGOS) – New World Actors of Contemporary International Relations. *International Organizations: Serbia and Contemporary World*. Vol. 1, 75–88. https://doi.org/10.18485/iipe_ioscw.2022.1.ch4
- Graudina, E. (2022). Bringing the Latvian Youth Back to Political Participation. *Studia Europejskie-Studies in European Affairs*, 26(1), 83–99. https://www.researchgate.net/publication/360369380_Bringing_the_Latvian_Youth_Back_to_Political_Participation
- Greenaway, R., & Sellers, I. (2023, May 19). Ukrainian refugees in Nailsea keeping cultural traditions alive. BBC. <https://www.bbc.com/news/uk-england-wiltshire-65637612>
- Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. (1949). <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/>; https://de.wikipedia.org/wiki/Charles_du_Ry
- Gründl, J., & Aichholzer, J. (2020). Support for the Populist Radical Right: Between Uncertainty Avoidance and Risky Choice. *Political Psychology*, 41(4), 641–659. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/pops.12643>
- Guerre en Ukraine: le réveil géopolitique de l'Europe? (2023). SciencesPo. <https://www.sciencespo.fr/fr/actualites/guerre-en-ukraine-le-reveil-geopolitique-de-l-europe/>
- Guerre en Ukraine: les usages politiques de l'histoire. Entre le droit et la géopolitique. (2022). SciencesPo. <https://www.sciencespo.fr/fr/actualites/guerre-en-ukraine-les-usages-politiques-de-l-histoire-entre-le-droit-et-la-geopolitique/>
- Gürdal, E., & ve Kanat, S. (2022). The Effects of International Organizations on the Countries Developments: The Case of the Baltic and Central Asia States. *Academic Knowledge*, 5(1), 43–63. https://www.researchgate.net/publication/362605167_The_Effects_of_International_Organizations_on_The_Countries_Developments_The_Case_of_The_Baltic_and_Central_Asia_States
- Gutheil, L. (2022, July 5). Civil society participation in urban governance in Africa Supporting CSOs' political voice for a transformation of citizen–state relations. Policy Brief. Megatrends Africa. https://www.megatrends-afrika.de/assets/afrika/publications/policybrief/MTA_PB05_2022_Gutheil_Civil_Society_Participation_in_urban_governance_in_Africa.pdf
- Hadiz, V. R., & Robison, R. (2013). The political economy of oligarchy and the reorganization of power in Indonesia. *Indonesia*, (96), 35-57.
- Haesevoets, T., Roets, A., van Severen, R., Dierckx, K., & Verschuere, B. (2023). The Public's Preferred Level of Involvement in Local Policy-Making. *Scientific Reports*, 13. https://www.researchgate.net/publication/370469067_The_public's_preferred_level_of_involvement_in_local_policy-making
- Hakala, H. (2023, December 20). Ukraina saa nykyaikaistumisen ja vaurauden tien (Ukraine is on the road to modernisation and prosperity). Verkkouutiset. <https://www.verkkouutiset.fi/a/ukraina-saa-nykyaikaistumisen-ja-vaurauden-tien/#b93a4957>
- Hale, H. (2005). Regime Cycles. Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia. *World Politics*, 58 (01), 133–165. https://www.researchgate.net/publication/231984208_Regime_Cycles_Democracy_Autocracy_and_Revolution_in_Post-Soviet_Eurasia
- Hassan, H. (2008) The State and Civil Society in Africa: a North Africa Perspective. *Contra Relatos desde el Sur. Apuntes sobre África y Medio Oriente*, IV (5 y 6 diciembre). <https://biblioteca.clacso.edu.ar/Argentina/cea-unc/20100322040516/rahman.pdf>
- Havasi, V. (2022). Power and powerlessness of the civil society in Hungarian illiberal democracy between 2010–2022. *Politics in Central Europe*. (c. 499–529). Sciendo. <https://doi.org/10.2478/pce-2022-0022>

- Hedman, E. L. (2006). *In the name of civil society: From free election movements to People Power in the Philippines*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Hefner, R.-W. (2000). *Civil Islam Muslims and Democratization in Indonesia*. Princeton University Press.
- Help for displaced people from Ukraine. (2024). BritishRedCross. <https://www.redcross.org.uk/get-help/get-help-as-a-refugee/help-for-refugees-from-ukraine>
- Help for Ukraine: Open Dialog Foundation. (2024). Open Dialog Foundation. <https://supportforukraine.pl/emergency-aid-pomocukrainie/>
- Herbert, D. (2014, February 24). *Voices of Maidan: Ukraine's unfinished revolution*. France 24. <https://www.france24.com/en/20140224-ukraine-report-voices-maidan-independence-square-revolution>
- Hertel-Fernandez, A. Tervo, C., & Skocpol. T. (2018, September 26). *How the Koch brothers built the most powerful rightwing group you've never heard of*. Guardian. https://www.theguardian.com/us-news/2018/sep/26/koch-brothers-americans-for-prosperity-rightwing-political-group?fbclid=IwY2xjawF_titleHRuA2FlbQIxMAABHeyl-hjntTkocdTF2DC7kki_M4QfMhYhKGLCQIL9fdVXMjJ_quEkMZsJgA_aem_N6YCKvHE_7qZ8o6gqtriTA
- Hien, M. (2023, Серпня 14). *Observatorium 68. Civil society in Hungary at a turning point? Challenges for organizations*. <https://www.maecenata.eu/2023/08/15/observatorium-68-civil-society-in-hungary-at-a-turning-point/>
- Hildebrandt, T. (2013). *Social organisations and the authoritarian state in China*. Cambridge: University Press.
- Ho, M. S. (2018). *From protest to electioneering: Electoral and party politics after the Sunflower Movement*. In J. Sullivan & Ch.-Y. Lee (Eds.), *A new era in democratic Taiwan: Trajectories and turning points in politics and cross-Strait relations* (p. 83–103). London and New York: Routledge.
- Hoinathy, R., & Mooloo, N. (2024, February 7). *DRC misses another opportunity to build a democracy. After accusations of an 'electoral coup' in 2018, the country's December 2023 polls were equally lacking in legitimacy. Institute for security studies*. <https://issafrica.org/iss-today/drc-misses-another-opportunity-to-build-a-democracy>
- Homepage – Fundacja im. Stefana Batorego. (2024). <https://www.batory.org.pl/en/>.
- Hong Kong: Crackdown Amid Covid-19. (2020, April 20). Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/news/2020/04/20/hong-kong-crackdown-amid-covid-19>
- Horne, F. (2023, November 4). *Ugandan Authorities Should Drop Charges Against Oil Activists. Students Arrested for Criticizing Ugandan Oil Project*. Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/news/2023/11/04/ugandan-authorities-should-drop-charges-against-oil-activists>
- Howell, J., & Pearce, J. (2001). *Civil Society and Development: A Critical Exploration*. Lynne Rienner Publishers.
- Howen, N. (2001, October 31). *Peace-building and Civil Society in Angola: A Role for the International Community*. Report from Department for International Development. ReliefWeb. <https://reliefweb.int/report/angola/peace-building-and-civil-society-angola-role-international-community>
- HRW. *Russia: "Foreign Agents". Law Hits Hundreds of NGOs*. (2013, December 26). News Release. <http://www.hrw.org/news/2013/12/26/russia-foreign-agents-law-hits-hundreds-ngos-updated-december-26-2013>
- Human Rights Get Mixed Report Card. (2000, December 25). TAHR. <https://www.tahr.org.tw/content/730>

- Humanitarian Aid Crisis Report 2021 – 2024. (2024). Women's League of Burma. <https://www.womenofburma.org/reports/humanitarian-aid-crisis-report-2021-2024>
- HumanRights.ge. Online Edition on Human Rights in Georgia. (n.d.). <http://www.humanrights.ge/>
- Hummel, S., Pflirter, L., Roth, J., & Strachwitz, R. (2020). Understanding Civil Society in Europe: A Foundation for International Cooperation. Edition Culture and Foreign Policy, 1. https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/71556/ssoar-2020-hummel_et_al-Understanding_Civil_Society_in_Europe.pdf;jsessionid=6E2CC4AEFEC43933D1440E401E9C5CC7?sequence=1
- Hutchful, E. (1998). The Civil Society Debate in Africa. *International Journal*, 51(1), 54–77.
- Impact of the Russian war in Ukraine on European Security Architecture and EU's Eastern Neighborhood (2023, October 25). The Robert Schuman Foundation. <https://www.robert-schuman.eu/en/news/4628-impact-of-the-russian-war-in-ukraine-on-european-security-architecture-and-eu-s-eastern-neighborhood>
- Imura, H. (Ed.). (2005). *Environmental policy in Japan*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Indonesia: Newly Amended Anti-Terror Law Threatens to Undermine Human Rights. (2018, May 25). Human Rights Watch. <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2018/05/indonesia-newly-amended-anti-terror-law-threatens-to-undermine-human-rights/>
- Indonesia: Submission for Universal Periodic Review of the United Nations Human Rights Council (Fourth Cycle), 41st Session. Asia Justice and Rights (AJAR) & KontraS. (2018). United Nations Human Rights Council. <https://uprdoc.ohchr.org/uprweb/downloadfile.aspx?filename=10266&file=EnglishTranslation>
- Ingrams, A., Kaufmann, W., & Jacobs, D. (2022). In AI we Trust? Citizen Perceptions of AI in Government Decision Making. *Policy Internet*, 14, 390–409. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/poi3.276>
- Inicjatywa "Nasz Rzecznik": otwarcie relacji z Rzeczniczką Praw Dziecka, Moniką Horną-Cieślak. (2024, marca 14). Ogólnopolska Federacja Organizacji Pozarządowych. <https://ofop.eu/inicjatywy-nasz-rzecznik-otwarcie-relacji-z-rzeczniczka-praw-dziecka-monika-horna-cieslak/>
- Instytut Europy Środkowej. (n.d.). <https://ies.lublin.pl/instytut/misja/>
- Instytut Spraw Obywatelskich – Walczymy o dobro wspólne. (2024). <https://instytutsprawobywatelskich.pl/ludzie/katarzyna-batko-toluc/>
- Instytut Wolności. (n.d.). <https://instytutwolnosci.pl/instytut/o-nas/>
- Integrationskonzept der Stadt Kassel. (2019). <https://www.kassel.de/buerger/stadtgesellschaft/integration/integration.php>
- International Republican Institute. (n.d.). <https://www.iri.org/iri-around-the-world/eurasia/georgia/>
- IX OFIP został objęty patronatem honorowym Minister ds. Społeczeństwa Obywatelskiego Agnieszki Buczyńskiej. (2024). Ogólnopolska Federacja Organizacji Pozarządowych. <https://ofop.eu/ix-ofip-zostal-objety-patronatem-honorowym-minister-ds-spoleczenstwa-obywatelskiego-agnieszki-buczynskiej/>
- Izglītības attīstības centrs. (2024). <https://www.iac.edu.lv/>
- Jajanidze, G., Ghibradze, M., Kobakhidze, R., Tkemaladze, T., & Shengelia, V. (2021). *Georgian Women and Politics*. Europe-Georgia Institute. <https://egi.ge/en/georgian-women-and-politics/>
- Japan Association of New Public. (2019). JPSA. https://docs.google.com/spreadsheets/d/1p-HsTIKUSM2yHWz20lli7TPddHG8jiweFtd4P-j3l_Q/edit
- Japan Statistical Yearbook 2020. (2020). Statistics Bureau of Japan. <https://www.stat.go.jp/english/data/nenkan/69nenkan/index.html>

- JarmaRock FEST. (2024). Związek Ukraińców w Polsce. [https://ukraincy.org.pl/projekty/Jaunimo linija](https://ukraincy.org.pl/projekty/Jaunimo%20linija). (2024). <https://jaunimolinija.lt/>
- Joint CSO Letter on Abdalle Ahmed Mumin. Drop Charges, End Harassment of Journalists. (2022, December 11). Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/news/2022/12/12/joint-cso-letter-abdalle-ahmed-mumin>
- Jonas, T. (2024, April 11). US FARA vs. Georgian Foreign Agents Law: Three Major Differences. <https://civil.ge/archives/591175>
- Jones, M. (2024, June 4). HRC56: Belarus attacks on human rights and civil society in exile. Human Rights House Foundation. 2024. 4th June. <https://humanrightshouse.org/statements/hrc56-belarus-attacks-on-human-rights-and-civil-society-in-exile/>
- Jordan, W. (2014, March 04). Ukraine crisis: support for sanctions and cancelling G8. YouGov. <https://yougov.co.uk/news/2014/03/04/ukraine-crisis-support-sanctions-and-cancelling-g8/>
- Jordan, W. (2015, February 10). Little appetite in Britain for sending weapons to Ukraine. YouGov. <https://yougov.co.uk/news/2015/02/10/sanctions-still-popular-britons-hesitate-military-/>
- JPSA. (2025). https://www.jpasa-web.org/english/publications/jpsr/about/?l=en_U.
- Jurek, K. (2019). Stereotypy na temat Ukraińców funkcjonujące w Polsce. Migranci z Ukrainy w Polsce. Potrzeby i oczekiwania. Reakcje społeczne. Wyzwania dla bezpieczeństwa (s. 31–42). Wrocław: Wydawnictwo AWL.
- Kamali, M. (1998). Revolutionary Iran: Civil Society and the State in the Modernization Process. Ashgate.
- Kampen, J., & Kampen, H. (2000). Heimat und Diaspora: Russlanddeutsche in der Bundesrepublik Deutschland. Stuttgart: Landmannschaft der Deutschen aus Russland e.V.
- Kandelaki, G. (2006). Georgia's Rose Revolution: A Participant's Perspective. Special Report 167. United States Institute of Peace. <https://www.usip.org/sites/default/files/sr167.pdf>
- Kang, J. (2021). Old and new questions for the public sphere: Historicizing its theoretical relevance in post-Cold War South Korea. *Media, Culture & Society*, 43(1), 158–170.
- Karolina Dreszer-Smalec nominowana na kwestora w Europejskim Komitecie Ekonomiczno-Społecznym. (2020). *Slubice24.pl*. <https://www.slubice24.pl/wiadomosci/aktualnosci/15445-czy-karolina-dreszer-smalec-zostanie-kwestorem-w-europejskim-komitecie-ekonomiczno-spolecznym>
- Karta zasad działania organizacji pozarządowych. (2009). Ogólnopolska Federacja Organizacji Pozarządowych. https://ofop.eu/wp-content/uploads/2023/12/Statut-OFOP_2023.pdf
- Kartsev, D. (2020, December 28). What you need to know about Russia's updated "foreign agent" laws. *Meduza*. <https://meduza.io/en/feature/2020/12/28/what-you-need-to-know-about-rus>
- Kayali, L. (2023, April 8). RT France declared bankrupt by French court. *Politico*. <https://www.politico.eu/article/french-court-declares-rt-france-bankrupt/>
- Keijzer, N. (2023). New start for Cotonou Agreement: What future for the past? *Fachjournal der Welthungerhilfe* 06. <https://www.welthungerhilfe.org/global-food-journal/rubrics/development-policy-agenda-2030/post-cotonou-is-the-signing-coming-now>
- Kenya: End Abusive Policing of Protests. Accountability, Fundamental Reforms Urgently Needed. (2023, May 31). Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/news/2023/05/31/kenya-end-abusive-policing-protests>
- Keryk, M. (2018). Praca w Polsce: naruszenie praw pracowniczych imigrantów z Ukrainy zatrudnionych w budownictwie i sektorze usług. Fundacja "Nasz Wybór". <https://naszwybor.org.pl/wp-content/uploads/2021/03/Praca-w-Polsce->

- naruszenie-praw-pracowniczych-imigrantow-z-Ukrainy-zatrudnionych-w-budownictwie-i-sektorze-uslug_Streszczenie_POBIERZ-PDF.pdf
- Key Points of Newly Adopted Constitution. (2017, September 27). <http://old.civil.ge/eng/article.php?id=30474>
- Khoshtaria, T., Zubashvili, N., Metreveli, E., & Emukhvari, K. (2021). Youth Values and Political Activism in Georgia. Tbilisi: Georgian Foundation for Strategic and International Studies. <https://gfsis.org.ge/files/library/pdf/Youth-Values-and-Political-Activism-in-Georgia--3190.pdf>
- Kim, S. (2006). Civil society and democratization in South Korea. In C. K. Armstrong (Ed.), *Korean society* (p. 65–84). London and New York: Routledge.
- Kim, S. (2019). The origins of Cold War feminism during the Korean War. *Gender & History*, 31(2), 460–469.
- Kim, S. (Ed.). (2021). *The new dynamics of democracy in South Korea*. London and New York: Routledge.
- Kingston, J. (Ed.). (2012). *Natural disaster and nuclear crisis in Japan: Response and recovery after Japan's 3/11*. London and New York: Routledge.
- Kirby, P. (2024a) Georgians Join Mass Rally as President Urges Protest at 'Rigged Vote'. <https://www.bbc.com/news/articles/cjr424zww2po>
- Kirby, P. (2024b) Georgia's moment of truth: Protesters demand Western path not Russian past. <https://www.bbc.com/news/articles/cj49xg5en09o>
- Kirby, P. (2024c). Georgia's PM hits back as protests and resignations intensify. <https://www.bbc.com/news/articles/cp87881918wo>
- Kirk, I. (2022, July 12). Are attitudes to Ukrainian refugees unique? You Gov. <https://yougov.co.uk/politics/articles/43122-are-attitudes-ukrainian-refugees-unique>
- Klub Ukrainkich Kobiet. (n.d.). Facebook. <https://www.facebook.com/KlubUkrainok>
- Kolesnikov, A. (2023, February 20). As War Rages, Russian Society Has Assumed the Fetal Position. Carnegie Endowment for International Peace. <https://carnegieendowment.org/politika/88938>
- Kolkman, D. (2020). The Usefulness of Algorithmic Models in Policy Making. *Government Information Quarterly*, 37. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0740624X20300034?via%3Dihub>
- Kommunales Integrationsprogramm Zuwanderung. (2003). Kassel: Stadt Kassel
- Konieczna, J. (2002). Tożsamość narodowa a wartości polityczne, religijne i moralne w transformacji ustrojowej. Ukraina na tle Polski i innych krajów Europy Wschodniej. Nieopublikowana praca doktorska, Uniwersytet Warszawski. www.is.uw.edu.pl/zaklady/zsocog/joanna/Publ/PDF/Rozdzial4.pdf
- Konieczna-Salamatin, J. (2015a). Polacy i Ukraińcy – wzajemne postrzeganie w trudnych czasach. *Polityka bezpieczeństwa. Polska. Ukraina* (s. 137–153). https://www.researchgate.net/publication/295909012_Polacy_i_Ukraińcy_-_wzajemne_postrzeganie_w_trudnych_czasach
- Konieczna-Salamatin, J. (Red.). (2015b). *Imigranci o wysokich kwalifikacjach na polskim rynku pracy. Raport z badań 2014–2015*. Warszawa: Instytut Społeczno-Ekonomicznych Ekspertyz, Fundacja "Nasz Wybór". <https://naszwybor.org.pl/wp-content/uploads/2021/03/Imigranci-o-wysokich-kwalifikacjach-na-polskim-rynku-pracy.-Raport-z-badan-2014-2015.pdf>
- König, P. (2023). Citizen Conceptions of Democracy and Support for Artificial Intelligence in Government and Politics. *European Journal of Political Research*, 62. <https://ejpr.onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/1475-6765.12570>

- Korpus Solidarności. (2024). Program wolontariatu długoterminowego. Narodowy Instytut Wolności. <https://niw.gov.pl/nasze-programy/korpus-solidarnosci/>.
- Korshunau, H. (2024, April). The Belarus Barometer of Repression First Quarter of 2024. Center for New Ideas. https://newideas.center/wp-content/uploads/2024/05/the-belarusian-barometer-of-repression_eng.pdf
- Korshunau, H. (2024, July). The Belarus Barometer of Repression Second Quarter of 2024. Center for New Ideas. <https://newideas.center/wp-content/uploads/2024/07/barometr-represji-2-2024-en.pdf>
- Korshunau, H. (2024, January). The Belarus Barometer of Repression. Center for New Ideas. <https://newideas.center/wp-content/uploads/2024/02/Barometer-I.pdf>.
- Kotsur, V., & Voitenko, Y. (2023). Prerequisites and Features of the Change of Government in Ukraine and the Baltic Countries: Political and Historical Aspect (1990–2004). *East European Historical Bulletin*, 28, 187–199. <http://eehb.dspu.edu.ua/article/view/287548>
- Kowalski, R. (2023). Mamy pomysł na Polskę! ngo.pl. <https://publicystyka.ngo.pl/mamy-pomysl-na-polske-pozarzadowe-postulaty-wyborcze-na-spotkaniu-29-wrzesnia-film>.
- Koyama, Y. (2020). Political Economy of the Baltic States. *Historical Studies of Socialist System*, 16. https://www.researchgate.net/publication/351782800_Political_Economy_of_the_Baltic_States
- Kropiwić, K. (2022, Październik 11). MSZ i Fundacja Wolność i Demokracja: jest zgoda władz ukraińskich na prace poszukiwawcze mogił Polaków na Ukrainie. *Dzieje.pl*. <https://dzieje.pl/wiadomosci/msz-i-fundacja-wolnosc-i-demokracja-jest-zgoda-wladz-ukrainskich-na-prace-poszukiwawcze>
- Kryvoy, Y. (2011, October 11). Belarusians Forced to Work on Weekends. *Belarus Digest*. <http://belarusdigest.com/story/belarusians-forced-work-weekends-6117>
- Kucharska, D. (2020). Dyplomacja pozarządowa – rola NGO w polityce zagranicznej Polski. *Alcumena, Pismo Interdyscyplinarne* (p. 31–40). <https://alcumena.fundacjapsc.pl/index.php/alcumena/article/view/69/31>
- Kukhianidze, A. (2018). Demokracja i transformacja polityczna w Gruzji (1991–2018). *Wschód Europy. Studia* Pobrane z czasopisma. *Humanistyczno-Społeczne*, 4 (2), 137–155. <https://reshistorica.journals.umcs.pl/we/article/viewFile/9383/6480>
- Kulczycka, K., & Minicz, R. (Red.). (2019). Fakty i mity o migracji Ukraińców do krajów Wschodnich. https://naszwybor.org.pl/wp-content/uploads/2021/03/PL_mity_i_fakty.pdf
- Kuzio T. (2016). Nationalism and authoritarianism in Russia: Introduction to the special issue. *Communist and Post-Communist Studies*, 49(1), 1–11. <https://www.jstor.org/stable/48610429>
- Кричковська, У. (2024, Жовтень 27). Грузинська опозиція не визнає результатів виборів до парламенту. *Європейська правда*. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/10/27/7197109/>
- L'Œuvre d'Orient organise une chaîne de lumières pour soutenir les Ukrainiens. (2023, Février 24). *Vatican News*. <https://www.vaticannews.va/fr/eglise/news/2023-02/l-uvre-d-orient-chaine-de-lumieres-pour-soutenir-les-ukrainiens.html>
- Lage, D. A., Brant, L. N. C. (2008). The Growing Influence of Non-Governmental Organizations: Chances and Risks. *Anuario Brasileiro De Direito Internacional*. (p. 79–93). <https://www.corteidh.or.cr/tablas/r27121.pdf>
- Landesprogramm Modellregionen Integration: Ergebnisse der wissenschaftlichen Begleitung und Handlungsempfehlungen (2013). Wiesbaden.

- Lanskoy, M., Areshidze, G. (2008). Georgia's Year of Turmoil. *Journal of Democracy*, 19 (4), 154–168. <https://www.journalofdemocracy.org/wp-content/uploads/2012/04/Lanskoy-19-4.pdf>
- Laruelle, M. (2018, Janvier 8). Russian Soft Power in France: Assessing Moscow's Cultural and Business Para-diplomacy Russian Soft Power in France (2017–2018). Carnegie Council. <https://www.carnegiecouncil.org/media/series/russian-soft-power-in-france/russian-soft-power-in-france-assessing-moscows-cultural-and-business-para-diplomacy>
- Latvijas Pilsoniskā alianse. (2024). https://nvo.lv/lv/content/par_lpa
- Latvijas Studentu apvienība. (2024). <https://www.lsa.lv>
- Lawmakers brawl as Georgian Parliament considers 'foreign agent' bill. (2024, April 15). Al Jazeera. <https://www.aljazeera.com/news/2024/4/15/lawmakers-brawl-as-georgian-parliament-considers-foreign-agent>
- Lee, S. (2015). Assessing South Korea's green growth strategy. In R. L. Bryant (Ed.). *The International handbook of political ecology* (p. 345–358). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Lenzi, M. (2002, June). Lost Civilization: The Thorough Repression of Civil Society in Belarus. *Demokratizatsiya*. https://demokratizatsiya.pub/archives/10-3_Lenzi.PDF
- Levendusky, M. (2009). *The Partisan Sort: How Liberals Became Democrats and Conservatives Became Republicans*. Chicago, IL: Chicago Studies in American Politics. <https://philpapers.org/rec/LEVTPS-4>
- Lewis, D. (2002). Civil Society in African Contexts: Reflections on the Usefulness of a Concept. *Development and Change*, 33(4), 569–586.
- Li, W. (2020). Can the young adults speak? Poetry from the Sunflower and Umbrella movements. *FORUM: University of Edinburgh Postgraduate Journal of Culture & The Arts*, 30. <https://doi.org/10.2218/forum.30.4478>
- Lietuvos mokslininkų sąjunga. (2024). <http://lms.lt/>
- Lietuvos žmogaus teisių asociacija. (2024). <https://lzta.lt/lzta/>
- Lietuvos žurnalistų sąjunga. (2024). http://www.lzs.lt/lt/titulinis_puslapis.html
- L'Ifri en bref. (2023). Ifri. <https://www.ifri.org/fr>
- Livet, A. (2023). Les répercussions de la guerre en Ukraine sur le secteur énergétique européen. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=R4AVJsciJBk&ab_channel=FondationpourlarechercheStrat%C3%A9giqueUblin2024
- Loa, I. (2013, July 5). Dapu protesters, police clash, as Wu calls a halt. *Taipei Times*. <http://www.taipetimes.com/News/front/archives/2013/07/05/2003566377>
- L'Œuvre d'Orient. (2022, Octobre 13). Facebook. <https://www.facebook.com/share/p/192h3Ew5JD/>
- L'Œuvre d'Orient. (2024, Juillet 14). Facebook. <https://www.facebook.com/share/p/1EYJfUgbua/>
- Lomsadze, G. (2023, March 06). Far from FARA? Georgia's foreign agent law controversy. Georgia's ruling party cites the U.S. in defense of its controversial bills on foreign agents, but critics argue the nation is learning from the worst. <https://eurasianet.org/far-from-fara-georgias-foreign-agent-law-controversy>
- Lübke, I. (2010). *Kooperative Stadtentwicklung durch kooperative Planung*. Berlin: Reimer.
- Łukasz Gorczyński powołany do Rady NIW. (2024). *Ogólnopolska Federacja Organizacji Pozarządowych*. <https://ofop.eu/lukasz-gorczynski-powolany-do-rady-niw/>
- Lyons, L. (2010). Transnational networks and localized campaigns: The women's movement in Singapore. In M. Roces & L. Edwards (Eds.), *Women's movements in Asia: Feminisms and transnational activism* (p. 85–99). London and New York: Routledge.

- Lyons, L., & Gomez, J. (2005). Moving beyond the OB markers: Rethinking the space of civil society in Singapore. *Sojourn: Journal of Social Issues in Southeast Asia*, 20(2), 119–131.
- M. Rostropovich Charity and Support Foundation "Help For Lithuanian Children". (2024). <https://en.rostropovich.lt/>
- Mai Köll, A. (2024). Reinterpretation of Economic History in the Baltic Countries, 30 Years after Independence. *Scandinavian Economic History Review*, 1. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03585522.2024.2314304#abstract>
- Makey dissolves Public Advisory Council. (2011, September 23). *Naviny.by*. http://naviny.by/rubrics/english/2011/09/23/ic_articles_259_175213/
- Mälksoo, L. (2022). The Legal Status of the Baltic States in International Law after 1991: Claims and Responses. *Illegal Annexation and State Continuity*, 1, 44–69. <https://brill.com/display/book/9789004464896/BP000013.xml>
- Mallya, E. (2009). Civil Society Organizations, Incompetent Citizens, the State and Popular Participation in Tanzania. *Journal of African Elections*, 8(2), 102–122. <https://www.eisa.org/wp-content/uploads/2023/05/2009-journal-of-african-elections-v8n2-civil-society-organisation-incompetent-citizens-state-popular-participation-tanzania-eisa.pdf>
- Mamuka Mđinaradze: The bill will be introduced with exactly the same text as last year, with the only difference, instead of the term "agent of foreign influence", the term "organization carrying the interests of a foreign power" will be used. (2024, April 03). *InterPressNews*. <https://www.interpressnews.ge/en/article/130577-mamuka-mdinaradze-the-bill-will-be-introduced-with-exactly-the-same-text-as-last-year-with-the-only-difference-instead-of-the-term-agent-of-foreign-influence-the-term-organization-carrying-the-interests-of-a-foreign-power-will-be-used>
- Margvelashvili Meets Zurabishvili at Presidential Palace. (2018, December 03). <https://civil.ge/archives/269890>
- Marynovych, M. (2024, February 6). Ukraine's European Aspirations. The Robert Schuman Foundation. <https://www.robert-schuman.eu/en/european-issues/735-ukraine-s-european-aspirations>
- Matafora, B., Kampman, K., & Anton, A. (2024). Education Divide: Civic Learning and Intended Political Participation among Youth in Estonia, Latvia, and Lithuania. *Journal of Comparative Studies*, 16(45), 144–173. https://www.researchgate.net/publication/379352772_Education_Divide_Civic_Learning_and_Intended_Political_Participation_among_Youth_in_Estonia_Latvia_and_Lithuania
- Matyushkina, A. (2023). How Civil Society Organizations Drive Innovative Cultural Strategies in Shrinking Cities: A Comparative Case Study of Oberhausen, Germany and Riga, Latvia. *Sustainability*, 15. https://www.researchgate.net/publication/369794244_How_Civil_Society_Organizations_Drive_Innovative_Cultural_Strategies_in_Shrinking_Cities_A_Comparative_Case_Study_of_Oberhausen_Germany_and_Riga_Latvia
- McCarthy, E., Zinbo, A., Kott, M., Stuart, J., & Scaurszki, T. (2020). 2019 Civil society organization sustainability index for Lithuania. United States Agency for International Development Bureau for Democracy, Conflict and Humanitarian Assistance Center of Excellence on Democracy, Human Rights and Governance. http://www.3sektorius.lt/docs/csosi-lithuania-2019_2020-08-11_11:12:03.pdf
- Media Program Supports. Civil Society Foundation. (б.д.). <https://csf.ge/en/program/media-support/>
- MedMobility Poland – wsparcie dla medyków z Ukrainy. (2022, Sierpień 3). Fundacja Wolność i Demokracja. <https://wid.org.pl/medmobilitypoland-pl/>

- Medyczny Zespół Ratunkowy PCPM poprowadzi nowo otwarte Medyczne Centrum Tranzytowe przy lotnisku w Rzeszowie. (2022, Wrzesień 1). Fundacja Polskie Centrum Pomocy Międzynarodowej. <https://pcpm.org.pl/medyczny-zespol-ratunkowy-pcpm-poprowadzi-nowo-otwarte-medyczne-centrum-tranzytowe-przy-lotnisku-w-rzeszowie/>
- Mellquist, J. (2022). Policy Professionals in Civil Society Organizations Struggling for Influence: Abstract for the Degree of Doctor of Philosophy. Stockholm: Södertörn University. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1719570/FULLTEXT02>
- Mendelski, M. (2016). The EU's Rule of Law Promotion in Post-Soviet Europe: What Explains the Divergence Between Baltic States and EAP Countries? *Eastern Journal of European Studies*, 7(2), 111–144. https://ejes.uaic.ro/articles/EJES2016_0702_MEN.pdf
- Międzynarodowe Domy Spotkań. (2024). Narodowy Instytut Wolności. <https://niw.gov.pl/nasze-programy/mds/>.
- Migration in Ukraine: facts and figures. (2016). IOM Mission in Ukraine. https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/ff_eng_10_10_press-1.pdf
- Migrationsbericht 2022. (2023). Berlin. <https://doi.org/10.48570/bamf.fz.mb.2022.d.2024.migrationsbericht.1.1>
- Mironova, S. (2008, August 1). Russia: No Country for Charitable Souls. *Eurasianet*. <https://eurasianet.org/russia-no-country-for-charitable-souls>
- Mo, Y. (2013, June 22). Cross-strait service trade pact signed. *Taipei Times*. <http://www.taipetimes.com/News/front/archives/2013/06/22/2003565371>
- Mogul, R., Tanno, S., Kennedy, N., & Ritchie, H. (2023, March 09). Georgia withdraws ‘foreign influence’ bill but opposition vows more protests. <https://edition.cnn.com/2023/03/09/europe/georgia-bill-protests-withdrawn-intl-hnk/index.html>
- Mootz, L. (Edit.). (2010). *Freedom House: National in Transit 2010. Democratization from Central Europe to Eurasia*. New York; Washington; Budapest: Freedom House.
- Móra, V. (2023). Civic Space Report 2023 Hungary. <https://civic-forum.eu/wp-content/uploads/2023/03/Civic-Space-Report-2023-HUNGARY-European-Civic-Forum.pdf>
- More than 400 CSOs Denounce Foreign Agents Bill. (2024, April 08). <https://civil.ge/archives/590168>
- Mozambique: Police Fire on Protesters. At Least 3 Killed in Post Municipal Election Demonstrations. (2023, October 28). Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/news/2023/10/28/mozambique-police-fire-protesters>
- MTÜ Arengukoostöö Ümarlaud (AKÜ). (2024). <https://www.terveilm.ee/leht/>
- Myanmar: Junta Escalates Media Crackdown. (2021). Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/news/2021/07/27/myanmar-junta-escalates-media-crackdown>.
- Na polskim rynku pracy do 2025 r. może brakować nawet 1,5 mln osób. (2019). PWC. <https://www.pwc.pl/pl/media/2019/2019-01-22-luka-rynek-pracy-2025-pwc.html>
- Narodowy Instytut Wolności – Centrum Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego (2024). Portal Gov.pl. Komitet do Spraw Pożytku Publicznego. <https://www.gov.pl/web/pozytek/niw-crso>.
- Narsee, A. (2023). Civic Space Report 2023 Poland. <https://civic-forum.eu/wp-content/uploads/2023/03/Civic-Space-Report-2023-POLAND-European-Civic-Forum.pdf>
- Nasz Wybór. (2024). <https://naszwybor.org.pl/o-fundacji/>
- National Democratic Institute. (n.d.). <https://www.ndi.org/eurasia/georgia>
- Neighborhood chat admin sentenced to three years of house arrest. (2021, July 9). VIASNA. <https://spring96.org/en/news/104240>

- Neubert, D. (2014). Civil societies in Africa? Forms of social self-organization between the poles of globalization and local socio-political order. *Bayreuth African Studies Working Papers*, 12, 1-23. <https://d-nb.info/1060009773/34>
- Nikers, O. & Tabuns, O. (2022). Bureaucratic Policy and Defence Cooperation in the Baltic States. *Security and Defence Quarterly*, 37 (1), 41–54. <https://securityanddefence.pl/pdf-145571-76808?filename=Bureaucratic%20policy%20and.pdf>
- Nixey, J. (2024). Independent Thinking: Missile diplomacy: What is a winning strategy in Ukraine? Chatham House – International Affairs Think Tank. [Audio]. <https://www.chathamhouse.org/2024/09/independent-thinking-missile-diplomacy-what-winning-strategy-ukraine>
- Nodia, G. (2005). Civil Society Development in Georgia: Achievements and Challenges. Policy Paper. Caucasus Institute for Peace, Democracy and Development. Tbilisi. <https://csogeorgia.org/storage/app/uploads/public/5cd/dc3/35a/5cdcc335accd625585487.pdf>
- Nodia, G., Scholtbach, A. P. (Eds.) (2006). *The Political Landscape of Georgia. Political Parties: Achievements, Challenges and Prospects*. Delft: Eburon Academic Publishers. <https://core.ac.uk/download/pdf/11871213.pdf>
- Nominations of EESC members: Polish authorities are using the Trojan Horse method. (2020, July 10). Civic Space Watch. <https://civicspacewatch.eu/ecf-statement-on-the-undemocratic-practices-and-attacks-of-the-polish-government-against-karolina-dreszermalec/>
- Notre engagement, ici et au-delà des frontières. (2024). La Voix de l'Enfant. <https://www.lavoixdelenfant.org/qui-sommes-nous/>
- Notre histoire. (2024). SciencesPo. <https://www.sciencespo.fr/fr/a-propos/notre-histoire/>
- NVO sektora monitorings. (2023). Pētījumu finansiāli atbalsta Kultūras ministrija. Par saturu ir atbildīga biedrība "Latvijas Pilsoniskā alianse". https://nvo.lv/uploads/nvo_sektora_monitorings_2023_fin.pdf
- O fundacji – Fundacja na rzecz Collegium Polonicum. (2024). Lubuska organizacja pozarządowa animująca rozwój kapitału społecznego. <https://fundacijap.org/o-fundacji/>
- O nas. (2024). Ogólnopolska Federacja Organizacji Pozarządowych. <https://ofop.eu/o-nas/>
- Obadare, E. (2004). The Alternative Genealogy of Civil Society and Its Implications for Africa: Notes for Further Research. *Africa Development*, XXIX(4), 1–18. <https://www.jstor.org/stable/i24479800>
- OFIP – IX Ogólnopolskie Forum Inicjatyw Pozarządowych. (2024). OFIP. <https://ofip.eu/>
- Okun'ov's'ka, Y. V. (2018). Політико-правова база діяльності громадських організацій Польщі. Політичне життя. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2018.2.12>
- Olchowski, J. (Red.). (2024). Dziesięć lat wojny – zmieniająca się Ukraina. Lublin: Instytut Europy Środkowej. <https://ies.lublin.pl/prace/pr-2024-001/>
- Olchowski, J., & Surmacz, B. (Eds.). (2024). West-gravitating strategic reorientation of Ukraine as a key factor of Central European security. Lublin: Instytut Europy Środkowej. <https://ies.lublin.pl/ies-policy-papers/pp2024-010/>
- OPP – Narodowy Instytut Wolności. (2024). Narodowy Instytut Wolności. <https://niw.gov.pl/opp/>
- Organizacje Poradnicze – Narodowy Instytut Wolności. (2024). Narodowy Instytut Wolności. <https://niw.gov.pl/nasze-programy/organizacje-poradnicze/>
- Osavoliyk, F., Brodik, P., & Lysenko, M. (2016, Styczeń 20). Raport: 28 zakładników Kremla. Fundacja Otwarty Dialog. <https://odfoundation.eu/a/7336,raport-28-zakladnikow-kremla/>

- Oowski, S., Batko-Tołuc, K., & Błaszczak, M. (2024). Watchdog wygrał przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka! Watchdog Citizen Network. <https://siecobywatelska.pl/watchdog-wygral-przed-europejskim-trybunalem-praw-czlowieka/>.
- Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia. (n.d.). <https://www.osw.waw.pl/pl>
- Our History. (2024). L'Œuvre d'Orient. <https://oeuvre-orient.com/about-us/our-history/>
- Our Patrons. (2024). Ukrainian Institute London. <https://ukrainianinstitute.org.uk/patrons/>
- Our Projects. (2024). Ukrainian Institute London. <https://ukrainianinstitute.org.uk/projects-and-courses/>
- Our Purpose. (2024). RUSI. <https://www.rusi.org/about/our-purpose>
- Our Strategy, Values and Impact. (2024). The Refugee Council. <https://www.refugeecouncil.org.uk/about-us/our-strategy-values-and-impact/>
- Outlawing Human Rights work in Belarus. (2022, February). Human Constanta. <https://humanconstanta.org/en/outlawing-human-rights-work-in-belarus/>
- Palazhanka – It is a Very Small Punishment That We Did Not Expect. (2007, May 29). <http://www.nn.by/index.php?c=ar&i=9170>
- Palin, M. (2024, May 13). Border charities spending taxpayer millions on music therapy, 'people-plant interactions' and huge salaries: report. The New York Post. <https://nypost.com/2024/05/13/us-news/border-charities-spend-millions-on-music-therapy-salaries-report/>
- Paul du Ry. (n.d.). Wikipedia – Die freie Enzyklopädie. https://de.wikipedia.org/wiki/Paul_du_Ry
- Peguy, O. (2022, Mai 10). Bienvenue à la "Maison de l'Ukraine" à Lyon, un local convivial et solidaire pour la diaspora. <https://fr.euronews.com/2022/05/10/bienvenue-a-la-maison-de-l-ukraine-a-lyon-un-local-convivial-et-solidaire-pour-la-diaspora>
- Pekkanen, R. (2016). Japan's Dual Civil Society: Members without Advocates. Stanford: Stanford University Press.
- Penov, M. (2023, May 4). Belarus' civil society fights for a future in Europe. Emerging Europe. <https://emerging-europe.com/analysis/belarus-civil-society-fights-for-a-future-in-europe/>
- Pflüger-Scherb, U. (2021, May 22). Ab Juni ist das die Lübcke-Brücke in Kassel. HNA. <https://www.hna.de/kassel/ab-juni-ist-das-die-luebecke-bruecke-90656975.html>
- Pietraś, M., Baluk, W., & Perepelytsya, H. (Red.). (2021). Raport: Stan i perspektywy partnerstwa strategicznego Polski i Ukrainy. Punkt widzenia Polski i Ukrainy. Lublin-Kijów. https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2022/09/raport-stan-i-perspektywy-partnerstwa_pl.pdf
- Poland: Threats and retaliation against EESC member Ms. Karolina Dreszer-Smalec. (2020). International Federation for Human Rights. <https://www.fidh.org/en/issues/human-rights-defenders/poland-threats-and-retaliation-against-eesc-member-ms-karolina>
- Policy Advocacy. (2025). RTCCD. <https://rtccd.org.vn/en/category/policy-advocacy/>
- Polski Inkubator Rzemiosła – Narodowy Instytut Wolności. (2024). <https://niw.gov.pl/nasze-programy/polski-inkubator-rzemiosla/>.
- Pomoc humanitarna. (2024). Fundacja Otwarty Dialog. <https://odfoundation.eu/fundacja/dzialalnosc/pomoc-humanitarna/>
- Portal Kombat: un réseau structuré et coordonné de propagande prorusse. (2024, Février 12). SGDSN. <https://www.sgdsn.gouv.fr/publications/portal-kombat-un-reseau-structure-et-coordonne-de-propagande-prorusse>
- Portal Nowa Europa Wschodnia jest wydawany przez Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego. (n.d.). https://new.org.pl/616,undefined,kolegium_europy_wschodniej.html

- Postulujemy: jedna ustawa dla NGO. (2024). Ogólnopolska Federacja Organizacji Pozarządowych. <https://ofop.eu/jedna-ustawa-dla-ngo/>.
- Potulski, J., & Horvath, A. (2022). The role of non-governmental organizations in Hungary at the local level. *European Journal of Transformation Studies*, 10(1), 41–51. <https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/journal-transformation/article/view/7322>
- Présentation. (2024). La Fondation pour la recherche stratégique. <https://www.frstrategie.org/frs/presentation>
- President Dmitry Medvedev's decree. (2011. March 2). Kremlin.ru. <http://graph.document.kremlin.ru/page.aspx?1;1547724>
- Princess Dashkova Russian Centre. (2024). Mapping the Humanities. <https://www.humanities.org.uk/infrastructures/2145>
- Program Fundusz Inicjatyw Obywatelskich NOWEFIO – NIW. (2024). Narodowy Instytut Wolności. <https://niw.gov.pl/nasze-programy/nowefio/>.
- Program Wspierania Rozwoju Uniwersytetów Ludowych. (2024). Narodowy Instytut Wolności. <https://niw.gov.pl/nasze-programy/universytety-ludowe/>
- Program – CAMPUS POLSKA PRZYSZŁOŚCI. (2024). Home. <https://campuspolska.pl/program>.
- Project SMURF Study Tour. (2023). RUSI. <https://www.rusi.org/project-smurf-study-tour>
- PROO - wsparcie rozwoju polskich organizacji obywatelskich. (2024). Narodowy Instytut Wolności. <https://niw.gov.pl/nasze-programy/proo/>
- Protektorat nad Organizacjami Harcerskimi – Prezydent.pl. (2024). Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/protektorat-nad-organizacjami-harcerskimi>
- Przeciwdziałanie skutkom COVID-19 – NIW. (2024). Narodowy Instytut Wolności. <https://niw.gov.pl/nasze-programy/covid-19-program/>
- Pushkin State Russian Language Institute. (2024). Государственный институт русского языка им. А. С. Пушкина. <https://www.pushkin.institute/en/about/>
- Putin's agenda. (2005, April 15). Eurazia. <http://evrazia.org/modules.php?name=News&file=article&sid=2363>
- Putnam, R. D. (1993). *Making democracy work*. Princeton, N.J.: Princeton University Press. <https://archive.org/details/makingdemocracyw00putn/page/n111/mode/2up>
- Radtke, J. (2023). E-Participation in Post-Pandemic-Times: A Silver Bullet for Democracy in the Twenty-First Century? *Rifs Discussion Paper*, 7(29). https://www.researchgate.net/publication/372420617_E-Participation_in_Post-Pandemic-Times_A_Silver_Bullet_for_Democracy_in_the_Twenty-First_Century
- Raporty "Rosyjskie zbrodnie wojenne na wschodniej Ukrainie" oraz "28 zakładników Kremla" zaprezentowane w Parlamencie Europejskim w Brukseli. (2016, Kwiecień 8). Fundacja Otwarty Dialog. <https://odfoundation.eu/a/7447,raporty-rosyjskie-zbrodnie-wojenne-na-wschodniej-ukrainie-oraz-28-zakladnikow-kremla-zaprezentowane-w-parlamencie-europejskim-w-brukseli/>
- Raufoglu, A. (2024, May 15). Washington correspondent. 'A Dark Day for Georgian Democracy': U.S. Pledges Travel Restrictions, Sanctions If Georgia's Foreign Agent Law 'Goes Forward'. <https://turan.az/en/politics/a-dark-day-for-georgian-democracy-us-pledges-travel-restrictions-sanctions-if-georgias-foreign-agent-law-goes-forward-780488>
- Raun, T. U. (2000). The Baltic States after the collapse of the Soviet Union. *Hungarian Studies* (p. 275–284). Indiana University, Bloom. <https://real.mtak.hu/56823/1/hstud.14.2000.2.11.pdf>

- Raynaud, Ph. (2024, Avril 10). La question ukrainienne dans la politique française. Telos. <https://www.telos-eu.com/fr/politique-francaise-et-internationale/la-question-ukrainienne-dans-la-politique-francais.html>
- "Raz, dwa, trzy i po polsku mówisz Ty! Podręcznik do nauki języka polskiego dla dzieci na Ukrainie". (2015, Październik 25). Fundacja Wolność i Demokracja. <https://wid.org.pl/podrecznik-raz-dwa-trzy-i-po-polsku-mowisz-ty-do-pobrania/>
- Realizing the Vision: The Baltic 2030 Action Plan. (2020). <https://cbss.org/wp-content/uploads/2020/06/Baltic-2030-Action-Plan.pdf>
- Reiter, S., & Pohl, F. (2014). Landesprogramm "Modellregionen Integration": Vielfalt gestalten in städtischen und ländlichen Regionen. *Ländlicher Raum*, s. 25
- Reporters Without Borders (RWB). (n.d.). <https://rsf.org/en>
- Republic of Lithuania Law on Development of Non-Governmental Organizations. (2013). <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/6d325472a0c111ec9e62f960e3ee1cb6?jfwid=9h3zy9ph>
- Responding to the Myanmar Coup. (2021, February 16). International Crisis Group. <https://www.crisisgroup.org/asia/south-east-asia/myanmar/b166-responding-myanmar-coup>
- Rights reversed: a downward shift in civic space (2019–2023). (n.d.). CIVICUS. <https://monitor.civicus.org/rights-reversed-2019-to-2023/>
- Robinson, M. (2016). Strengthening Civil Society in Africa: The Role of Foreign Political Aid. *ISD Bulletin*. 47, 2A. <https://bulletin.ids.ac.uk/index.php/idsbo/article/view/2810/ONLINE%20ARTICLE>
- Rosół, K. (2019). Wizerunek narodowy, dyskurs medialny – Polska a Ukraina. U V. Apollo, & M. Krupska-Klimczak (Eds.). *Polska i Ukraina: Problemy i perspektywy*, (s. 67–81). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/24018/file.pdf>
- Roundtable Proceedings – Strengthening the Civil Society Africa Needs: Challenges and Opportunities in West Africa. *Civil Society in West Africa – Past and Present*, p. 1-4. (2012, May 1). JSTOR. <https://www.jstor.org/stable/resrep26965.4?seq=1>
- Ruiter, J. (2019, April 6). Former U.S. Rep. Corrine Brown reports to prison, faces 'rough road'. *Orlando Sentinel*. <https://www.orlandosentinel.com/2018/01/30/former-us-rep-corrine-brown-reports-to-prison-faces-rough-road/>
- Runder Tisch Integration. (2024). Kassel. <https://www.kassel.de/buerger/stadtgesellschaft/integration/inhaltsseite/runder-tisch-integration.php>
- Russia tightens state control over education. (2021, March 21). *The Bell*. <https://en.thebell.io/russia-tightens-state-control-over-education/>
- Russia Today, la propagande russe à portée de main. (2024, Mars 27). *Radio France*. <https://www.radiofrance.fr/franceinter/podcasts/zoom-zoom-zen/zoom-zoom-zen-du-mercredi-27-mars-2024-1092491>
- Russia: Bill Bans Work with Most Foreign Groups. *Latest Measure to Repress Civil Society*. (2023, July 25). *Human Rights Watch*. <https://www.hrw.org/news/2023/07/25/russia-bill-bans-work-most-foreign-groups>
- Russia's feminists are protesting the war and its propaganda with stickers, posters, performance and graffiti. (2022, April 7). *The Conversation*. <https://theconversation.com/russias-feminists-are-protesting-the-war-and-its-propaganda-with-stickers-posters-performance-and-graffiti-179989>
- Russian Journalists, Political Scientist Declared Foreign Agents. (2022, April 15). *The Moscow Times*. <https://www.themoscowtimes.com/2022/04/15/russian-journalists-political>

- Russian Law Allows FSB Agents to Open Fire on Crowds. (2016, January 1). The Moscow Times. <http://www.themoscowtimes.com/news/article/russian-law-allows-fsb-agent>
- Rusza rejestracja na wysłuchanie publiczne w ramach konsultacji publicznych rewizji Krajowego Planu Odbudowy i Zwiększania Odporności (KPO). (2024). Ogólnopolska Federacja Organizacji Pozarządowych. <https://ofop.eu/rusza-rejestracja-na-wysluchanie-publiczne-w-ramach-konsultacji-rewizji-kpo/>
- Rutland, P. (2021). Introduction: Nation-Building in the Baltic States: Thirty Years of Independence. *Journal of Baltic Studies*, 52(3), 419–424. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01629778.2021.1944551>
- Rządowy Program Fundusz Inicjatyw Obywatelskich NOWEFIO na lata 2021–2030. (2023). Warszawa. <https://niw.gov.pl/wp-content/uploads/2023/06/NOWEFIO-Program-06.2023.pdf>
- Rządowy Program Fundusz Młodzieżowy na lata 2022–2033. (2022). Narodowy Instytut Wolności. <https://niw.gov.pl/nasze-programy/fundusz-mlodziezowy/>
- Saakashvili Calls Snap Presidential Polls, Plebiscite. (2007, November 08). Daily News. <https://old.civil.ge/eng/article.php?id=16262>
- Saarts, T. & Jakobson, M. (2016). Civic Engagement in Policy-Making Processes in Estonia: A Controversial Success Story. *Der Donauraum*, 56. <https://doi.org/10.7767/dedo.2016.56.1-2.25>
- Saarts, T., & Jakobson, M.-L. (2016). Civic Engagement in Policy-Making Processes in Estonia: A Controversial Success Story. *Der Donauraum*, 56(1-2), 25–38. https://www.researchgate.net/publication/334998206_Civic_Engagement_in_Policy-Making_Processes_in_Estonia_A_Controversial_Success_Story
- Saner, R. (2005). Development Diplomacy by Non-State-Actors: An Emerging Form of Multistakeholder Diplomacy (s. 94–104). DiploFoundation. https://www.diplomacydialogue.org/images/files/20220220-MultistakeholderDiplomacy_Part6.pdf
- Savchenko, I. (2014, Styczeń 15). Raport: EuroMajdan. Fundacja Otwarty Dialog. <https://odfoundation.eu/a/1357,raport-euromajdan/>
- Saying No to Arbitrary Detention – 25th Anniversary of ISA Arrests under Alleged "Marxist Conspiracy". (2012, June 3). MARUAH. <https://maruah.org/2012/06/03/saying-no-to-arbitrary-detention-25th-anniversary-of-isa-arrests-under-alleged-marxist-conspiracy/>
- Seddon, M. (2020, August 25). How the Kremlin Kept Watch on Alexei Navalny. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/d6937ef3-15e1-4326-a41a-1828761a84d5>
- Sennet, R. (2006). *The Open City*. Berlin: Urban Age.
- Sfeir-Younis, A. (2023). The Role of Civil Society in Foreign Policy: A New Conceptual Framework. *Journal of Diplomacy and International Relations*: Vol. 5: Iss. 2, Article 4, 29–32. https://scholarship.shu.edu/diplo_ir/vol5/iss2/4
- Shambaugh, D. L. (2008). *China's Communist Party: Atrophy and adaptation*. Berkeley: University of California Press.
- Shawn, S. (2023). Taiwan's laws regulating civil society: A comparative and international argument for reform. Taipei: Freshwater Institute. https://www.icnl.org/wp-content/uploads/Taiwan-Freedom-of-Association-Report_12.08.23.pdf
- Shayan, N., Mohabbati-Kalejahi, N., Alavi, S., & Zahed, M. (2022). Sustainable Development Goals (SDGs) as a Framework for Corporate Social Responsibility (CSR), Sustainability, 14. https://www.researchgate.net/publication/358052936_Sustainable_Development_Goals_SDGs_as_a_Framework_for_Corporate_Social_Responsibility_CSR
- Shieh, S. (2018). The Chinese state and overseas NGOs: From regulatory ambiguity to the Overseas NGO Law. *Nonprofit Policy Forum*, 9(1). <https://doi.org/10.1515/npf-2017-0034>

- Shin, K. Y. (2006). The citizens' movement in Korea. *Korea Journal*, 46(2), 5–34.
- Sieć Obywatelska Watchdog. (2024). Nasze działania – Sieć Obywatelska Watchdog. <https://siecobywatelska.pl/nasze-dzialania/>
- Sieć SPLOT. (2024). Home. <https://siecsplot.pl/>
- Simon Louis du Ry. (n. d). Wikipedia. – Die freie Enzyklopädie. https://de.wikipedia.org/wiki/Simon_Louis_du_Ry
- Skrzynecka, A. (2024). Święto Wolności i Praw Obywatelskich. Cztery dni bogate w atrakcje i historię. Pomorskie.eu. <https://pomorskie.eu/swieto-wolnosci-i-praw-obywatelskich-cztery-dni-bogate-w-atrakcje-i-historie/#:~:text=Święto%20Wolności%20i%20Praw%20Obywatelskich%20obchodzone%20jest,po%20wydarzeniach%20w%201989%20roku>.
- Slovak civil society is concerned that the new government's actions and rhetoric are shrinking space for their work. How can they respond? (2023, December 21). <https://ecnl.org/news/slovakia-civil-society-under-threat>
- Smidt, H. (2018). Shrinking Civic Space in Africa: When Governments Crack Down on Civil Society. *GIGA Focus Africa*, 4. <https://www.giga-hamburg.de/en/publications/giga-focus/shrinking-civic-space-africa-governments-crack-civil-society>
- Smith, K. (2010). Lack of Transparency in Russian Energy Trade the Risks to Europe. Washington: Center for Strategic and International Studies.
- Spurga, S. (2007). Europeanization of Civil Society in the Baltic States: Promotion or Constraint of Democratization? *Viedoji politika Ir Administravimas*. Nr. 22. <https://ojs.mruni.eu/ojs/public-policy-and-administration/article/view/2250/2058>
- Statement by the EU Ambassador Pawel Herczynski at the Press Conference, following the publication of the 2024 EU Enlargement Report on Georgia. (2024, Oktober 30). https://www.eeas.europa.eu/delegations/georgia/statement-eu-ambassador-pawel-herczynski-press-conference-following-publication-2024-eu-enlargement_en
- Statement / Legal Opinion. (2025). Thai Lawyers for Human Rights. <https://tlhr2014.com/en/archives/69269>
- Statistics Lithuania. State Data Agency. (2024). <https://vda.lrv.lt/en/>
- Statut Ogólnopolskiej Federacji Organizacji Pozarządowych. (2012). https://ofop.eu/wp-content/uploads/2023/12/Statut-OFOP_2023.pdf
- Stern, R. E., & Hassid, J. (2012). Amplifying silence: Uncertainty and control parables in contemporary China. *Comparative Political Studies*, 45(10), 1230–1254
- StopFake. Org – Lutte contre les informations falsifiées sur l'Ukraine. (2018). L'Union des Ukrainiens de France. <https://uduf.fr/category/stopfake-org-la-lutte-contre-les-informations-falsifiees-sur-les-evenement-en-ukraine/>
- Stroup, S. (2020, August 3). NGOs and States in Global Politics: A Brief Review. *E-International relations*. <https://www.e-ir.info/2020/08/03/ngos-and-states-in-global-politics-a-brief-review/>
- Students advised to abandon NGO activities, says independent monitoring. (2014, July 21). *Viasna Human Rights Center*. <http://spring96.org/en/news/72148>
- Studzienieckia, T. (2016). The Development of Cross-Border Cooperation in an EU Macregion – A Case Study of the Baltic Sea Region. *Procedia Economics and Finance*, 39, 235–241. https://www.researchgate.net/publication/305396287_The_Development_of_Cross-border_Cooperation_in_an_EU_Macregion_-_A_Case_Study_of_the_Baltic_Sea_Region
- Supera-Markowska, M. (2023). System zlecania zadań publicznych organizacjom pozarządowym przez administrację publiczną (centralną i samorządową) w hiszpanii na tle rozwiązań polskich. <https://ofop.eu/wp-content/uploads/2024/03/Ekspertyza-M.-Supera-Markowska-System-zlecania--2023-12-24.pdf> (Оригінал опубліковано 2023 р.)

- Support the Home for Independent Mums from Ukraine! (2022, Marzec 31). Open Dialog Foundation. <https://en.odfoundation.eu/a/244715,support-the-home-for-independent-mums-from-ukraine/>
- Supporting Growth of Civil Society (KR0059). (2021). Ministry of the Interior and Safety. Open Government Partnership. <https://www.opengovpartnership.org/members/republic-of-korea/commitments/KR0059/>
- SVR: Events in Belarus are organized and coordinated from abroad. (2020, September 16). BELTA. <https://eng.belta.by/politics/view/svr-events-in-belarus-are-organized-and-coordinated-from-abroad-133514-2020/>
- Syria: rosjanie uzbrajają samoloty w pociski przeciwokrętowe. (2016, February 15). Kresy. Pl. <https://kresy.pl/wydarzenia/syria-rosjanie-uzbrajaja-samoloty-w-pociski-przeciwokrętowe/>
- Szalay-Bobrovniczy, V., & Kecskes, P. (2020). The CSO Sector in Hungary and Certain European Particularities. U Civic Review, 16, 226–234. http://real.mtak.hu/123733/1/PSZ%202020.%20angol.szam_14.pdf
- Szeligowski, D. (2018, Lipiec 30). Perspektywy współpracy NATO–Ukraina. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. https://www.pism.pl/publikacje/Perspektywy_wsp_pracy_NATO_Ukraina
- Szeligowski, D., & Zaręba, Sz. (2019, Kwiecień 26). Rosja rozpoczyna paszportyzację w Donbasie. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. https://www.pism.pl/publikacje/Rosja_rozpoczyna_paszportyzacje_w_Donbasie
- Szostek, J., & Toremark, L. (2023). Democracy in Ukraine. Chatham House – International Affairs Think Tank. <https://www.chathamhouse.org/2023/11/democracy-ukraine>
- TAHR. (2008). <https://www.tahr.org.tw/content/25>
- Tanzania: Repression Mars National Elections. Stop, Investigate, and Prosecute Serious Abuses. (2020, November 23). Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/news/2020/11/23/tanzania-repression-mars-national-elections>
- Tarnogórski, R. (2018, Marzec 16). Nieformalne spotkanie państw członków RB w sprawie okupacji Krymu przez Federację Rosyjską. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. https://www.pism.pl/publikacje/Nieformalne_spotkanie_panstw_czlonkow_RB_w_sprawie_okupacji_Krymu_przez_Federacje_Rosyjska
- Tenenbaum, É. (2024, Août 5). La France doit se montrer un partenaire fiable, à la hauteur des moyens qu'elle s'est engagée à fournir à l'Ukraine. Ifri. <https://www.ifri.org/fr/presse-contenus-repris-sur-le-site/la-france-doit-se-montrer-un-partenaire-fiable-la-hauteur-des-moyens-qu'elle-s'est-engagee-a-fournir-a-lukraine>
- Tessema, Y.-M. (2019). Use of civil society organisations to raise the voice of the poor in agricultural policy. African Center for Economic Transformation, 26, 1–35. https://smallholdervoices.acetforafrica.org/case-study/use-of-civil-society-organisations-to-raise-the-voice-of-the-poor-in-agricultural-policy/?gclid=EAIaIQobChMIquGe_JDigwMVqGZBAh2Sgw0fEAAAYASAAEgLOmPD_BwE
- Thailand 2016/2017. (2017). Amnesty International. <https://www.amnesty.org/en/countries/asia-and-the-pacific/thailand/report-thailand/>
- Thailand: Events of 2019. (2020). Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/world-report/2020/country-chapters/thailand>
- The 11th Conference of Parties (CoP) to the (UNTOC) took place in Vienna (and online) from 17 to 21 October 2022. (2022, November 16). Global initiative against transnational organized crime. <https://globalinitiative.net/analysis/civil-society-africa-untoc-cop/>
- The Chilling Effect on NGO Advocacy in Poland. (2022). Klon/Javor. <https://api.ngo.pl/media/get/198848>

- The Civil Society Guide to Regional economic communities in Africa. (2016). Open Society Foundations. <https://www.opensocietyfoundations.org/uploads/e4ae95b2-73b0-48e5-a05c-bc895bbe39df/the-civil-society-guide-to-regional-economic-communities-in-africa-20160202.pdf>
- The Democratic Party Platform. (2024). Ballotpedia. https://ballotpedia.org/The_Democratic_Party_Platform_2024.
- The eighth National Congress of Vietnam Union of Science and Technology Associations. (2023, March 23). VUSTA. <https://en.vusta.vn/the-eighth-national-congress-of-vietnam-union-of-science-and-technology-associations-p217.html>
- The electoral college has elected Mikheil Kavlashvili to the position of president. (2024, December 14). <https://www.interpressnews.ge/en/article/136098-the-electoral-college-has-elected-mikheil-kavlashvili-to-the-position-of-president>
- The Government's Reform Attempts and Policy towards Civil Society in Belarus 2016–2017. (2017, December 12). Council of Europe. https://www.eecd.org/pl/wp-content/uploads/2017/06/ReviewPaper_BIIM2017_Warsaw.pdf
- The Internal Revenue Service. (2025). Charitable contribution deductions. <https://www.irs.gov/charities-non-profits/charitable-organizations/charitable-contribution-deductions>
- The International Centre for Defence and Security (ICDS). (n.d.). <https://icds.ee/en/about/>
- The International Day of prayer for Eastern Christians 2023. (2023, May 14). L'Œuvre d'Orient. <https://oeuvre-orient.com/the-international-day-of-prayer-for-eastern-christians>
- The Ministry of Civil Affairs Releases Important Data on Social Organisations in 2019. (2020). China Development Brief. <https://chinadevelopmentbrief.org/reports/the-ministry-of-civil-affairs-releases-important-data-on-social-organisations-in-2019/>
- The Nobel Peace Prize for 2022. (2022, October 2). <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2022/press-release/>
- The Open Society Foundations in Georgia. (2020, February 13). <https://www.opensocietyfoundations.org/newsroom/the-open-society-foundations-in-georgia>
- The South Caucasus Network of Human Rights Defenders. (n.d.). <http://caucasusnetwork.org/>
- Thông điệp Ngày Tiêu chuẩn Thế giới 2020: Tiêu chuẩn giúp bảo vệ hành tinh. (2024). VINASTAS. <http://vinastas.org/bai-viet/thong-diep-ngay-tieu-chuan-the-gioi-2020-tieu-chuan-giup-bao-ve-hanh-tinh-ntd558.aspx>
- Thousands attend Georgia protest. (2009, May 26). <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8068498.stm>
- Thousands Protest in Support of Imedi TV. (2007, November 25). Civil Georgia, Tbilisi. Daily News Online. <https://old.civil.ge/eng/article.php?id=16427>
- Thousands protest new media restrictions in Poland. (2016). Al Jazeera. <https://www.aljazeera.com/news/2016/12/17/thousands-protest-new-media-restrictions-in-poland>
- Thurau, J. (2024, February 06). Remembering a political murder that shook Germany. DW. <https://www.dw.com/en/walter-lübcke-remembering-a-political-murder-that-shook-germany/a-69237935>
- Tochman, J. (2022, Grudzień 29). Słabe zaopatrzenie Sił Zbrojnych Ukrainy z powodu NATO-wskich dostaw wojskowych gratów i śmieci. Niezależny Dziennik Polityczny. <https://dziennik-polityczny.com/2022/12/29/slabe-zaopatrzenie-sil-zbrojnych-ukrainy-z-powodu-nato-wskich-dostaw-wojskowych-gratow-i-smieci/>
- Tocqueville, A. (1835). Democracy in America. Translated by H. Reeve, Esq. (In two volumes) Vol.1. London: Saunders and Otley. <https://www.gutenberg.org/files/815/815-h/815-h.htm>

- Tokarczuk, W. (2013, Decembre 9). Rasizm i antysemityzm na kijowskim euromajdanie. Kresy. Pl. <https://kresy.pl/publicystyka/rasizm-i-antysemityzm-na-kijowskim-euromajdanie/>
- Touseef, M., Khan, B., Ali, S., Abbas, H., & Raza, A. (2023). The Influence of Cultural Values and Norms on Political Attitudes and Behavior: A Sociological Study. *Advanced Qualitative Research*, 1(2), 40–50. https://www.researchgate.net/publication/374340759_The_Influence_of_Cultural_Values_and_Norms_on_Political_Attitudes_and_Behavior_A_Sociological_Study
- Transparency International Georgia. (n.d.). <https://www.transparency.ge/en>
- Trentmann, F. (1999). *Paradoxes of Civil Society: New Perspectives on Modern German and British History*. Berghahn.
- Trzeczyńska, P., & Demel, Gr. (2024). Forming a Ukrainian Diaspora in Poland: Between "Common Culture", National Naturalism, and Othering. <https://www.cambridge.org/core/journals/nationalities-papers/article/forming-a-ukrainian-diaspora-in-poland-between-common-culture-national-naturalism-and-othering/B032FAD6A00CB22095B52176E67DBA05>
- Tukuma Nevalstisko organizāciju apvienība. (2024). https://old.sif.gov.lv/index.php?option=com_content&view=article&id=5602&Itemid=121&lang=en
- Tyszka: przez to umierają ludzie. Ministerstwo odpowiada wicemarszałkowi w sprawie Ukraińców. (2018, Czerwiec 7). TVN24. <https://tvn24.pl/polska/tyszka-o-ukrainskich-pielegniarkach-ministerstwo-zdrowia-odpowiada-ra843302-ls2367930>
- U.S. Department of Justice. (2023, March 14). FARA Index and Act. <https://www.justice.gov/nsd-fara/fara-index-and-act>
- U.S. Department of State. Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor. Non-Governmental Organizations (NGOs) in the United States. Fact sheet. (2025, January 20). <https://www.state.gov/bureau-of-democracy-human-rights-and-labor/releases/2025/01/non-governmental-organizations-ngos-in-the-united-states>
- U.S. Embassy Statement on Parliament's Rushed Advancement of Kremlin-Inspired Legislation on So-Called "Foreign Influence". (2023, March 07). <https://ge.usembassy.gov/u-s-embassy-statement-on-parliaments-rushed-advancement-of-kremlin-inspired-legislation-on-so-called-foreign-influence/>
- Uchwała NR 82 / 2023 Rady Ministrów. (2023). <https://niw.gov.pl/wp-content/uploads/2023/06/RM-06111-86-23-uchw.-nr-82-rm-2023-zm.-nowefio.pdf>
- UGCC Patriarchal Economist thanks L'Œuvre d'Orient organization for its help during the war. (2023, September 10). UGCC. <https://ugcc.ua/en/data/ugcc-patriarchal-economist-thanks-luvre-dorient-organization-for-its-help-during-the-war-601/>
- Ukraine Family Scheme, Ukraine Sponsorship Scheme (Homes for Ukraine) and Ukraine Extension Scheme visa data. (2024, December 19). Gov. UK. <https://www.gov.uk/government/publications/ukraine-family-scheme-application-data/ukraine-family-scheme-and-ukraine-sponsorship-scheme-homes-for-ukraine-visa-data--2>
- Ukraine: le président Ianoukovitch destitué par Parlement, élection anticipée en mai. (2022, Février 22). La Tribune. <https://www.latribune.fr/actualites/economie/international/20140222trib000816629/ukraine-le-president-ianoukovitch-destitue-par-parlement-election-anticipee-en-mai.html>
- Ukrainian Retrospective. (2023). Ukrainian Institute London. <https://ukrainianinstitute.org.uk/ukrainian-retrospective-2023/>
- Ukrainian. Photographies та Open Eye Gallery організували масштабний фотопроєкт HOME у співпраці з Українським інститутом. (2024). Ukrainian Institute.

- <https://ui.org.ua/news/news-visual-arts/u-spivpraczi-z-ukrainian-photographies-ta-open-eye-gallery-ukrayinskyj-institut-organizuvav-masshtabnyj-fotoprojekt-home/>
- Ukraiński Świat. (2024). Fundacja Otwarty Dialog. <https://odfoundation.eu/projekty-i-kampanie/ukraiński-swiat/>
- Ulmer, A. Levy, R. (2024, October 16). Musk gave \$75 million to pro-Trump group, becoming a Republican mega donor. REUTERS. <https://www.reuters.com/world/us/musk-gave-75-million-pro-trump-group-becoming-republican-mega-donor-2024-10-16/>
- United States Agency of International Development. (n.d.). <https://www.usaid.gov/georgia>
- Urgence Ukraine. (2024). La Voix de l'Enfant. <https://www.lavoixdelenfant.org/actualite/urgence-ukraine/>
- Urmanaviciene, A., & Praakli, M. (2021). Legal Context and Support Incentives of Social Enterprises in Baltic Countries. *Social Entrepreneurship Review*, 2, 23–33. <https://ser.uek.krakow.pl/index.php/ser/article/view/84>
- USTAWA z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej. (1989). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19890290154/U/D19890154Lj.pdf>
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie. (2023). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20030960873>.
- Ustawa z dnia 25 czerwca 2010 r. o sporcie. (2010). Internetowy System Aktów Prawnych. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20101270857>
- Vasavakul, T. (2003). From fence-breaking to networking: Interests, popular organisations and policy influences in post-socialist Vietnam. In B. J. T. Kerkvliet, R. H. Heng, & D. Koh (Eds.), *Getting organized in Vietnam: Moving in and around the socialist state*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies.
- Vesna. (2024). Vaux sur Seine. <https://www.vauxsurseine.fr/vesna/>
- Voices of Ukraine. (2024). Fundacja im. Stefana Batorego. <https://www.batory.org.pl/en/ideas/europe/voices-of-ukraine/>.
- Waal, A., de. (2023, September 18). The New Crisis in Darfur. What America, the African Union, and the UN Can Do to Stop the Killing. *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/sudan/new-crisis-darfur>
- Walther Lübcke (n.d.). Wikipedia – Die freie Enzyklopädie. https://de.wikipedia.org/wiki/Walter_Lübcke
- Wang, C., Lee, H., & Kan, Ch. (2014, March 31). Protest gathers broad support. *Taipei Times*. <http://www.taipetimes.com/News/front/archives/2014/03/31/2003586930/2>
- Welcome to the website of the College of Eastern Europe! (2025). College of Eastern Europe. <https://www.kev.org.pl/en>
- Welt, C. (2009). Still Staging Democracy: Contestation and Conciliation in Postwar Georgia. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. 17 (3). 196–227. https://www.researchgate.net/publication/250209726_Still_Staging_Democracy_Contestation_and_Conciliation_in_Postwar_Georgia
- Wesprzyj Rodaka na Ukrainie w Święta Wielkanocne. (2022). Fundacja Wolność i Demokracja. <https://wid.org.pl/ukrainapomoc/>
- What is the Homes for Ukraine scheme? (2024). Homes for Ukraine. <https://homesforukraine.org.uk/find-a-sponsor/>
- What we do. (2024). WoRC. Work Rights Centre. <https://www.workrightscentre.org/about-us>
- White Paper: The challenges of systematic support for refugees at the local and national level. (2022). Central Hall Wrocław. https://www.wroclaw.pl/beta2/files/dokumenty/129661/Biala%20księga_version%20EN.pdf (Оригінал опубліковано 2022 р.)

- Why Belarusian Authorities Fear Public Opinion. (2012, July 18). Belarus Digest. <http://belarusdigest.com/story/why-belarusian-authorities-fear-public-opinion-10053>
- Yamamoto, T. (2017). Moral education system and human rights education in Japan: Based on recommendations made by the United Nations. *麻布大学雑誌*, 28, 37–43
- Your Voice – Our Future (YVOF). (2017, August 20). Europe-Georgia Institute (EGI). <https://egi.ge/en/your-voice-our-future/>
- Zambia: Repeal Law That Restricts Civil Society. Align Domestic Laws with International Standards. (2023, March 19). Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/news/2023/03/29/zambia-repeal-law-restricts-civil-society>
- Zeb-Obipi, I., & Okeah, M. (2023). Sustainable Development Goals (SDGs): Content, Importance, Implementation Challenges and the Roles of the Management Scientist. *Nigeria Academy of Management Journal*, 18(1), 139–148. https://www.researchgate.net/publication/373217038_SUSTAINABLE_DEVELOPMENT_GOALS_SDGs_CONTENT_IMPORTANCE_IMPLEMENTATION_CHALLENGES_AND_THE_ROLES_OF_THE_MANAGEMENT_SCIENTIST
- Zemgale NGO Center. (2024). <https://www.zemgalei.lv/en/>
- Zespół. (2024). Ogólnopolska Federacja Organizacji Pozarządowych. <https://ofop.eu/zespol/>.
- Zhou, Y. (2019). "Being a good daughter of the Party"? A neo-institutional analysis of the All-China Women's Federation organisational reforms in China's Xi era. *China Perspectives*, 2019.
- Zinecker, H. (2011). Civil Society in Developing Countries – Conceptual Considerations. *Journal of Conflictology*, 2(1), 1–18. <http://journal-of-conflictology.uoc.edu/joc/en/index.php/journal-of-conflictology/article/view/vol2iss1-zinecker.html>
- Związek Ukraińców w Polsce. (n.d.). <https://ukraincy.org.pl/o-nas/#organizacja>

Наукове видання

ВЛАДА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У КРАЇНАХ СВІТУ: ДОСВІД ВЗАЄМОДІЇ

Монографія

Літературний редактор – С. Носова
Комп'ютерна верстка та макетування – Н. Лисенко

Підписано до друку 04.07.2025 р. Формат 60x84/16.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк.27,5. Обл.-вид. арк.24,5
Папір офсетний. Друк цифровий. Наклад. 150 прим. Зам. № 2305

Видавець Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел.: +38(044) 285-65-61.
www.ypiend.gov.ua, e-mail: office@ypiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600
Тел. +38 (067) 441-21-24
e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.